

การศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์คหศาสตร์ของปาลกาปยะ

โดย

นายรัชชัย ดุลยสุจริต

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาสันสกฤตศึกษา แบบ 2.1 ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

ภาควิชาภาษาตะวันออก

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2562

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

การศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาพยะ

โดย
นายรัชชัย ดุลยสุจริต

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาสันสกฤตศึกษา แบบ 2.1 ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

ภาควิชาภาษาตะวันออก

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2562

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

AN ANALYTICAL STUDY OF PĀLAKĀPYA'S GAJAŚĀSTRA

By

MR. Thawatchai DULYASUCHARIT

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for Doctor of Philosophy (SANSKRIT STUDIES)

Department of Oriental Languages

Graduate School, Silpakorn University

Academic Year 2019

Copyright of Graduate School, Silpakorn University

หัวข้อ การศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปิยะ
โดย รัชชัย ดุลยสุจริต
สาขาวิชา สันสกฤตศึกษา แบบ 2.1 ปรัชญาดุชะฎิบัณฑิต
อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก รองศาสตราจารย์ ดร. สำเนียง เลื่อมใส

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับพิจารณาอนุมัติให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปรัชญาดุชะฎิบัณฑิต

.....คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

(รองศาสตราจารย์ ดร.จุไรรัตน์ นันทานิช)

พิจารณาเห็นชอบโดย

.....ประธานกรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชัยณรงค์ กลิ่นน้อย)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก

(รองศาสตราจารย์ ดร.สำเนียง เลื่อมใส)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา)

.....ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก

(พระราชปรีดีติมุณี (เทียบ) มาลัย ป.ธ.๘, รองศาสตราจารย์ ดอกเตอร์)

57116802 : สันสกฤตศึกษา แบบ 2.1 ปรัชญาดุสิตบัณฑิต

คำสำคัญ : คชศาสตร์, ช้าง, วรรณคดีสันสกฤต, ปาลกาปิยะ

นาย รัชชัย ดุยสุจริต: การศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปิยะ อาจารย์ที่
ปริกษาวิทยานิพนธ์ : รองศาสตราจารย์ ดร. สำเนียง เลื่อมใส

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์เพื่อแปลเนื้อหาของคัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปิยะเป็นภาษาไทย และเพื่อวิเคราะห์คัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปิยะ โดยใช้ต้นฉบับภาษาสันสกฤต อักษรเทวนาครี ที่ชำระโดยสิทธิธารณ เยศวินต วากัณกร และคณะ ผลการวิจัยพบว่า คัมภีร์คชศาสตร์แต่งเป็นภาษาสันสกฤตแบบแผน เนื้อหาส่วนใหญ่เป็นร้อยกรอง มีทั้งสิ้น 19 บท หรือประกรณ์ เนื้อหาว่าด้วยตำนานช้าง ช้างประจำทิศ คำสาปที่มีต่อช้าง ลักษณะป่าของช้าง การเติบโตของช้างวัยต่างๆ ช้างในแต่ละภูมิภาค การจับช้าง ลักษณะของช้าง ช้างอึ่งคะที่มีส่วนของเทพเจ้า มีสีผิวและความสว่างของช้าง กลิ่นของช้าง กำลังของช้าง คุณสมบัติสาม การเดิน ร่องรอยของช้าง ลักษณะโทษ ขนาด และที่นั่งบนหลังช้างส่วนของคำประพันธ์นั้น พบว่ามีการใช้ฉันท์ทั้งสิ้น 10 ชนิด โดยมีอนุษฏุภเป็นหลักพบอยู่ในทุกประกรณ์ บางประกรณ์มีฉันท์มากถึง 6 ชนิด นอกจากนี้ยังมีการใช้คำที่หมายถึงช้าง 24 คำ คำที่พบบ่อยคือ คช กริน มาตังคะ เป็นต้น ทั้งยังมีคำเรียกช้างวัยต่าง ๆ และช้างประจำทิศทั้ง 8 รวมทั้งนางช้างและลูกๆ ด้วย การจับช้างในคัมภีร์คชศาสตร์มี 5 วิธี คือการล้อมเพนียด การใช้ช้างต่อ การไล่จับ ชูดหลุมพราง และชูดหลุมลึง ผู้แต่งคัมภีร์ได้ใช้วิธีการเปรียบเทียบเพื่อพรรณนากลิ่นช้างทั้งหมด 40 กลิ่น สุดท้ายผู้วิจัยได้รวบรวมศัพท์เกี่ยวกับช้างประมาณ 250 คำ เพื่อให้ทราบถึงความหมายที่เกี่ยวข้องกับช้างโดยเฉพาะ

57116802 : Major (SANSKRIT STUDIES)

Keyword : Elephantology, Elephant, Sanskrit literature, Palakapya

MR. THAWATCHAI DULYASUCHARIT : AN ANALYTICAL STUDY OF PĀLAKĀPYA'S
GAJAŚĀSTRA THESIS ADVISOR : ASSOCIATE PROFESSOR SAMNIANG LEURMSAI, Ph.D.

The result of the study reveals that the Gajaśāstra was written in Classical Sanskrit, mostly composed of chandas (verses) with prose in some places, comprising 19 chapters (prakarana). Its content is about myth of elephants, the creation of elephants of directions (Diggajas), curses of the Diggajas, elephant forests, the age-wise growth of elephants, elephants from different areas, capturing of elephants, types of elephants, the creed of elephants, colours and complexion of elephants, smell of the elephant's body, strength and patience of them, mental set-up of elephants, elephants' walking style, circles and marks on elephants' bodies, main bodily defects, measurement, and seats on elephants' back. Metres used in composition are totally 10 types, the most used is anustubh which is used in every chapter. There are 6 types of metres in some chapters. The words meaning elephant used in the text are 24: gaja, karin, matanga, etc. There are also special words for elephants in different ages, Diggajas and their wives and children. There are 5 methods of capturing elephants: a large pen with a deep trench, capturing by introducing a female elephant, making one coming close to the female elephant, capturing with shallow pits, and deep pits, respectively. For odour of elephants, the author classified into 40 types of odour. Finally, the researcher has collected approximately 250 words for elephants in Sanskrit texts.

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอขอบคุณทุกท่านที่มีส่วนส่งเสริมและสนับสนุนให้การศึกษาครั้งนี้สำเร็จลุล่วงด้วยดี ดังจะกล่าวถึงตามลำดับต่อไปนี้

ขอขอบพระคุณ รศ.ดร.สำเนียง เลื่อมใส อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ เป็นอย่างสูง ที่กรุณาให้คำแนะนำอันมีค่าในการเขียนวิทยานิพนธ์เล่มนี้ โดยเฉพาะขั้นตอนต่าง ๆ ที่จะต้องดำเนินการตามกำหนดของหลักสูตร ซึ่งมีรายละเอียดค่อนข้างมาก

ขอขอบพระคุณ รศ.ดร.ปรมัตต์ คำเอก ที่กรุณาให้คำแนะนำในการหาต้นฉบับคัมภีร์คชศาสตร์ และคำแนะนำในช่วงต้นของการทำวิทยานิพนธ์

ขอขอบพระคุณอาจารย์สาขาวิชาภาษาสันสกฤต คณะโบราณคดีทุกท่าน ทั้งในอดีตและปัจจุบัน ที่ได้กรุณาอบความรู้และคำปรึกษาเกี่ยวกับการศึกษาภาษาสันสกฤตตั้งแต่ขั้นพื้นฐานเรื่อยมาจนปัจจุบัน

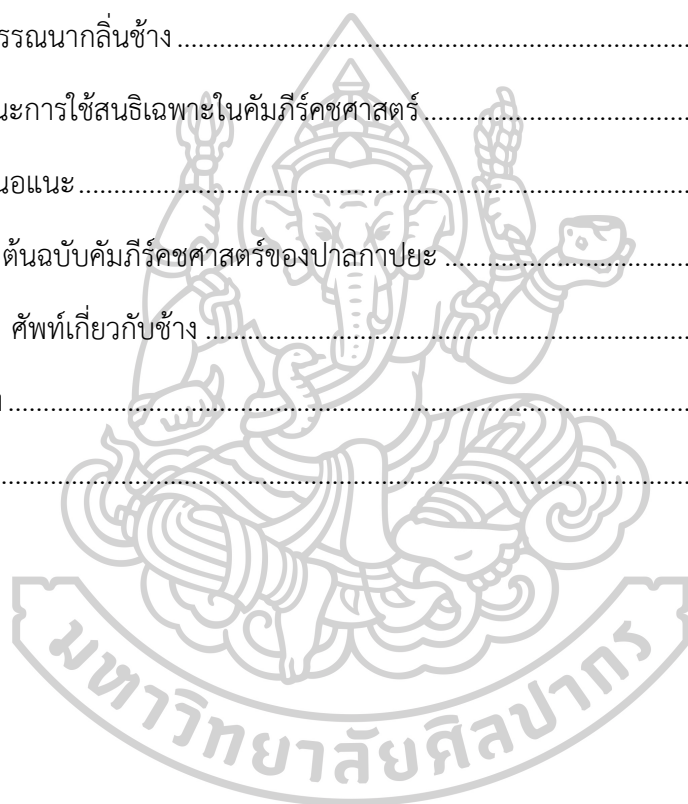
สุดท้าย ขอขอบคุณ คุณพ่อ คุณแม่ และพี่ๆ ที่สนับสนุนการศึกษาของผู้วิจัยมาโดยตลอด และขอขอบคุณทุกคนในครอบครัวที่เข้าใจถึงความจำเป็นที่ต้องใช้เวลาและสมาธิค่อนข้างสูงในการดำเนินการต่างๆ เพื่อการจัดทำวิทยานิพนธ์ในครั้งนี้

ธวัชชัย ดุลยสุจริต

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
บทที่ 1 บทนำ.....	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา.....	6
1.3 ขอบเขตการศึกษา.....	6
1.4 ข้อตกลงเบื้องต้น.....	7
1.5 วิธีการศึกษา.....	7
1.7 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการศึกษา.....	8
บทที่ 2 ประวัติความเป็นมาของคัมภีร์คชศาสตร์ และเอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	9
2.1 ความหมายของคชศาสตร์.....	9
2.2 คัมภีร์คชศาสตร์.....	10
2.3 คัมภีร์อื่นๆ ที่กล่าวเกี่ยวกับช้าง.....	30
2.4 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	40
บทที่ 3 การแปลคัมภีร์คชศาสตร์ของपालกาปยะ.....	47
3.1 การปริวรรต ทับศัพท์ และการแปลภาษาสันสกฤตเป็นไทย.....	47
3.2 การแปลภาษาสันสกฤต.....	50
บทที่ 4 การวิเคราะห์คัมภีร์คชศาสตร์ของपालกาปยะ.....	177
4.1 การวิเคราะห์ด้านเนื้อหา.....	177

4.2 การวิเคราะห์ด้านการใช้ภาษา.....	201
บทที่ 5 บทสรุปและข้อเสนอแนะ.....	239
5.1 โครงสร้างเนื้อหา.....	239
5.2 กลวิธีการประพันธ์และคำประพันธ์.....	240
5.3 วิธีการจับข้าง.....	240
5.4 การใช้คำที่หมายถึงข้าง.....	240
5.5 การพรรณนากลับข้าง.....	240
5.6 ลักษณะการใช้สนธิเฉพาะในคัมภีร์คชศาสตร์.....	241
5.7 ข้อเสนอแนะ.....	241
ภาคผนวก ก ต้นฉบับคัมภีร์คชศาสตร์ของपालกาปยะ.....	242
ภาคผนวก ข ศัพท์เกี่ยวกับข้าง.....	328
รายการอ้างอิง.....	338
ประวัติผู้เขียน.....	345

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ช้างมีบทบาทสำคัญทั้งในประวัติศาสตร์และวรรณคดีของอินเดีย โดยปรากฏหลักฐานการใช้ช้างในอินเดียตั้งแต่สมัยโบราณ¹ทั้งในยุคก่อนประวัติศาสตร์ จนถึงสมัยประวัติศาสตร์ มีการเขียนตำราเกี่ยวกับช้างเป็นจำนวนมาก การศึกษาตำราช้างทำให้เรามีความเข้าใจแนวคิดมุมมองอีกด้านหนึ่งเกี่ยวกับช้างของชาวอินเดีย

ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และช้างในสังคมอินเดียปรากฏมาช้านาน มีการค้นพบกระดูกช้างที่โมهنโจดาโร ตึกตาแบบสมจริง รวมทั้งดวงตราในแหล่งโบราณคดี โดยปรากฏช้างสองสายพันธุ์ดังที่พบในอินเดียปัจจุบัน คือ ช้างคามูเรีย (Kambooria) ที่มีหลังเรียบ หัวเหลี่ยม ขาใหญ่ และช้างมีร์ฆา (Meergha) ที่มีหลังโค้ง แต่แข็งแรงน้อยกว่า สิ่ง²สันนิษฐานว่าประชากรก่อนออสเตรลอยด์ น่าจะเป็นคนยุคแรกที่เลี้ยงและฝึกช้างไว้ใช้งาน คำว่า “คช” และ “มาตังคะ” ก็สืบร่องรอยไปถึงภาษาก่อนชาวอารยันในอินเดีย ซึ่งเป็นผู้พูดภาษาออสตริก (Austric)

นอกจากช้างจะมีทั่วไปในภูมิภาคต่างๆ ของอินเดียแล้ว ช้างยังปรากฏอยู่ในความเชื่อและวรรณคดีสันสกฤตเป็นจำนวนมาก เทพเจ้าของอินเดียก็มีช้างเป็นพาหนะ เช่น ช้างไอราวัตของพระอินทร์ เทพเจ้าที่มีเศียรเป็นช้างก็มี นั่นคือ พระคเณศ และยังมีช้างประจำทิศทั้งแปด ที่เรียกว่า ทิง-นาค ขณะที่วรรณกรรมเกี่ยวกับสงครามก็กล่าวถึงช้างที่ใช้ในการรบ

วรรณกรรมภาษาสันสกฤตมักจะกล่าวถึงช้างอยู่ด้วยเสมอ ไม่มากก็น้อย ในคัมภีร์ฤคเวท มีคำเรียกช้าง ว่า “มฤค” ซึ่งโดยทั่วไปหมายถึงสัตว์ป่า และคำว่า “หสติน” ซึ่งหมายถึง ผู้มีมือ แต่วรรณกรรมสมัยหลังๆ มักใช้ว่า “หสติน” นั้นย่อมาจากฤคิในเวลานั้นเห็นว่าช้างเป็นสัตว์แปลกที่ไม่คุ้นเคย³ อันเป็นเบาะแสให้ทราบว่า ความรู้สึกที่ช้างเป็นสิ่งใหม่ค่อยๆ หายไป นอกจากนี้ยังปรากฏคำ

---

¹Arthur Llewellyn Basham, *The Wonder that was India*, (New York: Taplinger Pub. Co., 1968), 44.

²Singh, Sarva Daman, *Ancient Indian Warfare: With Special Reference to the Vedic Period*, (London: SOAS, University of London, 1962), 72.

³Arthur A. McDonell, *A History of Sanskrit Literature*, (New York: D. Appleton and Company, 1900), 148.

ว่า “อิภ” และ “วารณ” ในคัมภีร์ฤคเวทด้วย (จะได้กล่าวถึงอีกครั้งในบทที่ 4 ว่าด้วยคำที่มีความหมายว่าข้าง)

ในช่วงปลายสมัยฤคเวทยังมีความพยายามจับข้าง และการจับข้างป่าเริ่มคุ้นเคยกันดีในสมัยเมื่อ 300 ปีก่อนคริสตกาล ดังปรากฏในผลงานของเมกาสเทเนส (Megasthenes) แห่งที่อยู่ของข้างในสมัยโบราณทางตอนเหนือของอินเดียขึ้นอยู่ในเตราลี (Terai) หรือป่าลุ่มบริเวณเชิงเขาหิมาลัยแผ่ออกไปทางตะวันออก⁴

ในคัมภีร์ยชุรเวทมีการใช้คำว่า “หสตีป” หมายถึงความขี้ขางหรือผู้ดูแลข้าง ถือเป็นอาชีพอย่างหนึ่ง ส่วนวาชสเนย สหิตาก็ก่กล่าวถึงพิธีสังเวทด้วยข้าง นอกจากนี้ไอตเรยพราหมณะ กล่าวถึงการทำพิธีอัสวเมธที่ใช้ถวายเป็นเชือก ทาสหญิงหมั้นคนแก่พราหมณ์ ทั้งยังกล่าวถึงภรตเทวะขันตีทำพิธีอัสวเมธ โดยถวายเป็น “สัตว์ป่าสีดำ มีงาสีขาว หุ้มปลอกทองคำ” ข้างเหล่านี้จะใช้ในสงครามถูกจับมาได้พร้อมกับทาสหญิง

ขณะที่ไอตเรยพราหมณะ เล่าว่าข้างนั้นเชื่อฟังเมื่อสั่งด้วยเสียง คัมภีร์พราหมณะอีกเล่มหนึ่งคือ สามวิธานพราหมณะกล่าวว่าข้างเป็นหนึ่งในสี่กำลังพลของหน่วยรบ ในลำดับอุปนิษัทก็มีฉานโทกยะอุปนิษัทที่กล่าวถึงโค ม้า ข้าง ทอง ทาง ภรรยา ไร่นา และบ้านเรือนอันเป็นทรัพย์สินสมบัติของบุคคล

แม้วรรณกรรมว่าด้วยความรู้สึกและธรรมชาติ เช่น กาวยะเรื่องเมฆทูตของกวีกาลิทาสก็ยังคงกล่าวถึงเมฆที่มีรูปร่างคล้ายข้าง ดังตัวอย่าง เช่น

อทระ ศฤงค์ หรติ ปวนะ กี สวิทิตยุนมุชีกิ-
 รทฤษฏีสาสาศุจกิตจกิต มุคฺธสิทธางคณาภิ
 สถานาทสฺมาตสรสนิจุลาทุตฺปโตทงมุขะ ขิ
 ทิงนาคานำ ปถิ ปรีทรนสฺถุลหสตาเวเลปาน ฯ ปูรวเมฆ, 14⁵

มีความหมายว่า “ภรรยาผู้ไร้เดียงสาของสิทธิ์แลเห็นความพยายามของท่านแล้ว นางแหงนหน้าขึ้นมองด้วยความตื่นตกใจยิ่ง พลังคิดว่า “ลมหอบยอดเขาได้อย่างไรหนอ”, ท่านจงลอบจากที่แห่งนั้น ที่มีดอกบัวอยู่ในบึง จงขึ้นสู่ท้องฟ้า มุ่งหน้าไปทางเหนือ, ในระหว่างทางท่านจงหลีกเลี่ยงวง

⁴Ibid.

⁵E. Hultzsch. *Kālidāsa's Meghadūta*, (London: The Royal Asiatic Society, 1911), 10.

อันใหญ่โตของช้างประจำทิศ” ในที่นี้ได้อ้างถึงช้างประจำทิศอันเป็นหนึ่งในตำนานสำคัญเรื่องช้างที่นิยมกล่าวถึงในวรรณคดีสันสกฤต

ส่วนเรื่องอื่นๆ ที่อาจยกเป็นตัวอย่างเพิ่มเติม เช่น มหาकाव्यเรื่องहरश्चरित ของพาณะ กล่าวถึงช้างทั้งในเชิงเปรียบเทียบ และยังกล่าวถึงช้างที่ชื่อทรปศาคะ (ทรปศาค) ซึ่งมีความสำคัญมาก⁶ แม้นิยายเรื่องกาทัพรีของกวีคนเดียวกัน ยังกล่าวถึงช้างหลายตอน ทั้งใช้ช้างในเชิงเปรียบเทียบ และกล่าวถึงช้างที่มีชีวิตจริง ๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับตัวละครและเนื้อหาในเรื่องโดยตลอด⁷

ด้วยความสำคัญของช้างในวัฒนธรรมอินเดียเช่นนี้ จึงมีการประพันธ์ตำราที่ประมวลความรู้เกี่ยวกับช้างขึ้น ซึ่งเรียกว่า คชศาสตร์ มีด้วยกันหลายเล่ม ดังนี้

หัตถยาวยุทธของपालกาปิยะเป็นตำราขนาดใหญ่เนื้อหาส่วนใหญ่เกี่ยวกับสัตวแพทยศาสตร์ของช้าง กล่าวถึงโรคต่างๆ ที่เกิดกับช้าง แบ่งเป็น 4 ภาคใหญ่ๆ คือ 1.มหาโรคสถาน (โรคใหญ่) ว่าด้วยโรคสำคัญต่างๆ 2.กษุทรโรคสถาน (โรคน้อย) มีทั้งหมด 72 บท ว่าด้วยโรคที่ไม่สำคัญ และอาการต่างๆ 3.ศัลยสถาน (การผ่าตัด) มีทั้งหมด 34 บท ว่าด้วยการผ่าตัดและการดูแลบาดแผลต่างๆ และ 4.อุตรสถาน กล่าวถึงการดูแลรักษาทั่วไป รวมถึงสวัสดิกภาพต่างๆ ของช้าง และการใช้มนตร์ที่เกี่ยวข้อง⁸

คชศาสตร์ของपालกาปิยะเป็นตำราเกี่ยวกับลักษณะและประเภทของช้าง แบ่งออกเป็น 19 บท หรือประกรณ เนื้อหาเกี่ยวกับกำเนิดของपालกาปิยะ กำเนิดของช้างประจำทิศ คำสาปที่มีต่อช้าง ป่าของช้าง การเติบโตของช้าง ลักษณะของช้างในพื้นที่ต่างๆ การจับช้าง ประเภทของช้าง ส่วนต่างๆ ของช้าง สีผิวของช้าง กลิ่นตัวของช้าง ความแข็งแรงและภาวะจิตใจของช้าง ลักษณะการเดินของช้าง จุดและเครื่องหมายบนลำตัว ลักษณะโทษบนลำตัว ขนาดลำตัวของช้าง และอาสนะหรือที่นั่งบนหลังช้าง ปัจจุบันมีคชศาสตร์ฉบับที่ตีพิมพ์แพร่หลายอยู่ 2 ฉบับคือ ฉบับที่ชำระโดยศรี มंत्रมูรติ ก.ส. สุพรหมันยะ ศาสตราจารย์ ค.ศ.1958⁹ และฉบับที่มีสิทธิบัตร เยศวันต์ วากัณกร และวินายก ภาสกร มไหสกร เป็นบรรณาธิการเล่ม (ค.ศ.2006)¹⁰

⁶E. B. Cowell (translated), *The Harsa-Carita of Bana*, (Albemarle Street, London, 1897), 52-67.

⁷C. M. Ridding. *The Kadambari of Bana*, (London: The Royal Asiatic Society, 1896), 5-8.

⁸Jacob V. Cheeran, *Elephantology in Sanskrit*, Gajah 39 (2013), 24-25.

⁹Shri S. Gopalan (Edited), *Gajasastram of Palakapya Muni*, (Tanjore: Shri Gopalan, 1958).

¹⁰Siddharth Yeshwant Wakankar, and V.B. Mhaiskar, ed., *Maharshi Palakapya's Gajasastram*, (Delhi: Bharatiya Kala Prakashan, 2006)

มาตั้งคลีลาของนีกัณฐะ เป็นตำราคชศาสตร์แต่งเป็นบทร้อยกรองภาษาสันสกฤต แบ่งออกเป็น 12 บท (อธยายะ) แต่ละบทมีความยาวไม่เท่ากัน (บทที่สั้นที่สุดมี 3 โศลก บทที่ยาวที่สุดมี 51 โศลก) รวมเนื้อหาทั้งสิ้น 263 โศลก แฟรงคลิน เอเดจอร์ตัน ผู้แปลตำราเล่มนี้เป็นภาษาอังกฤษ (เมื่อ ค.ศ. 1931) กล่าวว่าตำราเล่มนี้แต่งได้ดี ใช้ภาษาที่ประณีต มีฉันทลักษณ์ที่หลากหลาย ใช้ศัพท์เฉพาะในทางคชศาสตร์ และบางครั้งมีลักษณะของวรรณกรรมประเภทสุทร มากกว่าจะเป็นการเขียนเพื่ออธิบาย¹¹

นอกจากนี้ยังมีตำราสัตวศาสตร์อื่นๆ ที่มีเนื้อหาเรื่องช้างรวมอยู่ด้วย ดังนี้

มฤคปักษีศาสตร์ ประพันธ์โดยหงสเทว เมื่อราวคริสต์ศตวรรษที่ 13 มฤคปักษีศาสตร์ เป็นตำราว่าด้วยสัตว์ต่างๆ แต่งด้วยภาษาสันสกฤต เป็นร้อยกรอง ประเภทโคลก หรืออนุชฎก จำนวน 1,700 บท กล่าวถึงสัตว์บก 21 ชนิด และสัตว์ปีก 28 ชนิด ทั้งนี้กล่าวถึงช้างในบทที่ 6 ว่าด้วยการใช้ชีวิต และการเจริญเติบโตของช้าง¹²

คัมภีร์มานโสลลาส (แปลว่า ความสว่างของจิตใจ) เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า อภิลชิตารถจินตามณิ (แปลว่า แก้วสารพัดนึกที่ให้สิ่งใดตามปรารถนา) เป็นชื่อที่บ่งบอกว่าหนังสือเล่มนี้สามารถให้ความรู้อย่างหลากหลายตามความประสงค์ ประพันธ์ขึ้นในพระราชูปถัมภ์ของพระเจ้าโสมเศวร ภูโลกมัลละ เมื่อราว ค.ศ.1131 เป็นตำราความรู้ทั่วไปแบบสารานุกรม มีความยาวประมาณ 10,000 โศลก ประพันธ์ด้วยฉันทลักษณ์ที่เรียกว่าโคลก หรืออนุชฎก แบ่งออกเป็น 5 ภาค เรียกว่าวิมคติ (คือกลุ่มละ 20 แต่ละภาคมีด้วยกัน 20 บท) มีเรื่องช้างอยู่ด้วย ในวิมคติที่ 2 บทที่ 3 กล่าวถึงลักษณะของช้าง การจับช้าง และการฝึก มีเนื้อหา 161 โศลก (โคลกที่ 171-331)¹³ วิมคติที่ 2 บทที่ 6 มีเนื้อหา 58 โศลก (โคลกที่ 620-677) กล่าวถึงกองทัพ และโรคช้างกับการรักษา¹⁴ และในวิมคติที่ 4 บทที่ 3 มีเนื้อหา 256 โศลก (โคลกที่ 405-660) ว่าด้วยการฝึกช้างสำหรับการแข่งขันและต่อสู้ รวมทั้งการสื่อสารกับช้างในรูปแบบต่างๆ¹⁵

ตำราอื่น ๆ ที่ไม่เกี่ยวข้องกับช้างหรือสัตวศาสตร์โดยตรง แต่มีเนื้อหากล่าวถึงช้างในด้านอื่น ได้แก่ คัมภีร์พหุหัตสังหิตาซึ่งเป็นตำราพยากรณ์ แต่งเป็นร้อยกรองโดยฤชีวรามีหิระ ในอธยายะที่

¹¹Franklin Edgerton, *The Elephant-Lore of the Hindus*, (Bangkok: White Lotus, 2010), viii.

¹²Darshan Shankar, *Book Reviews*, Current Science, vol. 96, no. 2, 25 January 2009, p.292.

¹³Nalini Sadhale and Y L Nene, *On Elephants in Manasollasa – 1. Characteristics, Habitat, Methods of Capturing and Training*, Asian Agri-History Vol. 8, No. 1, 2004, 5–25.

¹⁴Nalini Sadhale and Y L Nene, *On Elephants in Manasollasa – 2. Diseases and Treatment*, Asian Agri-History Vol. 8, No. 2, 2004, 115–127.

¹⁵Nalini Sadhale and Y L Nene, *On Elephants in Manasollasa – 3. Gajavahyali: Sports with Elephants in the Arena*, Asian Agri-History Vol. 8, No. 3, 2004, 189–213.

67 กล่าวถึงการทำนายลักษณะต่าง ๆ ของช้างอันจะมีผลต่อบ้านเมืองหรือพระราชบัลลังก์ มีเนื้อหาประมาณ 10 โศลก และในอรรถาธิบายที่ 94 กล่าวถึงการพยากรณ์จากลักษณะของงาช้าง การเดิน และท่าทางของช้าง มีเนื้อหา 14 โศลก¹⁶

คัมภีร์อัคนิปุราณะ เป็นคัมภีร์ศาสนาของฮินดู จัดเป็นมหาปุราณะ คือปุราณะใหญ่ (ทั้งหมดมี 18 เรื่อง) ช่วงเวลาที่แต่งประมาณศตวรรษที่ 8 ถึง 11 เนื้อหาว่าด้วยอวตารของพระวิษณุ มีเนื้อหาที่หลากหลาย กล่าวถึงพระราม พระกฤษณะ และดวงดาวต่างๆ นอกจากนี้ยังมีความรู้เกี่ยวกับการบูชาเทพเจ้า จักรวาลวิทยา โหราศาสตร์ ประวัติศาสตร์ การสงคราม ไวยากรณ์ ฉันทลักษณ์ กฎหมาย การแพทย์ และศิลปะการต่อสู้ ตามตำนานถือว่าผู้แต่งคือฤๅษีวิษณุ (พระอัคนีเล่าให้พระวิษณุฟัง)¹⁷ มีเนื้อหาแบ่งได้ 383 สรรค และในสรรคที่ 287 เป็นเนื้อหาเกี่ยวกับช้าง ความยาว 33 โศลก มีเนื้อหาแบ่งได้เป็น 5 หัวข้อ ได้แก่ ถิ่นที่อยู่ของช้างในอินเดีย วิธีการจับช้าง ลักษณะช้างที่ดี ประเภทหรือสายพันธุ์ต่างๆ ของช้าง และวิธีการฝึกช้าง นอกจากนี้ยังกล่าวถึงโรคบางอย่างของช้างด้วย¹⁸

คัมภีร์อรรถศาสตร์ ซึ่งเป็นตำราว่าด้วยการปกครอง ประพันธ์โดยเกาฏิลยะ มีเนื้อหาในเล่มที่ 2 (อรรถาธิบายที่ 2) กล่าวถึงช้างในสองหัวข้อสั้นๆ ได้แก่ เรื่องการดูแลช้าง และเรื่องการฝึกช้างสำหรับใช้งานในกองทัพ¹⁹

รามายณะเป็นวรรณคดีภาษาสันสกฤตที่สำคัญอีกเล่มหนึ่งเนื้อหาว่าด้วยภารกิจของพระราม อวตารของพระวิษณุ ลงมาสู่โลกเพื่อปราบอสูรชื่อรavana ได้กล่าวถึงประเภทและลักษณะของช้าง ในพาลกานท์ สรรคที่ 6 บทที่ 25-26 กล่าวถึงช้างในเมืองอโยธยามีมากมาย ดังนี้

ภทไรรมนทไรรมนฤโคศไจว ภทรมนทรมนฤโคศตธา
ภทรมนทไรภทรมนฤโคละ มฤคมนทไรศจ สา บุรี
นิตยมตไตะ มทา ปุรณา นาไครจลสนนิโกะ ฯ²⁰

¹⁶Panditabhushana V. Subrahmanya Sastri, *Varahamihira's Brihat Samhita*. (Bangalore City: V.B. Soobbirah & Sons, 1946), 539-542, 707-710.

¹⁷H. H. Wilson, *The Vishnu Purana: A system of Hindu mythology and tradition*, (Oriental Translation Fund, 1840), 12.

¹⁸P.S. Sastri. *The Matanga-Lila*, 61.

¹⁹R. Shamasastri, *Kautilya's Arthashastra* (Translation) (Mysore, 1915), 60.

²⁰Shastri Shrinivasa Katti Mudholakara. *Rāmāyaṇa of Vālmiki Vol.I Bālakāṇḍa*, (Parimal Publications: Delhi, 1983), 97.

ความว่า ทั้งยังมีช้างจำนวนมหาศาล เลี้ยงบำรุงอย่างดี กำลังแข็งแรงยิ่งนัก และชันน้ำมันอันมีถิ่นกำเนิดจากเทือกเขาวิณธะ เทือกเขาหิมาวัต (หิมาลัย) และมีขนาดใหญ่โตราวกับขุนเขา นครแห่งนั้นเต็มไปด้วยช้างไอรวัต, มหาปัทมะ, อัฏชนะ, ภัทระ, มันทระ, มฤคะ, และพันธุ์ผสมระหว่างภัทระกับมันทระ, ภัทระกับมฤคะ, ภัทระ มันทระ กับมฤคะ และมฤคะกับมันทระ อันมีความแข็งแรงกล้าเลิศ ทั้งหมดล้วนอยู่ในภาวะชันน้ำมัน (ดูร้าย พร้อมทำศึก)

ในบรรดาคัมภีร์ว่าด้วยคชศาสตร์ทั้งหมดที่มีความโดดเด่นและมีเนื้อหาเฉพาะเรื่องช้าง และต้นฉบับหาได้ในปัจจุบันจึงมีอยู่ 3 เรื่องคือ มาตังคลีลา หัสตยาयurved และคชศาสตร์ และมีเพียงมาตังคลีลาเท่านั้นที่แปลเป็นภาษาไทยแล้ว ขณะที่คัมภีร์หัสตยาयurved มีเนื้อหาเน้นเกี่ยวกับโรคและยารักษาช้าง ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์คชศาสตร์ของपालกาปิยะ โดยจะนำมาแปลเป็นภาษาไทยเนื่องจากการเน้นกล่าวถึงตำนานของช้าง และลักษณะต่าง ๆ ของช้างอันจะนำไปใช้เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณคดีได้โดยสะดวก

1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1.2.1 เพื่อแปลเนื้อหาของคัมภีร์คชศาสตร์ของपालกาปิยะเป็นภาษาไทย

1.2.2 เพื่อวิเคราะห์เนื้อหาคัมภีร์คชศาสตร์ของपालกาปิยะ

1.3 ขอบเขตการศึกษา

1.3.1 ใช้คัมภีร์คชศาสตร์ของपालกาปิยะ ที่ชำระโดยสิทธิธารณ เยศวันต์ วากันกร (Siddharth Yeshwant Wakankar) และศาสตราจารย์ นายแพทย์ วินายก ภาสกร มไหสกร (Vaidya Prof. V.B. Mhaiskar) ชื่อเรื่อง Mahārṣi Pālakāpya's Gajāśāstram โดยมีบรรณานุกรมภาษาสันสกฤตชื่อ ภาวสันทรศินี (ภาวสันทรศินี) ของอนันตฤชณะภักภูฏารกะ (อนันตฤชณะภักภูฏารกะ) พิมพ์ที่เมืองเดลี สำนักพิมพ์ภารตียะ กาล ประภาศัน (Bharatiya Kala Prakashan) ค.ศ.2006 (พ.ศ.2549) ความยาว 462 หน้า เป็นเอกสารหลัก ในที่นี้เรียกว่า “คัมภีร์คชศาสตร์ฉบับเอานอร์” เนื่องจากค้นพบต้นฉบับนี้จากหอสมุดที่เมืองเอานอร์ รัฐมหาราษฏระ ประเทศอินเดีย

1.3.2 ใช้คัมภีร์คชศาสตร์ของपालกาปิยะ ที่ชำระโดยศรี มันทรมูรติ เค.เอส. สุพรหมันยะ ศาสตรี (Shri Mantramurti K. S. Subrahmanya Sastri) ชื่อเรื่อง Gaja Śāstram of Pālakāpya Muni พิมพ์ที่เมืองตัญชวูร์ สำนักพิมพ์ T. M. S. S. M. Library ค.ศ.1958 (พ.ศ.2501) ความยาว 457 หน้า เป็นฉบับเทียบเคียง ในที่นี้เรียกว่า “คัมภีร์คชศาสตร์ฉบับตัญชวูร์” เนื่องจากค้นพบต้นฉบับนี้ที่หอสมุดเมืองตัญชวูร์ รัฐทมิฬนาฑู ประเทศอินเดีย

1.4 ข้อตกลงเบื้องต้น

1.4.1 การอ้างอิงเนื้อหาในคัมภีร์คหศาสตร์ของपालกาปิยะ จะใช้อักษรย่อ คช. ตามด้วยหมายเลขประกรณ์ และหมายเลขโคลก เช่น คช.10.1 หมายถึง ร้อยกรองในคัมภีร์คหศาสตร์ประกรณ์ที่ 10 โคลกที่ 1

1.4.2 การอ้างอิงศัพท์ภาษาสันสกฤต จะใช้คำทับศัพท์แบบไทย และวงเล็บเป็นการสะกดตามแบบสันสกฤต เช่น คชศาสตร์ (คชศาสตร์)

1.4.3 การปริวรรต การทับศัพท์ ผู้วิจัยดำเนินการตามขนบที่นิยมใช้โดยทั่วไปในการปริวรรตอักษรเทวนาครีเป็นอักษรไทย และการทับศัพท์ภาษาสันสกฤตเป็นอักษรไทย รายละเอียดระบุไว้ในบทที่ 3 ในงานวิจัยเล่มนี้

1.4.4 การแปลคัมภีร์คหศาสตร์ของपालกาปิยะในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยเน้นการแปลโดยอรรถเป็นหลัก เนื่องจากเป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหาให้ความรู้เชิงสัตวศาสตร์ ไม่ได้เน้นความไพเราะทางภาษารายละเอียดระบุไว้ในบทที่ 3 ในงานวิจัยเล่มนี้

1.5 วิธีการศึกษา

ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้วิธีการสำรวจเอกสาร (Documentary Research) มีขั้นตอนดังนี้

- 1.5.1 ปริวรรตคัมภีร์คหศาสตร์ของपालกาปิยะเป็นอักษรไทย
- 1.5.2 แปลคัมภีร์คหศาสตร์ของपालกาปิยะเป็นภาษาไทย
- 1.5.3 ศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์คหศาสตร์ของपालกาปิยะ
- 1.5.4 นำเสนอผลการศึกษาโดยแบ่งเป็นบทตามลำดับ

1.6 แหล่งข้อมูล

- 1.6.1 สำนักหอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตวังท่าพระและพระราชวังสนามจันทร์
- 1.6.2 สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์
- 1.6.3 ห้องสมุด ศูนย์สันสกฤตศึกษา มหาวิทยาลัยศิลปากร
- 1.6.4 ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- 1.6.5 ห้องสมุดคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

1.7 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการศึกษา

1.7.1 ได้เนื้อหาคัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปยะเป็นภาษาไทย

1.7.2 ได้ทราบถึงโครงสร้าง การใช้ภาษา และแนวคิดต่างๆ ในคัมภีร์คชศาสตร์โดยละเอียด

บทที่ 2

ประวัติความเป็นมาของคัมภีร์คชศาสตร์ และเอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.1 ความหมายของคชศาสตร์

คำว่า **คชศาสตร์** (คชศาสตร์) หมายถึง วิชาหรือการศึกษาเกี่ยวกับช้าง ประกอบด้วยศัพท์ คช (ค่านาม पुल्लिङ्) หมายถึงช้าง และศาสตร์ (ค่านาม नपुंसกลिङ्) หมายถึง วิชา หรือความรู้ มีผู้ให้ความหมายของ คชศาสตร์ ในภาษาสันสกฤต ดังนี้

โมนีเยอร์-วิลเลียมส์²¹ ระบุไว้ในพจนานุกรมภาษาสันสกฤต-อังกฤษว่า **คชศาสตร์** เป็นค่านาม นปुंसกลिङ् มีความหมายว่า ตำราว่าด้วยการดูแลช้าง หรือวิธีการฝึกหัดเพื่อใช้งาน (“*n. a work treating of elephants or the method of breaking them in*”) ทั้งนี้โมนีเยอร์-วิลเลียมส์²² ได้ระบุว่า คชศาสตร์ เป็นตำราช้างเล่มหนึ่ง ผลงานของศรีปุรุषะ (ศรีปุรุષ) แต่งเมื่อคริสต์ศตวรรษที่ 8 แต่ปัจจุบันไม่ปรากฏตัวเล่ม

แม้จะปรากฏคำคชศาสตร์ในพจนานุกรมภาษาสันสกฤต แต่คำนี้ไม่มีกานิยาม หรือให้ความหมายไว้คัมภีร์คชศาสตร์ของपालกาปิยะแต่อย่างใด ในคัมภีร์คชศาสตร์ของपालกาปิยะนั้น นอกจากข้อความที่เป็นชื่อคัมภีร์แล้ว ปรากฏศัพท์นี้เพียง 2 ครั้ง คือ “คชศาสตร์วิศารโตะ” หมายถึง (โดย) ผู้ชำนาญศาสตร์แห่งช้างทั้งหลาย ในประกรณที่ 10 (10.2) และประกรณที่ 19 (19.1) แต่ก็มีได้ระบุว่า คชศาสตร์ หมายถึงอะไร

ในหนังสือคู่มือวรรณคดีสันสกฤต บานเออร์จี²³ ระบุถึงหนังสือชื่อ คชศาสตร์ โดยกล่าวว่า เป็นอีกชื่อหนึ่งของหนังสือ หสตุยายุรเวท ขณะที่เอดเจอร์ตัน (Franklin Edgerton) กล่าวถึงคชศาสตร์เพียงว่า เป็นศาสตร์ว่าด้วยช้าง (elephant-science)²⁴

ในคัมภีร์คชศาสตร์ของपालกาปิยะ ฉบับเอนันท์ ปรากฏคำว่า คชศาสตร์ เพียง 1 ศัพท์ คือคำว่า “คชศาสตร์วิศารโตะ” หมายถึง โดยผู้รู้คชศาสตร์ทั้งหลาย ในประกรณที่ 10 (คช 10.2) และประกรณที่ 9 (คช 9.1) ขณะที่คัมภีร์มาตังคลีลาของนีลกันฐะไม่ปรากฏคำว่า คชศาสตร์ เลย

²¹ Monier-Williams, Monier. *A Sanskrit-English Dictionary: With Special Reference to Cognate Indo-European Languages*. (Oxford, 1899), 342.

²² Ibid.

²³ Sures Chandra Banerji, *A Companion to Sanskrit Literature*, (Delhi : Motilal Banarsidass, 1971), 184.

²⁴ Franklin Edgerton, 2010, 1.

ในคัมภีร์คหศาสตร์ของปาลกาปยะยังมีศัพท์อีกคำหนึ่งที่มีความหมายคล้ายกันคือ **คชศึกษา** หมายถึง วิชาความรู้เกี่ยวกับช้าง²⁵ และยังเป็นชื่อตำราว่าด้วยช้างอีกเล่มหนึ่งด้วย

คำนี้ยังมีใช้ในภาษาไทยว่า **คชศาสตร์** หมายถึง น. วิชาว่าด้วยช้าง มี 2 ประเภท คือ คชลักษณ์ และ คชกรรม²⁶ กล่าวคือเรื่องลักษณะของช้าง และการจับช้าง การดูแลรักษาช้าง ตามลำดับ

กล่าวโดยสรุป คชศาสตร์ มีความหมายกว้างๆ ว่าวิชาหรือความรู้เกี่ยวกับช้าง ซึ่งไม่จำเพาะไปทางใดโดยเฉพาะ

2.2 คัมภีร์คหศาสตร์

คัมภีร์ภาษาสันสกฤตที่มีชื่อว่า คชศาสตร์ มักจะหมายถึงคัมภีร์คหศาสตร์ที่ฤๅษีปาลกาปยะเป็นผู้ประพันธ์ มีต้นฉบับตัวเขียนที่รู้จักแพร่หลาย 2 ฉบับ คือฉบับที่ห้องสมุดศรีสวตีมหัล ที่เมืองตัญจาวูร์ (Thanjavur) ในรัฐทมิฬนาฑู อีกฉบับหนึ่งในห้องสมุดของราชแห่งเอานอร์ ในรัฐมหาราษฏระ²⁷ ประเทศอินเดีย ทั้งสองฉบับคือผลงานเรื่องเดียวกัน แต่มีรายละเอียดที่แตกต่างกันพอสมควร กล่าวคือ ฉบับตัญจาวูร์มีเนื้อหา 10 ประการ จำนวน 754 โศลก ส่วนฉบับเอานอร์ มีเนื้อหา 19 ประการ จำนวน 551 โศลก

2.2.1 คัมภีร์คหศาสตร์ของปาลกาปยะ ฉบับเอานอร์

คัมภีร์คหศาสตร์ของปาลกาปยะฉบับเอานอร์ พบอยู่ในหอสมุดของราชาแห่งเอานอร์ เมื่อราวหนึ่งศตวรรษที่ผ่านมา ราชาผู้นี้คือ ศรีนิวาสราว ปันตประตินิธี ขึ้นครองราชย์เมื่อ ค.ศ.1909 (พ.ศ.2452) เป็นผู้ทำนุบำรุงบ้านเมืองทั้งด้านอุตสาหกรรม การศึกษาและศิลปวัฒนธรรม เป็นผู้คิดค้นโยคาสนะ ชื่อ “สุรยนมัสการ” ซึ่งรู้จักสืบมาจนปัจจุบัน ทั้งยังทรงอุปถัมภ์นักปราชญ์ราชบัณฑิตหลายสาขาในพระราชสำนัก รวมทั้งหอสมุดและพิพิธภัณฑ์ โปรดให้จัดเก็บภาพวาด ผลงานศิลปะ และต้นฉบับตัวเขียนจำนวนมากเกือบ 3,000 ฉบับ และหนึ่งในนั้นก็คือต้นฉบับคัมภีร์คหศาสตร์ของปาลกาปยะ เลขทะเบียน **Folios: 393. Acc. No. 1853** หลังจากนั้นทรงโปรด ฯ ให้บัณฑิต วี. วิชยราฆวอาจารย์ (Pandit V. Vijayaraghavacarya) อลักษณ์และปราชญ์สันสกฤตผู้มีชื่อเสียง

²⁵ Monier-Williams, Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*, 1899, 342.

²⁶ ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554, (2556)*, 223.

²⁷ Trautmann, Thomas R., *Elephants and Kings: An Environmental History*, (Chicago : The University of Chicago Press, 2015), 145.

ได้ดำเนินการคัดลอกต้นฉบับคัมภีร์คชศาสตร์ดังกล่าว กระทั่งแล้วเสร็จเมื่อวันที่ 22 พฤศจิกายน ค.ศ.1926 (พ.ศ.2469) ต้นฉบับนี้เป็นหนังสือหายาก เพราะมีอรรถกถา (คำอธิบาย) ประพันธ์โดย อนันตฤกษ์ณภฏฏารกะ (อนันตฤกษ์ณภฏฏารกะ)²⁸ ซึ่งไม่ปรากฏที่อื่นเลย สำหรับเนื้อหาคัมภีร์คชศาสตร์นั้น มีคัตลอกสี่บทหลายในที่อื่นๆ แตกต่างออกไปหลายฉบับ

เมื่อชำระแล้วได้พิมพ์เผยแพร่ เมื่อ พ.ศ.2469 โดยมีภาพประกอบ 136 ภาพ และคำอธิบาย เป็นภาษาอังกฤษอย่างย่อ ข้อความระบุชื่อเรื่องเป็นภาษาสันสกฤตดังนี้ “पालกาปยมหฺรชฺชิปฺรณฺตีคชศาสตร์ ศรีมหนนตภฏฏารกวิริจิตภาวสนฺทรศินยาชยยา วฺยาชยยา สเมตม” มีความหมายว่า คชศาสตร์ผลงานประพันธ์ของมหาฤชชีपालกาปยะ พร้อมด้วยคำอธิบายมีชื่อว่า ภาวสนฺทรศินิ ประพันธ์โดยศรีมหนนตภฏฏารกะ หน้าสุดท้ายบันทึกวันที่ชำระเอาไว้ ขนาดของกระดาษ 30 x 21 เซนติเมตร หน้าละ 12-16 บรรทัด และมีความยาวบรรทัดละ 34-36 ตัวอักษร สำหรับภาพประกอบนั้นน่าจะเป็นฝีมือของบัณฑิตผู้ชำระ โดยน่าจะได้รับความแนะนำและควบคุมจากราชสาหิบ ซึ่งพระองค์ก็เป็นจิตรกรฝีมือดีด้วย

ต่อมาดอกเตอร์สิทธารถ เยศวันต์ วากันกร (Dr.Siddharth Yeshwant Wakankar) และศาสตราจารย์ นายแพทย์ภาสกร มไหสกร (Vaidya Prof. V. B. Mhaikar) เป็นบรรณาธิการจัดพิมพ์และอธิบายเป็นภาษาอังกฤษเพิ่มเติมบางส่วน พร้อมจัดพิมพ์เมื่อ ค.ศ. 2006 (พ.ศ.2549) มีโครงสร้างเนื้อหาแบ่งเป็นบท เรียกว่า ประกรรม (ปรกรรม)²⁹ จำนวนทั้งสิ้น 19 ประกรรม ความยาวทั้งสิ้น 583 โศลก³⁰

เนื้อหาของคัมภีร์คชศาสตร์ฉบับเอานธ์อาจกล่าวอย่างย่อ ๆ ว่าส่วนใหญ่เป็นการพรรณนาลักษณะของช้าง หรือคชลักษณ์ (คชลักษณะ) แต่มีเนื้อหาส่วนอื่นๆ ด้วย อาจจำแนกได้ดังต่อไปนี้

ก) **ตำนานช้าง** ว่าด้วยตำนาน ซึ่งไม่ได้สอดคล้องกับธรรมชาติของช้างมากนัก แต่บางส่วนก็มีความเชื่อมโยง มีเนื้อหาดังนี้

²⁸ ภฏฏารกะ (ภฏฏารกะ) เป็นคำเรียกนักบวชที่เป็นหัวหน้า หรือผู้ปกครอง ทั้งฝ่ายพุทธ ไชนะ และฮินดู, ภายหลังนิยมใช้มากในหมู่ไชนะ, ดู Monier Williams, 745)

²⁹ คำว่า ปรกรรม ในภาษาสันสกฤต อาจหมายถึงเรื่อง หรือเล่มก็ได้ เทียบกับคำที่ใช้ในภาษาไทยคือ ปรณ (จากศัพท์บาลี ปรณ, ตรงกับสันสกฤต ปรกรรม) หมายถึง ตำรา คัมภีร์ หนังสือ และคำว่า ปรณัม (จากศัพท์บาลี ปรณม, ตรงกับสันสกฤต ปรกรรมม) หมายถึง เรื่อง หรือเรื่อง. ในที่นี้ ผู้วิจัยเห็นว่า ปรกรรม ใกล้เคียงกับคำไทยอยู่แล้ว จึงทับศัพท์เป็น ประกรรม (ประ-กอน) เพื่อความสะดวกในการสะกดและออกเสียง

³⁰ Siddharth Yeshwant Wakankar, and V.B. Mhaikar, ed., *Maharṣi Palakapya's Gajāśāstram*, 2006, 117.

ตำนานช้าง และฤๅษีปาลกาปยะ อันเป็นการเกริ่นนำเข้าสู่เรื่องของช้างและตำนานช้าง
ทั้งปวง (ประกรณที่ 1)

กำเนิดช้างประจำทิศ ช้างพัง คู่ของช้างประจำทิศ และทายาท (ประกรณที่ 2)

คำสาปที่มีต่อช้างประจำทิศและการแก้คำสาป อันเป็นการเชื่อมโยงหรืออธิบาย
ลักษณะเฉพาะของช้าง (ประกรณที่ 3)

ตำนานเหล่านี้มักเกี่ยวข้องกับของเทพเจ้าและฤๅษี ไม่นับคนชลัษณ์หรือลัษณ์ของช้างใน
เชิงสรีระหรือสัตวศาสตร์

ข) ที่อยู่ของช้าง กล่าวถึงป่าน้อยใหญ่แหล่งที่อยู่ของช้าง อันมีความสำคัญต่อความรู้ความ
เข้าใจเรื่องช้าง โดยเฉพาะเป็นการบ่งบอกถึงสถานที่สำคัญเพื่อการจับช้างมาเลี้ยงและใช้งานได้ (ประ
กรณที่ 4) และเนื้อหาเรื่องดินแดนหรือถิ่นที่อยู่อาศัยของช้างในชมพูทวีป (ประกรณที่ 6)

ค) ลักษณะของช้าง หรือคชลัษณ์ ซึ่งมีการพรรณนาไว้หลายประเด็น เป็นเนื้อหาหลักใน
คัมภีร์คชศาสตร์ ปรากฏในประกรณต่างๆ ดังต่อไปนี้

ธรรมชาติ ลักษณะ และนิสัยของช้างในช่วงอายุต่าง ๆ ตั้งแต่ 1 เดือน จนถึง 120 ปี (ประ
กรณที่ 5)

ประเภทของช้างที่รู้ถ่ายทอดกันมาแต่โบราณ คือช้างภัทระ ช้างมันทะ ช้างมฤค และช้าง
ผสมคือสังกัระ (ประกรณที่ 8)

ลักษณะช้างแบ่งตามเชื้อสาย (อังคะ) ที่สืบทอดจากเทวดา ปรากฏในประกรณที่ 9

ลักษณะผิวพรรณของช้าง (ประกรณที่ 10)

ความสว่างหรือฉายาของช้าง (ประกรณที่ 11)

กลิ่นของช้าง (ประกรณที่ 12)

กำลังของช้างและการประลองกำลัง (ประกรณที่ 13)

ลักษณะช้างตามตรีคุณ (ประกรณที่ 14)

การเดินของช้าง (ประกรณที่ 15)

ร่องรอยและตำหนิของช้าง (ประกรณที่ 16)

อวัยวะที่เป็นโทษของช้าง (ประกรณที่ 17)

ขนาดของลำตัวและอวัยวะของช้าง (ประกรณที่ 18)

ง) การจับช้าง กล่าวถึงวิธีการจับช้างที่สำคัญ 5 วิธี (ประกรณที่ 7)

จ) อุปกรณ์สำหรับใช้กับช้าง ได้แก่ สัปคับหรือที่นั่งบนหลังช้าง (ประกรณที่ 19)

เนื้อหาส่วนใหญ่ของคัมภีร์คชศาสตร์เน้นไปที่คชลัษณ์ คือลักษณะทางกายภาพ และ
ธรรมชาติของช้างเป็นหลัก หากเปรียบเทียบกับตำรามาดังคลีลา พบว่ายังมีเนื้อหาหลายส่วนที่

นักปราชญ์สันสกฤตแต่ไว้ในตำราว่าด้วยช้างเรื่องอื่น ๆ เช่น ราคาของช้าง มั่นช้าง การดูแลรักษาช้าง คุณสมบัติของควาญช้าง เป็นต้น

เรื่องย่อของคชศาสตร์มีดังต่อไปนี้

เริ่มต้นด้วยบท มังคลาจรณะ (มังคลาจรณม) หรือบทไหว้ครู เป็นคำกล่าวบูชาพระคเณศ พระสร้อยศรีสวัสดิ์ พระลักษมี และพระฤๅษีปาลกาปยะ ประการณนี้มีความยาวทั้งสิ้น 4 บท

ประการณที่ 1 เรื่องลำดับการอุปัติของฤๅษีปาลกาปยะ (ปาลกาปโยตปตติกรมกณม) และพระเจ้าโรมปาถ พระราชาแห่งกรุงอังคะ ทรงขอให้ฤๅษีปาลกาปยะเล่าตำนานช้าง รวมทั้งประวัติของฤๅษีปาลกาปยะด้วย ประการณนี้มีความยาวทั้งสิ้น 104 บท

ประการณที่ 2 เรื่องการอุปัติของช้างประจำทิศ (ทิกคโคชตปตติกรมกณม) ได้แก่ ไอราวัต ประจำทิศตะวันออก, ปุณชกริก ประจำทิศตะวันออกเฉียงใต้, ปุชปทันต์ ประจำทิศใต้, วามนะ ประจำทิศตะวันตกเฉียงใต้, สุประตีก ประจำทิศตะวันตก, อัญชัน ประจำทิศตะวันตกเฉียงใต้, สารวเอามะ ประจำทิศเหนือ และกุมุท ประจำทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ทั้งยังกล่าวถึงลูกหลายของช้างเหล่านี้ ซึ่งมีลูก 1 ตัว, 2 ตัว กระทั่ง 8 ตัว แตกต่างกันไป ช้างเหล่านั้นมีเทวดาสถิตในอวัยวะต่างๆ 15 แห่ง มีศิระษะ เป็นต้น ประการณนี้มีความยาวทั้งสิ้น 64 บท

ประการณที่ 3 เรื่องคำสาปและการแก้คำสาปที่มีต่อช้างประจำทิศ (ทิกคคชศปาปานุครทกณม) ทั้งนี้ก็เพื่อตอบคำถาม 12 ข้อ ที่ว่า เหตุใดลูกหลานของช้างประจำทิศทั้งแปดจึงมีงา 2 ข้างแทนที่จะเป็น 4 ข้าง เหตุใดอายุขัยของช้างลดลง เหตุใดลิ้นของช้างจึงพลิกจากโคน เหตุใดช้างจึงไม่มีเหงื่อไหล เหตุใดช้างจึงเป็นพาหนะของพระราชาและบุคคลอื่นๆ เหตุใดช้างจึงรู้สึกหิวในท้องมากกว่า เหตุใดช้างชอบเล่นโคลนและฝุ่น เหตุใดอุ้งอัมพะของช้างจึงลึบจากสายตา เหตุใดช้างจึงไม่ไปไหนโดยอิสระ เมื่อใดช้างจะมีอำนาจทิพย์คืนมา เหตุใดช้างจึงชอบมูลและมูลของตนเอง ประการณนี้มีความยาวทั้งสิ้น 37 บท

ประการณที่ 4 ว่าด้วยลักษณะของช้างในป่าที่อยู่ของช้าง (คชวณนิรูปณม) มีป่าที่อยู่ของช้าง (คชวณ) 16 แห่ง ได้แก่ ป่าใหญ่ 8 แห่ง ดังนี้ 1) ป่าปราชยวัน (ป่าตะวันออก) 2) ป่าเจติกรูชกะ ทางตะวันออกของแม่น้ำเมขลา 3) ป่าทรรคนกะ ทางตะวันออกของแม่น้ำเวตรวดี 4) ป่าอังกเรยะ ทางใต้ของแม่น้ำเรวา ตะวันออกของวิทิสวา 5) ป่ากลิงคะ ทางเหนือของเทือกเขาสหยะ ทางใต้ของเทือกเขาวินธยะ 6) ป่าอปรานตะ ทางตะวันออกของภูเขาอัสดมยะ 7) ป่าเสาราษฎระ ทางตะวันออกของทวารกา ทางใต้ของแม่น้ำเรวา 8) ป่าปานจนทะ ทางตะวันออกของกुरुเกษตร

นอกจากนี้ยังมีปานขนาดเล็ก หรือปาน้อย (อุปวน) อีก 8 แห่ง ดังนี้ 1) ปาปุรวโพบวัน (ปาตะวันออก, 2) ปาอาคเนโยพบวัน (ปาตะวันออกเฉียงใต้), 3) ปาทักซิโพบวัน (ปาใต้), 4) ปาไนรฤตโยพบวัน (ปาตะวันตกลเฉียงใต้) 5) ปาปัสจิมโพบวัน (ปาตะวันตกล) 6) ปาตะวันตกลเฉียงเหนือ (วายะวโยพบวัน) 7) ปาอุตตะโรพบวัน (ปาเหนือ) และ 8) ปาโศคาโนพบวัน (ปาตะวันออกเฉียงเหนือ) ข้างในปาแต่ละแห่งมีลักษณะเด่นแตกต่างกัน ประกรณนี้มีความยาวทั้งสิ้น 28 บท

ประการที่ 5 ว่าด้วยลักษณะของข้างในช่วงวัยต่างๆ ของข้าง (กาลียคชลกษณนิรูปณม) ตั้งแต่ 1 เดือน 2 เดือน 3 เดือน 4 เดือน 10 เดือน 11 เดือน 12 เดือน 2 ปี เรื่อยไป กระทั่ง 100 ปี 110 ปี และ 120 ปี ตามลำดับ แต่ละช่วงวัยมีคำเรียกข้างแตกต่างกันไป และมีลักษณะ รูปร่าง นิสัย แตกต่างกันไป ประกรณนี้มีความยาวทั้งสิ้น 88 บท

ประการที่ 6 ว่าด้วยลักษณะของข้างในภูมิภาคต่างๆ (เทศเภทชลกษณนิรูปณม) ซึ่งมีลักษณะเฉพาะแตกต่างกัน โดยพรรณนาเป็นกลุ่ม ๆ ได้แก่ข้างที่เกิดในกามโฆษและอื่นๆ, ข้างที่เกิดในปุลินทะและอื่นๆ, ข้างที่เกิดในเสาราชภูระและอื่นๆ, ข้างที่เกิดในมัตสยะและอื่นๆ, ข้างที่เกิดในเสาวีระและอื่นๆ, ข้างที่เกิดในคีรวานและอื่นๆ; ข้างที่เกิดในกรรมภูกะและอื่นๆ, ข้างที่เกิดในเกรละและอื่นๆ ฯลฯ ข้างในแต่ละภูมิภาค จะมีลักษณะรูปร่าง อวัยวะ นิสัย และลักษณะเฉพาะอื่นๆ แตกต่างกันไป ประกรณนี้มีความยาวทั้งสิ้น 15 บท

ประการที่ 7 เรื่องการจับข้าง (คชครหมปรการกณม) มีด้วยกัน 5 วิธี ได้แก่ “วาริพันธะ” คือการจับโดยล้อมเพียด “วศัพันธะ” เป็นการใช้ข้างตัวเมียเป็นข้างต่อให้ข้างปาเข้ามาหา “อนุคตะพันธะ” ใช้ข้างตัวเมียล่อแล้วตามจับ “อาปาดพันธะ” เป็นการขุดหลุมพรางต้น และ “อวปาดพันธะ” เป็นการขุดหลุมพรางลึก สุตท้ายมีมนตรีสรรเสริญข้าง 1 โศลก อนึ่ง เรื่องการจับข้างนี้มีบางส่วนปรากฏสอดคล้องกับเนื้อหาในตำราคศาสตร์เล่มอื่น ได้แก่ คชครหมปรการ (ตำราการจับข้างของนารายณะ ทีกษิต) และตำรามาดังคลีลาของนีกัณฐะ (จะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในหัวข้อ 4.5 การจับข้าง) ประกรณนี้มีความยาวทั้งสิ้น 20 บท

ประการที่ 8 ว่าด้วยลักษณะของข้างภัทระ มันทะ มฤคะ และสังกีระณะ (ภัทรมนทมฤคสังกีระนชาติชลกษณนิรูปณม)³¹ พรรณนาถึงข้าง 3 จำพวก ได้แก่ ข้างภัทระ เป็นข้างชั้นเลิศ กำเนิดในกฤตยุค ข้างมันทะ เป็นข้างชั้นรองลงมา กำเนิดในเตรตายุค และข้างมฤคะ มีลักษณะด้อยที่สุด

³¹ ข้อความท้ายเมื่อจบประการนี้ เรียกชื่อประการนี้ว่า เรื่องลักษณะของข้างจำพวกต่างๆ (คชชาติชลกษณนิรูปณม)

กำเนิดในทวารปยุค สุตท้ายคือข้างสังกัระ เป็นข้างผสมจาก 3 จำพวกดังกล่าว กำเนิดในกลียุค ซึ่งมีด้วยกันหลายจำพวก ประการนี้มีความยาวทั้งสิ้น 76 บท

ประการที่ 9 ว่าด้วยลักษณะของข้างอังสะ (อศชลกษณนิรูปณม) คือข้างที่มีภาค (อศ) ของเทพเจ้าสถิตอยู่ ได้แก่ พรหมอังสะ, อินทรอังสะ, ธนทอังสะ (ท้าวภูเวร), วรณอังสะ, จันทรอังสะ, อัคนิอังสะ และวิษณุอังสะ ข้างแต่ละอังสะจะมีรูปร่าง ผิวพรรณ และลักษณะเฉพาะอื่น ๆ แตกต่างกัน ประการนี้มีความยาวทั้งสิ้น 30 บท

ประการที่ 10 เรื่องลักษณะสีผิวของข้าง (วรณคชลกษณกณม) ข้างมีสีผิวบริสุทธิ์ (ศุทรวรณ) 3 สี ได้แก่ สีแดง สีเหลือง และสีดำ แต่ยังมีข้างที่มีสีผิวผสม (มิศรวรณ) ตามลักษณะของธาตุอีก ประการนี้มีความยาวทั้งสิ้น 10 บท

ประการที่ 11 ว่าด้วยลักษณะความสว่างของผิว (ฉายนิรูปณม) มีด้วยกัน 5 ลักษณะ ได้แก่ บารลิวี สว่างอย่างดิน, เอาทกี สว่างอย่างน้ำ, อัคนียี สว่างอย่างไฟ, วายวยา สว่างอย่างลม และ นากสี สว่างอย่างท้องฟ้า ประการนี้มีความยาวทั้งสิ้น 4 บท

ประการที่ 12 ลักษณะกลิ่น (คนธลกษณม) พรรณนาถึงลักษณะกลิ่นของข้างที่เป็นมงคล และกลิ่นที่ไม่เป็นมงคล และจำแนกเป็นกลุ่มข้างที่มีกลิ่นคนธรรพ์ กลิ่นยักษ์ กลิ่นทานพ และกลิ่นเทวดา โดยเปรียบเทียบกลิ่นข้างกับกลิ่นของพืช สัตว์ และวัตถุสิ่งของ ประการนี้มีความยาวทั้งสิ้น 8 บท (ลักษณะกลิ่นของข้างมีกล่าวถึงโดยละเอียดอีกครั้งในประการที่ 14)

ประการที่ 13 ว่าด้วยการวัดกำลังของข้าง (คชพลสตตวปริกษานิรูปณม) กล่าวถึงกำลังของข้างเมื่อเปรียบกับน้ำหนักที่ข้างบรรทุกและระยะทางที่ข้างเดินทางไป และการทดสอบกำลังของข้างแต่ละตัว โดยมีมนตร์เพื่ออ่อนนวยเทพเจ้า คือพระคณศ (ใช้ศัพท์ว่า ภูเตศ วินาถ และคณาธิป) ขอให้ตัดสิ้นความอดทนของข้าง ประการนี้มีความยาวทั้งสิ้น 14 บท

ประการที่ 14 ว่าด้วยคุณสมบัติทั้งสามของข้าง (สาตตวิกนิรูปณม) ได้แก่ สัตตวคุณ, รโหคุณ และ ตโมคุณ ลักษณะของข้างแต่ละจำพวกประกอบด้วยนิสัย บุคลิก ท่าทาง และกลิ่น โดยจำแนกข้างออกเป็นกลุ่มย่อยๆ คือ เทวสัตตวะ, มานุษสัตตวะ (แบ่งเป็น พราหมณะสัตตวะ, กษัตริยสัตตวะ, ไวศยสัตตวะ ศุทรวสัตตวะ) คนธรรพสัตตวะ, ปิตาจสัตตวะ, สรรปสัตตวะ, และรากษสสัตตวะ ประการนี้มีความยาวทั้งสิ้น 35 บท

ประการที่ 15 ว่าด้วยลักษณะการเดินทางของข้าง (คชคตลกษณนิรูปณม) กล่าวถึงลักษณะการเดินทางของข้างที่เป็นมงคล และไม่เป็นมงคล โดยเปรียบเทียบกับการเดินทางของสัตว์ต่างๆ ประการนี้มีความยาวทั้งสิ้น 16 บท

ประกรณที่ 16 เรื่องร่องรอยหรือตำหนิบนตัวข้าง (อวารตลกษณปรกรณม) จำแนกร่องรอยหรือลักษณะที่เป็นมงคลและที่ไม่เป็นมงคลบนตัวข้าง รวมทั้งการแก้ไขโทษจากตำหนิที่ไม่เป็นมงคลต่าง ๆ ประกรณนี้มีความยาวทั้งสิ้น 6 บท

ประกรณที่ 17 ว่าด้วยลักษณะโทษสำคัญของข้าง (คชมหาโทษนิรุปนม) พรรณนาถึงลักษณะโทษของอวัยวะต่างๆ ของข้าง เช่น ข้างที่มี 3 งา ข้างที่ลำตัวใหญ่เกินไป ฯลฯ เป็นการพรรณนาติดต่อกันไป และกล่าวอย่างกระชับ มิได้ขยายความหรืออธิบายรายละเอียด ประกรณนี้จึงพรรณนาโทษถึง 37 ประการแต่มีความยาวทั้งสิ้นเพียง 6 บท

ประกรณที่ 18 เรื่องขนาดของข้าง (ปริมาณกณม) ขนาดของข้างจำพวกต่าง ๆ ได้แก่ ข้างภักธา ข้างมันตะ ข้างมฤคะ และข้างสังกิริณะ ทั้งยังมีข้างอราล และข้างอติราล เพิ่มเข้ามาด้วย โดยใช้หน่วยวัดหัตตะ และอาร์ตนิ ตอนท้ายมีการเทียบหน่วยวัดแบบต่าง ๆ ไว้ ประกรณนี้มีความยาวทั้งสิ้น 15 บท

ประกรณที่ 19 เรื่องลักษณะของสัปคับ (อาสนลกษณกณม) กล่าวถึงลักษณะของสัปคับหรือที่นั่งสำหรับใช้บนหลังข้าง มีด้วยกัน 3 แบบ คือ อย่างดี (อุตถฤษฏ) อย่างกลาง (มัธยม) และอย่างหยาบ (อวกฤษฏ) กล่าวเพียงสั้นๆ ประกรณนี้มีความยาวน้อยที่สุด คือมีทั้งสิ้น 3 บท

กลวิธีการแต่งและลักษณะการใช้ภาษา

คัมภีร์คชศาสตร์ของपालกาปิยะ เป็นวรรณกรรมที่แต่งขึ้นเพื่อให้ความรู้ หรือเพื่อใช้งานเกี่ยวกับการดูแล คัดเลือกข้างมาใช้งาน มิใช่แต่งเพื่อใช้เป็นบทสวดสรรเสริญในพิธีกรรม หรือเพื่อความเพลิดเพลินบันเทิง มีเนื้อหาที่กระชับ อาจจัดอยู่ในวรรณกรรมประเภทตำราอายุรเวท ด้วยมีเนื้อหาเกี่ยวกับชีวิตและอายุขัยของสัตว์ ทว่าไม่มีเรื่องการดูแลรักษาโรค หรือตำราสัตวศาสตร์ แต่มีเนื้อหาว่าด้วยลักษณะของสัตว์โดยละเอียด

คัมภีร์คชศาสตร์มีลักษณะของการเล่าตำนาน โดยเฉพาะช่วงต้นของเรื่อง เป็นการพรรณนาและการตั้งคำถามปุจฉา วิสัชนา ระหว่างพระเจ้าโรมปาหนแห่งอังคะ และพระมหาฤษีपालกาปิยะ เป็นต้น โดยใช้ร้อยกรองในการเล่าเรื่อง

ในช่วงต้น คัมภีร์คชศาสตร์จึงมีลักษณะของตำนาน เป็นตำนานกำเนิดฤษีपालกาปิยะ ตำนานข้างที่ต้องคำสาป และเชื้อสายข้างจำพวกต่าง ๆ มีการอ้างถึงเทพเจ้าต่าง ๆ ของฮินดู และยังมีฤษีที่ปรากฏในตำนานเก่าแก่ เช่น ฤชีกฤค ฤชิวายสะ ฤชิวสัสมปายนะ อันเป็นลักษณะของคัมภีร์ประเภท

ปุราณะ ซึ่งมักจะมีลักษณะสำคัญ 5 ประการ³² คือ 1) สรรค (การสร้างโลก) 2) ประติสรรค การสร้างสิ่งอื่นลำดับรองลงไป 3) วงศ์ การลำดับเชื้อสาย 4) มานวตรน ช่วงสมัยของมนุ และ 5) วงศานุจริต ลำดับวงศ์กษัตริย์ แม้คัมภีร์คหศาสตร์จะไม่มีเนื้อหา 2 ประเด็นหลัง แต่ก็มีลักษณะล้อตาม 3 ประเด็นแรกของปุราณะ ทั้งยังมีการอ้างเนื้อหาจากคหศาสตร์ของวยาสะอีกด้วย ซึ่งสอดคล้องกับลักษณะของปุราณะที่ว่ามักจะอ้างว่าผู้แต่งถือฤชิวาสะ

นอกจากนี้คหศาสตร์อาจจัดเป็นวรรณกรรมประเภทสุตระ ซึ่งเคยขึ้นในยุคสุตระ อันเป็นช่วงรอยต่อระหว่างภาษา(สันสกฤต)พระเวท และภาษาสันสกฤตสมัยถัดมา สุตระ (สูตร) หมายถึง เชือกหรือเส้นด้าย วรรณกรรมประเภทนี้มีเนื้อหาหลากหลาย มีลักษณะร่วมกันคือ เขียนต่อเนื่องกันไปด้วยประโยคสั้น ๆ พันรวมกันเป็นเรื่องเดียวกัน เน้นความกระชับของเนื้อหาเป็นสำคัญ ไม่เยิ่นเย้อยืดยาว คล้ายกับการแถลงภาษิตคำคม ดังมีคำกล่าวอ้างอยู่เนื่อง ๆ ว่า “การได้ประหยัดสระเสียงสั้นสักครึ่งตัว บัณฑิตของอินเดียชื่นชมยินดีนัก พอ ๆ กับการได้ลูกชายหนึ่งคน” (Tis a proverb among the Pundits of India, that “an author rejoiceth in the economizing of half a short vowel as much as in the birth of a son.”) และวรรณกรรมประเภทนี้จึงมีความอิสระมากขึ้น เป็นที่นิยมมากยิ่งขึ้น³³ ราล์ฟ กริฟฟิธ³⁴ กล่าวว่าวรรณกรรมประเภทสุตระนี้ไม่สามารถอ่านเข้าใจได้โดยง่าย หากปราศจากคำอธิบายเพิ่มเติม สูตรต่าง ๆ จึงมักจะมีฎีกา (ฎีกา) หรือคำอธิบายเพิ่มเติมประกอบด้วยเสมอ

ในช่วงต้นของยุคสุตระนั้น มักจะใช้เรียกวรรณกรรมที่สืบเนื่องจากพระเวท เช่น กัลปสุตระ (กल्पสูตร) ดำริว่าด้วยพิธีกรรม คฤหะสูตร (คฤหะสูตร) ว่าด้วยพิธีกรรมในบ้าน เป็นต้น โดยทั่วไปถือว่าสุตระนั้นอิงกับวรรณกรรมประเภทศรุต (เรื่องที่ไต่ยินมา) แต่ก็ยังเป็นผลงานที่มนุษย์เขียนนั่นเอง ขณะที่ศรุตเป็นงานที่ได้รับฟังมาจากพระผู้เป็นเจ้าของ³⁵

³² Sailaja Kaipa, “Puranas in brief description”, International Journal of Sanskrit Research 2017; 3(4), 2

³³Radha Kumud Mookerji, *Ancient Indian Education: Brahmanical and Buddhist*. Delhi : Motilal Banarsidass Publishers, 2003), 163.

³⁴Ralph T.B. Griffith (tran.). *The Vedas: With Illustrative Extracts*. San Diego, California : The Book Tree, 2003. p.12

³⁵ Ibid.

แม้ว่าคชศาสตร์จะเป็นตำราสำหรับใช้งานว่าด้วยช้าง มิได้มุ่งเน้นความไพเราะหรือความเพลิดเพลิน แต่ผู้ประพันธ์ได้เลือกใช้รูปแบบการประพันธ์เป็นร้อยกรอง หรือฉันท อันเป็นความนิยมที่พบมาเนิ่นนาน นับตั้งแต่ยุคแรกของวรรณกรรมสันสกฤต

วรรณกรรมภาษาสันสกฤตประเภทตำรามีจำนวนไม่น้อยที่แต่งเป็นร้อยกรอง เช่น ตำราพยากรณ์เรื่องพฤษหัตสังหิตาของวราหมิหิระ ตำราดาราศาสตร์ เรื่อง อารยภฎิยะของอารยภฎิยะ ศัพทานุกรมเรื่องนามลึงคานุศาสนัม ของอมรโกศ เป็นต้น นับเป็นเรื่องน่าทึ่ง ดังที่สตีฟาน แอลเทอร์ (Stephen Alter) กล่าวไว้เมื่ออ่านตำรามาดังคลีลาว่า ลักษณะที่น่าทึ่งอย่างหนึ่งของวรรณคดีสันสกฤตก็คือ บทกวีและวิทยาศาสตร์มักจะเชื่อมโยงกันได้อย่างกลมกลืน (“One of the intriguing aspects of Sanskrit literature is the way in which poetry and science are often inextricably linked.”)³⁶ ผู้วิจัยมีความเห็นว่าการใช้ร้อยกรองแต่งวรรณกรรมนั้นส่วนหนึ่งน่าจะเป็นเพราะทำให้จดจำได้ง่าย ด้วยมีจำนวนคำ เสียงหนักเบาที่สอดคล้องต่อเนื่องกัน

อนึ่ง แม้ว่าคัมภีร์คชศาสตร์จะใช้ร้อยกรองในการประพันธ์ แต่เน้นเนื้อหาเชิงความรู้ว่าด้วยคชลักษณ์หรือลักษณะของช้าง จึงไม่ได้ปรากฏการใช้ฉลองการ (อันได้แก่ ศัพทาลังการ หรือการเล่นเสียง และอรรถาลังการ หรือการเล่นความหมาย) ดังกาวะยะจำพวกอื่นๆ

กล่าวโดยสรุป ลักษณะของคัมภีร์คชศาสตร์นั้นคล้ายกับตำนาน หรือนิทานในช่วงต้น (ประกรณที่ 1 – 3) คล้ายกับตำราหรือศาสตร์ในช่วงกลาง (ประกรณที่ 4- 14) และคล้ายกับสูตรในช่วงปลาย (ประกรณที่ 15 – 19)

การใช้ภาษา

การประพันธ์คชศาสตร์ของปาลกาปะณะนั้น แม้ส่วนใหญ่เป็นร้อยกรอง โดยมีฉันทลักษณ์ที่หลากหลาย แต่ก็มีข้อความร้อยแก้วแทรกอยู่ด้วยเป็นระยะ ๆ ซึ่งไม่ปรากฏชัดเจนว่าเป็นข้อความของผู้ประพันธ์ตั้งแต่ต้น หรือเป็นการเพิ่มเติมของผู้คัดลอกในภายหลัง ข้อความเหล่านี้บอกช่วงขึ้นต้นบท ปิดท้ายบท และมีข้อความแทรกบางช่วง ดังนี้

ช่วงขึ้นต้นของทุกบท มีข้อความบอกชื่อและลำดับที่ของประกรณ เช่น

“อถ ปรถมึ ปรกรณม” หมายถึง ต่อไปนี้เป็นประกรณที่หนึ่ง

ตามด้วยชื่อประกรณ “ปาลกาบิโยตฺตปติกรมกถนึ”

³⁶ Stephen Alter, *Elephas Maximus: A Portrait of the Indian Elephant*. (Delhi : Penguin Books India, 2004), 33...

(เรื่องลำดับการปฏิบัติของฤๅษีปาลกาปยะ)
 ประกรณ์ถัดๆ ไปก็ใช้ข้อความคล้ายกัน แต่ไม่มี “อถ” ขึ้นต้น ดังนี้
 “ทวิติย ปรกรรม” หมายถึง “ประกรณ์ที่ 2”
 “ทิกคโชตปตติถน” (เรื่องเล่าการปฏิบัติของช่างประจำทิศ)

เป็นเช่นนี้เรื่อยไป จนสุดท้าย

“เอโกณวิศติก ปรกรรม” หมายถึง ประกรณ์ที่ 19
 “อถ อาสนลक्षणถน” (ว่าด้วยลักษณะของที่นั่งบนหลังช้างหรือสัปดาห์)

ในประกรณ์ที่มีความยาวมาก อาจมีเนื้อหาหลายตอน ก็จะมีข้อความบอกหัวข้อย่อย แทรกเข้ามาระหว่างร้อยกรอง เช่น “อถ ปุณทริกาชยทิกคโชตปตติ” (ต่อไปนี้ คือการปฏิบัติของช่างประจำทิศชื่อปุณทริกะ)

บางประกรณ์มีคำว่า “อถ” ข้างหน้า เช่น “อถ ปริมาณถน” เรื่องการวัดปริมาณ
 “อถ อาสนลक्षणถน” เรื่องลักษณะที่นั่ง(บนหลังช้าง)

อนึ่ง คำว่า อถ นั้นมีการใช้ที่หลากหลาย เช่น ให้เมื่อเริ่มเนื้อหาของหนังสือ ด้วยถือเป็นคำมงคล หรือเป็นคำกล่าวเริ่มต้น คล้ายๆ กับคำว่า เฮลละ ดังนี้ ฯลฯ หรืออาจหมายถึง จากนั้นต่อไปนี้ นอกจากนี้ เพื่อแสดงว่า จะมีเนื้อหาอื่นๆ หลังข้อความนี้ก็ได้³⁷ ตัวอย่างเช่น

อถ ศิครุชณ กฤตวา ส นิษกรมยาศรมานมุณี ๖ (คช. 1.36)
 ความว่า “ต่อมา เมื่อทำความเคารพแล้ว พระมุนีนั่นก็ออกไปยังอาศรมทั้งหลาย”

นอกจากนี้ยังมีการแทรกข้อความร้อยแก้ว เพื่อคั่นระหว่างเนื้อหา หรือระบุแหล่งที่มา เนื้อหาเพิ่มเติม เช่น

“ธารมิก อูวาจ” (ฤๅษีธารมิกะกล่าวแล้ว)
 “มุณีรูวาจ” (พระฤๅษีกล่าวแล้ว)
 “โรมปาทมหีปติรูวาจ” (พระราชาโรมปาทรัสแล้ว)
 “ปาลกาปย อูวาจ” (พระฤๅษีปาลกาปยะกล่าวแล้ว)

³⁷Monier-Williams, Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*, 1899, 17.

เมื่อแทรกเนื้อหาจากที่อื่น ก็ระบุข้อความร้อยแก้วไว้ เช่น “วยาสโปรกเตคศาสตร์” (วยาสะกล่าวแล้วในคัมภีร์คศาสตร์) ข้อความนี้พบได้มากในหลายประการ ไม่ใคร่จะมีการเปลี่ยนแปลงถ้อยคำใดๆ

สุดท้าย เมื่อจบเนื้อหาแต่ละประการ ก็จะมีข้อความบ่งบอกถึงความสิ้นสุดแต่ละประการ ดังเช่น

“อิติ ปาลกาปยมหฺรชฺชิปรณฺเฑ คศาสตร์ ปาลกาปโยตฺตติถณฺ นาม ปรณฺม ปรกรณฺม ฯ”

(จบ ประการที่ 1 ชื่อ เรื่องลำดับการปฏิบัติของปาลกาปยะ ในคัมภีร์คศาสตร์ ผลงานของมหาฤๅษีกาลปาปยะ)

สรุป

การใช้ภาษาร้อยแก้วในคัมภีร์คศาสตร์นั้นเป็นเพียงส่วนเล็กน้อย เพื่อบอกบทตอน หรือหัวข้อ และตอนจบของแต่ละประการเท่านั้น มักจะใช้คำซ้ำๆ กัน ผู้วิจัยจึงไม่ได้วิเคราะห์การใช้ภาษาร้อยแก้วเหล่านั้น

2.2.2 คศาสตร์ของปาลกาปยะฉบับตัณฐา³⁸

คัมภีร์คศาสตร์ของปาลกาปยะฉบับตัณฐานั้น ต้นฉบับเป็นภาษาสันสกฤต เขียนด้วยอักษรเทวนาครี มีการแปลเป็นภาษาทมิฬ เขียนด้วยอักษรทมิฬ โดย ศรีมันตรมูรติ ก. ส. สุพรหมันยะ ศาสตร และมีการสรุปย่อเป็นภาษาอังกฤษ โดย ศรี ส. โคปาลัน

เนื้อหาเล่าถึงสมัยโบราณ พระราชาโรมปาทรองกรุงอังคะ ได้ทราบว่ามีช่างสร้าง ความพิเนาศแก่เรือทวนไร่นา ทว่าช่างเหล่านั้นมีพระฤๅษีเคาตมะคอยดูแลอยู่ ฤๅษีปาลกาปยะเศร้าใจที่เห็นช่างถูกจับใส่โซ่ตรวน พระฤๅษีได้พบกับพระเจ้าโรมปาทร และเล่าถึงความผูกพันที่ตนมีต่อช่าง พระราชารู้สึกชื่นชม และขอให้พระฤๅษีเล่าเรื่องช่างให้ฟัง ซึ่งเรื่องช่างทั้งหลายปรากฏในคัมภีร์คศาสตร์ พร้อมด้วยเนื้อหาจากตำราของฤๅษีวยาสะ และฤๅษีไวคัมปายนะ

³⁸Muni, Palakapya. *Gaja Sastram of Palakapya Muni with Extracts from Other Works and Coloured Illustrations*. Translated by Shri Mantramurti K.S., Subrahmanya Sastri and Shri S. Gopalan. Edited by Shri S. Gopalan. (Tanjore The Tanjore Maharaja Serfoji's Saraswati Mahal Library: Shri Gopalan, 1958.)140-142.

เนื้อหาของคชศาสตร์ฉบับตัณษาวุรมีด้วยกัน 10 ประการ ความยาว 754 โศลก ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ประการที่ 1 กล่าวถึงเหล่าฤๅษี ได้แก่พระฤๅษีโคตรมะเข้าเฝ้าพระเจ้าโรมปาถ เพื่อทูลเรื่องช้างทำลายไร่เนา และการลงโทษช้าง การมาถึงของพระฤๅษีปาลกาปะยะ และการเล่าตำนานช้าง

ประการที่ 2 กล่าวถึงตำนานช้าง และช้างประจำทิศ (ช้างคุ้มครองทิศทั้ง 8) และลูกหลานที่เกิดจากช้างเหล่านี้

ประการที่ 3 พรรณนาถึงพฤติกรรมของช้างอันน่าเป็นเหตุให้ช้างถูกสาป จากพระพรหมและทวยเทพ รวมทั้งฤๅษีทั้งหลายมี ฤๅษีเคาตมะและทีรฆตปา เป็นต้น ทำให้ช้างไม่มีปีกและไม่มีอำนาจทิพย์ มีอายุขัยสั้นลง และพละกำลังก็ลดลงจากเดิม

ประการที่ 4 กล่าวถึงคุณลักษณะของช้างในป่าต่างๆ ในทิศทั้งแปด โดยมีเทือกเขาหิมาลัยอยู่ตรงใจกลาง

ประการที่ 5 ว่าด้วยลักษณะทั่วไปของช้าง คุณสมบัตินิสัย อาหาร และการระบุนอายุของช้างจากลักษณะต่างๆ

ประการที่ 6 เปรียบเทียบความแตกต่างของคุณสมบัติช้างในท้องถิ่นต่างๆ และรายละเอียดวิธีการจับช้าง ที่เรียกว่า พันธะ

ประการที่ 7 การจัดกลุ่มหรือประเภทของช้าง โดยแบ่งเป็นตระกูลช้างบริสุทธิ์ และช้างผสม กล่าวคือช้าง ภัทระ มันทะ มฤกะ และสังกิริณะ

ประการที่ 8 พรรณนาช้างทิพย์ ช้างสำหรับใช้ในสงคราม สี ลักษณะอันเป็นมงคล และไม่เป็นมงคล ซึ่งบอกจากเสียงต่างๆ ของช้าง

ประการที่ 9 ลักษณะท่าเดินของช้าง เครื่องหมายที่เป็นมงคลและเป็นโทษ รูปร่าง ความสูง ความยาว และขนาดอ้วนผอมของช้าง

ประการที่ 10 ลักษณะการขี่ช้าง การใช้ปฏัก บังคับช้างด้วยวิธีต่างๆ การสื่อสารกับช้าง การตัดแต่งงา สี กลิ่นและคุณสมบัติต่างๆ

2.2.3 คัมภีร์ว่าด้วยช้างฉบับอื่นๆ

วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับคชศาสตร์ หรือการศึกษาเรื่องช้างนั้น สามารถสืบค้นวรรณคดีทางการแพทย์สมัยโบราณของอินเดีย นั่นคือตำราด้านอายุรเวท ศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับสัตว์ใน

สมัยโบราณเกี่ยวข้องกับวรรณกรรมกรการแพทย์ 3 เรื่องหลัก นั่นคือ ศาสตร์ว่าด้วยความเป็นอยู่ของมนุษย์ ศาสตร์ว่าด้วยสัตว์ และศาสตร์ว่าด้วยพืชและสมุนไพร การใช้ประโยชน์จากสัตว์เลี้ยงนั่นเอง ทำให้มนุษย์หันมาศึกษาพฤติกรรมและชีวิตของสัตว์ เพื่อจะได้เลี้ยงดูและรักษาสัตว์ให้ดี เหมาะสมแก่การใช้งาน ตำราที่ว่าด้วยการดูแลรักษาสัตว์ได้แก่ โคตมสังหิตา (โคตมสังหิตา) ว่าด้วยการดูแลรักษาโค อัสวายุรเวท (อศวายุรเวท) ว่าด้วยการดูแลรักษาม้า และหัสติอายุรเวท (หสตุอายุรเวท) ว่าด้วยการดูแลรักษาช้าง

วรรณกรรมภาษาสันสกฤตสมัยแรกๆ ที่ว่าด้วยช้างก็คือ หสตุอายุรเวท และคชศาสตร์ ซึ่งเชื่อกันว่ามีผู้แต่งคนเดียวกันคือ ฤชิपालกาปิยะ (पालกาปิย)

ตำราช้างโดยเฉพาะที่มีการจัดพิมพ์ได้แก่ 1) คชศาสตร์ของपालกาปิยะ 2) คชศึกษาของนารท 3) คชครณะประการของนารายณ์ ทิกษิตะ 4) มาตังคลีลา ของนีลกันฐะ และ 5) หัสตายุรเวทของपालกาปิยะ

2.2.4 มาตังคลีลา

มาตังคลีลา (มาตังคลีลา) เป็นตำราสำคัญอีกเล่มหนึ่งว่าด้วยลักษณะของช้างและการดูแลรักษาช้างโดยเฉพาะ เนื้อหาแบ่งออกเป็น 12 ปฏุละ (บท) แต่ละบทมีความยาวไม่เท่ากัน ประพันธ์เป็นร้อยกรอง (ฉันท) ทั้งหมด แต่ใช้ฉันทลักษณ์แตกต่างกันไป เช่น อินทรวีชรา วสันตติลกา ศารทูลวีกีรติ โดยมีเนื้อหาในแต่ละบทดังนี้

โดยทั่วไปถือว่ามาตังคลีลาเป็นผลงานของนีลกันฐะ (นีลกันฐะ) เอดเจอร์ตัน³⁹ ให้ความเห็นว่าผู้ประพันธ์เป็นบัณฑิตที่มีความรู้ดี ความสามารถในการใช้ภาษาสันสกฤตเป็นเยี่ยม มีความประณีตและหลากหลาย แต่งฉันทได้ไพเราะงดงาม กระชับ การบรรยายมีลักษณะคล้ายกับสูตร⁴⁰ (สูตร) ไม่เน้นการอธิบายรายละเอียด อย่งไรก็ตาม บาเนอร์จี (Banerjee)⁴¹ ได้อ้างถึงคีธ (Keith) ว่าระบุผู้แต่งมาตังคลีลาคือ นารายณะ เนื้อหาของมาตังคลีลาแบ่งเป็น 12 บท (ปฏุละ) ดังนี้

³⁹ Franklin Edgerton, *The Elephant-Lore of the Hindus*.(Bangkok : White Lotus, 2010), vi-vii.

⁴⁰ สูตร (สูตร) มีความหมายว่า เส้นด้าย หรือเชือก เมื่อใช้เรียกวรรณกรรม จะหมายถึงงานเขียนรูปแบบหนึ่ง มีเนื้อหาหลากหลาย แต่ใช้ข้อความสั้นๆ เรียงต่อกันไป รวมเป็นตำราที่กะทัดรัดที่สุด ความกระชับนั้นเป็นจุดหมายหลักของงานเขียนรูปแบบนี้

⁴¹ Sures Chandra Banerji, *A Companion to Sanskrit Literature*, (Delhi : Motilal Banarsidass, 1971), 241.

ปฏิกิริยาที่ 1 มีความยาว 40 โศลก กล่าวถึงพระราชโอรสโรมปาไท้ได้พบกับฤๅษีปาลกาปะยะ และขอให้เล่าความรู้เรื่องช้างให้ ฤๅษีจึงเล่าตั้งแต่กำเนิดของช้าง ช้างถูกจับจากสวรรค์ลงไปบนโลก และสิ้นอำนาจที่จะเหาะเหินเดินอากาศได้ ทั้งเล่าถึงตำนานของฤๅษีปาลกาปะยะเองด้วย พรรณนาถึง วรรณะของช้าง ที่มาของศัพท์บางคำที่หมายถึงช้าง และลักษณะทางกายภาพของช้าง

ปฏิกิริยาที่ 2 มีความยาว 17 โศลก กล่าวถึงลักษณะมงคลของช้าง เสียงของช้างโดย เปรียบเทียบกับเสียงสัตว์ต่างๆ เช่น นก เสือ สิงโต และลักษณะเสียงที่เป็นมงคล

ปฏิกิริยาที่ 3 มีความยาว 7 โศลก กล่าวถึงลักษณะของช้างที่ไม่ดี และแม่ช้าง ทั้งที่มีลูก ในท้องและที่มีลูกติดไปด้วย ไม่ควรใช้เป็นพาหนะ เพราะจะก่อให้เกิดความสูญเสียได้ แต่ควรพาช้าง นั้นกลับเข้าป่าเสีย

ปฏิกิริยาที่ 4 มีความยาว 6 โศลก กล่าวถึงลักษณะมงคลของช้างตามอวัยวะต่าง ๆ โศลก สดุดีกล่าวถึงอายุขัยของช้างวรรณะต่างๆ

ปฏิกิริยาที่ 5 มีความยาว 23 โศลก ว่าด้วยลักษณะต่างๆ ของอวัยวะที่ปรากฏตามช่วง อายุของช้าง และคำเรียกช้างตามช่วงวัยต่าง ๆ โศลกสดุดีกล่าวไว้ว่า ช้างเมื่อมีอายุได้ 120 ปี ก็ จะ กลับสู่สวรรค์ (ตาย)

ปฏิกิริยาที่ 6 มีความยาว 13 โศลก ว่าด้วยขนาด ความยาวของลำตัว และอวัยวะต่าง ๆ โดยกำหนดด้วยมาตรา กร หรือ หัสตะ เท่ากับ 24 องคุละ หรือประมาณ 18 นิ้วพุด

ปฏิกิริยาที่ 7 มีความยาวเพียง 3 โศลก กล่าวถึงราคาหรือมูลค่าของช้าง ซึ่งไม่ได้กำหนด ราคาตายตัว แต่แนะนำว่าลักษณะอย่างไรควรจะซื้อเต็มราคา หรือลดเพิ่มจากราคาปกติ

ปฏิกิริยาที่ 8 มีความยาว 25 โศลก กล่าวถึงกลิ่นของช้างเป็นหลัก โดยเปรียบเทียบกับ กลิ่นของดอกไม้ และสิ่งอื่นๆ

ปฏิกิริยาที่ 9 มีความยาว 23 โศลก กล่าวถึงมันช้าง ลักษณะของน้ำมัน และช้างเมื่อถึง เวลาตกมัน รวมทั้งการดูแลรักษาด้วยสมุนไพรชนิดต่างๆ เพื่อทุเลาอาการของช้างที่ตกมันเมื่อพ้น ช่วงแรกไปแล้ว

ปฏิกิริยาที่ 10 มีความยาว 14 โศลก กล่าวถึงการจับช้าง ซึ่งมีด้วยกัน 5 วิธี นั่นคือ ล้อม ด้วยเพนียด ล่อด้วยช้างพังไล่ตาม หลุมบ่วง และหลุมพราง โดยแนะนำวิธีการสร้างคอก หรือการ จัดการหลุมดักเอาไว้ด้วย นอกจากนี้ เมื่อจับช้างได้แล้ว ยังต้องมียาสำหรับดูแลรักษาช้างต่อไป

ปฏิกิริยาที่ 11 มีความยาว 51 โศลก กล่าวถึงการดูแลช้าง ด้วยอาหาร น้ำ และยารักษา โรค ตามวันและฤดูกาลต่างๆ

ปฏฺลที่ 12 มีความยาว 31 โศลก ว่าด้วยคุณสมบัติของควาญช้าง การขี่และควบคุมช้าง ช่วงท้ายสรุปเรื่องทีฤษีปาลกาปะยะเล่าเรื่องช้างให้พระราชาโรมปาท และไขความหมายของโรมปาท รวมทั้งความหมาย ทีมาของชื่อปาลกาปะยะ จากคำว่า ปาล หมายถึง ปกป้อง คุ้มครอง และมีชื่อตระกูลว่า กาปะยะ (กาปะย) จึงได้นาม ปาลกาปะย

แฟรงคลิน เอดเจอร์ตัน (Franklin Edgerton) ได้แปลตำราช้างชื่อ มาตังคลีลา⁴² โดยให้ข้อมูลภูมิหลังเกี่ยวกับตำราช้างภาษาสันสกฤต ได้แก่ มาตังคลีลาของนิลกันฐะ และหัตตยาจรวรเวท โดยมีได้กล่าวถึงคชศาสตร์ของปาลกาปะยะ นอกจากนี้ยังกล่าวถึงคัมภีร์อื่นๆ โดยสังเขป ได้แก่ เรื่องพหุหัตตสัมหิตา ของวราหมิหิระ เรื่องศุกรนีติ เรื่องยศศีลิกของโสมเทวะ เรื่องอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ และการแบ่งประเภทของช้างที่เอาไว้ในพาลกาณท์ ของเรื่องรามายณะ (1, 6, 24) ทั้งนี้ผู้แปลยังได้ให้ข้อมูลว่าด้วยประเภทของช้าง วรณกรรมสมัยใหม่เกี่ยวกับช้าง ชั้มนของช้าง ซึ่งเป็นประโยชน์แก่การศึกษาเกี่ยวกับคชศาสตร์เป็นอย่างมาก และในตอนท้ายของเรื่องนี้เอดเจอร์ตันยังได้ให้คำศัพท์เกี่ยวกับช้างเอาไว้ประมาณ 220 คำ คำศัพท์เหล่านี้าจมีหลายความหมายแต่ในที่นี้กำหนดไว้เฉพาะที่เกี่ยวกับช้าง

ป.ส. ศาสตรี (P. S. Sastri.) ได้ค้นหาตำราเกี่ยวกับช้างและแปลตำรามาทังคลีลาจากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาอังกฤษ⁴³ และต่อมาได้แปลเป็นภาษาไทย⁴⁴ โดยได้ให้ข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับตำราคชศาสตร์ของอินเดียว่ามีด้วยกันหลายเล่ม ได้แก่ ส่วนหนึ่งของคัมภีร์อัคนิปุราณะ ส่วนหนึ่งในมานโสลลาส ในตำราหัตตยาจรวรเวทของฤษีปาลกาปะยะ และในตำรามาทังคลีลาของนิลกันฐะ โดยได้เปรียบเทียบเนื้อหาส่วนหนึ่งในมาตังคลีลา (โศลกที่ 13 ในบพที่ 8) กับส่วนหนึ่งหนึ่งของมานโสลลาส (โศลกที่ 269 บทที่ 3) ซึ่งแสดงความสัมพันธ์ระหว่างตำราหรือผู้แต่งทั้งสอง โดยให้ข้อสังเกตว่าผู้แต่งมีลีลาการประพันธ์ภาษาสันสกฤตในแบบอินเดียตอนใต้ ทั้งนี้ผู้แปลได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับยาสมุนไพรรที่เกี่ยวข้องเอาไว้ โดยเทียบภาษาไทยเอาไว้ด้วย

⁴² Franklin Edgerton, *The Elephant-Lore of the Hindus*, 113-125.

⁴³ P.S. Sastry, "Matangalila," *Journal of Siam Society*, (Vol.27/1, A.D 1935), 61-104.

⁴⁴ หนังสือที่ระลึกในการมาปนกิจศพ นาย ป.ส. ศาสตรี, (กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2496)

คัมภีร์ว่าด้วยช้างที่สำคัญอีกสองเล่ม คือคัมภีร์คชศึกษา และคัมภีร์คชเคราะห์ประการนั้นมาจากต้นฉบับเล่มเดียวกันที่เก็บรักษาไว้ในสถาบันวิจัยบุรพคติ แห่งมหาวิทยาลัยเวทกเศศวร เมืองตริปุติ รัฐอานธรประเทศ ประเทศอินเดีย⁴⁵ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

2.2.5 คชศึกษา (คชศึกษา)⁴⁶

คชศึกษา (คชศึกษา) เป็นผลงานของนารท ประพันธ์ด้วยร้อยกรอง มีทั้งสิ้น 9 บท เรียกว่า ปาฐกะ ในปาฐกะที่ 1 กล่าวถึงฤษีนารทเดินทางไปเฝ้าพระอินทร์ และพระอินทร์ขอให้ฤษีนารทสอนคชศึกษาให้ มีเนื้อหา 28 โศลก ว่าด้วยตำนานกำเนิดช้าง โดยอ้างว่าพระพรหมเป็นผู้สร้างช้างขึ้นมาโดยการขับร้องสามเวท ในเบื้องต้นช้างมีปาก บินได้ และสร้างความเสียหายแก่โลกอย่างรุนแรง พระพรหมจึงสาปมิให้ช้างบินได้ และกลายเป็นสัตว์บกในที่สุด

ปาฐกะที่ 2 มีเนื้อหา 104 โศลก พรรณนาถึงลักษณะของช้าง 28 จำพวก โดยกำหนดด้วยคำเรียกเทพเจ้า เทพเจ้ากึ่งมนุษย์ และมนุษย์ และยังแบ่งช้างระดับสูง ระดับกลาง และระดับต่ำด้วย

ปาฐกะที่ 3 มีเนื้อหา 23 โศลก กล่าวถึงวิธีการจับช้าง และท้องถิ่นต่าง ๆ ของอินเดีย ที่มีช้างลักษณะดีอาศัยอยู่

ปาฐกะที่ 4 พรรณนาถึงการเลี้ยงช้างและลักษณะมงคลของช้าง

ปาฐกะที่ 5 พรรณนาถึงการจับช้าง 4 วิธี มีเนื้อหา 73 โศลก

ปาฐกะที่ 6 พรรณนาถึงการนำช้างมายังพระนคร และคุณสมบัติของควาญช้าง มีเนื้อหาน้อยที่สุด คือ 13 โศลก

ปาฐกะที่ 7 พรรณนาโดยละเอียดถึงการสร้างอาคารที่พักสำหรับคนดูแลช้างและคอกช้าง มีเนื้อหา 28 โศลก เนื้อหาค่อนข้างจำเพาะซึ่งไม่ค่อยจะพบในตำราเล่มอื่น

ปาฐกะที่ 8 พรรณนาถึงพฤติกรรมและลักษณะนิสัยต่างๆ ของช้าง มีความยาว 20 โศลก

⁴⁵ Thomas R. Trautmann, *Elephants and Kings: An Environmental History*, 145.

⁴⁶ E.R.Sreekrishnasarma (Edit.), *Gajaśikṣā*, (Tirupati : Srivenkateswara University, Oriental Research Institute, 1975), iii-v.

ปาฏละที่ 9 มีเนื้อหา 105 โศลก เล่าถึงรายละเอียดต่าง ๆ ว่าด้วยการเติบโตและพฤติกรรมของช้าง จาก 2 ถึง 10 ปี ตามมาด้วยวิธีการฝึกหัดช้าง ซึ่งแบ่งออกเป็น 7 ช่วง (ตอนท้ายของปาฏละชำระ)

ตำราเล่มนี้มีเนื้อหาทั้งสิ้น 447 โศลก โดยมีรรถกถาชื่อว่าวักติ (วักติ) ผลงานของอุมปัตยาจารย์ (อุมปัตยาจารย์)

2.2.6 คชครณะประการ⁴⁷ (คชครณปรการ)

เป็นชื่อดำรงช้างเรื่องที่ปรากฏในช่วงต้นของเรื่อง แต่มีในโศลกสุดท้ายระบุชื่อผลงานว่า **คชครณปรการ** และระบุผู้แต่งว่า **นารายณ ทิกษิต** แต่ไม่มีรายละเอียดใดๆ เกี่ยวกับผู้แต่ง เนื้อหากล่าวถึงการดูแลช้างโดยละเอียด ผู้แต่งน่าจะเป็นความรู้อาจารย์หรือปุโรหิตที่เกี่ยวข้องกับช้าง หรือเจ้าของช้างก็เป็นได้ เนื้อหาเป็นร้อยกรอง 881 บท ประพันธ์ด้วยอารยาฉันท์ แบ่งได้ 5 อาศวาสะ (อาศวาสะ) หรือบท

อาศวาสะแรก มี 29 โศลก เป็นการสรรเสริญคุณของช้างในฐานะสัตว์มงคลที่มีประโยชน์แก่การงาน การคุ้มครองและใช้ในยามสงคราม

อาศวาสะที่ 2 มี 363 โศลก พรรณนาถึงวิธีการจับช้างป่า มีด้วยกัน 10 วิธี

อาศวาสะที่ 3 มี 49 โศลก พรรณนาถึงสถานที่และท้องถิ่นต่างๆ ที่มีช้างป่าอาศัยอยู่

อาศวาสะที่ 4 มี 241 โศลก ว่าด้วยการฝึกช้างที่จับมาได้

อาศวาสะที่ 5 มี 217 โศลก พรรณนาถึงช่วงอายุของช้าง เพื่อประเมินราคาและเพื่อใช้ในกิจการงานต่าง ๆ

ลักษณะเด่นของตำราเล่มนี้ก็คือ มีวิธีการจับช้างที่พิเศษเพิ่มเติมไปจากตำราเล่มอื่นๆ และยังมีวิธีการฝึกช้างอย่างละเอียดด้วย วิธีการจับช้างมากถึง 10 วิธี มีดังต่อไปนี้

1) วฤติพันธะ (วฤติพันธ)⁴⁸ เป็นการจับช้างโดยล้อมคอกหรือเพนียด เพื่อให้ได้ช้าง 5-6 ตัวในเวลาเดียวกัน โดยจะมีคนมาช่วยกันจับช้างราว 50 คน ผู้จับช้างจะต้องพรางตัวบนต้นไม้ใกล้โคลงช้างที่จะจับ มักดำเนินการในช่วงกลางวันที่มีอากาศร้อนจัด เมื่อช้างเข้ามายังตำแหน่งที่ต้องการ

⁴⁷ Nārāyaṇa Dīkṣita. *Gajagrahaṇaprakāra (A Metrical Work Dealing With Catching And Training Of Elephants)*, (Tirupati: Sri Venkateswara University Oriental Research Institute, 1968).

⁴⁸ Ibid.

ก็จะปล่อยท่อนซุงลงมาเพื่อปิดกั้นคอกเอาไว้ ทั้งนี้จะต้องเตรียมบ่วงบาศ ขอช้าง หรือปลักคอยระวัง อยู่ด้านนอกของเพนียด ปล่อยให้ช้างอ่อนแรงลงสักสองสามวัน จากนั้นจึงนำเชือกไปคล้องและมัดไว้กับต้นไม้ นำกลับบ้านเมืองโดยมีช้างเลี้ยงคอยช่วย (โคลกที่ 30-53)

2) วฤกษพันธ (วฤกษพันธ)⁴⁹ เป็นการจับช้างในพื้นที่มีต้นไม้รายรอบ และมีฝูงช้างจำนวนมากนับร้อยอาศัยรวมกัน ใช้คนจำนวนมากเตรียมบ่วงบาศและอาวุธ วางท่อนซุงใหญ่และไม้หนามขวางทางเอาไว้ คอยกั้นไม่ให้ช้างป่าหนี และตีกลองหรือเครื่องประโคมที่ส่งเสียงดัง (ให้สัตว์เลี้ยง) คำราม และหอน เพื่อให้ช้างสับสนงงง และช้างจะถูกจับได้ภายในเวลา 5-6 วัน (โคลกที่ 56-101)

3) รัชชพันธ (รัชชพันธ) หรือศฤงฆลพันธ (ศฤงฆลพันธ)⁵⁰ เป็นวิธีการจับด้วยเชือกหรือโซ่ตรวน เรียกอีกอย่างว่า อาลวลาพันธ (อาลวลาพันธ) หมายถึงจับด้วยเครื่องมือในแอ่งน้ำ และปังกพันธ (ปังกพันธ) หมายถึงจับในโคลน วิธีการนี้ซับซ้อนและมีราคาแพง แต่ใช้ช้างจำนวนมากในเวลาเดียวกัน ใช้พื้นที่ในป่า ตรงกลางเป็นดินอ่อนหรือโคลน มาจ้ยไม้และหญ้าที่ช้างชอบ ทุกมุมจะมีเสาอิฐหรือหินปักไว้อย่างแน่นหนา อุปกรณ์ทั้งหลายใช้เถาวัลย์หรือกิ่งไม้พรางเอาไว้ เมื่อช้างเข้ามากินหญ้า ก็จะติดกับปลักโคลน ไม่สามารถขยับตัวได้สะดวก เมื่อเห็นช้างติดหล่ม คนก็ปล่อยเชือกบาศมาคล้องคอช้างและขาหลังไว้ จากนั้นก็ใช้วิธีการอื่น ๆ เพื่อให้ได้ตัวช้างที่ต้องการ (โคลกที่ 102-130)

4) วาริพันธ (วาริพันธ) หรือลลิลพันธ (ลลิลพันธ)⁵¹ หมายถึงจับด้วยน้ำ ที่เรียกเช่นนี้ก็เพราะมีการใช้คูน้ำช่วย วิธีการค่อนข้างซับซ้อนและใช้เวลานานหนึ่งถึงสองปี เป็นการจับช้างฝูงใหญ่เท่านั้น เริ่มด้วยการเลือกพื้นที่ขนาดใหญ่ และขุดคูลึกเอาไว้ เติมน้ำให้เต็มและล้อมกำแพงโดยรอบอย่างแข็งแรง ให้มีทางเข้าทางเดียวเท่านั้น บริเวณทางเข้าและด้านในปลูกกล้วย อ้อย และพืชที่ช้างชอบกิน นำช้างเลี้ยง 20-50 เลือกลมลามาไว้บริเวณทางเข้าเพื่อล่อช้างป่า เมื่อฝูงช้างเข้าไปกินอาหาร ก็ปิดทางเข้าด้วยซุงท่อนใหญ่และไม้หนาม คนถืออาวุธพร้อมกับช้างเลี้ยงคอยระวังจากด้านนอก จากนั้นส่งเสียงอีกทีก็กรี๊ดโครมด้วยเครื่องประโคมและเสียงตะโกน ช้างจะพยายามหนีออก การส่งเสียงเช่นนี้ดำเนินไป 2-3 วัน กระทั่งช้างเริ่มอ่อนล้า จากนั้นผู้จับช้างจะหาทางคล้องช้างและนำกลับไปยังบ้านเมืองเพื่อดูแลรักษาต่อไป (โคลกที่ 131-173)

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Nārāyaṇa Dīkṣita. *Gajagrahaṇaparakāra*, (Sri venkateswara university Oriental research institute Tirupati, 1968), iii.

5) อนุคตะพันธะ (อนุคตพันธ) หรือกรณิพันธะ (กรณิพันธ)⁵² ที่เรียกเช่นนี้เพราะเป็นการจับช้างหนุ่มโดยใช้ช้างตัวเมียที่ฝึกมาช่วยในการจับ การจับช้างวิธีนี้ใช้ช้างตัวเมียที่ฝึกมาแล้ว 5-6 ตัว นำไปยังป่าที่มีช้างหนุ่มอาศัยอยู่ ความผูกพันจะนอนบนหลังช้างตัวเมีย ซ่อนพรางตัวไว้ เมื่อเห็นช้างหนุ่มเห็นช้างตัวเมียก็จะเข้ามาหา และใช้วงมาสัมผัส เมื่อเข้ามาติดพัน สักครู่ความผูกพันก็ส่งสัญญาณให้ช้างตัวเมียคล้องช้างป่าหนุ่มนั้น จากนั้นความผูกพันจะนำช้างป่าไปมัดไว้กับต้นไม้ (โคลกที่ 174-203)

6) ลขุครตพันธะ (ลขุครตพันธ) และ 7) นิมนาวฎะพันธะ (นิมนาวฎพันธ)⁵³ เป็นการขุดหลุมเพื่อดักช้างตัวเดียว ข้อแตกต่างระหว่างลขุครตพันธ และนิมนาวฎะก็คือ ลขุครตพันธนั้นขุดหลุมลึกเพียง 3 ศอก ส่วนนิมนาวฎะขุดหลุมลึก 6 ศอก โดยดำเนินการในบริเวณที่มีช้างออกหากินเป็นประจำ ขนาดหลุมยาว 30 ศอก กว้าง 10 ศอก ในหลุมมีดินอ่อนและทราย จากนั้นใช้เสื่อไม้ไผ่หญ้า และดินพรางไว้ ปลูกพืชสีเขียวเช่นอ้อยน้ำไว้ชั่วคราว เมื่อช้างตกลงไปในหลุม คนที่คอยเฝ้าก็เข้าไปดูแล และคอยๆ ถมหลุมด้วยดินอ่อนและทราย ให้ช้างป่าขึ้นมาโดยมีช้างเลี้ยงคอยช่วยเหลือ (โคลกที่ 204-264)

วิธีการทั้งสองนี้ ผู้ประพันธ์ไม่ชอบใจนัก ใช้คำว่า นิจ คือ ตำซ้ำ และแนะนำว่าผู้ใช้วิธีเหล่านี้ควรดูแลให้กันหลุมนั้นอ่อนนุ่มให้มากที่สุด มิฉะนั้นช้างอาจตกลงไปบาดเจ็บสาหัสหรือตายได้ หากลูกช้างตกลงไป ส่วนใหญ่จะตาย ช้างที่ตกหลุมจำนวนมากยังคงหวาดกลัวและโกรธแค้นเนื่องจากตกลงไปโดยไม่รู้ตัว และในอนาคตอาจจะแวงผู้คนได้ อยากรู้ก็ตาม วิธีนี้นับว่าง่ายที่สุด และอาจใช้ได้หากผู้จับช้างใส่ใจรายละเอียด

8) โจทนาพันธะ (โจทนาพันธ), ประโจทนาพันธะ (ปรโจทนาพันธ) หรือ เประระณัพพันธะ (เประระณัพพันธ)⁵⁴ หมายถึง การจับช้างด้วยการต้อน บ้างก็เรียกว่า กรรทมะพันธะ (กรรทพันธ) เพราะใช้โคลนในการจับ เป็นการจับช้างจำนวนมากๆ พร้อมกัน ในพื้นที่ซึ่งช้างมักจะแวะเวียนมา เป็นป่ามีพืชที่ช้างชอบกิน รอบๆ ป่านั้นมีแอ่งน้ำที่มีดินโคลน ลึกหนึ่งศอก และมีพืชสีเขียวขึ้นคลุม ขาของช้างจะถูกพืชท่อมจนถึงเข้า ทำให้เคลื่อนไหวยากลำบาก จากนั้นความผูกพันจึงเข้าไปคล้องช้างได้โดยสะดวก (โคลกที่ 266-300)

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Nārāyaṇa Dīkṣita. *Gajagrahaṇaparakāra (A Metrical Work Dealing With Catching And Training Of Elephants)*, (Tirupati: Sri Venkateswara University Oriental Research Institute, 1968).

9) วนพันธะ (วนพณฺธ) หรือ อุทยานพันธะ (อุทยานพณฺธ)⁵⁵ เป็นการจับข้างในอุทยาน ไม่ใช่ในป่าใหญ่ วิธีการคล้ายกับการจับข้างแบบอนุศต หรือ กริณพันธะ (วิธีที่ 5) นั่นคือ ความขี้ขางจะนำข้างตัวเมียเข้าป่า ล่อข้างหนุ่มให้เข้ามายังอุทยาน ซึ่งมีอุปกรณ์เตรียมจับไว้พร้อมแล้ว จากนั้นจะพรากตัวเมียออก ความขี้ขางเข้าไปจับและฝึกต่อไป วิธีนี้ผู้ประพันธ์แนะนำให้ใช้ เพราะไม่ก่อให้เกิดอันตราย ความหวาดกลัว หรือความโกรธรุนแรงแก่ข้างป่า และข้างที่ได้มักจะไม่เชื่อฟัง ข้างป่าที่ได้จากวิธีนี้มีอายุในช่วง 16-30 ปี (โคลกที่ 301-331)

10) ปาณจาลิกาพันธะ (ปาณจาลิกาพณฺธ)⁵⁶ เป็นการจับข้างโดยใช้หุ่น หรือเรียกอีกชื่อว่า คฤพันธะ (คฤพณฺธ) เป็นการจับลูกข้างโดยไม่ก่อให้เกิดการบาดเจ็บอันตราย การจับข้างนั้น ความขี้ขางจะสร้างบ้าน 5-10 หลัง โดยมีระยะห่างระหว่างกันพอสมควร ความขี้ขางผู้ชำนาญทั้งหลายอาศัยอยู่ในบ้านเหล่านั้นโดยมีอุปกรณ์ครบถ้วนสมบูรณ์ พื้นที่โล่งหน้าบ้านมีข้างเลี้ยงที่ฝึกแล้ว เลี้ยงไว้เป็นเวลาหลายเดือน ทั้งวางรูปลูกข้างไว้หลายที่ใกล้บ้าน และปลุกพืชเขียวใบอ่อนไว้ใกล้รูปเหล่านั้น เมื่อเห็นข้างและรูปลูกข้างเป็นเวลานาน ทั้งมีต้นไม้เขียวช่วยชวนใจ ลูกข้างป่าก็เข้าใจว่าข้างและรูปลูกข้างนั้นเป็นฝูงเดียวกับตน จึงเข้าไปหาและกินอาหารนั้น ความขี้ขางจะหาโอกาสจับและฝึกหัด หากมีข้างป่าบุกเข้ามาจะทำร้าย ความขี้ขางคนอื่น ๆ ก็เตรียมตัวขัดขวางไว้แล้ว วิธีนี้เหมาะสมสำหรับการจับลูกข้าง แม้จะเตรียมการมาและนานก็ตาม เพราะไม่ทำให้บาดเจ็บหรือตกใจกลัว (โคลกที่ 332-371)

จากวิธีการข้างต้น แม้จะดูเหมือนมีวิธีการมากถึง 10 วิธี แต่ก็อาจสรุปลงเหลือ 5 วิธีได้ กล่าวคือ 2 วิธีแรก (วฤติพันธะ กับวฤกษะพันธะ) ก็คล้ายกัน ต่างกันที่วิธีแรกใช้พื้นที่แคบกว่า การจับทั้งสองวิธีเน้นจับจำนวนมาก และใช้คนมาก วิธีที่ 3 คือรัชชูปพันธะ วิธีที่ 4 คือ วาริพันธะ และวิธีที่ 8 โจทนาพันธะนั้นก็คล้ายกันคือสร้างเพนียดล้อม ซึ่งใช้มาจนถึงสมัยปัจจุบันในไมซอร์ และเบงกอล วิธีนี้ยังพบในกรุงศรีอยุธยาด้วย สำหรับวิธีที่ 5 อนุศตพันธะ และวิธีที่ 9 วนะพันธะในทางปฏิบัติก็เหมือนกัน การขุดหลุมดักมีสองวิธีคือ ลขุครรตะ และนิมนวตพณฺธ ส่วนวิธีสุดท้ายปาณจาลิกาถือเป็นวิธีใหม่ ไม่ปรากฏในตำราอื่น ไม่ทราบว่าจะเคยมีใช้อยู่จริงหรือเป็นเพียงข้อเสนอของผู้ประพันธ์

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid.

2.2.7 หัตถยาขุรเวท⁵⁷

หัตถยาขุรเวทของปาลกาปะยะ เป็นตำราขนาดใหญ่ ดำเนินเรื่องในลักษณะการถามตอบระหว่างพระเจ้าโรมปาท ราชานแห่งอังคตะ กับฤษีปาลกาปะยะ เนื้อหาว่าด้วยโรคของช้างและการรักษา นอกจากนี้ยังมีเรื่องเกี่ยวกับพฤติกรรมและลักษณะของช้างด้วย

การประพันธ์หัตถยาขุรเวทนั้นมีรูปแบบร้อยกรอง ความยาวประมาณ 12,000 โศลก⁵⁸ มีเนื้อหาทั้งสิ้น 160 บท เนื้อหาส่วนใหญ่เกี่ยวกับสัตวแพทยศาสตร์ของช้าง กล่าวถึงโรคต่างๆ ที่เกิดกับช้าง และแบ่งย่อยออกเป็น 4 ภาคใหญ่ๆ คือ 1.มหาโรคสถาน (โรคใหญ่) ว่าด้วยโรคสำคัญต่างๆ มีเนื้อหา 18 บท 2.กษุทรโรคสถาน (โรคน้อย) มีทั้งหมด 72 บท ว่าด้วยโรคที่ไม่สำคัญ และอาการต่างๆ 3.คัลลยสถาน (การผ่าตัด) มีทั้งหมด 34 บท ว่าด้วยการผ่าตัดและการดูแลบาดแผลต่างๆ และ 4.อุตรสถาน กล่าวถึงการดูแลรักษาทั่วไป รวมถึงสวัสดิภาพต่างๆ ของช้าง และการใช้มันตระที่เกี่ยวข้อง มีเนื้อหา 36 บท

2.3 คัมภีร์อื่นๆ ที่กล่าวเกี่ยวกับช้าง

2.3.1 อรรถศาสตร์⁵⁹ (อรรถศาสตร์)

อรรถศาสตร์ของจามักยะ หรือ เกาฏิลยะ เป็นตำราว่าด้วยการบริหารบ้านเมือง โดยกล่าวถึงหัตถิวนะ และนาควน หรือป่าสำหรับเป็นที่อยู่อาศัยและหากินของช้าง ทั้งพรรณนาถึงการดูแลช้างด้วย อรรถศาสตร์มีเนื้อหา 48 ประกรณ์ (บท) บทที่ 20 และบทที่ 48 มีรายละเอียดบางประการว่าด้วยช้าง โดยกล่าวถึงการจำแนกช้างเป็นจำพวกต่างๆ โดยละเอียด นอกจากนี้ยังมีเรื่องของหัตถยาขุรเวท ที่กล่าวถึงหน้าที่ของควาญช้าง ที่อาศัยของช้าง การเคลื่อนที่ และลักษณะต่างๆ ของช้าง

หมอช้างจะต้องคอยดูแลรักษาช้างอย่างเหมาะสมอยู่เสมอ ทั้งเรื่องความสะอาดหาอาหารอย่างพอเพียง หากผู้ใดบกพร่องต่อหน้าที่จะมีความผิดและถูกลงโทษ

⁵⁷ Jacob V. Cheeran, *Elephantology in Sanskrit*, Gajah 39 (2013), p. 24-25.

⁵⁸ Trupti D. More, *Depictions of Elephants in Ancient Indian Manuscripts*, Asian Elephants in Culture & Nature, 2016 : 211.

⁵⁹ Thomas R. Trautmann, *Shooting and elephant*, The Elephant Conference @ SOAS Indian Institute of Science, Bangalor, 5-6 April 2016, 7

หากมีผู้ใดถูกช้างเหยียบตายโดยไม่รู้ตัว ญาติที่ใกล้ชิดจะต้องหาอาหาร สุรา และ พวงมาลัย และเสื้อผ้าเป็นค่าปรับสำหรับทำความสะอาดงาช้างนั้นด้วย และการตายเนื่องจากช้างถือเป็นมงคลสำหรับผู้ตาย

ข้อสำคัญอย่างหนึ่งในคัมภีร์อรรถศาสตร์ก็คือ มีข้อความว่า หากมีผู้ใดสังหารช้างให้ลงโทษประหารชีวิตผู้นั้นเสีย (หสติฆาติณี หนุຍะ ฯ) แต่หากผู้ใดตัดงาช้างที่ตายโดยธรรมชาติไปถวาย จะได้รับพระราชทานรางวัล (อรรถศาสตร์.2.2.8-9)

ในอรรถายะที่ 2 (2.31.18) ยังมีการกล่าวถึงวรรณะของช้างด้วย ดังนี้

โศภาวเสน วุยายามั ภทรม มนท จ การเยต ฯ

มฤคิ สกีรณลลิกิ จ กรมสุฤตุวเสน วา ฯ 2.31.18

2.3.2 คัมภีร์มานโสลลาส⁶⁰

คัมภีร์มานโสลลาส (แปลว่า ความสว่างของจิตใจ) เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า **อภิลักษิตารจินตามนิ** (แปลว่า แก้วสารพัดนึกที่ให้สิ่งใดตามปรารถนา) เป็นชื่อที่บ่งบอกว่าหนังสือเล่มนี้สามารถให้ความรู้หลากหลายได้ตามความประสงค์ ประพันธ์ขึ้นในพระราชูปถัมภ์ของพระเจ้าโสเมศวร ภูโลมัลละ เมื่อราว ค.ศ.1131 หรือพระเจ้าโสเมศวรที่ 3 แห่งราชวงศ์จาลุกยะ เป็นตำราความรู้ทั่วไปแบบสารานุกรมขนาดใหญ่ มีความยาวประมาณ 10,000 โศลก ประพันธ์ด้วยฉันทลักษณ์ที่เรียกว่าโศลก หรืออนุษตฺก แบ่งออกเป็น 5 ภาค เรียกว่า วิมศติ (คือกลุ่มละ 20 แต่ละภาคมีด้วยกัน 20 บท หรืออรรถายะ) ดังนี้

วิมศติที่ 1 ราชยปราชดิการณะ	20 บท	308 โศลก
วิมศติที่ 2 ราชยัสยะ สไทรยการณะ	20 บท	1,300 โศลก
วิมศติที่ 3 อุปโภคการณะ	20 บท	1820 โศลก
วิมศติที่ 4 ประโมทการณะ	20 บท	3219 โศลก
วิมศติที่ 5 กริทวิมศติ	20 บท	1375 โศลก

มีเรื่องช้างอยู่ด้วยในวิมศติที่ 2 บทที่ 3 กล่าวถึงลักษณะของช้าง การจับช้าง และการฝึก มีเนื้อหา 161 โศลก (โศลกที่ 171-331)⁶¹ วิมศติที่ 2 บทที่ 6 มีเนื้อหา 58 โศลก (โศลกที่ 620-

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Nalini Sadhale and Y L Nene, *On Elephants in Manasollasa – 1. Characteristics, Habitat, Methods of Capturing and Training*, Asian Agri-History Vol. 8, No. 1, 2004 (5–25).

677) กล่าวถึงกองทัพ และโรคช้างกับการรักษา⁶² และในวิมคติที่ 4 บทที่ 3 มีเนื้อหา 256 โศลก (โศลกที่ 405-660) ว่าด้วยการฝึกช้างสำหรับการแข่งขันและต่อสู้ รวมทั้งการสื่อสารกับช้างในรูปแบบต่างๆ⁶³

เนื้อหาของมานุสโมลลสาสะบางส่วนคล้ายคลึงกับแนวคิดที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถศาสตร์ แม้คัมภีร์ทั้งสองจะแต่งขึ้นในช่วงเวลาที่ห่างกันถึงพันปีก็ตาม เช่น

“หสติฆาติหะ หนุยุะ ฯ

ทนต์ยัค สวยมฤตสยาหระตะ สปาทจตุษุโปณ ลกะ ฯ

นาควนปาลา หสติปกปาทปาตีกไสมิกวณจรกปาริกรมิกสขา

หสติมูตรปุริษจณนคนธา ฆลลาตกีศาขาปรจณนนะ

ปณจกัษ สปตกริว วา หสติภนทกัษ สห จรนต์

ศยยาสถานปทยาเลณทกุลฆาโตเทเคน ฯ อรรถศาสตร์ 2.2.8-10

ความว่า ผู้ใดฆ่าช้าง ผู้นั้นต้องถูกประหารชีวิต”

ผู้ที่นำช้างคู่หนึ่งไปถวายพระเจ้าแผ่นดิน พึงได้รับค่าตอบแทนสี่ปีณะกับอีกหนึ่งบาท (เสี้ยว) ผู้ดูแลป่าช้าง ควาญช้าง ผู้ดูแลเชือกรัดเท้าช้าง คนป่า และบริวาร พึงปกปิดกลิ่นโดยทามูตร และมูลช้าง บังกายด้วยกิ่งก้านวัลลาตกี (รักขน) มีช้างตัวเมีย 5-7 ตัวเดินไปด้วยเป็นตัวล่อ พึงหาร่องรอยของฝูงช้างจากที่นอน รอยเท้า และมูล และความเสียหายจากการทำลายตลิ่ง

ฆนนติ เย กริณะ ปาปา ฆาตเยตตาน มหาปติ ฯ

ไทวาน มฤเตษุ นาเคษุ เตษำ ทนตาน สมာหเรต ฯ

กริโณ มูตรศกฤตดำ ลิปตางไครภูวิจโร ฯ

อรุษกรทลจณนไนรุ ฆานียาทิกยถัม ฯ มานุสโมลลสา 2.3.180-181

⁶² Nalini Sadhale and Y L Nene, *On Elephants in Manasollasa – 2. Diseases and Treatment*, Asian Agri-History Vol. 8, No. 2, 2004 (115–127).

⁶³ Nalini Sadhale and Y L Nene, *On Elephants in Manasollasa – 3. Gajavahyali: Sports with Elephants in the Arena*, Asian Agri-History Vol. 8, No. 3, 2004 (189–213).

ความว่า ผู้ใดฆ่าช้าง เป็นคนชั่ว พระเจ้าแผ่นดินพึงสั่งประหารชีวิตเสีย และพึงเก็บงาของช้างที่ตายโดยธรรมชาติ พึงระบุ(ตำแหน่ง)ฝังช้างด้วยแบบคนป่า โดยทาทัวด้วยมูลและมูลช้าง และบังด้วยกิ่งและใบของต้นอูฐกระ (รักชน)

2.3.3 ยศสติกงัมพู (ยศสติกงมพู)⁶⁴

ยศสติกงัมพูเป็นวรรณกรรมในศาสนาไชนะ ประพันธ์ด้วยรูปแบบงัมพู คือประกอบด้วยร้อยแก้วและร้อยกรองสลับกัน ผู้แต่งคือ โสมเทวสุริ ซึ่งได้แตงนี้ตีความกฤตะ อีกเรื่องหนึ่งอันเป็นตำราที่มีชื่อเสียงด้านการเมืองการปกครอง

ยศสติกงัมพู แบ่งเนื้อหาออกเป็น 8 บท หรือ อาศวาส โดยมีเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องอันน่าสะเทือนใจของเจ้าชายโศทรแห่งวันตี แม้เนื้อหาโดยรวมจะเกี่ยวกับศาสนา แต่ขณะเดียวกันก็มีภาพสังคมวัฒนธรรมของอินเดียสมัยโบราณ เมื่อคริสต์ศตวรรษที่ 10 ปรากฏอยู่ด้วย เห็นมุมมองที่หลากหลายของสังคมยุคนั้น รวมทั้งพฤติกรรม การงาน อาชีพ การใช้ชีวิต เสื้อผ้า เครื่องแต่งกาย เทศกาล ฯลฯ ของผู้คนด้วย

เนื้อหาในเรื่องยังกล่าวถึงความสำคัญของช้าง และความรู้เรื่องช้างในสังคมสมัยนั้น โดยเน้นความสำคัญของช้างในพระราชสำนัก มากกว่าช้างของประชาชนโดยทั่วไป เนื่องจากช้างสามารถใช้เป็นส่วนสำคัญในการเสริมสร้างความเข้มแข็งของกองทัพได้ นั่นคือ เป็นหนึ่งในสี่ของกองกำลังหลัก ได้แก่ ช้าง ม้า ทหารราบ และรถ นอกจากนี้ช้างยังเป็นพาหนะอย่างดีในสถานที่ทุรกันดาร ในการรบนันช้างเป็นอาวุธได้ด้วยตนเอง นั่นคือมีงาสองข้าง งวง และเท้าทั้งสี่⁶⁵

ยศสติกงัมพูกล่าวถึงช้าง 4 จำพวก ได้แก่ พราหมณ์ กษัตริย์ ไวศยะ และศูทร นอกจากนี้ยังมีศัพท์ที่หมายถึงช้างจำนวนหนึ่งที่ใช้ทั่วไปในงานชิ้นนี้ ทั้งที่พบที่อื่น และไม่ค่อยได้พบทั่วไป ได้แก่ กรี กรตี คช สินธูวาร

นอกจากพระราชและข้าราชการแล้ว คณะทูตก็ต้องรู้เรื่องช้างด้วย ทั้งกล่าวว่า พระเจ้าโยศรมีความรู้เรื่องช้างดีกว่าฤชหลายตน เช่น ปุลุห, ปุลุม และปาลกาปย ผู้รู้ที่ถูกเรื่องช้างที่กล่าวไว้ในเรื่องนี้ได้แก่ อิกจาริน ยาชณูวัลกยะ วาธลลิ นร นารท ราชบุตร เคาตมะ ซึ่งเป็นผู้รู้เรื่อง

⁶⁴ Krishna Kanta Handiqui, *Yasastitaka And Indian Culture*, (Sholapur: Janina Samskriti Samrakshaka Sangha, 1949).

⁶⁵ Deepali Devi Bujarbarua, *Elephant Lore In Sanskrit Literature*, (thesis submitted for the degree of Doctor of philosophy of the University of gauhati, November, 1979)

ช้างในสมัยโบราณ เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยนั้นน่าจะมีตำราช้างอยู่ไม่น้อย ด้วยมีการกล่าวถึงผู้ประพันธ์ตำราช้างเอาไว้ในตัวเอง

ในสมัยดังกล่าว พบการใช้ช้างในทางศาสนาและวัฒนธรรมมากมาย เช่น เครื่องหมายยาคหัตถ์ แสดงให้เห็นว่ามีการใช้ช้างเพื่อบูชาในเทวาลัย พร้อมกับสัตว์อื่น ๆ ได้แก่ โค แพะ นก ทั้งยังกล่าวถึงชื่อพิธีบูชาอย่างหนึ่งที่สัมพันธ์กับพิธีกรรมสมัยพระเวท เช่น โคสวะ ราชสุยะ วาขเปยะ อัศวเมธ พร้อมด้วยพิธีที่มีชื่อว่า ปุณฺทริกะ และการิริ ซึ่งเกี่ยวข้องกับช้าง

ช้างยังมีความสำคัญในพิธีกรรมอื่น ๆ นอกเหนือจากพิธีกรรมทางศาสนา เช่น การสมรส การอภิเษกพระเจ้ายโสธร มีการจัดขบวนช้างอย่างหรูหราตระการตา มีเครื่องประดับและเสื้อผ้าอาภรณ์มากมาย

2.3.4 ยุคติกัลปตรุ

ยุคติกัลปตรุเป็นตำราว่าด้วยการปกครองและสถาปัตยกรรม เชื่อว่าเป็นผลงานของพระเจ้าโกทแห่งราชวงศ์ ปรมาร ซึ่งครอบครองในราว ค.ศ.1005-1054 เนื้อหาของยุคติกัลปตรุแบ่งออกได้หลายประเด็น เช่น การสร้างบ้านเรือน การทดสอบอัญมณี อาวุธในการสงคราม และความรู้เกี่ยวกับสัตว์ต่าง ๆ เช่น ช้าง โค แกะ กวาง ม้า ฯลฯ ผู้เขียนยังมีความรู้กว้างขวาง ซึ่งปรากฏอยู่ในตำราต่าง ๆ เช่น ในจัญญนิติ (จัญญนิติ) สมรางคนสูตรธาร (สมรางคนสูตรธาร) สรัสวตีกัญฐาภรณ์ (สรัสวติกัญฐาภรณ์) ศฤงคารศตกะ (ศฤงคารศตก) ราชมารัตนชะ (ราชมารัตนช) และรามาวณจัมพู (รามาวณจัมพู) เป็นต้น

ในบทที่ 103 มีเนื้อหาเกือบ 76 โศลกที่กล่าวถึงช้าง เกี่ยวกับลักษณะช้าง การขี่ช้าง เชื้อสายและเผ่าพันธุ์ของช้าง การแบ่งกลุ่มตามชาติกำเนิด วรรณะ ลักษณะมงคลและไม่เป็นมงคล ตระกูลช้างบรรพกาล 8 ตระกูล

การแบ่งกลุ่มของช้างในตำราเล่มนี้คล้ายกับแบ่งจำแนกวรรณะของผู้คน นั่นคือมีด้วยกัน 4 วรรณะ ได้แก่ พรหมณะ กษัตริย์ ไวศยะ และศูทร ช้างที่เกิดจากพ่อแม่วรรณะเดียวกัน เรียกว่า ศุทชะ (ศุท) พ่อแม่ต่างวรรณะเรียกว่า ชารชะ (ชารช) พ่อแม่เป็นวรรณะผสม เรียกว่า สุรหากช้างเกิดจากพ่อแม่ที่เป็นศุทชะ และชารชะ ได้ลูกออกมาเป็น อุททันตะ (อุททันตะ) สำหรับช้างที่มีคุณสมบัติดียังแบ่งออกได้อีก 12 กลุ่ม

ในยุคติกัลปตรุยังปรากฏอิทธิพลของคารคยะ (คารคย) และปาลกาปะยะ (ปาลกาปะย) อย่างชัดเจนในเนื้อหาว่าด้วยคชศาสตร์ โดยเริ่มต้นด้วยเรื่องการกล่าวถึงช่วงเวลาและตำแหน่งของดวงดาวอันเป็นมงคลฤกษ์ และเวลามงคลสำหรับการซื้อ เลือกลง และมอบช้างเป็นของขวัญ

2.3.5 อคินิปุราณะ

อคินิปุราณะ (อคินิปุราณ)⁶⁶ เป็นวรรณกรรมปุราณะจัดเป็น 1 ใน 18 ของวรรณกรรมมหาปุราณะของฮินดู โดยมีเนื้อหาที่หลากหลายและครอบคลุมหลายสาขาความเชื่อของฮินดู ทั้งไชวะ ไชษณะ ศักติ และสมรติ โดยมีเนื้อหาปรากฏหลายสำนวน และแต่ละสำนวนมีความแตกต่างกันมากที่จัดพิมพ์เป็นเล่มในปัจจุบันแบ่งเนื้อหาเป็น 382 บท ประกอบด้วยคำประพันธ์ 12,000 – 15,000 โศลก เนื้อหาในบทต่างๆ น่าจะประพันธ์ขึ้นในเวลาที่ย่างกันพอสมควร ส่วนที่เก่าที่สุดน่าจะอยู่ในช่วงหลังจากคริสต์ศตวรรษที่ 7 แต่ก่อนศตวรรษที่ 11 เพราะนักปราชญ์เปอร์เซียชื่ออัลบิรูนีในสมัยศตวรรษที่ 11 ได้รู้จักเรื่องนี้แล้ว ส่วนที่ใหม่สุดในเรื่องอาจจะอยู่ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 17

อคินิปุราณะนั้นคล้ายกับมหาปุราณะอื่นๆ นั่นคือบรรจุความรู้ไว้หลากหลาย จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นสารานุกรม เพราะมีเนื้อหาแทบทุกสรรพสิ่ง ซึ่งอาจจำแนกได้พอสังเขปว่า กล่าวถึงจักรวาลวิทยา ปรกรณัม พงศาวลิตวิทยา การเมือง ระบบการศึกษา ประติมาณวิทยา เรื่องการเก็บภาษีพืช ยา การออกแบบและสถาปัตยกรรม อัญมณี ไวยากรณ์ ศิลปะการต่อสู้ กฎหมาย การชลประทาน อาหารและเกษตรกรรม ภูมิศาสตร์ วัฒนธรรม เป็นต้น

สำหรับเนื้อหาเกี่ยวกับช้างนั้นปรากฏในบทที่ 287 โดยมีपालกาปะยะถมิโลมปาถถึงการดูแลรักษาช้างที่มีอาการต่างๆ การเยียวยาช้างที่ตกมัน รวมทั้งลักษณะมงคล และไม่มงคลของช้างด้วย สุดท้ายกล่าวถึงที่นอนของช้าง ว่าควรโรยด้วยมูลโคแห้ง หากเป็นฤดูไปไม้ร่วงและฤดูร้อนควรชโลมด้วยเนยใส

เป็นที่น่าสังเกตว่า เนื้อหาในอคินิปุราณะมีชื่อของपालกาปะยะ และโลมปาถ คล้ายคลึงกับตำราเกี่ยวกับช้างเล่มอื่นๆ โดยเฉพาะपालกาปะยะนั้นมักจะกล่าวถึงอยู่เสมอ เมื่อพรรณนาเรื่องช้างหรือการดูแลรักษาช้าง อย่างไรก็ตาม เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับช้างนั้นปรากฏเฉพาะในบทที่ 287 ทั้งสิ้น 33 โศลกเท่านั้น

2.3.6 ศุกรนิตินิสาระ

ศุกรนิตินิสาระ (ศุกรนิตินิสาร) เป็นผลงานของศุกราจารย์ เนื้อหาว่าด้วยการปกครอง การเลือกผู้ปกครอง การลงโทษแต่งตั้งด้วยร้อยกรอง จำนวน 2,507 โศลก แบ่งออกเป็น 5 บท (อัชยาปะ) ด้วยกัน บทแรกมี 388 โศลก บทที่สอง 416 โศลก บทที่สาม 321 โศลก บทที่สี่ 1,296 โศลก

⁶⁶ *The Agni-purana*, (Delhi: Motilal Banarsidass, 1954).

และบทสุดท้ายมี 86 โศลก บทที่สี่นั้นมีความยาวมากกว่าบทอื่นๆ จึงแบ่งเป็นบทย่อยๆ (ประกรม) ออกไปอีก 7 บทย่อย

ในบทย่อยที่ 2 ของบทที่ 4 ศุภรณิศาสระเล่าถึงความสำคัญของช้างและการใช้ช้างสำหรับกษัตริย์ ซึ่งนับว่าช้างมีบทบาทสำคัญในการรบในสมัยโบราณ เจ้าของช้างเรียกว่า คชปติ จะต้องเรียนรู้เกี่ยวกับช้าง วรรณะของช้าง การดูแลรักษาโรค อวัยวะต่างๆ รวมทั้งลักษณะของช้างที่จะให้คุณหรือให้โทษ นอกจากนี้ยังกล่าวถึงการกำหนดราคาช้างด้วย⁶⁷

ร้อยเอก ยี.เอ. เยรีนี⁶⁸ [ล] ได้เรียบเรียงเนื้อหาเป็นภาษาไทย กล่าวถึงช้าง ช้างที่มีเพดานในปากเขียวดำ มีลิ้นเขียวและดำ มีฟันคุด หรือไม่มีฟัน มีสันดานร้ายมานาน เมื่อตกร้ามันมีความดุร้าย ขณะขับมันขึ้นโยกหลังไปมา นอกจากนี้ช้างที่มีเล็บเท้า 10 เล็บหรือ 7 เล็บ ใช้หางปิดดูพื้นดินไปมา เป็นชาติช้างเชิงซ้า ช้างดังที่กล่าวนี้ไม่ควรจะเลี้ยงไว้ ช้างที่ปลอดลักษณะเหล่านี้จึงถือว่าเป็นมงคล

ช้างยังเป็นที่ 4 เหล่า ตามตระกูลช้าง ได้แก่ ภัทรกฤษุช เป็นช้างมงคล มณฑรกฤษุช เป็นช้างที่มีลักษณะน่ารัก มฤคกฤษุช เป็นช้างที่มีลักษณะดุจเนื้อกวาง และมีศรกฤษุชเป็นช้างที่มีลักษณะผสม

ช้างภัทรกฤษุชนั้นมีฟันสีน้ำผึ้ง ลักษณะสมตัว กำลังแข็งแรง รูปสัณฐานกลมกลิ้ง มีหัวสมกับตัว อวัยวะต่างๆมีลักษณะดี ส่วนช้างมณฑรกฤษุชนั้นมีท้องใหญ่ ตาเหมือนราชสีห์ มีหนังหนา คอและงวงหนา แต่อวัยวะต่างๆ มีขนาดปานกลาง ส่วนลำคอยาว

ช้างมฤคกฤษุชมีคอเล็ก ฟัน หูและงวงเล็ก แต่มีดวงตาใหญ่กว่าปกติ ริมปากล่างและคุดหาพวยเล็ก มีรูปกายดำ ช้างที่มีลักษณะของช้างทั้งสามมารวมกัน เรียกว่า มิศรกฤษุช แต่ตำราต่างๆ กล่าวถึงช้าง 3 ตระกูลนี้แตกต่างกันออกไป

นอกจากนี้ยังมีมาตรวัดความยาว คือ องคุลีหนึ่งเท่ากับ 8 เมล็ดข้าวเปลือก 24 องคุลีเท่ากับคืบหนึ่งใช้สำหรับวัดช้าง

ขนาดของช้างนั้นระบุไว้ว่าภัทรกฤษุชมีความสูง 7 ศอก ลำตัวยาว 8 ศอก ความยาวรอบลำตัว 10 ศอก มณฑรกฤษุชและมฤคกฤษุชต่างกันเพียงศอกเดียว แต่มีความยาวเท่ากัน สำหรับช้างที่มีคิ้วใหญ่ แก้มและกระพองน้ำเต้ามีขนาดใหญ่ และทรงหัวมั่นคง ประกอบด้วยมงคลลักษณะต่างๆ นับเป็นช้างดีที่สุดกว่าช้างทั้งปวง

⁶⁷ Trupti D. More, *Depictions of Elephants in Ancient Indian Manuscripts*, Asian Elephants in Culture & Nature, 2016: 211.

⁶⁸ ยี.อี. เยรีนี (พันเอก พระสารสาสน์พลขันธ์), *พิชัยสงครามฮินดูโบราณ*, (นนทบุรี : ศรีปัญญา, 2547), 111.

คัมภีร์นี้ยังกล่าวถึงอายุของช้างว่ามีอายุยืนที่สุดเท่าที่มนุษย์ คือ 100 ปี อายุรุ่นหนุ่มเท่ากับมนุษย์คือ 20 ปี อายุโดยเฉลี่ยของมนุษย์คือ 60 ปี แต่ของช้างเท่ากับ 80 ปี

การฝึกหัดช้างกล่าวไว้เพียงว่าหมอช้างใช้ขอเหล็กสำหรับฝึกหัดช้าง ปลายข้างหนึ่งใช้จับใส่ช้างให้ไป ปลายอีกข้างสำหรับเกี่ยวช้างไว้ให้ถอยกลับ หมอช้างบังคับช้างด้วยขอตั้งกล่าวนี้

2.3.7 พุทธสังหิตา

พุทธสังหิตา (พุทธสังหิตา) ผลงานของวราหะมิหิระ น่าจะแต่งขึ้นในราว ค.ศ. 587 (พ.ศ.1130)⁶⁹ เป็นตำราโหราศาสตร์ ในเนื้อหาบทที่ 67 และบทที่ 94 มีชื่อเรียกบทว่า หัสติลักษณะ และหัสติคติ อันหมายถึงลักษณะของช้าง ในส่วนของหัสติลักษณะนั้นกล่าวถึงการจำแนกชนิดของช้าง ลักษณะเฉพาะของช้างแต่ละชนิด ลักษณะที่ดี ลักษณะที่มีโทษ รวมถึงสีของมันช้าง อันจะบ่งบอกถึงโชคร้ายหรือโชคดีของผู้ครอบครอง (มักจะกล่าวถึงพระราช) ได้ ในส่วนของหัสติคิตานั้น กล่าวถึงการตัดงาที่เหมาะสม หรือการตัดงาที่จะทำให้โชคลาภแก่เจ้าของ สีของงาที่เป็นมงคล เสี่ยงพฤติกรรม และลักษณะอื่นๆ ช้าง⁷⁰

ช้างที่มีงาสีน้ำผึ้ง ลำตัวได้สัดส่วน ไม่อ้วน ไม่เตี้ย เหมาะสมดี ขาเท่ากัน ส่วนท้ายคล้ายหมูป่า เรียกว่า “ภัทระ” ช้างที่อกและรอบเอวหย่อน พุงหย่อน หนั่งและคอหนา ท้องใหญ่ และมีโคนหางดูเหมือนสิงโต เรียกว่า “มันทะ” ช้าง “มฤค” มีคุณลักษณะดังนี้ ริมฝีปาก หางองศาตีสั้น ขา คอ ฟัน งวง หูเรียว และดวงตาใหญ่ “สังกิริณะ” นั้นมีคุณสมบัติทั้งหลายผสมกัน

วราหะมิหิระยังระบุความสูงของมฤคคือ 5 ศอก ความยาว 7 ศอก ความยาวรอบตัว 8 ศอก ช้างมันทะจำนวนเหล่านี้เพิ่มอีกหนึ่ง (นั่นคือ สูง 6 ยาว 8 และรอบตัว 9 ศอก) ช้างภัทระเพิ่มอีก 2 (นั่นคือ สูง 7 ยาว 9 และรอบตัว 10 ศอก) ทั้งนี้ได้กล่าวถึงช้างสังกิริณะ

น้ำมันของช้างภัทระสีเขียว ของช้างมันทะปรากฏสีเหลือง น้ำมันของช้างมฤคกล่าวว่ามีสีดำ และน้ำมันของช้างสังกิริณะเป็นสีผสมกัน

ช้างที่มีลักษณะดินนมีปาก เพดาน ริมฝีปากสีแดง ดวงตาเหมือนนกนางแอ่น งาเป็นเงาวาวและปลายงาชี้ขึ้น หน้ายาวและกว้าง กระดูกสันหลังโค้งเหมือนคันธนู ยาว ไม่โค้งขึ้น ตระพอง

⁶⁹ Panditabhushana V. Subrahmanys Sastri (tr.), *Varahamihira's Brihat Samhita*, (Bangalore City: V.B. Soobbiah & Sons, 1946).

⁷⁰ Trupti D. More, *Depictions of Elephants in Ancient Indian Manuscripts*, in *Asian Elephants in Culture & Nature*, 2016, 213.

คล้ายหลงเต่า มีขนน้อย หู กราม ท้อง หน้าผาก และองคชาติใหญ่ มีเล็บจำนวน 18 เล็บ โคนเหมือนหลังเต่า วงกลมและมีเส้นสามเส้นโดยรอบ มีขนหางสวย ลมหายใจที่ปลายวงและน้ำมันมีกลิ่นหอม

ข้างลักษณะดีของพระเจ้าแผ่นดิน มีปลายวงสีแดง นี้นยาว เสียงดังเหมือนสายฟ้าจากเมฆ คอกกลม ยาวและใหญ่

ข้างซึ่งแขนขา เล็บ น้อย หรือมากเกินไป และยังไม่ตกมัน มีงาค้างเขาแกะ หลังค่อม เตี้ยเกินไป ถู้อันตะโปง ปลายวงสั้น เพดานสีน้ำตาล ดำ ลายสลับสี หรือขาว เป็นกะเทย ไม่มีงาหรือตัวเล็ก(มัตกณะ) ขนบนหน้าหรือวงสั้น ข้างพัง(ตัวเมีย)มีลักษณะแบบข้างพลาย(ตัวผู้) เป็นข้างตั้งท้อง พระเจ้าแผ่นดินพึงส่งข้างเหล่านี้ไปยังที่อื่น

ในบทที่ 79 มีชื่อว่าสัยยาสนลักษณะ กล่าวว่าที่นั่งและเตียงนอนทำด้วยงาช้างจะเป็นมงคลสำหรับพระราชาด้วย

2.3.8 นิตินิสาร

นิตินิสาร (นิตินิสาร) ผลงานของมณฑกะ หรือมณฑกียะ แต่งเมื่อราว ค.ศ.450 – 550 เนื้อหาว่าด้วยช้างปรากฏในอยู่ในบทที่ 18 ว่าด้วยการจัดกองทัพ กล่าวว่าพระราชพิงดูแลรักษาป่าของช้างเพื่อเป็นที่อยู่อาศัยและมีอาหารเพียงพอสำหรับช้างศึก ทั้งนี้ยังกล่าวถึงการจัดทัพ (วายุหะ) หลายรูปแบบสำหรับใช้ในสงคราม อันประกอบด้วยทหารราบ ทหารม้า ช้างสำหรับเทียมรถศึก ในวายุหะที่เรียกว่า อจลวายุหะ ให้ช้างอยู่ด้านหลัง อประติหตวายุหะ ให้ช้างอยู่ข้างหน้า มัชยเวธวายุหะ ให้ช้างอยู่ตรงกลาง และอันตวหิตวายุหะ ให้ช้างอยู่ที่ปีกหน้าทั้งสอง⁷¹

2.3.9 รามายณะ

รามายณะ วรรณกรรมสันสกฤตชิ้นสำคัญที่ชาวอินเดียเรียกว่าอาทิกาวยะ เป็นเรื่องราวของพระรามและพลพรรคต่อสู้กับฝ่ายรามณะซึ่งเป็นรากษส แม้เนื้อหาส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกับการเดินทาง ความสัมพันธ์ระหว่างตัวละครมากมาย และการสู้รบของทั้งสองฝ่าย แต่ก็ไม่ปรากฏการใช้ช้างเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม มีการกล่าวถึงตระกูลช้างในพาลกานท์ดังนี้

วินธยปรวตไชรมตโตะ ปุรณา ไหมวไตรปิ ฯ

मतานวิไตรติพลโลรมตงโคะ ปุโรโตปโมะ ฯ 1.6.23

⁷¹ Trupti D. More, *Depictions of Elephants in Ancient Indian Manuscripts*, (Asian Elephants in Culture & Nature, 2016) 213.

โอรารตกุลลีในศจ มหาปทมกุลไลศตถา ฯ
 อถุขนาทปปี นิชปนไนรรามนาทปปี จ ทวีไปะ ฯ 1.6.24

ความว่า ในเมืองอโยธยานั้น เต็มไปด้วยช้างตกมันที่เกิดบนเขาวินธัย ช้างที่แข็งแรงตั้ง
 ขุนเขา มีน้ำมันไหลออกจากขมับ เต็มไปด้วยช้างที่เกิดเขาหิมวัต ที่เกิดจากช้างตระกูลดีแห่งโอรารวัต
 ตระกูลมหาปัทมะ ตระกูลอัญชนะ และตระกูลวามนะ

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงวรรณะของช้างอันได้แก่ ภัทระ มันทระ และมฤคะ ดังนี้

“ภทโรรมนทโรรมฤคโคศจว ภทรมนทรมฤคโคศตถา ฯ
 ภทรมนทโรภทรมฤคโรคมฤคมนทโรศจ สา บุรี ฯ
 นิตยมตโตสสทา ปุรณา นาโครจลสนนิโกะ ฯ 1.6.25”

ความว่า “เมืองนั้น เต็มไปด้วยช้างตกมันอยู่เสมอ (ใหญ่โต) ดุจดั่งขุนเขา ในตระกูล
 ภัทระ มันทระ และมฤค ตระกูลภัทรมันทระมฤคที่ผสมกัน รวมทั้งตระกูลผสมระหว่างภัทระและ
 มันทระ ภัทระและมฤค มฤคและมันทระ” ตระกูลช้างทั้งสามนี้มีกล่าวอยู่ในตำราส่วนใหญ่ที่ว่าด้วย
 ช้าง

ในเรื่องรามายณะยังกล่าวถึงการใช้ช้างเพื่อการรบ กล่าวคือ ในกรุงลงกา หนุมานเห็น
 ช้างที่ฝึกหัดมาอย่างดี สามารถขยี้ช้างเข้าศึกได้ ทำลายศัตรู และรบในสนามรบจนได้ชัยชนะ
 การทำลายกำแพงเมือง ประตูป้อมปราการนั้นถือเป็นหน้าที่หลักของช้างศึกในสมัยหลังด้วย แต่ใน
 ฝ่ายของพระรามนั้นไม่ปรากฏการใช้ช้างเป็นหลัก เน้นแต่ใช้ทหารรบ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะในเรื่องนี้มี
 วานรทำหน้าที่อยู่แล้ว

สำหรับฝ่ายลงกานั้นปรากฏการฝึกช้างชัดเจน โดยรามายณะฉบับบาลีมีกล่าวถึง
 ตริศิรัส อกัมปนะ และมโหทร ชีช้างออกรบ

2.4 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ละเอียต วิสุทธิแพทย์⁷² ได้ทำการวิจัยเรื่องช้างในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี เพื่อศึกษาตีความเชื่อเกี่ยวช้าง รวบรวมเรื่องราวและบทบาทของช้างสำคัญจากวรรณคดีภาษาสันสกฤต เช่น มหาภารตะ รามายณะ และคัมภีร์ปุราณะ จากวรรณคดีภาษาบาลี ได้แก่ พระไตรปิฎก พระธรรมบท และพระชาตกัฎฐกถา ทำให้ได้ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติของช้าง และยังได้แนวความคิดว่า ช้างในวรรณคดีภาษาสันสกฤตนั้นเป็นช้างพาหนะของเทพเจ้า มีบทบาทช่วยเหลือ รักษา และค้ำจุนโลก ประจำทิศทั้งแปด ช้างไอรಾವันช่วยพระอินทร์ทำให้ฝนตกลงยังโลกมนุษย์ นอกจากนี้ยังมีพระคเณศเป็นเทพเจ้าที่มีเศียรเป็นช้างช่วยคุ้มครองผู้เดินทางและช่วยให้ผู้นับถือประสบความสำเร็จ สำหรับแนวคิดและบทบาทของช้างจากวรรณคดีภาษาบาลีนั้น เป็นตามหลักคำสอนทางพุทธศาสนา และสอดคล้องกับความเชื่อเกี่ยวกับกฎแห่งกรรม

เรื่องช้างในวรรณคดีภาษาสันสกฤตและวรรณคดีภาษาบาลีมีบทบาทในวรรณคดีไทย รวมทั้งสังคมและวัฒนธรรมไทยเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะด้านศิลปกรรมไทย ทั้งภาพเขียน รูปปั้น รูปสลักอันงดงาม การศึกษาเรื่องช้างในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลีเป็นการขยายความรู้ของวัฒนธรรมอินเดียให้กว้างขวางขึ้น และเพิ่มพูนความรู้ทางวัฒนธรรมไทยด้วย

สมเพลิน ชนะพจน์⁷³ ได้ศึกษาเรื่องช้างในวรรณคดีพระพุทธศาสนา โดยมีจุดมุ่งหมายในการศึกษา คือ 1) ศึกษาความหมายของช้าง ประเภท ลักษณะและประวัติของช้าง 2) ศึกษาความเกี่ยวข้องของช้างกับพระพุทธศาสนา 3) ศึกษาอิทธิพลของช้างในวรรณคดีพระพุทธศาสนาที่มีต่อสังคมไทย โดยได้ข้อค้นพบดังต่อไปนี้

1. ในวรรณคดีพระพุทธศาสนา ช้างเป็นสัตว์สี่เท้า เกิดในครรภ์ อาศัยอยู่ในตรังฉานภูมิ แบ่งได้ 10 ประเภท แต่ละประเภทมีลักษณะเฉพาะตัว
2. ช้างมีความสัมพันธ์กับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา คือ ทาน ความไม่ประมาท ความอดทน มงคล 108 ประการในรอยพระพุทธบาท พุทธชยันตมคคาถา และบทบัญญัติแห่งวินัยสงฆ์ ช้างยังมีส่วนสัมพันธ์ต่อพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ พระพุทธสาวก พระภิกษุ ทั้งยังเป็นหนึ่งในแก้ว 7 ประการ อันเป็นเครื่องหมายของพระเจ้าจักรพรรดิด้วย

⁷² ละเอียต วิสุทธิแพทย์, *ช้างในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี*, วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.

⁷³ สมเพลิน ชนะพจน์, *การศึกษาเรื่องช้างในวรรณคดีพระพุทธศาสนา*, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2549.

3. ช่างในวรรณคดีพระพุทธรศาสนามีอิทธิพลต่อสังคมไทยในด้านวัฒนธรรม ประเพณี ศิลปกรรมไทย การศึกษา และเศรษฐกิจ มาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

สมชาติ มณีโชติ⁷⁴ ศึกษาคติเรื่องช่างในพุทธศาสนาจากหลักฐานศิลปะโบราณวัตถุแบบทวารวดี โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาคติเรื่องช่างในพุทธศาสนา จากหลักฐานศิลปะโบราณวัตถุแบบทวารวดี ที่เก็บรักษาและจัดแสดงไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ 6 แห่ง โดยเน้นคติเรื่องช่างและบทบาทของช่างในคัมภีร์พุทธศาสนา ที่นำมาเป็นโครงเรื่องประกอบการสร้างศิลปกรรมรูปช่างในศิลปะแบบทวารวดี โดยเริ่มต้นศึกษาคติความเชื่อเกี่ยวกับช่างโดยทั่วไป และคติความเชื่อเรื่องช่างในพุทธศาสนา ศิลปกรรมรูปช่างเนื่องในศาสนาในประเทศอินเดียและประเทศใกล้เคียง สุดท้ายศึกษาศิลปะโบราณวัตถุรูปช่างในศิลปะแบบทวารวดี ทั้งทางศิลปกรรมและคติความเชื่อ

จากการศึกษาพบว่าศิลปะรูปช่างแบบทวารวดีได้รับอิทธิพลจากประเทศอินเดีย โดยแบ่งได้เป็น 5 กลุ่ม คือ ศิลปะรูปช่างจากคติเรื่องช่างค้า ศิลปะรูปช่างจากคติเรื่องช่างประจำทิศ ศิลปะรูปช่างจากคติเรื่องช่างบริเวณเทพเจ้า ศิลปะรูปช่างที่แสดงภาพเล่าเรื่องราวในพุทธศาสนา และศิลปะรูปช่างแบบอื่นๆ ที่ไม่ได้แสดงคติดังชัดเจน คติเรื่องช่างที่สำคัญและนิยมในศิลปะแบบทวารวดีคือ รูปช่างในเรื่องเล่าในพุทธศาสนาโดยเฉพาะเรื่องชาดก และช่างประจำทิศ โดย และยังมีศิลปกรรมรูปช่างที่เป็นบริเวณเทพเจ้าต่างๆ ตามคติที่ว่าช่างหมายถึงน้ำ มีรูปแบบสัญลักษณ์คชลักษณ์ และการทำสัญลักษณ์คชลักษณ์ประดับไว้ที่วงธรรมจักร

โสมवंชิ (Somvanshi)⁷⁵ ศึกษาประวัติของการศึกษาด้านสัตวศาสตร์และการดูแลรักษาสัตว์ในอินเดียโบราณ พบว่าการเลี้ยงสัตว์ เช่น สุนัข โค กระบือ ช้าง และเป็ดไก่ในอินเดียนั้นมีมาตั้งแต่ 6,000 – 4500 ปีก่อนคริสตกาล โดยมีหลักฐานจากอารยธรรมกัาหวานาในโมहनโจดาโรฮาริปา (ปัจจุบันอยู่ในประเทศปากีสถาน) และพื้นที่อื่นๆ ในอินเดียตอนเหนือ ตั้งแต่ประมาณ 2500 ปีก่อนคริสตกาล ผู้คนในอารยธรรมเหล่านั้นเลี้ยงโค กระบือ ช้าง แพะ เป็ดไก่ สำหรับการเลี้ยงปศุสัตว์นั้นพัฒนาถึงขั้นสมบูรณ์ในสมัยฤคเวท (1500 – 1000 ปีก่อนคริสตกาล) มีการบูชากามธนู ถือเป็นผู้บันดาลความรุ่งเรืองแก่มนุษย์ ชาวอารยันให้ความสำคัญแก่การดูแลสัตว์เลี้ยงของตนมาก คัมภีร์อาถรรพเวทมีข้อมูลเกี่ยวกับการดูแลสัตว์ ยาสมุนไพร และการรักษาโรคต่างๆ ศาโลทระ นับเป็นสัตวแพทย์คนแรกของโลก เป็นผู้ชำนาญการรักษาและดูแลม้า ทั้งยังได้แต่งตำราว่าด้วยการแพทย์

⁷⁴ สมชาติ มณีโชติ, *คติเรื่องช่างในพุทธศาสนาจากหลักฐานศิลปะโบราณวัตถุแบบทวารวดี*, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524.

⁷⁵ R Somvanshi. *Veterinary Medicine and Animal Keeping in Ancient India*. Asian Agri-History Vol. 10, No. 2, 2006. Pp.133-146.

สำหรับม้าชื่อ หยาयरเวท สำหรับฤๅษีปาลกาปะยนั้นเป็นผู้เชี่ยวชาญการดูแลรักษาช้าง และแต่งคัมภีร์คชอายุรเวท หรือหัตถายูรเวท ในสมัยมหาภารตะ (ราว 1000 ปีก่อนคริสตกาล) นกุลและสหเทพเป็นสองพี่น้องปาลกทพผู้ชำนาญการดูแลม้าและโคกระบือตามลำดับ พระกฤษณะเป็นผู้ชำนาญในการดูแลโค เกาฏิลยะได้แต่งคัมภีร์อรรถศาสตร์ เป็นคัมภีร์ว่าด้วยการปกครองบ้านเมือง มีข้อมูลมากมายเกี่ยวกับสัตว์หลายชนิด เช่น ช้าง ม้า โคกระบือ ความรู้เหล่านี้รุ่งเรืองแพร่หลายในสมัยคุปตะ จนถึง ค.ศ.800

เนื้อหาเกี่ยวกับการรักษาและผ่าตัดช้าง โดยแบ่งเนื้อหาเป็นมหาโรคสถาน (โรคร้าย) กษุทรโรคสถาน (โรคร้ายไม่สำคัญ) ศัลยสถาน (การผ่าตัด) และอาหารการกินรวมทั้งสุขภาพอนามัย โรคของช้างยังแบ่งออกได้หลายกลุ่ม ได้แก่ อธิยตมิกะ (กายภาพ) และอาคินตุกะ (อุบัติเหตุ หรือเหตุบังเอิญ) โรคทางกายภาพนั้น เรียกว่า มานาส (เกิดจากโรคจากจิตใจ) และโทษช (เกิดจากความผิดปกติของธาตุในร่างกาย อันได้แก่ วาตะ (ลม) ปิตตะ (น้ำดี) และภษะ (เสมหะ) คัมภีร์หัตถายูรเวทยังกล่าวถึงกายวิภาคของช้าง การรักษาโรคต่างๆ การฝึกช้าง และการจำแนกช้างตามลักษณะพื้นฐานต่างๆ

บุจร์บาริว (Deepali Devi Bujarbarua)⁷⁶ ได้ศึกษาค้นคว้าคดีเรื่องช้างในวรรณคดีสันสกฤต โดยใช้เวลาศึกษาประมาณ 5 ปี ซึ่งพบว่าเนื้อหาเรื่องช้างนั้นกระจัดกระจายอยู่ในวรรณกรรมภาษาสันสกฤตทั้งที่เน้นเฉพาะเรื่องช้างและวรรณกรรมอื่นๆ สำหรับวรรณกรรมที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับคดีเรื่องช้าง หรือคชศาสตร์ ได้แก่ หัตถายูรเวท ตำราการแพทย์สำหรับช้าง คชศาสตร์ ตำราลักษณะช้าง มาตังคลีลา ตำราลักษณะช้างอีกเล่มหนึ่งขนาดย่อมกว่าคชศาสตร์ มานโสลลาส ตำรารวมความรู้ต่างๆ โดยมีเรื่องช้างอยู่ด้วย ยศัสติลจัมปู ศุกรนีตีสาระ อรรถศาสตร์ พุทหัตสังหิตา ตำราการพยากรณ์ ซึ่งมีการพยากรณ์เกี่ยวกับลักษณะช้าง ลักษณะงาช้าง การเดินของช้าง เป็นต้น สุดท้ายคืออัคนิปุราณะ คัมภีร์ศาสนาของฮินดูซึ่งรวมเรื่องต่างๆ เอาไว้หลากหลาย โดยมีเรื่องช้างรวมอยู่ด้วย

บุจร์บาริวยังได้สำรวจโรคของช้างซึ่งกล่าวไว้มากในคัมภีร์หัตถายูรเวท การรักษา ยาชนิดต่างๆ ทั้งที่ได้จากพืชและแร่ธาตุวัตถุทั้งหลาย สุดท้ายเป็นเครื่องมือที่ใช้ในการรักษาช้าง นอกจากนี้ยังกล่าวถึงวิธีการจับช้าง ซึ่งมีด้วยกัน 5 วิธี ได้แก่ วาริพันธะ การล้อมเพนียด วศัพันธะ การใช้ช้างต่อตัวเมีย อนุคตพันธะ การไล่จับแล้วคล้องจากหลังช้าง อาปตพันธะ การขุดหลุมตื้น ซ่อนบ่วงบาศไว้ และอวปาตพันธะ การขุดหลุมพรางลึกลงสองวิธีการสุดท้ายนั้นค่อนข้างอันตราย เพราะ

⁷⁶ Deepali Devi Bujarbarua, *Elephant Lore In Sanskrit Literature*, Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy of the University of Gauhati, 1979.

ช้างอาจบาดเจ็บสาหัสหรือตายได้ เนื้อหาต่อมายังกล่าวถึงลักษณะของช้างตมมัน มีช่วงการตมมัน 7 ช่วงปรากฏอยู่ในหัตถ์ศตยายุรเวทของฤๅษีปาลกาปยะ ทั้งขั้นตอนการจัดการเมื่อช้างตมมัน สุดท้ายเป็นตำนานเรื่องช้างจากแหล่งต่างๆ ในวรรณคดีสันสกฤตและนิทานทั้งหลาย รวมทั้งความเชื่อในด้านโชคลางที่เกี่ยวกับช้าง

ทฤปติ ดี. มอร์ (Trupti D. More)⁷⁷ ทำการศึกษาเรื่องช้าง พบว่าช้างมีความเกี่ยวข้องกับศาสนา ปรัมปราคติ ประวัติศาสตร์ และมรดกทางวัฒนธรรมของอินเดียมาช้านาน และช้างยังเป็นสัตว์สำคัญในศาสนาเก่าแก่ทั้งสามของอินเดีย ได้แก่ ฮินดู พุทธ และไชนะ คติเรื่องช้างมีความเก่าแก่ยาวนานเช่นกัน และอินเดียก็มีประวัติศาสตร์การนำช้างป่ามาใช้งานอย่างน่าสนใจ ผู้วิจัยได้สำรวจเอกสารตัวเขียนโบราณของอินเดียที่เกี่ยวกับช้าง พบว่ามีอยู่ 20 เรื่อง เฉพาะที่เป็นภาษาสันสกฤตมีอยู่ 15 เรื่องดังต่อไปนี้

- 1) คชศาสตร์ ของปาลกาปยะ 2) คชศาสตร์ ของวยาสะ 3) คชศาสตร์ ของวิสัมปายนะ
- 4) คชศึกษา ของนารทมนี 5) คชครณะประการ ของนารายณะ ที่กษิตะ 6) หัตถศตยายุรเวท ของปาลกาปยะ 7) มาตังคลีลา ของนีลกันฐะ 8) อรรถศาสตร์ ของเกาฏิลยะ 9) นิตินิสาระ ของกามันทกะ
- 10) ยศส์ตลิลกัมป ของโสมเทวสุริ 11) มานโสลลสะ ของพระเจ้าโสมศวรที่ 3 ในราชวงศ์จาลุกยะ
- 12) ยุคตักลปตรุ ของโกชะ 13) ศุภรณินิตินิสาร ของศุภราจารย์ 14) พฤหัตสังหิตา ของวราหมิหิระ
- 15) อัคนิปุราณะ ของไวศนพนิกาย

นอกจากนี้ยังมีต้นฉบับภาษาอื่นๆ ได้แก่ 16) หัตถิวิทยารนวะ ของสุกุมาร พรีคัต เขียนด้วยภาษาอัสสัม (ค.ศ.1713-1744) 17) ฟีลามะย์ ภาษาเปอร์เซีย 18) หาลิ ปุถิ ภาษาอัสสัม 19) คเชนทรจินตามณิ ภาษาไตอาหม 20) ไอณีกบารี ของอะบูล ฟาซี อัลลามิ (ค.ศ.1598)

จาคอบ วี. เชียร์น (Jacob V.Cheeran)⁷⁸ ได้นำเสนอบทความวิจัยเชิงสำรวจตำราคชศาสตร์ที่แต่งเป็นภาษาสันสกฤต พบว่ามีมีคัมภีร์ว่าด้วยคชศาสตร์จำนวนมาก เนื่องจากมีการให้ความสำคัญกับการเลี้ยงช้างมาตั้งแต่สมัยโบราณ และมีการใช้ช้างในจตุรงค์ คืออาวุธทั้งสี่ของกองทัพ ได้แก่ ช้าง รถ ม้า และทหารราบ ในเรื่องมหากาพย์ยังมีการเล่าถึงตัวละครชื่ออัศวตถามัน ลูกชายของไทรณาจารย์ ซึ่งมีชื่อพ้องกับช้างตัวหนึ่ง อันเป็นชนวนให้เกิดความเข้าใจผิดว่านักรบผู้นี้เสียชีวิต

⁷⁷ Trupti D. More, *Depictions of Elephants in Ancient Indian Manuscripts*, Asian Elephants in Culture & Nature, (2016), 210-218.

⁷⁸ Jacob V. Cheeran, *Elephantology in Sanskrit*. Gajah 39 (2013), 24-29.

อันส่งผลให้เกิดความได้เปรียบเสียเปรียบในการรบที่ทุ่งกุฎเกษตรตามท้องเรื่อง สำหรับคัมภีร์คชศาสตร์ที่สำคัญนั้น ได้แก่

1) หัตถยาชุกรเวท (หัตถยาชุกรเวท) เน้นเรื่องอายุรเวทหรือการรักษาโรคของช้าง 2) มาตังคลีลา (มาตังคลีลา) เขียนโดยนีลกันฐะนักเขียนชาวเกราลา ตอนใต้ของอินเดีย 3) คัมภีร์พุกุทสังหิตา (พุกุทสังหิตา) เขียนโดยวราหมิหิระ เนื้อหาเป็นตำราโหราศาสตร์ แต่มีส่วนที่เกี่ยวกับการทำนายซึ่งเกี่ยวข้องกับลักษณะช้างว่าสัมพันธ์กับกลางร้ายกลางดีแก่บ้านเมืองอย่างไร 4) คัมภีร์มานโสลลาส (มานโสลลาส) เขียนโดยโสมเศวที่ 3 เน้นการสู้กันระหว่างช้าง และการใช้ช้างเพื่อการรบ 5) คัมภีร์คชศาสตร์ (คชศาสตร์) ของปาลกาปะยะ (ปาลกาปะยะ) โดยได้สรุปหัวข้อต่างๆ ในเรื่อง เช่นลักษณะของช้าง การจับช้าง 6) คัมภีร์อรรถศาสตร์ (อรรถศาสตร์) ว่าด้วยการปกครองบ้านเมือง แต่งโดยจันกยะหรือเกาฏิลยะ ในราชสำนักพระเจ้าจันทรคุปต์ และสุดท้ายคือ 7) ยศสติก (ยศสติก) ของโสมเทว เป็นคัมภีร์ในศาสนาเชน มีประเด็นเรื่องช้างไม่มากนัก เขียนเสนอว่าคชศาสตร์ของปาลกาปะยะเล่มนี้เป็นการสรุปเนื้อหา สำหรับให้การศึกษาแก่ราชบุตร และเนื่องจากมีเนื้อหาจำกัดผู้เขียนจึงกล่าวถึงคัมภีร์เหล่านี้คร่าวๆ พอสังเขปเท่านั้น

สาธเล (Nalini Sadhale) และเนเน (Y L Nene)⁷⁹ ได้ศึกษาดำรามานโสลลาส เฉพาะส่วนที่เกี่ยวกับช้าง 3 ตอน (3 วิมคติ) และแปลเนื้อหาออกมาเป็นภาษาอังกฤษ กล่าวคือ วิมคติที่ 2 บทที่ 3 กล่าวถึงลักษณะของช้าง การจับช้าง และการฝึก วิมคติที่ 2 บทที่ 6 กล่าวถึงกองทัพ และโรคช้างกับการรักษา และในวิมคติที่ 4 บทที่ 3 มีเนื้อหา 256 โศลก (โศลกที่ 405-660) ว่าด้วยการฝึกช้างสำหรับการแข่งขันและต่อสู้ รวมทั้งการสื่อสารกับช้างในรูปแบบต่างๆ นอกจาก แปลเนื้อหาจากส่วนนั้นๆ เป็นภาษาอังกฤษแล้ว ยังได้ให้ข้อสังเกตและอภิปรายเกี่ยวกับเนื้อหา เช่น ประเพณีของช้างในมานโสลลาส กับประเพณีของช้างในมฤคพิภยศาสตร์ของหิมสเทวะด้วย

คีตา เอ็น. (Geetha N.)⁸⁰ สืบค้นความรู้เรื่องช้าง (Elephantology) ในวรรณกรรมสันสกฤตสมัยโบราณ เสนอว่าการศึกษาเรื่องช้างนั้นอิงอาศัยคัมภีร์หัตถยาชุกรเวท และมาตังคลีลาเป็น

⁷⁹ Nalini Sadhale and Y L Nene, *On Elephants in Manasollasa – 3. Gajavahyali: Sports with Elephants in the Arena*, Asian Agri-History Vol. 8, No. 3, 2004 (189–213).

⁸⁰ Geetha N., *Elephantology and it's Ancient Sanskrit sources*, Thesis submitted to the University of Calicut in partial fulfilment of the requirements for the Degree of Doctor Of Philosophy In Sanskrit.

หลัก ชาวอินเดียสมัยโบราณมีความสนใจที่จะดูแลรักษาช้างเป็นอย่างดี โดยได้ศึกษาดำรงภาษาสันสกฤตเกี่ยวกับช้างหลายเล่ม ได้แก่ อรรถศาสตร์ อัษฎางคหุทัย จรกสังหิตา สุครตสังหิตาพหัตสังหิตา หัสตยาจรเวท และมาตังคลีลา เป็นต้น ในส่วนหลังเน้นการดูแลรักษาโรคของช้างจากคัมภีร์ต่างๆ และเรื่องช้างในกาวยะเรื่องต่างๆ

ดี. เอ็น. การ์ค (D.N. Garg)⁸¹ สำนวนวรรณคดีอินเดียโบราณเกี่ยวกับสัตวแพทยศาสตร์ พบว่ามีตำราสัตว์แพทย์จำนวนมาก โดยเฉพาะการรักษาม้าและการรักษาช้าง ผู้แต่งตำราสมัยแรกๆ ได้แก่ ศาลิโหดระ, ปาลกาปยะ, ราชปุตระ, ไวสามปายนะ, วยาสะ, นกุลละ, สหเทวะ, ครรรคะ, มฤคศรรมา, พฤหัสปติ, นารทะ, คณะ, ชยพัตตะ, สุริ, ทินปถิ, มัลลเทวะ, ปณทิตะ, สิมหพัตตะ, นละ, วัตสยะ, ศุกระ, เกาฏิลยะ, และ ปราศระ ส่วนผู้แต่งตำราสมัยหลังได้แก่ ชยเทวะ, พระเจ้าอินทุเสนะ, โภชะ, สารังครระ, โสเมศวะ, วททะ, พาสวมันตรี, ศีรวนะ, ยุทธวิกรมะ, วิศวานถ วาชปาเย, สีวราม ภูปถิ, ทีปงกระ และรุทรเทวะ และในบรรดาบุคคลที่กล่าวมานี้ ศาลิโหดระ (แต่งตำราเกี่ยวกับม้า) และ ปาลกาปยะ (แต่งตำราเกี่ยวกับช้าง) มีชื่อเสียงมากที่สุด และเสนอว่าผู้แต่งทั้งสองอยู่ร่วมสมัยเดียวกัน คือในยุคมหากาพย์

การ์คถือว่าปาลกาปยะเป็นผู้เขียนตำราช้างที่เก่าแก่ที่สุด แต่ยังมีข้อถกเถียงเรื่องยุคสมัยและประวัติของปาลกาปยะ ทั้งพบว่าเบอร์เนอร์ (Burner) เห็นว่าหัสตยาจรเวทของปาลกาปยะนั้นเป็นผลงานการรวบรวมเรียบเรียงที่ใหม่มาก อยู่ในสมัยหลังจากสรสังเคราะห์ว่าด้วยม้าเสียอีก ขณะที่เอเดเจอร์ตันให้ข้อสังเกตว่า ตำราวิชาการที่ว่าด้วยคชศาสตร์นั้นยกให้ปาลกาปยะเป็นผู้ริเริ่มทั้งสิ้น โดยเล่าคล้ายๆ กันว่า ปาลกาปยะเล่าเรื่องช้างแก่พระเจ้าโรมปาทแห่งอังคะ การ์คให้เหตุผลว่าชื่อโรมปาทราชาแห่งอังวะนั้นปรากฏในพาลกานท์แห่งรามายณะ โดยมีเรื่องเล่าว่าท้าวทศรถได้เชิญฤๅษีฤษยศฤงคะ ลูกเขยของพระเจ้าโรมปาทมายังกรุงอโยธยา ตามท้องเรื่องพระเจ้าโรมปาทจึงมีชีวิตร่วมสมัยกับท้าวทศรถ ตำราเรื่องช้างของปาลกาปยะจึงต้องเก่าแก่กว่ารามายณะของวาลมิกิ สรุปว่ายุคสมัยของปาลกาปยะและผลงานนั้นมีความเก่าแก่ นอกจากนี้สักันธะที่ 9 ของภาควะปุราณะก็มีการอ้างถึงพระเจ้าโรมปาท กล่าวถึงสุครุตะ บิดาของศัลยกรรมฮินดู ว่าได้เรียนศิลปวิทยาการมาจากธันวันตริ บิดาแห่งการแพทย์ยุคพระเวท และจากปาลกาปยะ ซึ่งเป็นมีความขัดแย้งกัน นักวิชาการบางท่านจึงเสนอว่า ธันวันตริและปาลกาปยะน่าจะเป็นบุคคลเดียวกัน อย่างไรก็ตามสิ่งที่ปรากฏชัดเจนก็คือ ปาลกาปยะนั้นมีชีวิตอยู่ในสมัยโบราณมาก

⁸¹ D.N. Garg. *Sources for ancient Indian Literature on Veterinary Sciences*, Indian Journal of History of Science, 22(2):103-110 (1987), p.103-110.

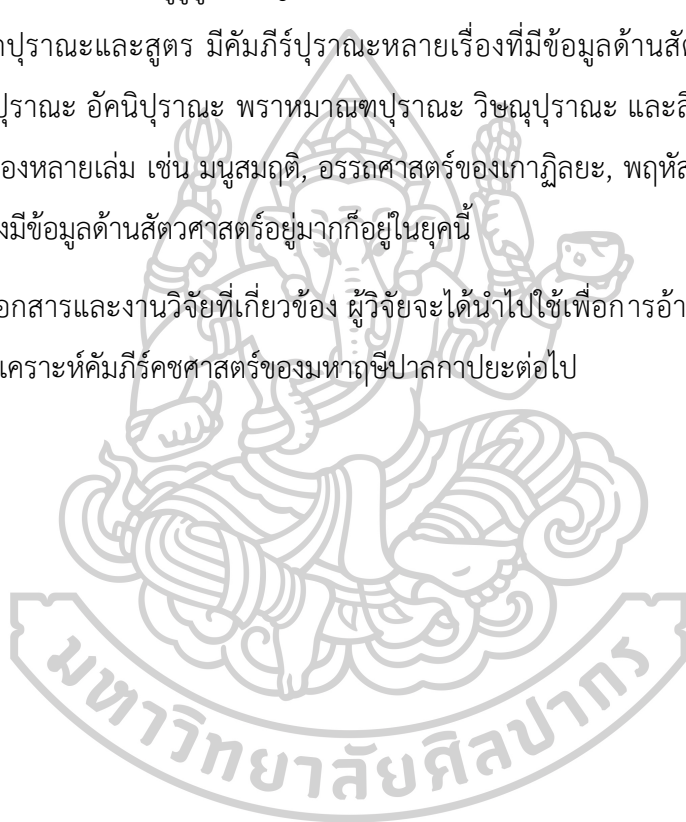
เมื่อสรุปยุคสมัยของวรรณกรรมว่าด้วยสัตวศาสตร์ หรือสัตวแพทยศาสตร์ของอินเดีย อาจสรุปได้เป็น 3 ยุค ดังนี้

1. ยุคพระเวท สมัยที่แต่งพระเวท พบว่าอาถรรพเวทมีเนื้อหาเกี่ยวกับตำราการแพทย์ และข้อมูลบางประการว่าด้วยการรักษาสัตว์

2. ยุคมหากาพย์ ช่วงต้นมีคัมภีร์อายุเวท ซึ่งมีผู้แต่งตำราหลายคน ได้แก่ ศาโลโหตระ ปาลกาปยะ ราชปุตระ และมฤคครมา เป็นต้น ในช่วงหลังของยุคนี้มีวรรณกรรม มหาภารตะ ปรากรู ชื่อผู้แต่งนกุลและสหเทพเป็นผู้รู้ผู้ชำนาญ

3. ยุคปุราณะและสูตร มีคัมภีร์ปุราณะหลายเรื่องที่มีข้อมูลด้านสัตวศาสตร์ เช่น มัตสยา ปุราณะ คุรุทปุราณะ อัคนิปุราณะ พรหมมาณพปุราณะ วิษณุปุราณะ และลิงคปุราณะ วรรณกรรม ด้านการปกครองหลายเล่ม เช่น มนุสมฤติ, อรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ, พฤทศปติมตะ, ปราศรสังหิตา และสุกรนิต ซึ่งมีข้อมูลด้านสัตวศาสตร์อยู่มากก็อยู่ในยุคนี้

จากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยจะได้นำไปใช้เพื่อการอ้างอิงและเป็นแนวทางในการแปลและวิเคราะห์คัมภีร์คศาสตร์ของมหาฤณีปาลกาปยะต่อไป

บทที่ 3

การแปลคัมภีร์คหศาสตร์ของपालกาปิยะ

การแปลคัมภีร์คหศาสตร์ของपालกาปิยะ ผู้วิจัยใช้ต้นฉบับภาษาสันสกฤต อักษรเทวนาครี โดยมี สิทธารถ เยศวันต์ วากันกร (Dr. Siddharth Yeshwant Wakankar) และศาสตราจารย์ นายแพทย์ วิทยากร ภาสกร มไหสกร (Vaidya Prof. V. B. Mhaiskar) เป็นบรรณาธิการ จัดพิมพ์ โดย Bharatiya Kala Prakashan เมื่อ ค.ศ.2006 เรียกว่าฉบับเอาน์ ดังกล่าวมาแล้วในบทที่ 1

ผู้แปลเน้นการแปลจากคัมภีร์คหศาสตร์ฉบับเอาน์นี้เป็นหลัก โดยอาจพิจารณาคำอธิบายเพิ่มเติมจากอรรถกถาชื่อภาวสันทรศินี และคำอธิบายภาษาอังกฤษในเล่ม พร้อมกับอาศัยฉบับ ตัญชาวุธเป็นฉบับเทียบ และอาจเทียบกับคัมภีร์มาตังคลีลาบ้าง

3.1 การปริวรรต ทับศัพท์ และการแปลภาษาสันสกฤตเป็นไทย

3.1.1 หลักการปริวรรต

การแปลคัมภีร์คหศาสตร์ของपालกาปิยะ ผู้วิจัยได้ปริวรรตต้นฉบับอักษรเทวนาครีเป็น อักษรไทยทั้งหมด อนึ่ง โดยมีหลักการคร่าวๆ ดังนี้

1. พยัญชนะที่ไม่มีเครื่องหมายใดๆ หรือรูปสระใดๆ ประสม อยู่ ปริวรรตเป็น ตัวอักษรไทยปกติ ไม่มีเครื่องหมายหรือสระใดๆ แต่ถือว่ามีสระอะประสมอยู่ เช่น

नगर   นคร

गज   คช

2. พยัญชนะสังโยคทั้งปวงของอักษรเทวนาครี ปริวรรตเป็นพยัญชนะอักษรไทยโดยมี เครื่องหมายพินทุใต้พยัญชนะทุกตัว ยกเว้นตัวสุดท้ายของสังโยคนั้น

व्यासो   วยาโส   (พยัญชนะสังโยคสองตัวเรียงกันคือ ว และ ย)

सत्त्व   สตตว   (พยัญชนะสังโยคสามตัวเรียงกันคือ ส ต และ ว)

3. สระลอยอักษรเทวนาครี ปริวรรตเป็นสระลอยในภาษาไทย กล่าวคือ สระที่ประสม กับพยัญชนะ อ ดังนี้

अथ   อถ

अंगदेशी   อังเทเศ

4. สระทั้งปวงของอักษรเทวนาครี เมื่อประสมด้วยพยัญชนะ ปริวรรตเป็นสระประสม พยัญชนะตามอักษรวิธีของอักษรไทย

बुधा	พฐา
इति	อิติ
विकल्वो	วิกัลโว

5. สระ ฤ เมื่อประสมด้วยพยัญชนะ ปริวรรตเป็นอักษรไทยให้มีพินทุ์ได้พยัญชนะนั้น เพื่อให้ทราบว่าเป็นพยัญชนะที่ประสมสระ มิใช่แยกกัน

ईदृश	อีถฤศ
पृथिवी	ปถุถิวี

6. เครื่องหมายวิรามซึ่งปรากฏใต้พยัญชนะปริวรรตเป็นเครื่องหมายพินทุ์ (ใต้พยัญชนะ)

चेत्	เจต
करिन्	กริน

7. พยัญชนะสังโยค (เทียบได้กับการออกเสียงควบกล้ำในภาษาไทย) กับพยัญชนะ ย, ร, ล หรือ ว เมื่อประสมด้วยสระเอ ไอ โอ และเอา ปริวรรตเป็นอักษรไทยโดยเขียนสระหน้าพยัญชนะ ทั้งสองที่ควบกล้ำนั้น⁸² ดังนี้

गजशास्त्रे	คชศาสเตร
प्रोक्ते	โปรกเต

8. พยัญชนะ ร ที่ไม่มีเสียงสระ (เรผะ) ปกติอักษรเทวนาครีเขียนเป็นเครื่องหมาย พิเศษเหนือพยัญชนะตัวอื่น ปริวรรตเป็น ร อักษรไทย (มีพินทุ์ข้างใต้) ดังนี้

दर्पितः	ทรฺปีตะ
वीर्य	วีรฺย

9. เครื่องหมายอนุนาสิก ปริวรรตเป็นเครื่องหมายนฤคหิต (เหนือพยัญชนะ)

कलिङ्ग	กฺลฺลิก
--------	---------

10. เครื่องหมายวิสรรคะ ปริวรรตเป็นเครื่องหมายวิสรรคณี (ข้างหลังพยัญชนะ)

गजाः	คจาชะ
स्थिराः	สฺถิราชะ

⁸² สำเนียง เลื่อมใส, รศ.,ดร., *มหาวัสดุอาทาน เล่ม ๓*. (กรุงเทพฯ : มุณินิพนธ์ศึกษา, 2561), (๔๙)

11. เครื่องหมายอวครหะ (S) ใช้เพื่อแสดงว่าสระอะมีการย่อหรือตัดออกตามวิธีสนิ
ปรีวรรตเป็นไทยโดยใช้เครื่องหมาย ' ดังนี้

तेऽभिगम्य   เต'ภิกมย
चतुर्थेऽब्दे   จตุร'เถ'พ'เท

12. เครื่องหมายจบประโยคหรือจบโคลก ต้นฉบับอักษรเทวนาครีใช้ทัณฑะ และมหา
ทัณฑะ ปรีวรรตเป็นอักษรไทยใช้เครื่องหมาย อังกั่น และอังกั่นคู่ ตามลำดับ ดังนี้

महीपते ।   มहीปเต ฯ
शिःशुः ॥   ศี'สุ'ฯ

3.1.2 หลักการทับศัพท์

การแปลคัมภีร์คชศาสตร์จากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาไทย ผู้วิจัยจำเป็นต้องทับศัพท์
คำสันสกฤตจำนวนหนึ่งมาใช้ในภาษาไทย โดยเฉพาะค่านาม อันเป็นชื่อบุคคลและสถานที่ต่างๆ จึงได้
วางแนวทางการทับศัพท์เอาไว้ดังต่อไปนี้

1) คำที่ใช้พินทุ เมื่อทับศัพท์เป็นภาษาไทย ลบพินทุนั้นออก เพื่อให้อ่านได้สะดวก

ก. หน้าพินทุเป็นสระอินยกเว้นสระอะ

ภฤ'คุ   ทับศัพท์เป็น   ภฤ'คุ

ข. หน้าพินทุเป็นสระอะ อาจเติมไม้หันอากาศเพื่อให้อ่านสะดวก

อ'วัน'ติ.   ทับศัพท์เป็น   อ'วัน'ติ

2) คำทับศัพท์ที่เป็นค่านาม จะยึดต้นแบบจากคำหลักซึ่งยังไม่แจกรูป

อน'ษ'ฎ'ภ   ทับศัพท์เป็น   อน'ษ'ฎ'ภ

3) คงพยัญชนะเดิมเอาไว้

ก. พยัญชนะโดยทั่วไป ไม่เปลี่ยนแปลงรูป

กา'ศ'มี'ร   กา'ศ'มี'ระ

กลิง'ค   กลิง'คะ

ยกเว้นคำที่มี ฤ ตามหลังสระอะ อาจเปลี่ยน ฤ เป็น ร หัน (รร) เช่น ม'ร'ต

ทับศัพท์เป็น ม'ร'ร'ต, ว'ร'ธ'มา'น   ทับศัพท์เป็น   ว'ร'ร'ธ'มา'น'ะ

ข) พยัญชนะสังโยค ปกติปรีวรรตเป็นพยัญชนะมีพินทุข้างใต้ ในการทับ

ศัพท์จะคงพยัญชนะนั้นไว้โดยไม่มีพินทุ เช่น ป'าล'กา'ป'ย   ป'าล'กา'ป'ยะ

4) สระส่วนใหญ่คงเดิม เช่น ว'าริ'พ'น'ธ   ทับศัพท์เป็น   ว'าริ'พ'น'ธ'ะ, ภ'ฤ'คุ   ทับศัพท์เป็น

ภ'ฤ'คุ

ก. สระอะท้ายคำ อาจใส่เครื่องหมายทัณฑฆาต เช่น จันทน ทัฬหีทัฬหีเป็น จันทร, คชลกษณ ทัฬหีทัฬหีเป็น คชลักษณ์

ข. สระท้ายคำ อาจลบหรือไม่ออกเสียง เช่น โอราวต ทัฬหีทัฬหีเป็น โอราวัต, วายวโยปวน ทัฬหีทัฬหีเป็น วายะวโยปวัน (หากทัฬหีทัฬหีเป็น วายวโยปวน ผู้อ่านอาจออกเสียง ป ประสมสระอัว น สะกด)

ค. สระเสียงสั้นยาวอาจยืดหรือหดเสียงบ้างตามที่นิยมใช้กันมาแล้วใน ภาษาไทย เช่น ปรภุ ทัฬหีทัฬหีเป็น ปรระภู

ง. สระอะท้ายคำอาจใส่วิสรรชนีย์ เพื่อให้อ่านสะดวก

มนุท

มันทะ

สกีรณ

สังกีरणะ

5) คำสมาส

ก) คำสมาสที่คำหลังขึ้นต้นด้วยสระ จะไม่ทัฬหีทัฬหีตามรูปแบบสันสกฤต เช่น มหฺรฺษิ (ประกอบด้วย มหา และ ฤษิ) คำที่สองขึ้นต้นด้วยสระฤ ในภาษาสันสกฤตได้เปลี่ยน ฤ เป็น รุ เพราะข้างหน้าเป็นสระอะ แต่เมื่อทัฬหีทัฬหียังคงใช้ มหาฤษิ เพื่อจะได้อ่านสะดวกและเข้าใจ ความหมายเดิม

ข) คำที่มีเสียงสระอะหลายพยางค์ อาจใส่วิสรรชนีย์ในตำแหน่งเสียงสระอะ บ้าง เพื่อให้อ่านสะดวก

เช่น คชครุฑนปรการ ทัฬหีทัฬหีเป็น

คชครุฑณะประการ

เปรรณพณฐ ทัฬหีทัฬหีเป็น

เปรรณพณฐะ

3.2 การแปลภาษาสันสกฤต

วรรณกรรมภาษาสันสกฤตมีการแปลออกสู่ภาษาต่าง ๆ มานับแต่โบราณกาล บางเรื่อง ปรากฏเป็นตำนานยิ่งใหญ่ เช่น ตำนานการแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาจีนของพระถังซำจั๋ง

ภาษาสันสกฤตมีการเรียงลำดับคำโดยอิสระ อิงเกลลส์ (Ingalls) กล่าวว่า หากเราวางเส้น ความหมายของคำสันสกฤต (ในร้อยกรอง) เอาไว้หลังคำแต่ละคำ แล้วถอดคำเหล่านั้นออกมาเรียง เป็นร้อยแก้ว จะไม่ได้การแปล เป็นเพียงการชวนผู้อ่านเล่นเกมปริศนาต่อคำ (Crossword puzzle) เท่านั้นเอง⁸³

⁸³ Ingalls, Daniel H. H. *Some Problems in the Translation of Sanskrit Poetry*. The Harvard Advocate 11, no. 4 (1982): 125–31.

บทร้อยกรองภาษาสันสกฤตนั้นมีความกระชับ อัดแน่นด้วยคำที่กินความมากและบางครั้งก็มีหลากหลายความหมาย โดยวางอยู่ในกรอบที่มีการแจกวินัยทางไวยากรณ์⁸⁴ เวนดี ดอนิเกอร์ โอแฟลเฮอร์ ทีกกล่าวว่า การแปลภาษาสันสกฤตเป็นภาษาอังกฤษนั้น บางครั้งก็เป็นวิธีการถ่ายทอดบรรยากาศของบทกวี โดยต้องยอมรับว่าเนื้อหาเชิงความรู้สึก (sense content) อาจขาดหายไปบ้าง และการถ่ายทอดบรรยากาศโดยปราศจากการถ่ายทอดความรู้สึกย่อมเป็นไปได้ เช่นเดียวกับการสร้างกำแพงอิฐโดยไม่ใช้อิฐนั้นแล ในการถ่ายทอดบรรยากาศนั้นผู้แปลจะต้องถ่ายทอดความหมายและสิ่งอื่นๆ ด้วย⁸⁵ การแปลร้อยกรองสันสกฤตเป็นร้อยกรองภาษาอังกฤษนั้น โอแฟลเฮอร์ที่เสนอว่า จะต้องแสดงลักษณะทางไวยากรณ์ เช่น ลิงค์ พจน์ การก ส่วนสมาสชนิดพหุวิหิสมาสนั้นค่อนข้างยุ่งยาก อาจเติมคำ of หรือ with หรือวางหน้าคำที่ใช้ขยายโดยตรง บางครั้งอาจต้องเปลี่ยนคำนามท้ายสุดเป็นคุณศัพท์ (นั่นคือ เป็นรูปตัดปุรุชสมาส) บางครั้งก็เปลี่ยนลำดับคำในสมาส หรือทำกริยากฤตที่เป็นกรรมวาจกให้เป็นกรรตุวาจก ส่วนการที่จะเสนอทั้งรายละเอียดเนื้อหาและคงความกะทัดรัดไว้สูงสุดนั้น โอฟลาเฮร์ที่แนะนำการแปลสองวิธี วิธีแรก แปลเฉพาะศัพท์ที่เป็นสาระสำคัญ (essential words) ละส่วนอื่นๆ ทั้งหมด ยกเว้นเครื่องหมายไฮเฟิน (hyphen) ที่จำเป็นจริงๆ ในคำสมาส เพื่อให้มีความหมายชัดเจน และลดการตีความเพิ่ม วิธีที่สอง ใช้คำพวน การเล่นคำ ความหมายหลากหลายโดยธรรมชาติซึ่งมีนัยสำคัญในบริบทของร้อยกรอง วิธีนี้ควรมีหมายเหตุเพิ่มเติมเพื่ออธิบายผู้อ่านให้ทราบภูมิหลังทางวรรณกรรมของนักภาษาสันสกฤตนั้นให้มากที่สุด เมื่ออ่านหมายเหตุนั้นแล้ว ผู้อ่านฉบับแปลก็จะสามารถคลี่คลายองค์ประกอบต่างๆ ของสันสกฤตในรูปแบบเดิมๆ ได้⁸⁶

แดเนียล เอช. เอช. อิงเกิลส์⁸⁷ ชี้ว่าปัญหาอย่างหนึ่งในการแปลภาษาสันสกฤตก็คือการรับรู้ที่แตกต่างกันของผู้คนต่างวัยหรือต่างวัฒนธรรม ในบทความเรื่อง Some Problems in the Translation of Sanskrit Poetry (ปัญหาบางประการในการแปลบทร้อยกรองภาษาสันสกฤต) เองเกลลส์ยกตัวอย่างการแปลวรรณกรรมสันสกฤตสองเล่มที่มีอิทธิพลยิ่งของอินเดีย นั่นคือ ธวันยาโลก (ธวันยาโลก) ของอานันทวอร์ธนะ (อานันทวอร์ธนะ) อันเป็นตำราวิจารณ์วรรณกรรม ซึ่งแต่งขึ้นเมื่อกลางคริสต์ศตวรรษที่ 9 และอรรถกถา ชื่อ โลจนนะ (โลจน) ของอภินวคูปต์ (อภินวคูปต์) แต่หลังจากธวันยาโลกกราว 150 ปีต่อมา วรรณกรรมทั้งสองเล่มยกตัวอย่างร้อยกรองภาษาสันสกฤตและปรากฏ

⁸⁴ O'Flaherty, Wendy Doniger, *A New Approach to Sanskrit Translation*. Mahfil 7, no. 3/4 (1971): 129-41. 129

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Ibid., 130

⁸⁷ Daniel H. H. Ingalls, *Some Problems in the Translation of Sanskrit Poetry*.

จำนวนมากเพื่ออธิบายทฤษฎีทางวรรณคดี โดยให้รายละเอียดของร้อยกรองเป็นอย่างมาก ทั้งอธิบายสาเหตุของความงามในงานเหล่านั้น แต่การยกตัวอย่างมากมายนั้นมีส่วนทั้งช่วยให้ความกระจ่างและสร้างความสับสน ความกระจ่างได้มาจากผู้แต่งซึ่งอยู่ในยุคสมัยและสภาพแวดล้อมใกล้เคียงกับผู้ประพันธ์ร้อยกรองนั้น ๆ ส่วนที่สร้างความสับสนก็เพราะบทร้อยกรองที่ยกมาเป็นประเด็นสุนทรียะ ผู้แปลจะต้องถ่ายทอดอารมณ์ในแบบเดียวกันในภาษาอังกฤษ

3.2.1 การแปลภาษาสันสกฤตเป็นไทย

นับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน มีการแปลวรรณกรรมสันสกฤตมาเป็นภาษาไทยอย่างต่อเนื่อง และมีจำนวนเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ด้วยภาษาสันสกฤตนั้นเป็นภาษาโบราณ วรรณกรรมสันสกฤตมีบริบททางเวลาและวัฒนธรรมที่ต่างไปจากผู้ใช้ภาษาไทยในปัจจุบันค่อนข้างมาก การแปลภาษาสันสกฤตเป็นภาษาไทยปัจจุบันจึงไม่ใช่งานที่ง่าย

พระสารประเสริฐได้เล่าถึงการแปลหนังสือรัตนาวลีของนาคารชุนว่าเป็นเรื่องยาก เพราะมีเนื้อหาลึกลับว้าวุ่นอื่นๆ ปนอยู่มาก ไม่แน่ใจว่าจะแปลถูกต้องตามหรือไม่ จึงปรึกษาพราหมณ์ ป.ส. ศาสตรี ผู้เชี่ยวชาญภาษาสันสกฤต และสวามีศตยานันทบุรี เวทนานตะประทีป ผู้เชี่ยวชาญลัทธิต่างๆ ในวรรณคดีสันสกฤต และมีพระพินิจวรรณการ (แสง สาลิตุล) แนะนำคำแปลบางส่วน จะเห็นได้ว่า แม้แต่ผู้รู้ภาษาสันสกฤตเองก็ต้องปรึกษาผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญอื่น ๆ อีก เพื่อให้แปลเนื้อหาออกมาได้อย่างถูกต้องสมบูรณ์⁸⁸

อย่างไรก็ตาม ยังมีข้อได้เปรียบของการแปลสันสกฤตเป็นไทย ดังนี้

ก. คำศัพท์

ในภาษาไทยมีคำยืมภาษาสันสกฤตเป็นจำนวนมาก ศัพท์จำนวนหนึ่งจึงสามารถทับศัพท์ได้โดยตรง เช่น พรหม คชลักษณ์ หิมพาน คงคา ฯลฯ ซึ่งเป็นคำศัพท์ที่มีใช้อยู่แล้วในภาษาไทย และคนไทยก็รู้จักดี โดยเฉพาะผู้ที่สนใจวรรณกรรมอินเดีย เช่น วรรณกรรมบาลี วรรณกรรมสันสกฤต ทั้งนี้บางคำอาจเป็นศัพท์วรรณคดีที่คนส่วนใหญ่ไม่คุ้นเคย เช่น ประชาบดี (พระพรหม) ปิตามหะ (พระพรหม) นอกจากนี้ แม้บางคำอาจไม่คุ้นเคย แต่มีความคล้ายคลึงกับศัพท์ที่เคยใช้ ก็สามารถนำมาทับศัพท์

ข. ภูมิหลังทางวัฒนธรรม

ภูมิหลังทางวัฒนธรรม หรือสภาพทางสังคมวัฒนธรรมในคัมภีร์คชศาสตร์เป็นตำนานในแนวของฮินดู มีการเล่าเรื่องโดยอ้างถึงเทพเจ้าต่างๆ มีคำสาป และพระฤๅษี ซึ่งเป็นเรื่องที่คนไทยคุ้นเคยกัน

⁸⁸ พระสารประเสริฐ, *รัตนาวลี*, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), 5-6.

ดี จากนิทานปรัมปราต่างๆ รวมทั้งจากชาดกในพุทธศาสนาซึ่งมีสภาพสังคมวัฒนธรรมของอินเดียสมัยโบราณทั้งสิ้น

3.2.2 รูปแบบการแปลวรรณกรรมสันสกฤตเป็นภาษาไทย

การถ่ายทอดวรรณกรรมสันสกฤตเป็นภาษาไทยนั้น อาจแบ่งได้ 3 รูปแบบ ดังนี้

ก. การเล่าใหม่หรือดัดแปลง

การนำเนื้อเรื่องในวรรณคดีสันสกฤตมาเล่าใหม่เป็นภาษานั้น มีรูปแบบที่หลากหลาย ขึ้นกับผู้เล่า และเป็นการถ่ายทอดวรรณคดีสันสกฤตมาเป็นภาษาไทยในแบบที่เก่าแก่ที่สุด ดังเช่นเรื่องรามเกียรติ์ที่ปรากฏตั้งแต่สมัยอยุธยาในรูปแบบบทพากย์โขน (อ้างอิง) เป็นร้อยกรองเรียกว่าคำกาพย์ ซึ่งไม่ทราบแน่ชัดว่าต้นฉบับเป็นอย่างไร นอกจากนี้ยังมีวรรณกรรมสมัยอยุธยาอีกเรื่องหนึ่งที่มีเค้ามาจากวรรณกรรมสันสกฤต นั่นคือนิรุทธ์คำฉันท์ ที่นำเนื้อเรื่องมาจากนิทานสันสกฤตมาเล่าใหม่ ทั้งจากคัมภีร์ปุราณะ และภาคผนวกของคัมภีร์มหาภารตะ นอกจากนิรุทธ์คำฉันท์แล้ว ยังมีเรื่องอนิรุทธ์ ในท้องถื่นอีกหลายฉบับหลายสำนวน เช่น อเรื่องอรณรุท เรื่องอุสสาบารส เรื่องอุสสาบารส เรื่องพระกิตพระพาน เป็นต้น⁸⁹

ลิลิตเพชรมงกุฎ เป็นวรรณกรรมสมัยกรุงธนบุรี หลวงสรวิชาติ (ภายหลังเป็นเจ้าพระยาพระคลัง (หน)) ได้เค้าจากนิทานในเรื่องเวตาลภรณ์ นำมาแต่งเป็นร้อยกรองในรูปแบบลิลิต มีชื่อตัวละครแตกต่างไปจากฉบับภาษาสันสกฤตบ้าง เช่น วัชระมุกฏ ใช้ชื่อว่า เพชรมงกุฎ

พระนลคำหลวง เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงแปลจากเรื่องนโลปาขยานในมหาภารตะ ซึ่งเป็นบทร้อยกรองมาเป็นร้อยกรองในภาษาไทย นอกจากนี้ยังทรงดัดแปลงบทละครศกุนตลาของกาลิทาส (ชื่อเรื่อง อภิษยานศากุนตลัม) มาเป็นบทละครภาษาไทย โดยไม่ได้แปลตามต้นฉบับภาษาสันสกฤต

ข. การแปลผ่านภาษาอื่น

นอกจากนี้ยังมีการแปลวรรณคดีสันสกฤตจากภาษาอื่น กล่าวคือมีผู้แปลวรรณคดีสันสกฤตเป็นภาษาที่สอง และมีผู้แปลจากภาษานั้นมาเป็นภาษาไทยเป็นลำดับที่สาม ส่วนใหญ่ภาษาลำดับที่สองจะเป็นภาษาอังกฤษ เนื่องจากมีการใช้แพร่หลาย และวรรณคดีสันสกฤตมีการแปลเป็นภาษาอังกฤษมาช้านานและหลากหลาย ดังเช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแปลมหาภารตะ ส่วนที่เรียกว่าวนบรพ วรรคที่ 232 ชื่อว่า เทราปาติ จากฉบับภาษาอังกฤษของ “โปร ตัปจันทรรอย” แต่บางตอนก็ทรงแปลจากภาษาสันสกฤตโดยตรง ยังมีนิทานเวตาล พระราช

⁸⁹ ชลดา เรื่องรักษ์ลิลิต, วรรณคดีไทยเรื่องอนิรุทธ์ : การศึกษาเชิงวิเคราะห์, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535.

วรรณคดีเธอ พระองค์เจ้ารัชนี้แจ่มจรัส กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (น.ม.ส.) ได้ทรงแปลจากฉบับที่แปลเป็นภาษาอังกฤษของริชาร์ด เอฟ เบอร์ดัน และมูลมัยมการิกา ของนาคารขุน ทีโสรัจจ์ หงศ์ลดาธรมภ์ ได้แปลเป็นภาษาไทยผ่านต้นฉบับภาษาอังกฤษ เป็นต้น

ค. การแปลจากภาษาสันสกฤตโดยตรง

นับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา มีการแปลวรรณกรรมสันสกฤต จากต้นฉบับภาษาสันสกฤตมาเป็นภาษาไทยอย่างต่อเนื่อง บางเรื่องมีการแปลหลายสำนวน เช่น เมฆุต ฤตสังหาร ภควัทคีตา ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีนิทาน เช่น หิโตปเทศ กลาสริตสาคร บทละครปริยทรรคิภา ศรีมัทภควัทคีตา รัตนาวลี (ของนาคารขุน) นิติตกัมม บทละครสวัปนาสวาทัตตะ มหาวัสตุอวทาน มหาภาพยัพุทธจริต เสานทรนันทะ รามายณะของวาลมิกี เป็นต้น

ในการแปลคัมภีร์คชศาสตร์ของपालกาปะณะนั้น ผู้วิจัยได้แปลจากภาษาสันสกฤตโดยตรง โดยอาศัยแนวทางที่นิยมใช้ในการแปลแปลภาษาสันสกฤตเป็นภาษาไทย หรือการแปลภาษาบาลีเป็นภาษาไทย

นาวิน วรรณเวช ให้ความเห็นว่า โดยทั่วไปการเรียนแปลไวยากรณ์ภาษาบาลีสันสกฤต นั้นมีอยู่ 3 แบบ ได้แก่ 1) การแปลยกศัพท์ เป็นการแปลคำต่อคำคือ ยกคำบาลีสันสกฤตคำหนึ่งต่อคำแปลคำหนึ่ง วรรณคดีไทยบางเรื่องที่ปรากฏลักษณะการแปลแบบยกศัพท์ เช่น บางตอนในมหาชาติ คำหลวง และนันทโศภนสูตร 2) แปลโดยพยัญชนะ คล้ายการแปลแบบยกศัพท์ แต่ตัดคำบาลีสันสกฤตออกไป มี จุดมุ่งหมายเพื่อรักษาไวยากรณ์บาลีสันสกฤต และ 3) แปลโดยอรรถ เป็นการแปลเก็บความจากคำทุกคำแล้วร้อยเรียงเป็นภาษาไทยให้สละสลวย⁹⁰

พระมหานายม อุตตโม อาจารย์ใหญ่ธรรมบาลี กล่าวว่า การแปลภาษาบาลีเป็นภาษาไทยนั้น มี 2 วิธี คือ การแปลโดยพยัญชนะและการแปลโดยอรรถ การแปลโดยพยัญชนะ คือ การแปลตามหลักไวยากรณ์อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ มีลิงค์ วจนะ วิภัติ กาล บท บุรุษ วาจก ปัจจัย สมาส และทัทธิติ อย่างเคร่งครัด อาจไม่ตรงกับกับการใช้ภาษาไทยจริงๆ การแปลโดยอรรถ เป็นการแปลมุ่งเอาความหมายเป็นสำคัญ ให้เข้าใจว่าข้อความนั้นๆ ตรงกับภาษาไทยอย่างไร ได้ให้หลักการแปลภาษามคร(บาลี)เป็นภาษาไทยเอาไว้อย่างย่อว่า การแปลโดยพยัญชนะนั้น ให้แปลตามลำดับบท ได้แก่ บทนามนาม บทวิเสสนะ บทกริยา และบทนิบาต⁹¹

⁹⁰นาวิน วรรณเวช, “การแปลรามายณะของวาลมิกีฉบับแรกในประวัติวรรณคดีไทย” วารสารวิชาการ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ปีที่ 11 ฉบับที่ 1 มกราคม - มิถุนายน 2558, 269.

⁹¹พระมหานายม อุตตโม, วิธีแปลภาษามครเป็นภาษาไทย โดยพยัญชนะ และโดยอรรถ, (กรุงเทพฯ : คณะธรรมทาน โรงพิมพ์เลี้ยงเซียง, มปป.), 19, 136

สำเนียง เลื่อมใส⁹² กล่าวถึงการแปลคัมภีร์มหาวัสตฺอวทาน ภาษาสันสกฤตเป็นภาษาไทย เป็นการแปลโดยเก็บรักษารูปแบบทางไวยากรณ์ของต้นฉบับไว้ เช่น คำนามแปลเป็นคำนาม กริยาแปลเป็นกริยา คุณศัพท์แปลเป็นคุณศัพท์ บางประโยคแปลตรงๆ ตามต้นฉบับ แต่บางประโยคอาจเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์หรือโครงสร้างประโยค เพื่อรักษาความเหมาะสมในภาษาไทย ทั้งเลือกใช้เทคนิคการแปลแตกต่างกันไปตามความเหมาะสมของภาษาไทย บริบท และวัฒนธรรม เพื่อให้ผู้อ่านได้อรรถรสและเนื้อหาสาระที่ใกล้เคียงกับการอ่านต้นฉบับมากที่สุด

3.2.3 ปัญหาในการแปลภาษาสันสกฤตเป็นไทย

ปัญหาในการแปลภาษาสันสกฤตเป็นไทยนั้นส่วนใหญ่เป็นเพราะความไม่ตรงกันของหลักภาษา และความซับซ้อนของต้นฉบับ ซึ่งคัมภีร์คหศาสตร์แต่งขึ้นด้วยร้อยกรอง (ฉันท) จึงมีรูปแบบการใช้คำที่ซับซ้อน ตามขนบการแต่งร้อยกรอง เช่น อาจวางตำแหน่งคำที่สัมพันธ์กันอยู่ไกลกัน การใช้คำศัพท์ที่หลากหลายเพื่อให้ได้ความหมายเดียวกัน

การเลือกความหมายในภาษาไทย เป็นปัญหาอย่างหนึ่ง เนื่องจากคำศัพท์สันสกฤตบางคำอาจมีความหมายเพียงความหมายเดียว แต่บางคำอาจมีหลายสิบความหมายก็ได้ หากผู้แปลไม่คุ้นเคยกับศัพท์นั้นๆ อาจเลือกความหมายที่ไม่สอดคล้องกับเนื้อหาในต้นฉบับก็ได้

ปัญหาสำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ การแปลสมาสในภาษาสันสกฤต สมาสในภาษาสันสกฤตเป็นการสร้างคำขึ้นใหม่ประกอบจากคำนามเดิมจำนวนหนึ่ง อาจมีตั้งแต่สองคำขึ้นไปถึงสิบคำหรือมากกว่าก็ได้ ยังมีจำนวนคำในสมาสมากเท่าใด โอกาสที่จะแปลผิดพลาดก็เพิ่มมากขึ้น เนื่องจากผู้แปลจะต้องเข้าใจองแท่ว่าแต่ละคำในสมาสนั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างไร

3.2.4 การเทียบต้นฉบับภาษาสันสกฤต

การแปลวรรณกรรมสันสกฤตเป็นภาษาไทยนั้น ผู้แปลหรือผู้จัดพิมพ์บางท่านได้พิมพ์ต้นฉบับภาษาสันสกฤตไว้ด้วย เช่น บทละครเรื่องปริยทรรคิกาและพระนลคำหลวง พระราชนิพนธ์แปลในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ศรีมัททกวีทศิตาผลงานแปลของศาสตราจารย์ ร.ท. แสง มนวิฑูร, รัตนาวลี ผลงานแปลของนาคะประทีป, นิติตกม สุภาชิตร์อวยบพ ของภรรตฤหรี ผลงานแปลของนาคะประทีป, กุสุมมณฺชรี ฉบับที่นายประสพ อรรถยุกติแปลจากภาษาอังกฤษที่พราหมณ์ มุ. กุปฺสูวามี อารยะ แปลจากสันสกฤต⁹³ คัมภีร์มหาวัสตฺอวทาน ที่รองศาสตราจารย์ ดร.สำเนียง เลื่อมใส แปล เป็นต้น เหตุผลที่พิมพ์ต้นฉบับภาษาสันสกฤตไว้นั้นคล้ายคลึงกัน กล่าวคือ

⁹² สำเนียง เลื่อมใส, รศ.,ดร., *มหาวัสตฺอวทาน เล่ม ๓*, (กรุงเทพฯ : มุลินีสันสกฤตศึกษา, 2561), (45).

⁹³ *ถากุสุมมณฺชรี นิทานเทียบสุภาชิต ตอนสุภาชิต ๔๐ ข้อ ภาคที่ ๓*, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2469, (3).

ผู้จัดพิมพ์หรือผู้แปลประสงค์ให้ผู้อ่านที่สนใจภาษาสันสกฤตได้ทบทวนหรือตรวจสอบคำแปลไปด้วย ผู้แปลภาสรีตสาคร (เสฐียรโกเศศ) ได้คัดตัวบทภาษาสันสกฤตลงเทียบได้ ด้วยเห็นว่าหากมีตอนใด แปลผิด ผู้ที่ทราบภาษาสันสกฤตจะได้อธิบายแนะนำได้⁹⁴

ข้อตกลงในการแปลคัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปิยะ

1. ผู้วิจัยให้พิมพ์ข้อความด้านซ้ายของหน้ากระดาษตามต้นฉบับภาษาสันสกฤต ข้อความด้านขวาเป็นบทแปลภาษาไทย
2. ตัวหนังสือเข้ม (ตัวหนา) คือชื่อบท และหัวข้อย่อย
3. ชนิดของฉันทะระบุไว้ในเครื่องหมายวงเล็บเหลี่ยมในช่วงต้นของฉันทะชนิดนั้นๆ
4. ต้นฉบับคัมภีร์คชศาสตร์มีได้ ตัวเลขบอกประภกรรมและโคลก ผู้วิจัยจึงได้ลำดับหมายเลขเอาไว้ เพื่อการเทียบต้นฉบับและบทแปล

⁹⁴ เสฐียรโกเศศ, *ภาสรีตสาคร (สาครเป็นที่รวมกระแสนิยาย) กถาปิฐและกถามุข*, (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2507) ฉ.

ต้นฉบับและบทแปล
คัมภีร์คหศาสตร์ของปาลกาปิยะ

ศรี คณศาย นมะ ฯ

ขอนอบน้อมแต่พระคณศ

ศรีมทคหศาสตร์ปรารมก

บทไหว้ครูกัมภีร์คหศาสตร์

[อนุชฎา]

โองการาตมกศาลายำ นาทสตุเณ มหตตเร ฯ
นิพถย⁹⁵ ธยานปาเศน กลเย กลภานนม ฯ

จากเสียงโอม ข้าขออ้อนวอนต่อเทพเจ้าผู้มีหน้าเป็น
ช้าง ผูกแล้วด้วยปวงบาทแห่งฉานที่เสาะแห่งเสียงอัน
ยิ่งใหญ่ในศาลาแห่งท้องฟ้า

[ศารทูลวิกิริชิต]

ศุกลำ พรหมวิจารณ์สารปรมา-
มาทยา ชคทวยยาปิมี
วิณาปุตตกรณินิมภยทำ
ชาทยานธการาปหาม ฯ
หสเด สผาฎิกมาลิกำ วิทฐตี
ปทมาสนสุดำ สลธิรำ ฯ
วนเท ตำ ปรมศวุฐี ภควฐี
พุทธิปรทำ ศารทาม ฯ

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระแม่สร้อยศรี พระนางผู้ประเสริฐ
ผู้ยิ่งใหญ่ ผู้ประทานความรู้ ประทับ อยู่อย่างมั่นคงใน
ดอกบัว พร้อมกับถือพวงดอกไม้แก้วผลึก ผู้ประทาน
ความไม่กลัวผู้พ้นจากความเขลาและความมืด ผู้ถือ
วิชาและหนังสือ พระแม่สร้อยศรี ผู้แผ่ไปในโลก
ผู้ยิ่งใหญ่ ผู้ใคร่ครวญถึงพรหมและผู้สว่างไสว

[อุปชาติ]

หริตกรินไทรธิชิตเททำ
หสดาววินทาหฤตผลลปทมาน
ปทมา ภเช มคลมาลยญุษา
ปทมาสนสุถามชิลารภสิทฐโย ฯ

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้(พระลักษมี)ผู้มีสีดั่งดอกบัว ผู้ส่ง
สมจากดอกบัวในมือ ผู้สวมมาลัยอันเป็นมงคล ประทับ
บนดอกบัว ผู้มีร่างกายประสมแล้วโดยช้างประเสริฐสี่
เทือกทั้งหลาย เพื่อความสำเร็จทั้งปวงโดยไม่บกพร่อง

[อนุชฎา]

ปรณมย สามพมิศาน วิษณู นากาธิปี วิธิม⁹⁶ ฯ
ปาลกาปิยาทิกมฐี⁹⁷ คชศาสตร์มท พฐเว⁹⁸ ฯ

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระศามพะ พระอิสานะ พระวิษณุ
พระอินทร์ พระพรหม และพระมุนีทั้งหลาย อันมีพระ
ฤทธิปาลกาปิยะเป็นต้น

ข้าพเจ้า (ฤทธิธารมิก) ขอกล่าวถึงคหศาสตร์ ดังต่อไปนี้

⁹⁵ ฉบับตัณชาวุธใช้ “นิพพถย”

⁹⁶ ฉบับตัณชาวุธใช้ “วิษณูมินทร์ รมา วิธิม ฯ”

⁹⁷ ฉบับตัณชาวุธใช้ “ปาลกาปิยาทิกมฐีนิน”

⁹⁸ ฉบับตัณชาวุธใช้ “พฐเว”

ประกรณที่ 1

<p>อถ ปรถมึ ปรกรณม</p> <p>ปาลกาบโยตฺปตฺติกรมกถนึ</p>	<p>ประกรณที่ 1</p> <p>การเล้าเรื่งการอุบัตฺิของฤชึปาลกาบยะ</p>
<p>ธารุมิก อุวาจ</p>	<p>ฤชึธารุมิกะกล่าวดั่งนี้</p>
<p>[อนุชฎฎฎ]</p> <p>อํคานามธิปะ ศเรชฎฐะ ศรีมานินนุทธสมทุติะ ๑</p> <p>เยเนยํ ปฤถิวิ สรวา สํสไศลวนกานนา ๓ 1.1</p> <p>จตุสะสาครปรยณตา ฤกฤตาสินมิตรเตชสา ๑</p> <p>ทาเนน จนุทธรสทฤโส ทิปติมานุ ทิวยเตชสา ๓ 1.2</p>	<p>1.1-2 ยังมีพระราชาแห่งอังคะทั้งหลาย ผู้ประเสริฐ มีเกียรติยศเลื่องลือ มีรัศมีดั่งพระ อินทร์ ทรงครองแผ่นดินทั้งปวงนี้ รวมทั้งป่า น้อยใหญ่และขุนเขา แผ่ไปจรดแม่น้ำทั้งสี่ สมบูรณ์ด้วยมิตรสหาย พร้อมด้วยทาน สว่าง ไสวดุจดวงจันทร์อันมีอำนาจทิพย์</p>
<p>ส โรมปาทนุฤปติศจกรวรรตี มหายศาะ ๑</p> <p>โรเมติ นาม ปทุมสย เรชาการสย วิศรุตม ๓ 1.3</p>	<p>1.3 พระเจ้าจักรพรรดิพระองค์นั้น คือพระเจ้า โรมปาท ทรงมีชื่อเสียงยิ่งใหญ่ เป็นที่รู้จักจาก รูปดอกบัว ว่า โรม</p>
<p>ตทโรมยุกตปาทตวาท โรมปาท อิติ ศรุตตะ ๑</p> <p>อาสเน สวิจิเต ทิวเย รตนไวชुरยภูชิตะ ๓ 1.4</p>	<p>1.4 และรู้จักกันว่า โรมปาท ก็เพราะพระบาท มีรูปดอกบัว ทรงประทับแล้วบนพระราชอาสน์ อันเหมาะสมดั่งเทวดา ประดับด้วยรัตนะและ ไพฑูรย์</p>

อุปวิษณุ มหิปาโล ราชา ราชีวโลจนะ ฯ
คัคยา ทกษิณ เตเร พรหมรัชคณเสวิเต ฯ 1.5

อัครเศ สวณคร รมเย จาสถานมณชเม ฯ
อกสมาทาคตาน ต่ำสตุ มุณินทราน ภสิตวรตาน
๗ 1.6

เคาตม จาคินเวศย์ จ ราชปุตรี จ เสานกม ฯ
กาศิปุตรี นรี กายัย ไโรภย์ ไจว พฤษสปติม ฯ 1.7

คัคยาน จ คารุคย์ จ ชาพาลี จ ปราศรม ฯ
ยาชญวลุกย์ หิรณยากษ ฤคคุม์คิรส์ ตถา ฯ 1.8

ทฤษฏไวว ปรมั ปรีโต ราชา วิสมยมาคตะ ฯ
สทโสตถาย ตาน นตวา โตษยามาส ภกติตะ ฯ 1.9

อรหมยณาสนทานเนน ปาทเยน จ ปรนตปะ ฯ
สตวยมาโนศจ ไตะ ศเรษฐุระ สวาคต วยาทรรตตทา ฯ
ปฤจจทภยะ กุศล เตภโย ชคาท ปรยา มุทา ฯ 1.10

1.5-8 ครานั้น พระราชาผู้ยิ่งใหญ่ ผู้มีดวงเนตร
ดั่งดอกบัว⁹⁹ มีเหล่าพรหมฤชมาเยือนท้องพระ
โรงในพระราชวัง และพระนครอันรื่นรมย์
ในแผ่นดินอังคะ ที่ฝั่งน้ำทางใต้ของแม่น้ำคงคา
ทันใดนั้น พระราชาก็รู้สึกประหลาดใจ และ
ยินดีอย่างยิ่ง เมื่อได้เห็นบรรดามหานีทั้งหลาย
ผู้ถือพรตเอาขี้เถ้าทาตัว (ภสิตวรต) ได้แก่ ฤช
เคาตมะ ฤชอัคินเวศยะ ฤชราชปุตร ฤชเศา
นกะ ฤชกาศิปุตร ฤชินร ฤชีกาปะยะ ฤชไโรภยะ
ฤชพัทสบัติ ฤชคังคายนะ ฤชคารคยะ ฤชชา
พาลี ฤชปราศร ฤชยาชวัลกยะ ฤชหิรณยากษะ
ฤชภฤค และฤชอังคิรส

1.9 เมื่อได้เห็นเช่นนั้น พระราชาผู้ทำลายศัตรู
ทรงพระสรวล แล้วลุกขึ้น ไหว้พระฤชทั้งหลาย
ตามลำดับด้วยความยินดี

1.10 (พระองค์) ถวายอาสนะ ถวายอรรถมะ
(น้ำสรงศิระษะ) และปาทยะ (น้ำล้างเท้า) ฤช
ทั้งหลายเป็นอย่างดี บัดนั้นบรรดามหานี
ทั้งหลายผู้ได้รับการสรรเสริญได้กล่าวทักทาย
และไถ่ถามทุกข์สุข ขณะที่คนอื่นๆ กล่าวด้วยความ
ความยินดี

⁹⁹ ราชีวโลจน หมายถึง มีดวงตาเหมือนดอกบัว คำว่า ราชีว หมายถึง ดอกบัว หรือช่างก็ได้

ตตศจ วทตำ ศเรษฐะ สามาตยะ สปุโรหิตะ ฯ
 นยการานุ คุณศเรษฐ อภิวัตเยทมพรวิต ฯ 1.11

อหิ ชิมฤกษุรทวิรทานิติ เต ตุ มหระษยะ ฯ
 อนุครหย ตเถตยาหุรณยธรมวิศารทาะ ฯ 1.12

อถ ราชวา วจะ ศรุตวา วิริณา คชจาริณะ ฯ 1.13
 วีร่าสทานุ ปเรษยามาส สกามาณ หิตการิณะ ฯ
 อนเวษฏวยาสตา นาคา คตปฤษฐาศจ สรวตะ ฯ
 1.14

อนเวษิตฺต ตถารพธา มุทา ปรมยา สห ฯ
 อปศยณนาศรมปท นานาทรมลตายุตม ฯ 1.15
 ไศลราชาศริตฺ ปุณย เลาทิตยฺ สาครฺ ปรม ฯ
 ยกษคนธรวนิลยฺ สิหุจารณเสวิตม ฯ 1.16

1.11-12 ต่อมา (พระราชา) ผู้ปราดเปรื่อง
 พร้อมด้วยปุโรหิตและอำมาตย์ได้น้อมไหว้ผู้นำ
 ทั้งหลาย แล้วกล่าวตั้งนี้ว่า ข้าแต่ผู้มีคุณอัน
 ประเสริฐ ข้าพเจ้าปรารถนาจะรู้เรื่องข้าง ขอ
 ท่านมหาฤษีทั้งหลายโปรดอนุเคราะห์ด้วยเถิด
 ผู้ปราดเปรื่องในธรรมะแห่งการเป็นผู้นำ
 ทั้งหลายกล่าวแล้วว่า “ตถา อิติ” (ขอจงเป็น
 เช่นนั้นเถิด)

1.13-14 ต่อมา พระราชาได้ฟังคำพูดว่าด้วย
 ลักษณะต่าง ๆ ของข้าง จากผู้กล้าทั้งหลาย ผู้
 ยินดี ผู้ทำประโยชน์ และพึงพอใจ ข้างทั้งหลาย
 และเรื่องทั้งหลายของข้างถูกสำรวจอย่างรอบ
 ด้าน

1.15-6 พวกเขาเริ่มเดินทางด้วยความยินดียิ่ง
 เพื่อจะหาข้างทั้งหลาย พวกเขาได้เห็นบรรดา
 เถาวัลย์พันเกี่ยวต้นไม้มานานาในบริเวณใกล้
 อาศรม ไปยังแม่น้ำอันยิ่งใหญ่และศักดิ์สิทธิ์
 นั่นคือแม่น้ำเลาหิตยะ ซึ่งไหลไปยังไศลราช¹⁰⁰
 อันเป็นที่อยู่อาศัยของบรรดายักษ์ และ
 คนธรรพ์¹⁰¹ ทั้งยังมีเหล่าจารณะ¹⁰² และเหล่า

¹⁰⁰ ไศลราช คือราชาแห่งขุนเขา ในที่นี้คือภูเขาหิมาลัย

¹⁰¹ คนธรรพ์ (คนธรว) เป็นชาวสวรรค์จำพวกหนึ่ง อยู่ในท้องฟ้าอากาศ มักกล่าวกันว่าคนธรรพ์เป็นนักดนตรี
 และนักร้องในสวรรค์ ปรากฏพร้อมกับนางอัปสร แต่หลักฐานเรื่องคนธรรพ์นั้นปรากฏครั้งแรกในคัมภีร์ฤคเวท ใน
 ฐานะแพทย์และผู้ดูแลน้ำใส เรียกว่า ทิวยคนธรว หรือวิศวาวัส เป็นต้น (Monier Williams,346)

¹⁰² จารณะ (จารณ) เป็นนักร้องในสวรรค์จำพวกหนึ่ง จารณะเพศหญิงเรียกว่า จารณี (Monier Williams,346)

นักสิทธิ์ทั้งหลายแวะมาเยี่ยมเยียนอยู่เสมอ¹⁰³

<p>ไศลคชสย ปารศวาสถั วนราชิวราชิตม ฯ อปสโรภะ สมาภิรณั มฤควยาลาทีเสวิตม ฯ 1.17</p>	<p>1.17 มีช้างภูเขามาแวะเวียน มีแนวป่าที่โดดเด่นสวยงาม ดาษดั้นไปด้วยเหล่าอัปสร ทั้งมีสัตว์ป่าน้อยใหญ่แวะเวียนมา</p>
<p>ตมาศรมั ปรีวิษฏาสเต ตสย ยูถสย ยตปทม ฯ อปศยณ เต มุณี ตตร นิวสนตฺ ตทาศรเม ฯ 1.18</p>	<p>1.18 พวกเขาทั้งหลายเข้าไปยังอาศรมนั้น ไปยังรอยเท้าของโหลงช้างนั้น พวกเขาเห็นพระมุนีอาศัยอยู่ที่นั่น ในอาศรมแห่งนั้น</p>
<p>มโทตกโฏศจ มาตีไครุเปตี ทิ มโนหโรระ ฯ จารุคากีรวศากิจจ หิตาภะ ปรียทศโนระ ฯ 1.19</p>	<p>1.19 โดยมีช้างทั้งหลาย รวมทั้งช้างตกมัน เข้ามาใกล้ตามใจชอบ พร้อมด้วยช้างพังผู้ที่นำมาชมมีการเดินที่งดงาม และมีคุณสมบัติพิเศษ</p>
<p>เตชสา นียไมรยุกตฺ กฤศเทหํ กฤปานวิตม ฯ ธฤติภษมาภย้า ยุกตฺ จ ตปะสามปรายณม ฯ 1.20</p>	<p>1.20 (พระมุนีนั้น) เครื่องครัดในตบะด้วยอำนาจชอบพอน้ำเวทนา มีความตั้งใจและอดทน เป็นผู้มุ่งการบรรลุซึ่งตบะ</p>
<p>ศรณยฺ สรวภูตานำ ชราวลกถาริณม ฯ ยุกตฺ ธรุเมณ หรเขณ กรีชนตฺ สห วารเณระ ฯ 1.21</p>	<p>1.21 นุ่งผ้าเปลือกไม้แก่ เป็นผู้คุ้มครองสิ่งมีชีวิต ทั้งปวง ผู้ประกอบด้วยธรรมะ ความหรรษา และมีบรรดาช้างทั้งหลายมาเล่นด้วย</p>

¹⁰³ นักสิทธิ์ (สิทธิ์) หมายถึงผู้บรรลุความสำเร็จด้านคุณวิเศษ 8 ประการ ได้แก่ 1) อณิมน อำนาจย่อขนาดเท่าปรมาณู, 2) มหิมน อำนาจเพิ่มขนาดตามปรารถนา, 3) ลหิมน อำนาจให้ตัวเบาถึง, 4) คริมน อำนาจให้ตัวหนักยิ่ง, 5) ปราปติ อำนาจที่จะได้รับสิ่งใดๆ ตามปรารถนา, 6) ปราภามย อำนาจทำสิ่งใดๆ ที่ปรารถนา, 7) อีศิตว ความเป็นใหญ่ หรืออำนาจที่เป็นนายผู้อื่น, 8) วศิตว อำนาจควบคุมความรู้สึก (ควบคุมความปรารถนาของตนเอง), ดู Hank Heifetz, *The Origin of the Young God: Kālidāsa's Kumārasambhava*, (Delhi: Motilal Banarsidass), 135. นักสิทธิ์มักอาศัยอยู่กับมุนีทั้งหลาย อยู่ในภวโลก หรือชั้นบรรยากาศระหว่างโลกและสวรรค์ บ้างก็ว่ามีนักสิทธิ์อยู่ 88,000 ตนในฟากฟ้าตอนเหนือของดวงตะวันและตอนใต้ของกลุ่มดาวสัปดาห์ฤกษ์ นักสิทธิ์มีชีวิตเป็นอมตะแต่อยู่ได้เพียง 1 กัลป์, ดู Monier Williams, 1215)

กลไกรธนูภาภิศจ ภรมโรทศิตศาธิษุ ๑

นานาบุษปสมฤทเธษุ หังจกรวโกะ สห ๓ 1.22

กมลโศปสรรมเยษุ คาหมานัน สรสุสุ จ ๑

1.22 รวมทั้งลูกช้างและแม่ช้างทั้งหลาย
ท่ามกลางพุ่มไม้กิ่งไม้ที่แข็งแ่ด้วยเสียงแมลง
ผึ้ง ท่ามกลางมวลดอกไม้บานา พร้อมด้วยหงส์
และนกจักรวาก ผู้ลงไปในสระทั้งหลาย อันมี
ความรื่นรมย์จากดอกบัวทั้งหลาย

อุตปนเนย มติสเสษามเนไนตพิธิ รุกษิตม ๓ 1.23

อเนน มุณีนา ยูถมตร ยาม ยถาสุขม ๑

1.23 พวกเขาที่มีความคิดว่า เพราะโคลงช้างที่
นั้นมีพระมุณีตนนี้คือคุณแลรักษา จึงไปมาได้
ตามใจชอบ

ถล มธยาหนกาเล ตุ โส'คมนมุณีราศรมม ๓ 1.24

สาธาหนกาเล ตุ มุณีรยูถมธย ปุนรคตตะ ๑

1.24 ต่อมาในตอนกลางวัน พระมุณีตนนั้นก็ไป
ยังอาศรม ครั้นถึงเวลาสายัณห์ พระมุณีก็ไปสู
กลางฝูงช้างอีกครั้ง

ตสไม นรา พหิรภาว ติถาคมย นยเวทยน ๓ 1.25

มุรุณิ กฤตวาซลี ภิตา มหิมาสถาย ชานูภิษ ๑

1.25 พวกเขาทั้งหลายจึงกลับไปกราบทูล
พระราชาดด้วยความกลัว แล้วคุกเข่ากระทำ
อัญชลีเหนือศีรษะ กราบทูลว่า สถานที่แห่งนั้น
พวกเขาไม่อาจเข้าไปได้ อยู่แต่เพียงด้านนอก

ทรศนียานิ วีรยถนิ นาทวนติ มหิติ จ ๓ 1.26

พหูนยทฤษฏปุรวาถนิ สตตวานิ ภุวิ กานิจิต ๑

1.26 ช้างทั้งหลายนำดู ทรงพลัง มีเสียงดัง และ
มีขนาดใหญ่ มีจำนวนมากบนโลกนี้อย่างที่ไม่
เคยเห็นมาก่อน

สรวสสยวินาศิ จ ตานิ กุรวนติ นิตยสะ ๓ 1.27

เตษำ เทศหิตารถาย ปรัตยตโน วีรียตาม ๑

1.27 พวกมันทำความย่อยยับแก่เมล็ดข้าวทั้ง
ปวงมาโดยตลอด ขอจงกระทำความพยายาม
เพื่อประโยชน์ของแผ่นดินเหล่านั้นด้วยเถิด

ตตสเสษำ วจะ ศรุตวา ครหาย กฤตนิศจยะ ๑

ปรสสิโต หฤทิ ตั กฤตวา ยะ กาลสไตรุนิเวทิตะ ๓

1.28

1.28 ต่อมา เมื่อได้ยินคำพูดของพวกเขาแล้ว
พระราชาก็ตัดสินใจแน่วแน่จะช่วยจับช้าง
พร้อมออกเดินทาง แล้วประกาศเรื่องที่เกิดขึ้น
ไว้ในเวลานั้น

- คฤหิตวา วาคราฐีศจ สวปุรานนिरात्¹⁰⁴ตทา ๑
 อจิราตสมนุปรูปตสดี เทศ์ ยตร เต คชาะ ๗ 1.29
- 1.29 ในเวลาไม่นาน ช้างทั้งหลายเหล่านั้นก็
 มาถึงดินแดนแห่งนั้น คนเหล่านั้นก็คว้าตาข่าย
 เป็นต้นออกจากบ้านเมืองไป
- ส ตาน ศาปวศ์ ปุราปตาน คชาน ชคราห
 ปารถิวะ ๑ ตสมินิ กाले तथाเต युधि पथि नृपेण
 ตต ๗ 1.30
- 1.30 พระราชาพระองค์นั้นได้จับช้างทั้งหลายที่
 ไปถึงอำนาจคำสาป แล้วทรงมัดช้างทั้งโขลงนั้น
 ไว้ที่นั่นในคราวนั่นเอง
- ศิปात्रकिन्दिरे प्रदिपुष्यागिवाहय ज १
 अघापरुविकराषे प्रहृष्यगुमनसा मुनि ७ 1.31
- 1.31 ที่ฝั่งแม่น้ำคัมปาตรังคินี เมื่อบูชาและ
 น้อมไหว้แล้ว พระราชาแห่งอังคะก็ตรัสกับพระ
 มุนิด้วยใจยินดียิ่ง
- विधिना सास्त्रतृषण्ण युधेमदनद्यिमयताम १
 प्रत्यपरुवन्नक्राश् स्रवे ते नयोविहासे ७ 1.32
- 1.32 “พึงหยุดยั้งช้างโขลงนั้นด้วยศาสตร์และ
 ความเห็นต่าง ๆ เกิด” ผู้มีอุบายทั้งหลายตอบ
 พระราชาแห่งอังคะแล้วว่า
- सुवारयमेतत्सुमार्कं सेषं कारुयं विजिनद्यताम १
 क्षिपाप्रवेसे क्रियतां राचनु सवस्ठमना गव १
 ते राचनि प्रयाते तु युधि स्तंघेष्वपुनर्यन ७ 1.33
- 1.33 ข้าแต่พระราชา ขอจงสบายพระทัยเถิด
 พึงเข้าไปยังคัมปา พวกมันทั้งหลายย่อมดำเนิน
 ไปในราชอาณาจักรของพระองค์ ข้าจักมัดช้าง
 โขลงนี้ไว้กับเสา
- अठ सुस्रुधन् गृहत्वा स निषुक्रमयाक्रमानमुनि १
 तं तेषमगिसंप्रापत् आसीत्यत्र स्थितं ज तत् ७ 1.35
- 1.35 ต่อมา เมื่อพระมุนีทำพิธีแล้ว ก็ออกไป
 จากอาศรม ครั้นแล้วก็เข้าไปอยู่ยังพื้นที่แห่งนั้น
- तस्मिन्नपस्यत् तथ्युधि मनसा वयगुलेन ज १
 प्राररपुठे'नुवेषन् ग्रह्ण पुरासित्यत्र तत्सुख ७ 1.36
- 1.36 ที่นั่น พระมุนีได้เห็นแล้วซึ่งโขลงช้าง
 ดังกล่าวพร้อมกับความรู้สึกตื่นเต้น และเริ่ม
 ดำเนินการค้นหาอยู่ที่นั่นด้วยความสุข

¹⁰⁴ ฉบับตัณฐชาวุธ และฉบับเอานอร์ ใช้ว่า “นिरात्” แต่พิจารณาจากเนื้อหาแล้ว น่าจะเป็น निरात्

- เยชฺฐ เยชฺฐวาวคาหนเต¹⁰⁵ เตชฺฐ เตชฺฐ สรสฺสุ จ ฯ
 นาปศยตเตชฺฐ สรวेषุ คัมปามภยามคตตตะ ฯ 1.37
- 1.37 พวกมันพากันลงไปในสระทั้งหลาย แต่
 ครั้นเมื่อเข้าไปใกล้เมืองคัมปา ก็ไม่เห็นพวกมันที่
 ไตเลย
- ปเทน มุนิศาทรทูละ โสจณฺ สเนเหน หสตินาม ฯ
 ตโปนิยมนสฺปนฺนาเส สถิตาสตฺ วนมรยคาคะ ฯ 1.38
- 1.38 ผู้เป็นใหญ่แห่งมุนิทั้งปวงได้ส่องทางด้วย
 ยางไม้ ผู้สมบุรณ์ด้วยการควบคุมตะบะก็หยุด
 แล้วเมื่อไปได้กลางป่า
- ททศฺสุรยุคฺปจฺจว ตสฺมีสฺสุ คชมนฺนทเล ฯ ตโต
 พทฺธาสฺตุ ตานํ ทฤษฺฐวาว วารณานํ มุนิสฺตตมะ ฯ
 1.39
- 1.39 ทันใดนั้น เมื่อหาในคชมนทล¹⁰⁶ดังกล่าว
 พระมุนิผู้ประเสริฐได้เห็นช้างทั้งหลายถูกมัดไว้
- อาสาตีปฺรยศฺรเนตรศจฺจ วาไกลฺลยํ จ ชคาม สชะ ฯ
 เอกราตโรชิตาสตฺตฺร สุตฺรการา มหามฺนะ ฯ 1.40
- 1.40 (พระมุนิ)ก็มีน้ำตาเอ่อที่นัยน์ตา และรู้สึก
 อ่อนล้าสิ้นแรง สุตฺรการ¹⁰⁷ของพระมหามุนิพัก
 แรมอยู่ที่นั่นหนึ่งคืน
- โสทสฺย การณํ ภู วา ปปรจฺจฺจฺรวิญญานํ วิตาสะ ฯ
 เกนानุกัมปเส นาคานํ เกนเษํ ลูปเส วรณานํ ฯ 1.41
- 1.41 (พระราช)ถามด้วยความนอบน้อม
 สาเหตุของความเศร้าโศกคืออะไร ใครที่คอย
 ดูแลช้างทั้งหลาย และบาดแผลเหล่านั้นถูกใคร
 ทำร้ายหรือ
- ถุชฺชิจิ ปถจฺจฺจฺรมาโน'ปิ น ภูจิจิตฺปฺรตฺยวาช สชะ ฯ
 อนภฺวิยาหุถฺตาสเตน ชคมฺสฺเต วิสมยํ ตทา ฯ 1.42
- 1.42 แม้ฤๅษีทั้งหลายจะถาม แต่เขาก็มิได้กล่าว
 คำพูดใดๆ เมื่อไม่กล่าวสิ่งใด พวกเขาจึงรู้สึก
 ประหลาดใจ

¹⁰⁵ ในที่นี้แปลตามฉบับตัณฺหาวุฑฒ “อวคาหนเต”

¹⁰⁶ คชมนทล (คชมนทล) ในที่นี้น่าจะหมายถึงบริเวณที่ช้างอาศัย

¹⁰⁷ สุตฺรการ (สุตฺรการ) หมายถึง ช้างไม้หรือผู้ประพันธ์สูตร, ในที่นี้อาจหมายถึงความช่าง

- เตภโย นิสายาคปติรมหริมิภิกมย ตม ฯ
อรุขเยณาสนทาเนน ปาทุเยน จ มหามุณิม ฯ 1.43
- ภควน ศโรตตุมิจฉามิ ชนม นาม ตว สวยม ฯ
ชนมปรภฤติรูป¹⁰⁸ จ ทยาทฤชฎี จ หสติษุ ฯ 1.45
- ปุรา หิ วารณา ราชน กามคาะ กามรูปิณะ ฯ
วิเจรรุमानเว โลเก เทวโลเก จ ปารุถิว ฯ 1.48
- อถ ตีเร หิมวโต มหาน นยคโรธปาทปะ ฯ
ทวิโยชนศต ราชนนุจฉฤยายามวิสตระ ฯ 1.49
- ฤษิรุทิมตปา นาม ตสยาระ สปริครหะ ฯ
นยคโรธ จ กทาจิตเต สมาชคฺมฺรเนกปาชะ ฯ 1.50
- นิเชทุสฺตสย ศาชาย่า สหไสว ตถา คชชะ ฯ
อติภาเรณ เตษ่า จ สา ศาชา ศตโยชนา ฯ 1.51
- วิทารยณตี ตํ เทศํ นิปปาท มหิตเล ฯ เต จาปี
วารณะ สรวะ ศาขามนุย่า สมาสฺริตาะ ฯ 1.52
- 1.43 เมื่อได้ทราบจากพวกเขาเหล่านั้นแล้ว
พระราชานั่งองค์ก็เข้าไปหาพระมหาฤษี แล้ว
ถวายอภยยะ ถวายอาสนะ และล้างเท้ามหา
มุณินั้น
- 1.45 ข้าแต่ท่านผู้เจริญข้าพราภณจะฟังที่มา
ของนามท่าน รวมทั้งเรื่องราวของท่านตั้งแต่ต้น
และความรู้สึกเห็นใจบรรดาช่างทั้งหลาย
- (พระมุณีกล่าว)
1.48 ข้าแต่พระราชานั่งก่อนนั้นช่างทั้งหลาย
สามารถเดินทางไปได้ตามปรารถนา แปรกาย
ได้ตามใจ คู่ก่อนพระราชานั่งเหล่านั้นไปแล้ว
ยังโลกมนุษย์ และโลกสวรรค์
- 1.49 ข้าแต่ พระราชานั่งที่เชิงผาหิมพานต์ มีต้น
ไทรใหญ่ กว้างและยาว 200 โยชน์
- 1.50 พระฤชึนามว่าทิมตปัส พร้อมด้วย
บริวารได้พำนักใต้ต้นไทรนั้น และช่างจำนวน
มากก็มารวมตัวกัน
- 1.51 ช่างเหล่านั้นนั่งไปบนกิ่งก้านสาขาด้านไม้
ดังกล่าวที่แผ่ออกไปนบร้อยโยชน์ ด้วยน้ำหนัก
มหาศาลของพวกมัน
- 1.52 แผ่นดินจึงแยกออก และช่างทั้งหลายก็
ตกลงมาบนพื้นดิน รวมทั้งบรรดาบริวาร
ทั้งหลายด้วย

¹⁰⁸ ฉบับตัณฐชาวูร “แยกคำเป็น ชนมปรภฤติ รูป”

- ตตะ กุโรธสมาวิษณุสถาน คชาน มุนิรพรวิต ๑
พลทรโปชฌิตา นาคา มม ศาปปริครหาต ๓ 1.53
- 1.53 ต่อมาพระมุนีผู้เต็มไปด้วยความโกรธ
ก็กล่าวกับช่างทั้งหลายเหล่านั้น ว่าช่างทั้งหลาย
ของข้า ผู้ถูกปล่อยเพราะความทะนงในกำลัง
ของตนให้พ้นการผูกมัดด้วยคำสาปของข้า
- วิมุกตาะ กามจาเรณ ภวิษยถ น สัศยะ ๑ นรณำ วา
หนตวิ จ ตสมตปฺราปฺสยถ วารณะ ๓ 1.54
- 1.54 เมื่อถูกปล่อยแล้วเจ้าทั้งหลายจะไปตาม
ปรารถนาอย่างไม่ต้องสงสัย เจ้าทั้งหลายจะ
เป็นช่างพาหะของมนุษย์
- อถานตริกษานมหตี ราชน วาณี วินิรคตา ๑
ไยรหตา ทานวา ไทตยาสตัน มุกตวา ศปถิ กุรุ ๑
วาณี ศรุตวา ¹⁰⁹หิตาเมนาเมวมสฺตฺวิติ โส'พรวิต ๓
1.55
- 1.55 ข้าแต่พระราชาผู้ยิ่งใหญ่ ต่อมา มีคำพูด
กล่าวออกมาระหว่างโลกและสวรรค์ ว่าทานพ
และแทตย์ทั้งหลายถูกผู้ใดทำร้าย เมื่อปล่อย
พวกเขาเหล่านั้นแล้ว จงกล่าวคำสาปเถิด
ครั้งนี้ได้ยินคำพูดอันเหมาะสมนั้นแล้ว เขาก็
กล่าวว่า “เอวี่ อสตุ” (ขอให้เป็นอย่างนั้น)
- อถ เต วารณะ ศรุตวา ศาปมาตมาปรารชม ๑
ปริ ไทนยมุปาคมย พรหมานมุปตาสฺถิเร ๓ 1.56
- 1.56 ต่อมา ช่างทั้งหลายนั้นได้ยินคำสาปอัน
เกิดจากความผิดของตนแล้ว ก็ให้รู้สึกเจ็บปวด
อย่างยิ่ง จึงเข้าไปเฝ้าพระพรหม
- อถ ตาน ปูรวเมวาท พรหมโลกเ ปิตามหะ ๓ 1.57
มาการชฎ วารณะ โส'กั น หิ ศกฺยิ ตทนยถา ๑
- ก่อนอื่น พระพิตามหะได้ตรัสในพรหมโลกกับ
ช่างทั้งหลายว่า ช่างทั้งหลาย อย่าได้เสร์้าไปเลย
สิ่งอื่นไม่สามารถกระทำได้
- กรตฺต ยตเตน มุนินา วจนั สมฺทาหฤตม ๓ 1.58
เอตทวากฺยิ ตตะ ศรุตวา ปฺรตฺยจุสฺเต ทิศาคชาะ ๑
- 1.58 พระมุนีกล่าวคำพูดแล้วเพื่อจะทำเช่นนั้น
ต่อมา เมื่อได้ยินคำพูดดังกล่าว ช่างประจำทิศ
ทั้งหลายก็ตอบ

¹⁰⁹ ฉบับต้นขวารุ “หิตาเมนาเมวมสฺตฺวิติ”

- อสมากมนวยานำ ตุ คชานำ วนวาสินาม ฯ
โรคาะ ปราทุรภวิษณติ วิษมาตยศนาทิกะ ฯ 1.59
- 1.59 โรคทั้งหลายของช้างผู้อยู่ป่า ลูกหลาน
ของเราทั้งหลาย จะปรากฏด้วยการกินที่ไม่
ประมาณไม่เหมาะสม เป็นต้น
- ทิกคชานำ วจะ ศรุตวา ปฺรตยวาจ ปิตามหะ ฯ
อุตฺตสยเต’จิรานนาคา คชพนฺธรมหามุณีฯ ฯ 1.60
- 1.60 เมื่อได้ยินคำพูดของช้างประจำทิศแล้ว
พระปิตามหะก็ตรัสตอบว่า อีกไม่นาน มหาฤๅษี
ผู้เป็นเผ่าพงศ์ของช้างจักอุบัติขึ้น
- อายุรเวทสย เวตตา ไว มตฺกถตสย ภวิษยติ ฯ
เตชะ ตุ โรคานุตฺปนนาเนาชโรรวาริษยติ ฯ 1.61
- 1.61 ผู้รู้อายุรเวทจะเป็นผู้ที่ข้าสร้างขึ้นโดยแท้
โรคทั้งหลายของช้างที่อุบัติขึ้นจักหยุดยั้งได้ด้วย
ยาทั้งหลาย
- เอวมุกตวา ตุ ทิงนาคาน วิสสรช ยถาทิศม ฯ
ตตสเต ปฺรยยุะ สฺถานํ สฺวํ สฺวไมรวรตาทยะ ฯ 1.62
- 1.62 ตรัสตั้งนั้นแล้ว ก็ทรงเนรมิตช้างประจำ
ทิศออกมายังทิศนั้น ๆ ต่อมาช้างเหล่านั้นก็ไป
ยังสถานของตน มีช้างไอราวัต เป็นต้น
- ทิกวารณนวยาสเต ตุ โลกํ มานุษมาคตาฯ ฯ 1.63
วิจฺรณโต มฐิ กฺฤตสนำ สไศลวนกานนาม ฯ
ศตศโย ยูถสฺขยาภิฯ ปฺรวรทฺธาตฺจ สหสฺรศะ ฯ 1.64
- 1.63 ลูกหลานของช้างประจำทิศทั้งหลายได้ลง
มาสู่โลกมนุษย์ด้วย พวกมันเที่ยวไปยังป่าน้อย
ใหญ่และภูเขาทั้งปวงอันไพศาล มีโขลงจำนวน
นับร้อย เต็มโตเป็นจำนวนนับพัน และนับร้อย
โขลง
- ราชนุ ทิมวตะ ปารุศเว มหฺรชึะ สามคายนะ ฯ
สาครํ ปฺรติเลาหิตยํ ตปสตีวรมตฺปยต ฯ 1.65
- 1.65 ข้าแต่พระราชา ที่ขอบแห่งหิมพานต์ ยังมี
มหาฤๅษีสามคายนะ บำเพ็ญตบะอย่างยิ่งยวด
ริมแม่น้ำเลาหิตยะ
- ตสยาศฺรมปทาภยาเศ อาชคาม ยทฺฤจฺฉยา ฯ
สวณฺททาละ สุมหานุ คชยูถปฺยูถปะฯ 1.66
- 1.66 ในที่ใกล้บริเวณอาศรมของมหาฤๅษีนั้น
บังเอิญมีฝูงช้างน้อยใหญ่จำนวนมากมหาศาล
พร้อมด้วยตาข่ายจำนวนมากเข้ามาหา

- ตั้ สวปะเน ทุศยามาส ยกษิณี กามรูปิณี ฯ
 อดถาย สวสนาตตุรณั มุณิรมุตรี จการ สะ ฯ 1.67
- 1.67 นางยัักษัตนหนึ่งผู้แปลงกายได้ตาม
 ปรารธนา ขณะลั้บนั้นฤษิ์ลุกขึ้นออกจาก
 อาสนะของตนโดยเร็ว แล้วถ่ายปัสสาวะ
- วิสฤษัณมุเตร นิยมั ยาเต'สมิน ฤษิสตตเม ฯ
 เทวการณสัยุกต์ ตสย ตพเรตสานวิตม ฯ 1.68
 อปิพทุสตีนิมุตรี ตโต¹¹⁰ ครภมธตต สา ฯ
 ตสย ตพวจนั สรุตวา ราชา วจนมพรวีต ฯ
 กถั กเรณุสตุจจุกัถั ปิตวา ครภมธตต สา ฯ 1.69
- 1.69 เมื่อนางข้างตี้มปัสสาวะนั้น ซึ่งฤษิ์ผู้
 ประเสริฐได้ถ่ายออกมา โดยมีน้ำเชื้อผ่านเข้ามา
 ตามความประสงค์ของเทพเจ้า ต่อมา นางก็
 ตั้งครรภ์ขึ้น พระราชาได้ยินคำพูดดังกล่าวของ
 พระมหาฤษิ์ ก็ตรัสว่า นางนั้นตี้มน้ำเชื้อเข้าไป
 แล้ว นางตั้งครรภ์ได้อย่างไร
 (พระมุนีกล่าว)
- วสุนั กนยกา ราชน นามนา कुณ्वती गिल ॥ 1.70
 ตทาสุรเม มตคสย กทาจิตปรวีเศ สา ฯ
- 1.70-ข้าแต่พระราชา ลูกสาวคนหนึ่งของเหล่า
 วสุ เป็นที่รู้จักด้วยชื่อว่าคุณวตี คราหนึ่งนางได้
 เข้าไปยังอาศรมของฤษิมตั้งคะ
- ธรรมวิฆนทฐิ มตวา ศกเรณ ปรีตตำ สวยม ฯ 1.71
 ตตะ ศคาป สักรูทุระ ตาปสสตุ ส กนยกาม ฯ
- 1.72 ตาบสคิดว่าพระอินทร์ส่งนางมาเป็น
 อุปสรรคแห่งการปฏิบัติธรรมของตน จึงเตีอด
 ตาลนั้นได้สาปหญิงสาวนั้น
- อรณเย วิจรสเยกา ยสมานมานุชวรุชิตे ॥ 1.72
 ตสมาทरण्यนิजये गरेणुसुतुर्वी गविष्यसि ॥
- 1.73 เจ้าจะกลายเป็นข้างประจำอยู่ในป่านั้น
 เร็วอนตามลำพังอยู่ในป่าที่ปราศจากมนุษย์
- มาภูทรณยวเส'ปี วินาศะ สวสย เจตสะ ฯ 1.73
 ตตะ ศापวศาค ตรสตา หยปตตปาทโยรัมเนะ ฯ
- 1.74 ต่อมา นางก็ตัวสิ้นด้วยความกลัวเพราะ
 อำนาจคำสาป และกั้มลงไปยั้งเท้าทั้งสองของ
 พระมุนี

¹¹⁰ ฉบับเอานอร์ ใช้ “อปิพทุสตีนิมุตรี ตโต”

- เกาตุหลาดตปริษญา'หิ รมณียี ตวาศรมม ฯ 1.74
 ปรสาทิ กุรวนาคสยาะ ศापานเตน มมานฆ ฯ
- 1.74 เพราะความสงสัย ข้าจึงเข้าไปในอาศรม
 อันรื่นรมย์และเงียบสงัดของท่าน ข้าแต่ผู้ไร้
 บาป ได้โปรดถอนคำสาปด้วยเถิด
- คุณวตยา วจะ ศรุตวา มตโค มุนิรพรวีต ฯ 1.75
 อุปลฤศย ตโต ธยาตวา ชญาตวา วิคตกลมชาม ฯ
 นาปราโธ'สติ เต ภาทเร ธาตรา ปุรวฤโต วิริชะ ฯ
 1.76
- 1.75-6 เมื่อได้ฟังคำพูดของนางคุณวตีแล้ว
 พระฤษิมตั้งคชก็เอ่ยวาจา ต่อมาเมื่อได้จับน้ำ
 และไคร้ครวญแล้ว ก็ทราบถึงความบริสุทธิ์
 ทั้งปวง สิ่งเหล่านั้นมิได้ผิดพลาด เป็นสิ่ง
 ประเสริฐที่ พระธาดา¹¹¹สร้างไว้สมบูรณ์แล้ว
- ภวิษยติ จ เต ปุตรชะ สามคายนส์ภาชะ ฯ
 ทิรฆกาลตไปวีรยานเมานมาสถาย สุวริตะ
 จริษยติ คไชะ สารธั ศีรณปรณพโกชนะ ฯ 1.77
- 1.77 บุตรของเขาจะเป็นผู้ที่เกิดจากมหาฤษี
 สามคายนะ เป็นผู้ที่มีพรอันดี เมื่ออาศัย
 ความเงียบจากการเพียรทำตบะเป็นเวลานาน
 ผู้มีอาหารอันประกอบด้วยน้ำและใบไม้ที่ตก
 หล่นจกจาริกไปพร้อมด้วยช้างทั้งหลาย
- สวย์ภูชะ ปฺรากุ ทเทภา ยสุโม คชายุรเวทมุตตมม
 ปาลกาปย อิติ ขยาโต มุนิรวารณพานธวะ ฯ 1.78
- 1.78 ในกาลก่อน พระสวย์ภู¹¹²ได้ประทาน
 อายุรเวทอันประเสริฐสำหรับช้าง แก่พระมุนี
 และพระมุนีผู้มีญาตีพี่น้องเป็นช้างนั้นมีชื่อว่า
 ปาลกาปยะ
- สัปรสฺสุยถ สัวรธย ตว์ ตุ มุรตยา ปุณะ สวยา ฯ
 วิสฤชย หสตินีภาว วิศปา ทิวมาปฺสยติ(สิ) ฯ 1.79
- 1.79 ต่อมาเมื่อเจ้าให้กำเนิดและเลี้ยงดูด้วย
 ร่างกายของเจ้าเอง และเมื่อความเป็นนางช้าง
 ถูกปล่อยออกไปแล้ว เจ้าก็จะได้รับวันพัน
 คำสาป

¹¹¹ ธาดา (ธาดฤ) หมายถึงพระพรหม

¹¹² สวย์ภู (สวย์ภู) แปลว่า ผู้เกิดขึ้นมาด้วยตนเอง ในที่นี้หมายถึงพระพรหม

- อถ วิชญาเย เตชสวี่ อาตมนสฺตมตฺติกรรมมา ฯ
 อาตมนสฺเตชสา ตสย ภว เอว มโน ทธ ๓ 1.80
 มนสานุคฺฤหิตสฺตุ ครมฺสฺเตน มหาตมฺนา ฯ
- อวฺรต ตโต มาตา สมเย ตมฺสฺตุ สา ๓ 1.81
- หสฺตยาชฺรเวทปฺราษณฺ์ ทิปฺยมานํ สวเตชสา ฯ
 ชาตํ มานุษฺรูปํ ตุ ทฤษฺณฺวา ชาตภยํ ตทา ๓ 1.82
- กฤตฺวา วิราวํ ตตฺยถํ วิทฺุทฺราว สมฺนตตะ ฯ
 สา ตุ ครมฺสฺย มฺลชฺญา กเรณฺชะ สฺตมาตมฺชม ๓ 1.83
- อาทายาศฺรมาคตฺย ปฺรายจฺฉตฺ พฺราหฺมณฺยตม ฯ
 ปฺรตฺติคฺฤหฺย ตุ ตํ ปฺริโต มหฺรชฺชะ สฺตมาตมฺชม ๓ 1.84
- 1.80 ต่อมา ช้างผู้มีอำนาจรำลึกได้ถึงการ
 ล่วงไปแล้วนั้นของตน จิตใจก็กำหนดว่า
 ด้วยอำนาจของตน เขาจึงเป็นเช่นนั้นเกิด
- 1.81 จากนั้น ครรภ์ก็ทำให้มหาดมานั้นพอใจ
 และนางผู้เป็นมารดาก็คลอดแล้ว และเติบโต
 สืบมา
- 1.82 เมื่อเห็นการเกิด รูปร่างเป็นมนุษย์ ภัยที่
 เกิดแล้ว ในกาลใด ความรู้ด้านหัตถา
 ชฺรเวท¹¹³นั้นก็รุ่งเรืองด้วยอำนาจในตนเอง
- 1.83 เมื่อทำเสียงร้องแล้ว โขลงช้างก็แตก
 กระเจิงไปทั่วทุกทิศ นางช้างจึงรู้เหตุแห่งการ
 ตั้งครรภ์
- 1.84 เมื่อมหาฤษีมาถึงอาศรม ก็รับลูก
 ทั้งหลายของตนด้วยความยินดี แล้วปล่อยไป
 เพื่อพระพรหม

113 หัตถาชฺรเวท (หุตฺตาชฺรเวท) หมายถึง อาชฺรเวทของช้าง หรือวิชาการดูแลรักษาช้าง

- ชาตกรรมาทีสังสาราน จการาสไม ยถากรรมม ฯ
 สัสกาเร ตุ กฤเต ตสย วาควาจาศรีรีณิ ฯ 1.85
- 1.85 เขาทำพิธีสังสการทั้งหลาย มีพิธี
 ชาตกรรมัน¹¹⁴ เป็นต้น ในพิธีสังสการนี้คำพูดที่
 ไม่ปรากฏเจ้าตัวได้เปล่งวาจาออกมา
- กลเป กกลเป คชาเนษ หยมิตาชา มหายนศา ฯ
 ปาลยิษยติ ธรรมาตมา โรคารตาน ฤศทุชะชิตาน ฯ
 1.86
- 1.86 ผู้มีชื่อเสียง ผู้แข็งแรงอย่างยิ่ง ผู้มีจิตเป็น
 ธรรม ได้ดูแลช้างทั้งหลาย ที่เป็นทุกขอย่างยิ่ง
 อันเกิดจากโรคภัยชั่วกัปป์กลับ
- ปาลนาตุ คชยุดสย กายโคตโรทกโว ยตะ ฯ
 ปาลกาบย อิติ ศรีมานนามเธย จการ สะ ฯ 1.87
- 1.87 จากการดูแลโคลงช้างและเกิดในตระกูล
 กายะ เขาผู้ประเสริฐจึงมีชื่อว่า ปาลกาบยะ
- ปีตา สาธุศจ สมมานย สนตฺรปยุริชฌนัสตถา ฯ
 อาศฺรมาทวิฑูราจจ เณกา วิจจาร สา ฯ 1.88
- 1.88 เมื่อได้รับคำสั่งรเสริญว่าสาธุ ๆ แล้ว บิดา
 ก็พอใจเหล่าฤษีทั้งหลาย และนางช้างได้เร่ร้อน
 ไปไกลจากอาศรม
- วธรรมานสตุ ปุตรสตามนวกจจตส เณกาม ฯ
 ต ม่า วิทุธิ มหาราช ปฺรสุตฺติ สามคายนาด ฯ 1.89
- 1.89 บุตรนั้นเติบโตขึ้นและดำเนินตามนางช้าง
 ไป เข้าแม่หาราชา โปรดทราบข่าวเกิดแล้ว
 จากฤษีสามคายนะ
- หสตินยา วกฺตรสฺสภูตฺ วิวฤทฺธิ จ สห ทวีปะ ฯ
 ชานามิ ภกษย โภชย จ ตไถเวคิตพฺถุหิตม ฯ 1.90
- 1.90 ข้ารู้จักอาหาร และการกิน และสิ่งที่ให้
 ความเติบโตมาจากปากของแม่ช้างพร้อมกับ
 ช้างทั้งหลายนั่นเอง
- เต ยถา จ วิเจษฏนเต ปฺรกุปฺยนติ จ เยน ตต ฯ
 นาคาะ กุรวนตฺยรณเยษุ ตตฺสรวุ วิทิตฺ มม ฯ 1.91
- 1.91 ช้างทั้งหลายพยายามเคลื่อนไปอย่างไร ก็
 รู้สึกขัดเคืองใจ ช้างทั้งหลายกระทำสิ่งใดๆ ทั้ง
 ปวงในป่าเข้าย้อมรู้

¹¹⁴ พิธีสำหรับทารกเกิดใหม่

- เอวี่ มามภิขานีหิ คชชะ สรวเอ ปริยาตปริยาชะ ฯ
ภกษย์ วา กรีทนียี่ วา ตทุปาหาร เอว วา ฯ 1.92
- 1.92 ท่านพึงรู้จักข้าด้วยเหตุเช่นนี้ ช้างทั้งปวง
นำรักอย่างยิ่ง นำอาหารหรือของเล่นมาให้
- อาศรม'สมีน มหาราช มหายุถมิมิ ทุวยา ฯ
ทศวรรษสหสราณี ทศวรรษศตานิ จ ฯ 1.93
- 1.93 ข้าแต่มหาราชา ในอาศรมแห่งนั้น เขาได้
นำช้างฝูงใหญ่นี้มามัดไว้เป็นเวลาเป็นพันเป็น
หมื่น ๆ ปี
- ตรีณิ ปี่ใจว วรษาณี มยา จีร์ณิ สห ทวีไปะ ฯ
พหุกาโลษิตตววจจ ชานาเมยษ์มา หิตาทิเต ฯ 1.94
- 1.94 ข้ารู้จักช้างเหล่านั้นดี เพราะอยู่กับพวก
มันมาเป็นเวลานานมาก ประสบเรื่องดีร้าย
นานา
- ป่าสุกรมโตยาทโยชะ ตฤปตะ กรีทนต์ หริชิตาชะ ฯ
ธาตฺุปรสาทะ กษิปรี ทุ กรีทนาชชายเต'ธิม ฯ 1.95
- 1.95 ช้างเหล่านั้นพอใจ และยินดี ในการเล่น
น้ำที่มีฝุ่นและโคลน ทันใดนั้นความแจ่มใสของ
ธาตฺุ เกิดขึ้นจากการเล่นในเวลาต่อมา
- ธาตฺุปรสาทาทาโรคยาตโรคยาต พลเมว จ ฯ
พลาจจ สรวโรคานำ นีวฤตติชะ สยาทตะ ปรม ฯ
1.96
- 1.96 ต่อมา ก็มีผละกำลังจากความแจ่มใสของ
ธาตฺุ และจากความปลอดภัย และโรคทั้งปวงก็
หายไปจากพลังนั่นเอง
- หสดีนามุทกั บราณาสตทคติสตุตฺุปรายณม ฯ
ตสมาตสลิลเมโวชะ กามโต น นีวฤตเตตฺุ ฯ 1.98
- 1.97 เมื่อสิ้นสุดความเป็นไป ลมหายใจ และ
น้ำของช้างทั้งหลาย น้ำเหล่านั้นย่อมไม่
กลับมาอีก
- อาโยชนศตฺุ สฐานั วิจรรนโต'ปิ ภูชระชะ ฯ
สตุยเมว น สีนฺุติ สลิลเโนว เกวลม ฯ 1.99
- 1.99 ช้างทั้งหลายท่องเที่ยวยังสถานที่ต่างๆ ไกล
นับร้อยโยชน์ เป็นความจริงว่าพวกมันไม่นั่งใน
น้ำเลย
- ยถา น ปริศุชยนฺุติ กรทโมทกศิกโรชะ ฯ
ภวานฺุติ สุขโปธาจจ เยน หฤษณฺุณ เหตุนา ฯ 1.100
- 1.100 ช้างทั้งหลายไม่ถูกทำให้แห้งด้วยโคลน
น้ำ และละอองน้ำฉันทใด ความรู้สึกมีความสุข
ย่อมมีอยู่ตลอดไปด้วยเหตุคือความยินดีฉันทนั้น

<p>พจนนียาสดาวเทเต ยาวตุ ศกยาส ตุ โปษิตุม ฯ วรรณพริเกตุไศรยทา กุลามยนิ นิตยศะ ฯ 1.101</p>	<p>1.101 ช้างที่ถูกจับมัดไว้ มีกำลังที่จะให้ ความรุ่งเรืองได้ ย่อมอ่อนแรงเสมอ ด้วย ความบาดเจ็บ ผูกมัด และการถูกทำร้าย</p>
<p>น ตุ ปุชยนิ มาตคา ทุชชโศกสมนวิตา ฯ กุล ราชญา ทหนตเยว มานิตา นรทหนตยรีน ฯ 1.102</p>	<p>1.102 ช้างที่เต็มไปด้วยความทุกข์โศกย่อม ไม่ให้ความรุ่งเรืองแก่ตระกูลแห่งพระราช ช้างที่ได้รับความนับถ้อย่อมทำลายศัตรู ทั้งหลาย</p>
<p>ตสมตปรยตนะ กรตวเยะ สุมหานุ คชรกษณะ ฯ ตสมตพริตฤกเตชุ วารณษุ สทา นฤป ฯ 1.103</p>	<p>1.103 ข้าแต่พระราช ภารกิจในการดูแลรักษา ช้างอย่างจริงจังนั้นพึงกระทำยิ่ง ไม่พึงขัดขวาง อาหารสำหรับช้างทั้งหลาย</p>
<p>สวยั น โภชนั กุรยาด ยทีจเฉต เศรย อาตมณะ¹¹⁵ ฯ นวครเท จ มาตงเค กุชเณ วฤทเธ ตถาตุเร ฯ ยตนโต รกษณั การยั สวยั โจวานวเวกษณม ฯ 1.104</p>	<p>1.104 ไม่พึงทำอาหารด้วยตนเอง หากต้องการ มากขึ้นเพื่อตนเอง ช้างในบ้านใหม่เติบโตและ ล้มตายไปเมื่อมีโรคภัยไข้เจ็บ การดูแลการงาน ของตนเองอย่างจริงจัง</p>
<p>อิติ ปาลกาปยมหริษิปฺรณิเต คชศาสฺเตร ปาลกาปโยตฺตติกถนั นาม ปฺรณมึ ปฺรกรณม ฯ</p>	<p>จบประภรณ์ที่ 1 ชื่อ เรื่องการอุบัติของ ฤษีปาลกาปยะ ในคัมภีร์คชศาสตร์ ผลงาน ของมหาฤษีปาลกาปยะ</p>

¹¹⁵ ฉบับต้นขุขาวรร ใช้ “กุรยาทยทีจเฉตฤทธีมาตมณะ”

ประกรณที่ 2

ทิวติย์ ปรกรณม ทิคคโชตปตติกณม	ประกรณที่ 2 เรื่องการอุบัติของช้างประจำทิศ
<p>โรมปาทมทิปติะ</p> <p>[อนุชฎุภ]</p> <p>ภควน วารโณตปตติ โฟทฐมิจฉามิ ตตตวตตะ ฯ อิตยงคปตินา ปุณฺณส ส มหาตมา พหุศฺรุตตะ ฯ ราชปุตรนเรนทราย วุยาจจกษะ ยถาคตม ฯ 2.1</p>	<p>พระราชารอมปาท</p> <p>2.1 พระราชาแห่งอังคะ ตรัสถาม (ฤๅษีปาลกาปยะ) ผู้เป็นพหูสูต ผู้เป็นมหาตมา ว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าอยากรู้แจ้งเรื่องการอุบัติของช้างโดยแท้จริง” และแล้ว (ฤๅษีปาลกาปยะ) ก็เล่าเรื่องตามลำดับ แก่ราชบุตรผู้เป็นเจ้าของแห่งชนพระองค์นั้น</p>
<p>ปาลกาปยะ</p> <p>สสรุชาเทา ชลั พุรหมา ตตร วีรยมปาสถุต ฯ ไหม้ ตทณทมภวต ตตร ภูตานิ ชชญิเร ฯ 2.2</p>	<p>ฤๅษีปาลกาปยะ</p> <p>2.2 ในเบื้องต้นพระพรหมได้สร้างน้ำขึ้น ณ ที่นั้น และปล่อยพลังไว้ในน้ำ จากนั้นก็มีไขทองคำ และสรรพสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นมา</p>
<p>ตโต มฤตปิณฺฑมาทาย ยท ภาสวตเตชसानวิตม ตนมารตาดนทาขยปุตรารณมทิตโย ปุรทเทา ปุ รุษะ ฯ 2.3</p>	<p>2.3 ต่อมา เมื่อรับก้อนดิน ที่มีพลังและสว่างไสวแล้ว พระประภูกี้ประทานก้อนดินนั้นแก่นางอทิตีเพื่อจะได้บุตร เรียกว่า มารดาณชะ¹¹⁶</p>
<p>ตทศฺรภุํ ธารยามาส สาทิติรุโลกสมมตา ฯ ธฤตวา วรุษสหสรานตํ สมเยรุมสูต สา ฯ 2.4</p>	<p>2.4 นางอทิตี¹¹⁷ ตั้งครรภ์แล้ว นางก็คิดถึงโลก ครั้นตั้งครรภ์เป็นเวลาหนึ่งพันปี พระอรระกะ¹¹⁸ ก็ประสูติออกมา</p>

¹¹⁶ มารดาณชะ (มารดาณช) แปลว่า ผู้ที่เกิดไข่ที่ไม่มีชีวิต ในที่นี้หมายถึงดวงตะวัน

¹¹⁷ ตามตำนานของฮินดู ถือว่า อทิตี คือ มารดาของโลก บ้างก็ว่า อทิตี คือ โลกและสวรรค์, ดู Monier Williams, 18

¹¹⁸ อรฺก หมายถึง ดวงตะวัน

- ตสมินปรสูเต สปตาศเว วิภาติ สม ทิโศ ทศ ฯ
ตทภิตตวา'ณฺฑํ มหาเตชาะ ภาสฺสกระ ปรยเยา
ทิวม ฯ 2.5
- ยทปศฺยณ ทฺวิธาณฺฑํ สหิตาเซ ปรมฺมรชฺชเย ฯ
วิสมิตาสฺเสต ตทาทาย ทิปตํ ชคฺมฺรุมฺหฺรชฺชเย ฯ
2.6
- พรหมโณ ภาวนิ ภาสฺวตฺปรมฺ ปฺราปย วิสมิตาเซ ฯ
ปาวกาทิตฺยสงฺกาไสรมฺหฺรชฺชิกรฺกฺลฺมฺไชเซ ฯ 2.7
- สตตฺตฺยาคฺไตเซ ปุณฺยํ พฺรหฺมโฆษาภินาทิตม ฯ
ตตฺตราสินิ มหาตฺมานิ ชวฺลนตฺมิว ปาวกมฺ ฯ 2.8
- ปรภาวิ สรวฺภูตฺานํ ททฺทฺคฺคฺสฺตํ มหฺรชฺชเย ฯ
เต'ภิกฺมย ตฺริโลเกศฺมภิวาทฺย ปรณฺมย ฯ 2.9
- ตทณฺฑํ ทฺรศฺยามาสฺรวฺจณิ เจทมฺพฺรฺวณ ฯ
หฺสตีห ภควนฺ ยาตเซ สฺโยกฺตฺวยฺสจฺ เตชสา ฯ
ภูตฺานํ ชนเน วฺยภฺตํ ส สมฺรฺโถ ภเวทิติ ฯ 2.10
- 2.5 ผู้มีม้า 7 ตัว¹¹⁹ ประสูติแล้ว ย่อมส่องแสง
ยังทิศทั้งสี่ เมื่อทำให้ไขนนั้นแตกแล้ว ดวงตะวัน
ผู้มีอำนาจแรงกล้าก็ไปสู่สวรรค์
- 2.6 บรมฤๅษีทั้งหลายได้เห็นความเป็นสองส่วน
ดังนั้นแล้วก็ประหลาดใจ แล้วมหาฤๅษีทั้งหลายก็
ไปยังแสงเพื่อหาความสว่างนั้น
- 2.7 เมื่อไปถึงวิมานอันสว่างไสวยิ่งของพระ
พรหม มหาฤๅษีทั้งหลายก็ประหลาดใจ กับความ
คล้ายคลึงระหว่างดวงอาทิตย์และเปลวไฟอย่าง
ไร้ที่ตี
- 2.8 ณ ที่นั้น พระผู้เป็นเจ้าของประทับนั่ง มีไฟ
สว่างไสว และเสียงสวดมนตร์อันเป็นมิ่งมงคล
จากผู้มาเยี่ยมเยียน
- 2.9 มหาฤๅษีทั้งหลายได้เห็นต้นกำเนิดของ
สิ่งมีชีวิตทั้งหลายแล้ว ก็แะไปเฝ้าผู้เป็นเจ้าของ
โลกทั้งสาม¹²⁰ แล้วจึงกล่าวคำอภิวาทและน้อม
ไหว้
- 2.10 (มหาฤๅษีทั้งหลาย) เห็นไขนนั้นแล้ว ก็กล่าว
คำพูดดังนี้ ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ช่างที่นี้ไปแล้ว
พึงมีอำนาจ พึงใช้เพื่อการรบ มีประโยชน์ และ
ให้ลูกหลานสืบไป

¹¹⁹ สปตาศว (สปต + อศว) แปลว่า ผู้มีม้า 7 ตัว คือวันทั้งเจ็ด คำนี้จึง หมายถึง ดวงตะวัน

¹²⁰ ผู้เป็นเจ้าของโลกทั้งสาม (ตฺริโลเกศ = ตฺริ + โลก + อีศ) หมายถึง เทพเจ้าสูงสุด ในที่นี้คือพระพรหม

- ตตะ กปาเล ภควานปาณิภยํ ปรัคิหย จ ฯ
 ฤษีณา ตจจุภ วากยํ อรุธยุกตมปุรยต ฯ 2.12
- 2.12 จากนั้น พระผู้เป็นเจ้าของทรวงถือกะโหลกด้วย
 หัตถ์ทั้งสองแล้ว ตรัสเนื้อหาเพิ่มเติมคำพูดอัน
 เป็นมงคลของฤษีทั้งหลาย
- อล ทกษิมหสตสถาตุ กปาลาทสฤชนมฤคต ฯ
 อภิกายนุนจินตยาตมา สप्तภี สามภีรวิธึ ฯ
 2.13
- 2.13 ต่อมา ทรงเนรมิตช้างจากกะโหลกที่ถืออยู่
 ในหัตถ์ข้างขวา ด้วยการสวดสามเวท 7 คาบ
 โดยที่ตนมิได้นึกมาก่อน
- ชวินํ พลินํ สุริํ เราปยปรวตสนนิภม ฯ ยุกต์
 สรวะ ปรมานเณจ ทยุติมนตมเนกปม ฯ 2.14
- 2.14 ช้างนั้นว่องไว มีกำลัง แข็งแรง ตั้งภูเขาเงิน
 พร้อมด้วยขนาดทั้งปวง มีความสว่างไสว
- มฤทุนา ปรีปุรณน สุวฤตเตนายเตน จ ฯ
 กเรไสเคน โจเปตมาหารารามกรมณา ฯ
 2.15
- 2.15 ยืนมือข้างหนึ่งที่สวยงามบริบูรณ์และ
 อ่อนนุ่ม เข้าไปใกล้อาหารพร้อมกับการดมกลิ่น
- จตุรภีรายไตสตีษเณรยุกต์ ทนไตรมธูปรโกะ ฯ
 ปฤฤกรณํ จตฺซปาทํ ทิรุมมาภูมิวาลธิม ฯ 2.16
- 2.16 งาทั้งสองยื่นออกไปด้วยความรุนแรง และ
 มีแสงสว่างอันนุ่มนวล มีหูขนาดใหญ่
- ศรีมนต์ นามเธเยน ขยาตไมรวาตม นฤป ฯ
 อีราวตีปุตฺรภาวาไทราวต อิติ สมฤตะ ฯ 2.17
- 2.17 ข้าแต่ พระราชา ทราบกันว่า ช้างไอราวต์
 เกิดเป็นบุตรของนางอิราวตี ถูกเรียกว่าไอราวต์
 โดยผู้ตั้งชื่อ คือ พระฤษี
- รเวณ มหตา คายนฺ สสรช ภูวิ ยนมุทา ฯ
 ชนม ตสย รเวเณว ตสมาไทราวณสสมฤตะ ฯ
 อยไมรวาตสสรวคชศเรชฺฐศุภาวหะ ฯ 2.18
- 2.18 ทราบกันว่า ชื่อช้างไอราวณ์นั้นได้จากเสียง
 ร้องของมันนั่นเอง ช้างไอราวต์นี้ประเสริฐกว่า
 ช้างทั้งปวง และนำความดีงามมาให้ ทราบกันว่า
 ชื่อช้างไอราวณ์นั้นได้จากเสียงร้องของมันนั่นเอง
 ช้างไอราวต์นี้ประเสริฐกว่าช้างทั้งปวง และนำ
 ความดีงามมาให้

ยสมามตสप्तภิเรกสตุ สัฎฐะ สามภริคชะ ฯ
 สวิศิษฏมสตสมมาต ปรมสตุ มตคชะ ฯ 2.19

2.19 ช้างบังเกิดขึ้นด้วยการร้ายสามเวท 7 คาบ
 ช้างเชือกแรกที่บังเกิดขึ้นนั้นมีความประเสริฐ
 อย่างที่สุด

[คารทูลวิกิริทิต]

สุรยสยานทกपालมาทิมุณีภะ
 สนทฺรศิตฺ ไตชสั
 ปาณิกุญฺา ปฺรติคฤหฺย สปรณววกุ
 สวเย กปาลั กเร ฯ
 ธฤตฺวา คายติ สปฺตธา กมลเช
 สามานิ เตภโย'ภวน
 มตตาะ สปฺต มตคชะฯ ปรมวตศ
 จานฺเย'ษฏฐา สัมตชะ ฯ 2.20

2.20 อาทิมุณีทั้งหลายถือเปลือกไข่ของพระสุ
 ริยะที่ปรากฏสว่างไสว พร้อมคำว่าโอม แล้วถือ
 กระโหลกในมือขวา
 พระกมลชะ¹²¹ ทรงรับไว้ แล้วขับร้องบทสวด
 สามเวท 7 คาบ ครั้นแล้ว ช้างทั้งหลายก็บังเกิด
 ช้าง 7 เชือกส่งเสียงด้วยความยินดียิ่ง และพระ
 พรหมทรงใคร่ครวญอีก 8 ครั้ง

[อนุษฏฐา]

ตาทฤคฤคณสัปนฺนา จตฺรทนต์วิราชิตาม ฯ
 หสฺติมี สวฺยหสฺตสฺสาด กปาลาทสฺถชตฺปฺรภูชะ ฯ
 2.21

(การอุบัติของช้างอกรรม)
 พระประภุ (พระพรหม) ทรงเนรมิตนางช้างอัน
 ประเสริฐ มีสีงา สมบูรณ์ด้วยลักษณะทั้งปวง
 จากกระโหลกในหัตถ์ของพระองค์

นามนา จ ยา'ภฺรมุชะ ขฺยาดตา ตสฺย ภารฺยา
 พฺภูว สา ฯ
 กาเยน ธฺรฐาตีวาทฺธานฺยภฺรมุสฺเตน คีเยเต ฯ
 2.22

นางช้างมีชื่อ อกรรม เป็นภรรยาของช้างไอราวด์
 นางถูกเรียกว่าอกรรม ก็เพราะดูราวกับขุดก้อน
 เมฆทั้งหลายด้วยร่างกาย

ลกษณฺวฺยชโนเปตะ โส'ภฺรมฺวา สห ภารฺยยา ฯ
 วนาณิ วิจฺรณ กฺริทฺน รมฺยาณิ สุรภีณิ จ ฯ 2.23
 อาตฺมานุรูปาสฺเต ตสฺยํ ชเวณ จ พฺเลน จ ฯ

ช้างไอราวด์ผู้ได้รับลักษณะโดดเด่น พร้อมด้วยคู่
 คือนางช้างอกรรม ก็พากันเล่นและเที่ยวไปในป่า
 อันน่ารื่นรมย์และมีกลิ่นหอมด้วยกำลังและ
 ความเร็วที่เหมาะสมแก่ตน

¹²¹ กมลช (กมล + ช) หมายถึง ผู้เกิดจากดอกบัว หมายถึงพระพรหม

เทศสา จาปี สมปนนานุ ปุตุร่าศจ ชนวิษยสิ ฯ	เจ้าจะให้กำเนิดบุตรทั้งหลายที่สมบูรณ์ พร้อม
2.24	ด้วยอำนาจ จงไปทั่วโลก และเจ้าจะเป็นผู้มีรูป
สรวาน โลกาศจ คจจ ตวี กามรูปี ภาวิษยสิ ฯ	ตามปรารถนา
อิติ ส พรหมณา' ธิษโฏ วิจจาร ยถาสุขม ฯ	พระพรหมประกาศดังนี้แล้ว ช้าง (ไอราวัต)
2.25	ก็จรรลีไปตามใจชอบ

อด ปุณฺฑริกาทิศาหิตคโคชตปตติเต ฯ

การอุปติของช้างประจำทิศ ชื่อปุณฺฑริก

อด วิศวสฤช ฑวมัทมจุมหารุชยะ ฯ	2.26 ต่อมา มหาฤชี่ทั้งหลายกราบทูลพระ
ทฤชฏิกานตมิท สตตวี สฤชฏ ภาควตา มหต ฯ	วิศวสฤช ¹²² ว่าสัตว์ที่น่ารักนี้ท่านผู้เจริญ
2.26	ผู้ยิ่งใหญ่ได้สร้างขึ้นแล้ว
ยไถษ ทิ ตไถวานยาน สฤชสว ภควนนิติ ฯ	2.27 ครั้นได้ยินคำพูดของฤชี่ทั้งหลายแล้ว และ
ตตสเตชา วจะ ศรุตวา ภาวิษยจจ ปุริโยชนม ฯ	จักเป็นประโยชน์ในภายหน้า
2.27	
อนุปศยน ปุณะ สฤชฏาน สสรชานยาน มฤ	(พระพรหม)ทรงพิจารณาอีกครั้งแล้ว ก็ทรงสร้าง
โคตตมาน ฯ สามนา รถนตเรณถ	ช้างที่ดีเลิศ พร้อมด้วยนางช้างกบิลยา ด้วยบท
ปตุนยา กบิลยา สห ฯ 2.28	สวดรัตนตระแห่งสามเวท
ปุณฺฑริกวงนปรชย ฺปุณฺฑริก ฺมฤโคตตมม ฯ	2.29 ช้างปุณฺฑริกเป็นช้างที่ดีเลิศ สุกสว่างตั้งดง
เศวตามโอรุหรวรณตวาต ปุณฺฑริก อิติ สมฤตเต	บัวขาว ทราบกันว่า ปุณฺฑริก มาจากสีที่เกิดจาก
๓ 2.29	น้ำฟ้าสีขาว

¹²² วิศวฤช (วิศวกฤช) เป็นสมณนามของพระพรหม

อด ปุષฺพทนต์อาขยทิกคฺโขตฺตติเต ฯ

ตโต'สฺถชท พุทฺทตฺตสํมณํ ตามรกรณยา สมํ
 ปรุฏะ ฯ ทนฺโตศจ ปุษฺพวรณํโกชะ ปุษฺพทนต์
 มหามฤคฺม ฯ
 ษฏฺฐปุษฺพวรณทฺนโต'ยํ ปุษฺพทนต์ อิติ สมฤตตะ ฯ
 2.30

จํปการุณราชีมลลิกาเกตกำพุชฺม ฯ
 พนฺธุกปรสวศเจติ ษฏฺฐปุษฺปาณิ ปรจกฺษเต ฯ
 2.31

อด วามนาขยทิกคฺโขตฺตติเต ฯ

ศฺยามํ ศฺยามชนปรุชฺยํ วศฺยาคณยา สห ฯ
 วามนํ วามเทวเยน สามณา นาคํ จ นินฺรมเม ฯ
 วามโน วามโนรทฺนโตชะ มาตงคชะ ปรกิรฺตติเต ฯ
 2.32

อด สฺุปรตฺติกาขยทิกคฺโขตฺตติกรมะท

สฺุปรตฺติกํ มหาวีรฺยํ สหานุปมยา ปรุฏะ ฯ 2.33
 ไวรฺูเปไณว สามณา จ นาคํ นามนา วินินฺรมเม ฯ

สุนฺทราววา ยสฺย สฺุปรตฺติกะ ปรกิรฺตติเต ฯ 2.34

การอุบัติของช้างประจำทิศชื่อ ปุษฺพทนต์

2.30 ต่อมา พระประภู (พระพรหม) ได้เนรมิต
 ช้างที่ยิ่งใหญ่ คือ **ปุษฺพทนต์** มีงาสีดอกไม้
 พร้อมด้วยนางช้างตามระกรรมา ด้วยมนตร์
 พุทฺทตฺตสํ (แห่งสามเวท) ทราบกันว่า ปุษฺพทนต์
 นี้ คือ ผู้มีงาสีดอกไม้ทั้งหก

2.31 ท่านกล่าวว่า ดอกไม้ทั้ง 6 ได้แก่ ดอกจำปา
 (จมปก) อรุณ (อรุณ) บัวสีน้ำเงิน (ราชิว) มะลิ
 (มลลิกา) การะเกต¹²³ (เกตก) บัวแดง (อํพุช)
 และบานเทียง (พนฺธุก)

การอุบัติของช้างประจำทิศชื่อวามนะ

2.32 (พระพรหม) ได้เนรมิตช้าง**วามนะ**สวยงาม
 ด้วยน้ำเงินเข้ม พร้อมกับนางช้างอังคณา
 ด้วยมนตร์วามเทวเยแห่งสามเวท
 กล่าวกันว่า วามน คือช้างที่มีงาเล็ก

ลำดับการอุบัติของช้างประจำทิศชื่อ สฺุปรตฺติกะ

2.33 พระประภู (พระพรหม) ได้เนรมิตช้าง
สฺุปรตฺติกะ ผู้มีความกล้าหาญ พร้อมด้วยนางช้าง
อนฺุปมา ด้วยมนตร์ไวรุปะแห่งสามเวท

2.34 กล่าวกันว่า ผู้ใดมีอวัยวะทั้งหลายสวยงาม
 ผู้นั้นคือสฺุปรตฺติกะ

¹²³ ดอกการเกต หรือ ดอกปาหนัน

อด อถนาขยทศโคชตปตติะ ๓

สามนา จ ปวมาเนน คชมนฺสนนิภม ๓
 วศยํขนวตยาสาวิชนํ นาม นิรมเม ๓ 2.35

(อชันศพทนิรุกติะ)

อชันาทริสวรโณ'ยํ โส'ชนะ ปรีกิริตติะ ๓

อด สารวเภามาขยทศโคชตปตติะ ๓

ไวราเชโนว ปทมากษํ ปทมาร์ ปทมสัภา
 โส'สฤตตสารวเภามํ จ ศุภรทนต์ุ จ ทนต์ินิม ๓
 2.36

(สารวเภาศพทนิรุกติะ)

สารสุมาทธิโก ภูมณา สารวเภาม อิติ สมฤตติะ ๓
 2.37

อด กุมุทาขยทศโคชตปตติะ ๓

สามนา จนนุทรมเสนาปี จกฺเร ปิงคลยา สห ๓
 กุมุทํ กุมุทปรชยํ นาคํ นาควโรปนม ๓ 2.38

การอุปติของข้างประจำทิศชื่อ อัญชนะ

2.35 (พระพรหม) ทรงเนรมิตข้างชื่ออัญชนะ
 พร้อมกับนางข้างอัญชนวดี (ผู้คล้ายกับอัญชนะ)
 ด้วยมนตร์ปวมาณแห่งสามเวท

(ที่มาของคำว่าอัญชนะ)

กล่าวกันว่า อัญชนะ คือ ผู้ที่มีสีผิวเหมือนพีช
 อัญชัน

การอุปติของข้างประจำทิศชื่อ สารวเภามะ

2.36 พระปัทมสมภพ (พระพรหม) ทรงเนรมิต
 ข้างสารวเภามะ พร้อมกับนางข้างศุภรทนต์ุ ด้วย
 มนต์ร์ไวราชะ (แห่งสามเวท) เป็นข้างที่
 มีตาเหมือนดอกบัว มีสีดอกบัว

(ที่มาของศัพท์ สารวเภามะ)

ทราบกันว่า “สารวเภาม” มาจากการมีอยู่ชุกชุม
 ในทุกที่

การอุปติของข้างประจำทิศชื่อ กุมุทะ

2.39 (พระพรหม) ทรงเนรมิตข้างประเสริฐสุด
 ชื่อกุมุท งามเหมือนดอกบัวกลางคืน พร้อมกับ
 นางข้างปิงคลา แม้ด้วยมนตร์จันทรมสะแห่งสาม
 เวท

(กุ่มุทศพทนิรุกติยะ)

(ที่มาของศัพท์กุ่มุท)

กุน่า มุทฺ ยะ กโรติ กุ่มุทะ ส นิคทายเต ฯ
 อถวา กุ่มุทปรชยะ กุ่มุโท'ยํ ปฺรกีรติตยะ ฯ 2.39

2.39 กล่าวกันว่า ผู้ใดทำความยินดี (มุท) แก่โลก (กุ) ผู้นั้นคือ กุ่มุท, และกล่าวกันว่า กุ่มุทนี้ มีความงามอย่างดอกบัว (กุ่มุท)

โอราวตะ ปุณฺทริกะ ปุชฺปะทนต์'ถ วามนะ ฯ
 สุปฺรตีโก'ณชนะ สารวเภามะ กุ่มุท อิตฺยปี ฯ
 เอเต ยถากรมํ ปโรกตายะ ปุรวาทินาม ทิคำ
 คชชะ ฯ 2.40

2.40 ช้างประจำทิศแห่งทิศตะวันออกเป็นต้น ถูกกล่าวไว้ตามลำดับ ดังนี้ โอราวต ปุณฺทริก ปุชฺปะทนต์ะ วามนะ สุปฺรตีกะ อัญชนะ สารว เภามะ และกุ่มุท

อภฺรมุชะ กปีลา ตามรกรณฺี จาถำคณา ปุณะ ฯ
 ตโถวานุปมา จาถำชนวตเยว¹²⁴ เรนุกา ฯ
 ศุภฺรทนต์ี ปีคลา เจ[ตฺเย]ตา ทิคคชเรนุกาชะ ฯ
 2.41

2.41 ช้างพังประจำทิศเหล่านั้น ได้แก่ พังภฺรมุ กปีลา ตามรกรณฺี อังคณา อนุปมา อัญชนวตี ศุภฺรทนต์ี ปิงคลา

อิตฺยษฏทิคคชานามุตฺตติชะ ฯ

จบเรื่องกำเนิดช้างประจำทิศทั้งแปด

อถ ทิคคชสนฺตานิโนตฺตติกรมะ ฯ

ลำดับการอุปติฎฐกหลานของช้างประจำทิศ

ตตฺร ปฺรถมสฺย โอราวตทิคคชสฺย สนฺตานิโนต
 ตฺติ- กรมะ ฯ

ลำดับที่ 1 ลำดับการอุปติฎฐกหลานของช้าง ประจำทิศ ชื่อโอราวต

สปกฺษชะ กามรูปาสเต วิเจอร์ชะ ปถฺถิวีตเล ฯ
 สถาเนชฺ รมณฺีเยชฺ กรินฺนีภชะ สมฺนวิตชะ ฯ 2.42

2.42 ช้างเหล่านั้นมีรูปตามใจปรารถนา มีปีก และกระจายไปยังที่ต่างๆ บนพื้นโลก ในสถานที่ อันรื่นรมย์ทั้งหลาย พร้อมด้วยช้างตัวเมีย

¹²⁴ ฉบับต้นขารุ ใช้ “จาถำชนวตฺยถ”

- สรวลกษณสมปนนานษณา ไกลาสรวจสะ ฯ
 อภรมวยำ ษนยามาส ปุตราไรราวโต คชะ ฯ
 2.43
- เมฆะ ปัทโฆโร'ริษฏศุจปโล รุจิโร'งคทะ ฯ
 อรุชะ ปทุมคุลผศจ ตสยาษณา ชชญิเร สุตาษ
 ฯ 2.44
- ทีรฆศุณทะ สิตศโรตรทนต์โคมากุชิวาลิธิ ฯ¹²⁵
 มต์คโซ มหากายะ โส'ยไมรรวตานวยะ ฯ 2.45
- อถ ทวิทียสย ปุณฺทริกาขยทิคคชสย สนฺดา
 โนตปตติกรมะ ฯ
- ปุณฺทริโก'บยชนยตกปิลายำ สุตานิมาน ฯ
 จตุโร หนนิริตถ์ จ สุประทิษฏุ ปรมรทนม ฯ
 2.46
- ชีมุตฺ จาตมสสุตฺลยนาตมตฺลยปฺรากรฺมาน ฯ
 กุพชโรมา พฤษฏฏุเก โกรธนะ สารเสกษณะ ฯ
 อขณฺทายตศุณฺโท'ยั ปุณฺทริกาณวยะ กิริ ฯ
 2.47
- 2.43 ช้างไอรวัตให้กำเนิดลูกทั้งหลายจากนาง
 ช้างอภรมจำนวน 8 ตัว มีอำนาจตั้งเขาไกลาส
 และเพียบพร้อมด้วยคุณลักษณะทั้งปวง
- 2.44 ลูกทั้งหลายที่กำเนิดแล้ว 8 ตัวของช้าง
 ไอรวัต ได้แก่ 1) เมฆะ 2) ปัทโฆทะ 3) อริษฏะ
 4) จปละ 5) รุจิระ 6) อังคทะ 7) อรุชะ 8) ปัทม-
 คุลผะ
- 2.45 ช้างใดเป็นลูกหลานของช้างไอรวัต ช้าง
 นั้นมีร่างกายใหญ่โต มิ่งวงยาว มีหู ขน ตา และ
 หางสีขาว
- ลำดับที่ 2 ลำดับการอุปติลูกหลานของช้าง
 ประจำทิศชื่อปุณฺทริก
- 2.46-47 ช้างปุณฺทริกให้กำเนิดลูก 4 ตัว จาก
 นางกปิล่า ได้แก่ 1) หนนิริตถะ 1) สุประทิษฏุ
 3) ปรมรทนะ 4) ชีมุตตะ
- ช้างลูกหลานของปุณฺทริกนั้นมิ่งวงยาวตลอด ตา
 เหมือนหงส์ ขีโมโห ตะพองใหญ่ และขนโค้ง มี
 กำลังเท่ากับตนเอง (ช้างปุณฺทริก)

¹²⁵ ฉบับต้นขารุ “ทีรฆศุณทสิตศโรตรทนต์โคมากุชิวาลิธิ ฯ”

อด ตฤตีสย ปุษฺปนตาขยทิกคชสย สนฺตา
โนตฺปตฺติกรมะ ฯ

ปุษฺปนตสตามรกรณฺยํ ตถา’ชนยทตฺมชานา ฯ
วิษฺหยฺ สารสฺ ริกโก วิจิตฺราหฺวฺ วิจารินมฺ ฯ
2.48

สฺถูลพิณฺทุรฺรฺวโรศะ กฤชณโรมา กฤโศทระ ฯ
ปฤตุสฺกนฺธสฺโต’ยฺ ปุษฺปนตานวโยทฺภาวะ¹²⁶ ฯ
2.49

อด จตุรฺรฺสย วามนาขยทิกคชสย สนฺตา
โนตฺปตฺติกรมะ ฯ

องคฺนายามชนยทวามโน’ปี สฺตุ คชะ ฯ
สนิครฺนีลามพุทฺทปรชฺยํ นามนา นีลามพุทฺ ฺนถป
ฯ 2.50

ชวี ชลวิหาเรจฺจฺจะ ทิรฺมฺสฺโต’คฺนิวฺรณฺยฺกฺ ฯ
วิสตฺรารายามวเนช วารโณ วามนानวเย ฯ
2.51

อด ปณจฺมสย สฺสุปรฺตีกาขยทิกคชสย สนฺตา
โนตฺปตฺติกรมะ ฯ

ตไถวานุปฺมายํ จ สฺสุปรฺตีกาตฺสฺตาสฺตฺรเย ฯ
ปฤตุสฺจ สมฺปฺรหฺารี จ สมฺปาตี จ ปฺรชชฺญิเร ฯ
2.52

ลำดับที่ 3 ลำดับการอุบัติของลูกหลานข้าง
ประจำทิศ ชื่อปุษปะทันตะ

2.48 ข้างปุษปะทันตะให้กำเนิดลูกจากนางข้าง
ตามระกรรม ได้แก่ 1) วิษหะ 2) สารสะ 3) ริก
กะ 4) วิจิตร และ 5) วิจาริน

2.49 ลูกหลานของข้างปุษปะทันตะนี้มิ่งวงและ
ลำตัวใหญ่ มีจุดขนาดใหญ่ สันหลังโค้งเหมือน
คันธนู ขนสีดำ และท้องเล็ก

ลำดับที่ 4 ลำดับการอุบัติลูกหลานของข้าง
ประจำทิศ ชื่อ วามนะ

2.50 ข้าแต่พระราชา ข้างวามนะให้กำเนิด
ลูกข้างตัวเดียวจากนางข้างอังคณา มีชื่อว่า
นีลามพุทะ มีลักษณะเด่นชัดเหมือนเมฆดำแน่น
หนา

2.51 ข้างลูกหลานของข้างวามนะนั้นมีความยาว
และตัวใหญ่ ชอบหาแหล่งน้ำ ว่องไว งวงยาว
มีผิวสีเพลิง

ลำดับที่ 5 ลำดับการอุบัติลูกหลานของข้าง
ประจำทิศ ชื่อสุประตีกะ

2.52 ลูกข้างสามตัวเกิดจากข้างสุประตีกะและ
นางข้างอนุปมา ได้แก่ 1) ปฤตุ 2) สัมประหาริน
และ 3) สัมปาติน

¹²⁶ ฉบับต้นขารุ “ปุษฺปนตานวยาทฺภาวะ”

กโปตาทกษะ กโรทกระ ไกรวทยุติรูนตะ ฯ 2.53 ช้างที่เป็นลูกหลานของช้างสุประตีกะกล้า
 สุกษมโรมา สุวีโร'ย สุปรัตีกานวโย ทวิปะ. ฯ
 2.53 หมายมาก มีขนละเอียด ตาเหมือนนกพิราบ
 มิงวงยาว สูงเด่น สว่างไสวเหมือนดอกบัว

อด ษษุรุสยำขนาขยสย ทิคคชสย สนตา ลำดับที่ 6 ลำดับการอุปติลูกหลานของช้าง
โนตปตติกรรมะ ฯ ประจำทิศ ชื่ออัญชนะ

[อนุษฎุภ]

อชันศำขนาขยยามัขนาจสนนิภาน ฯ 2.54 ช้างอัญชนะ และนางช้างอัญชนาวตีคล้าย
 ทิวยาปรเมยารุชะ สุขุเว ส สุตานิมาน ฯ 2.54 กับภูเขอัญชนะ ให้กำเนิดลูกสามตัว ได้แก่ 1)
 สนิคชวาลธิทโตษฐะ เซวตโรมา สุขุษกระ ฯ 2.55 ช้างที่กำเนิดจากลูกหลานของช้างอัญชนะ
 ตุงคชงฆะ กุณชโร'ย อณชนานวยสมภวะ ฯ
 2.55 มีแข้งสูง งวงสวยงาม มีขนสีขาว ริมฝีปาก ฟัน
 และหางเป็นระเบียบ

อด สปตมสย สารวเภามาขยสย ทิคคชสย สน ลำดับที่ 7 ลำดับการอุปติลูกหลานของช้าง
ตานิโนตปตติกรรมะ ฯ ประจำทิศ ชื่อสารวเภาวะ

ศุภรทนต์ยา สารวเภามะ ปญจาขณยทาตมขาน ฯ 2.56 ช้างสารวเภาวะ มีลูก 5 ตัวจากนางช้างศุ
 ฯ 2.56 ภรทนต์ได้แก่ เมฆะ, ปุษปธร, อสหยะ, สห
 เมฆะ ปุษปธโร'สหยะ สหปทมมหารณเว ฯ ปัทมะ และมหารณวะ
 2.56

หรัสวศโรตเรกษณะ สตุลคณทะ ศุณทาลมสต 2.57 ช้างลูกหลานของช้างสารวเภาวะนี้เป็นช้าง
 กะ ฯ กานตะ ปาฏลวรโณ'ย สารวเภามานวโย
 คชะ ฯ 2.57 ที่น่ารัก ผิวสีชมพู ตาและหูมีขนาดเล็ก กะโหลก
 งวง และแก้มมีขนาดใหญ่

อถาษฏมสย กุมทาขยสย ทิคคชสย สนตา
โนตปตติกรมะ ฯ

ปิงคลายำ สมุตปนเนา กุมทสยาปี ทนดินะ ฯ
ตณยาวาตมสทฤเศา มหาปทโมรัมมิมาลินา ฯ
2.59

ตามรากษสตุจคทนต์ไ'ยั กฤษณวิสตีร์ณปุษุกระ
ฯ
กุมุทาปาณชระ กุมภี กุมุทานวยสมภวะ ฯ
2.60

อิติ ทิคคชสยปุตโรตปตติกรมะ

ไอรราวตคชาต อษฎฐา ปุตระ
ปุณชรีกคชาต จตวาระ ปุตระ
ปุษุทนต์คชาต ปิง ปุตระ
วามนคชาต เอกะ ปุตระ
สุปรตีกคชาต ตระยะ ปุตระ
อชันคชาต ตระยะ ปุตระ
सारวภามคชาต ปณจ ปุตระ
กุมุทคชาต ทเวา ปุตระ

ลำดับที่ 8 ลำดับการอุบัติลูกหลานของช้าง
ประจำทิศชื่อกุมุท

2.59 ลูกทั้งสองของช้างกุมุทที่เกิดจากนางช้าง
ปิงคลา ช้างทั้งสองเหมือนตัวเองมาก ได้แก่
1) มหาปัทมะ และ 2) อูรัมมิมาลิน

2.60 ช้างลูกหลานของช้างกุมุทนั้น มีสีขาอม
เหลืองเหมือนดอกบัวสาย (กุมุท) งวงยาวสีดำ
งายาว และตาเป็นสีแดง

จบลำดับการอุบัติลูกหลานของช้างประจำทิศ

จากช้างไอรราวต มีลูก 8 ตัว
จากช้างปุณชรีก มีลูก 4 ตัว
จากช้างปุษุทนต์ มีลูก 5 ตัว
จากช้างวามนะ มีลูก 1 ตัว
จากช้างสุปรตีกะ มีลูก 3 ตัว
จากช้างอชันนะ มีลูก 3 ตัว
จากช้างसारวภามะ มีลูก 5 ตัว
จากช้างกุมุทะ มีลูก 2 ตัว

อด ควาวยวเทวนิรูปณม¹²⁷ ฯ

คณ เทวคณานำ ตู วิสตราระ สंपรจกษเต ฯ
พรหมมา มูรธนี คเล ศกระ สกนธะ วิษณูรปี
สฤติตะ ฯ 2.61

อคนิรนาภา รวิรทฤษณูย่า มฤตยุชะ ปาเพชु ทน
ตินาม ฯ ธรา วิศาลา วฤษสสุ เมฒเร จาถ พร
ชาปติชะ ฯ 2.62

หสตะชु นาคาสติษฐนติ สรวโลกธูร์ธระ ฯ
คาตโรยรศวิเนา ศโรตเร ทิโส มนสิ จนทรมาชะ
 ฯ 2.63

อโคปาเคชु เวทาศุจ พุทเธา ศंपุรวยวสฤติตะ ฯ
ปรชนโย ทฤทิ นาคานามิติ เทวคณาะ
สมฤตตะ¹²⁸ ฯ 2.64

การปรากฏเทพเจ้าในอวัยวะต่างๆ ของช้าง
2.61-64 รายละเอียดว่าด้วยเทวดาทั้งหลายใน
คณะ ปรากฏดังต่อไปนี้
เหล่าเทวดาทั้งหลายถูกจำได้ว่า

- 1) พระพรหมสถิตอยู่บนศีรษะของช้างทั้งหลาย
- 2) พระอินทร์สถิตอยู่ที่คอ
- 3) พระวิษณุสถิตอยู่ที่ร่างกาย
- 4) พระอัคนิสถิตอยู่ที่ท้อง/สะดือ
- 5) พระอาทิตย์อยู่ที่ดวงตา
- 6) พระยม (มฤตยู) อยู่ที่เท้าทั้งสองข้าง
ทั้งหลาย
- 7) พระกมุ (ธรา) สถิตอยู่ที่หน้าอกอันกว้างใหญ่
- 8) พระประชาปติสถิตอยู่ที่องคชาติ
- 9) เทวดาทั้งหลายผู้แบกภาระของโลกทั้งปวง
(สรวธูร์ธระ) สถิตที่ขวงของช้าง
- 10) พระอัควินทั้งสองสถิตที่ขาหลังทั้งสอง
- 11) เทวดาประจำทิศสถิตอยู่ที่หู
- 12) พระจันทร์สถิตอยู่ในใจ
- 13) พระเวทสถิตที่อวัยวะน้อยใหญ่
- 14) พระศัมพสถิตที่ปัญญา
- 15) พระประชันยะสถิตที่หัวใจ

อิติ ปาลกาปยมหรชิปฺรณิเต คชศาสฺเตร
อษฏทิกคโชตปตติกถนํ นาม ทวิติยํ ปฺรกรณม
 ฯ

จบประกรณ์ที่ 2 เรื่องการอุบัติของช้างประจำ
ทิศทั้ง 8 ในคัมภีร์คชศาสตร์ ผลงานของมหา
ฤชิปาลกาปยะ

¹²⁷ ฉบับต้นขารุ “คชยวเทวดาชะ”

¹²⁸ ฉบับต้นขารุ “เทวคณามสมฤติฯ”

ประกรณที่ 3

ตฤตยปรกรณม ทศคชศปาณครทกณม

ประกรณที่ 3 เรื่องการแก้คำสาปของช่างประจำทิศ

[อนุษฎฐภ]

กทาจิทาคต คป้า ปาลกาปย มุณีศวรม ฯ
ปรตยุดถายาภคมยารธยปาทยากย้า ปรติ
พูชย จ ฯ 3.1

3.1 กาลครั้งหนึ่ง พระราชาแห่งอังคะ ได้ลุกขึ้น
ต้อนรับมหาฤษีปาลกาปยะผู้มาเยือนโดยไม่ได้บอก
ล่วงหน้าได้ แล้วบูชาอย่างสูงด้วยน้ำล้างเท้า

อัคราชศตโต ภูโย'ปยปถจณมุณีศวรม ฯ
กถั ทวิทนต์นิรวฤตติะ กถมลปายุชศจ เต ฯ
3.2

3.2 ต่อมาพระราชาแห่งอังคะก็ได้ถามผู้เป็นยอดแห่ง
มุณีอีกว่า “กำเนิดของช่างสองงาเป็นเช่นไร เหตุใด
พวกมันมีอายุสั้น”

ชิวหา กถั ปรวฤตตทา เสวทศจาภยนตระ
กถม ฯ กถั นรธณ้า ปตฺรตวมนตฺรทาทะ กถั
ภเวต ฯ 3.3

3.3 เหตุใดลิ้นของช่างจึงหายไป เหตุใดเหงื่อจึงอยู่
ข้างใน เหตุใดช่างจึงเป็นพาหนะของคนทั้งหลาย
และเหตุใดจึงมีความร้อนอยู่ภายใน

สววีรยส์ปทชญานัน กถั ปก้าพุป้าสุภิยะ ฯ
วิทฤตติศจ กถั มุชกาทรศนั จ ตถากวต ฯ 3.4

3.4 เหตุใดจึงลืมความกล้าหาญทั้งปวง เหตุใดจึง
ชอบเล่นโคลน น้ำ และฝุ่น เหตุใดจึงมองไม่เห็นถู่
อัณฑะ

กถั กามจธราภาวะ กถั เทวตวหีนตา ฯ
กถั สวกียวิณมุตเร ชิฆรนต์เยเต มฤคธา อิติ ฯ
3.5

3.5 เหตุใดช่างทั้งหลายจึงไม่อาจไปได้ตามใจ
ปรารถนา เหตุจึงไม่มีความเป็นทิพย์ และเหตุใดจึง
ดมกลิ่นมูลและมูลของตนเอง¹²⁹

¹²⁹ สตีเฟน แอลเทอร์ (Stephen Alter) อ้างถึง รามาน สุกุมาร ว่าได้พรรณนาถึงการสังเกตลูกช่างกินมูลข้าง
โตในฝูง และอธิบายพฤติกรรมนี้ว่า coprophagy (การกินอุจจาระ) อันเป็นวิธีการซึ่งช่างวัยเยาว์สามารถย่อย
จุลินทรีย์ที่ผลิตเอนไซม์ซึ่งจำเป็นสำหรับการบ่อยได้ เนื่องจากเอนไซม์เหล่านี้ไม่ได้ปรากฏโดยธรรมชาติในกระเพาะ

- ราชบุตร ปรสนนาตมา บโรวาจ วทดำ วรระ ฯ
ครหโทษพลเนว วารณาสตวงคภูปเต ฯ
ศปตา อภูวน มุณีภะ ตสมาด ศาปะ ปรวภษย
เต ฯ 3.6
- 3.6 พระมุณีผู้ประเสริฐเหมือนนักปราชญ์ มีอาตมาผ่อง
ใส ได้ประกาศแก่พระราชบุตร ด้วยความยินดี (ได้ทูล
พระราชบุตร) ว่า “ข้าแต่ เจ้าแห่งอังคะ ช้างทั้งหลาย
เป็นเช่นนั้นก็ด้วยกำลังแห่ง (เคราะห์และโทษ) โทษที่
ถูกกำหนดไว้
- ฤชิริที่รฆตปา นาม ตสยาศรมมุปากตาะ ฯ
ทิกคชาะ สักตาะ สรวะ ชฆนุราศรมวาสินะ ฯ
3.7
- 3.7 ช้างทั้งหลายถูกสาปแล้ว (เหตุที่ช้างทั้งหลายต้อง
คำสาป) (เพราะถูกสาปโดยฤชิตทั้งหลาย) เนื่องจาก
ช้างประจำทิศทั้งหลายได้เข้าไปยังอาศรมของพระ
ฤชินามว่า แล้วพากันฆ่าผู้อยู่ในอาศรมทั้งหมด
- ทฤษฏทิกคชกฤตมทริชิวรกรรมะ ฯ**   **การฆ่ามหาฤชิตโดยช้างประจำทิศที่ชั่วร้าย**
- กรุทเธน เตน ศปตาสเต ภวิษยถ น สักยะ ฯ
ทวิทนต์ตะ สวกุโลตปนนะ ตไถวาลปายุษศจ
เต ฯ 3.8
- 3.8 ด้วยความโกรธ ฤชิตจึงสาปช้างเหล่านั้นว่า พวก
เจ้าจะถูกสาปอย่างแน่นอน ช้างที่เกิดในตระกูลของ
ตนจะมีสองงา และมีอายุสั้น
- หีนวีรยชโวตกรุชา หินา เทวปรภาวตะ ฯ
วิมุกตาะ กามจาเรณ ภวิษยถ น สักยะ ฯ 3.9
- 3.9 ความกล้าหาญ ความว่องไว และความเป็นเลิศ
จะถดถอย รัศมีทั้งหลายของเทวดาจะหายไป พวก
เจ้าจะไม่สามารถไปตามใจชอบได้อย่างแน่นอน
- นรณำ วาหนตว์ จ คมิษยถ จ วารณะ ฯ
อทยปรภฤติ โภ ยูย์ ปภษหินา ภวิษยถ ฯ
3.10
- 3.10 ช้างทั้งหลาย เจ้าจะตกเป็นพาหนะของคน
ทั้งหลาย นี้แน่ นับตั้งแต่วันนี้ เจ้าจะไม่มีปีก

และลำไส้ของช้าง แต่จะส่งผ่านจากข้างร่นหนึ่งไปยังร่นถัดไป. ดู Stephen Alter, *Elephas Maximus: A Portrait of the Indian Elephant*, 38

ฤๅษีโณว คชาะ ศปตา ปกษหีนา มหิตเล ฯ
 นฤปาลำ วาหนตฺวิ จ ปราปุรัมหีปเต ฯ
 3.11

3.11 ข้าแต่ เจ้าแห่งอังคะ ด้วยคำสาปของฤๅษี
 ดังกล่าว ช้างบนโลก จึงไม่มีปีก และตกเป็นพาหนะ
 ของมนุษย์ นั้นแล

(คำสาปของพระอัคนิ)

อถ เทวา หวิรภาคิ กทาจิณนาคนเย ทหะ ฯ
 ตโต'คฺนิรภวทหฺรูป¹³⁰ตสฺตทนฺเวษณตฺตฺประ ฯ
 3.12

3.12 กาลครั้งหนึ่ง เทวดาทั้งหลายได้ประทานครึ่ง
 ของเครื่องสังเวย (หวิส) แก่ช้างพังตัวหนึ่ง พระอัคนิ
 จึงพิโรธ และออกติดตามเสาะหาช้างนั้น

พรหมา โปรวาจ ทิงนาคานคฺนิมนเวษณฺมาตม
 ชาน ฯ คจฺจเตติ ตถา กุรัม อิติ เต ป
 ราหฺรพชฺชม ฯ 3.13

3.13 พระพรหมประกาศแล้วว่าจะไปหาลูกทั้งหลาย
 (ได้ตรัสกับพรหมบุตรทั้งหลาย/เหล่าพรหมบุตร) เพื่อ
 เสาะหาช้างประจำทิศและพระอัคนิ พรหมบุตร
 เหล่านั้นกราบทูลพระพรหมว่า ฟังกระทำให้เช่นนั้น
 พระองค์จึงได้ออกเดินทาง)

อถ ทิรชฺวารณฺยฤเชษะ สานฺนุคาะ สาทมชา
 คชาะ ฯ คตฺวาครมฺ หุตาศสฺย ตสฺย
 ปตฺนีมกฺลฺมชาม ฯ 3.14

3.14 ต่อมา ช้างทั้งหลายพร้อมด้วยลูกและบริวาร
 ของฤๅษีทิวารณยะก็ไปยังอาศรมบูชาไฟ หากรรยา
 ผู้เฒ่าลทินของท่าน

ฆรชฺยามาสฺรคฺนิสฺตุ คฺุโฒ เทวาตฺมำ ตตะ ฯ
 สฺวาหยาเย กรฺนทิตฺ ฺศฺรุตฺวา กรฺุทฺโธ ทคฺรฺมฺปา
 คมตฺ ฯ 3.15

3.15-16 ฝ่ายพระอัคนิ(ผู้ต้องการบดขยี้ ปกปิด
 อาตมมันทิพย์ ได้ยินเสียงร้องคร่ำครวญของพระสวา
 หา ก็โกรธ พระอัคนิผู้มีความเจตจำนงแห่งเทพ (ผู้ทรง
 เทวานุภาพ) ก็เข้าไปหาช้างทั้งหลายเพื่อจะเผาให้
 ไหม้ และสาปช้างเหล่านั้นแม้ว่าจะอยู่ต่อหน้าพระ
 พรหมก็ตาม

เตชฺมา เทวปฺรภาวานฺน ศกฺโต ทคฺรฺมฺเนกปาน ฯ
 ศสาป ปุรวฺ ปุโรโต พฺรหฺมโณ'ปิ มตฺคชาะ ฯ
 3.16

¹³⁰ ฉบับต้นขวารุ “ทฤป”

- ว ยั ตถา กุรม อิติ ปราหุรยสมาทศกิตาเซ ฯ
ตสมาททยปรภฤตเยว ชิหฺไวษำ ปริวรฺติตา
ทท3.17
- ภวตฺวณฺตรทาหฺยุกฺตา อปี นาคา ภวณฺตฺวมี ฯ
อิตฺยณฺตรทาหฺยุกฺตาสฺเต คฺชรูปา นินาทินะ
ทท3.18
- ชฺหุศฺจ ไตรทศํ รูปมฺุปตฺสฤคฺจ เวธสม ๑ ส จ
ตานุ วิภฺษย หสฺตาทฺยำ ปริมฺฤชฺยาห ปทฺมภู
ทท 3.19
- กุโตะ ภยํ สมฺุตฺปนฺนํ รูปตฺยาคะ กถิ กถฺตะ ฯ
อถาคณิศาปมฺุกฺตฺวา เต สฺวาปราริํ ตฺ โนจิเร ฯ
3.20
- ตตะ กุรฺุทฺธะ ปทฺมโยนิเซ ตานุ ศศฺาป ยถาหิตม
๑
คฺชา ทตฺตุ นิรวาณิ ลฺุณฐฺนาตฺ ปิกปฺาสุชฺุ ฯ
3.21
- อนน พฺุรฺหมศฺาเปณ ตโต'ทฺยาปี มตฺคฺชาเซ ฯ
นฺชฺุณฺนาตฺรทาหฺุชฺาศฺจ นีราคฺาศฺจ ภวณฺตฺยมี
ทท 3.22
- 3.17 ข้าทั้งหลายนั่นแหละว่า ฟุ้งกระทำเช่นนั้น
เพราะความไม่เกรงกลัว นับจากวันนี้ ลิ่นของพวกมัน
ก็ม้วนกลับ
- 3.18 แม้ข้างทั้งหลาย เหล่านั้น (อมี) จึงประกอบด้วย
ความร้อนภายใน ดังนั้นข้างทั้งหลายจึงมีความร้อน
ภายในและมีเสียงคำราม
- 3.19 พวกมัน (ข้างเหล่านั้น) จึงละรูปทิพย์ (กายทิพย์
หายไป) เข้าไปเฝ้าพระพรหม (เวธสม) พระปัทม¹³¹
(พระพรหม) ทอดพระเนตรเห็นพวกมัน จึงเอาพระ
หัตถ์ทั้งสองลูบพวกมันและตรัสว่า
(การถอนคำสาปของพระพรหม)
- 3.20 ความกลัวเกิดขึ้นจากที่ใด การละรูปทิพย์ ถูก
กระทำให้โดยวิธีใด จากนั้น พวกมันเล่าถึงคำสาปของ
พระอัคนิ แต่ไม่ได้กล่าวถึงความผิดของตนเอง
- 3.21 พระพรหมจึงพิโรธ และสาปข้างทั้งหลายตาม
โทษนั้นๆ ว่า ข้างทั้งหลายในฝุ่นและโคลนเนื่องจาก
การทำลายความสงบ
- 3.22 ด้วยคำสาปของพระพรหมนั้น แม้วันนี้ ข้าง
ทั้งหลาย(เหล่านั้น) ก็ปราศจากราคะ และ มีทุกข์คือ
ความร้อนภายในหายไป

¹³¹ ปัทม (ปัทมภู) แปลว่า ผู้เกิดจากดอกบัว ในที่นี้หมายถึงพระพรหม

เสวทปรกฤษณนวสตรตวาท เทวาสตุ ศิถิลา ยูธิ 3.23 อนึ่ง ทวยเทพผู้มีกายชุ่มโชกด้วยเหงื่อ จึงย่อ
 ๗ จลจจุยตาสนาหะ สรวเว โนตสหนเต ยูธิ สม
 เต ๗ 3.23 หย่อนในการรบ เทพเหล่านั้นทั้งหมดมีอาสนะที่
 เคลื่อนที่ได้ (วิมาน) โคลงเคลงไปมา จึงไม่อดทน ต่อ
 (ใน) การรบ

(คำสาปของพระวรุณ)

ตทาท ตาน คชาน ปาศี เสวโท น สยนทต่า 3.24-5 ในกาลนั้น ผู้ถือบ่วงบาศ¹³²ตรัสแล้วว่าเหงื่อของช้าง
 พหิหะ ๗ ทั้งหลาย จงอย่าไหลออกมาข้างนอก

(คำสาปของฤๅษีภฤคุ)

ภฤโคหะ กทาจินมัตคาคะ สปัตถ¹³³ทมโนหรม 3.24-5 คราวหนึ่ง ช้างทั้งหลายได้เข้าไปยังอาศรม
 ๗ 3.24 ของฤๅษีภฤคุที่รมรื่นด้วยต้นตีนเป็ด (สปัตถ) จึง
 อาศรม ชคมุรุมตตา มทคนธาสทิสทนะ ๗ 3.25 วิงเวียน ไม่สามารถทนกลั่นคลื่นเหียนได้ พวกมันจึง
 ๗ 3.25 ถ่ายมูลและมูลในกองไฟ

อคเนา มูตรปรีษานิ ตทา วิสสุชชุตจ เต ๗ 3.26 ฤๅษีภฤคุจึงโกรธ และสาปช้าง เหล่านั้น โดย
 3.25 กล่าวไว้ว่า “ช้างทั้งหลายจงดมกลิ่นมูลและมูลของ
 ตตะ กรุทโธ ภฤคุมุนิหะ ศศาไปตาน มตคชาน ๗ 3.26 ฤๅษีภฤคุจึงโกรธ และสาปช้าง เหล่านั้น โดย
 ๗ 3.26 กล่าวว่า “ช้างทั้งหลายจงดมกลิ่นมูลและมูลของ
 สวกีย เอว วิณมุตเร ชิฆรนตเวเต มฤคา อิติ ๗ 3.26 ตนเองเถิด”
 ๗ 3.26

ตตสตเวตทาน มฤคาน ทฤษฏาวา ชงคมานิว 3.27 (คำสาปของพระพรหม)
 ปรวตทาน ๗ ฤษโย วิสมิตาหะ สรวเว วากยมูจจะ
 ปีตามหม ๗ 3.27

¹³² ปาศิน (ปาศิน) แปลว่า ผู้ถือบ่วงบาศ เป็นสมญานามหนึ่งของพระวรุณ ในคัมภีร์พระเวท ถือว่าพระวรุณ เป็นเทพเจ้าที่มีบ่วงบาศไว้มัดคนบาป, ดู Wendy Doniger O'Flaherty. *The Origins of Evil in Hindu Mythology*. (Delhi: Motilal Banarsidass, 1976), 170.

¹³³ ฉบับต้นชาวูร์ “สปัตถจ”

- 3.27 ต่อมา เมื่อฤๅษีทั้งปวงได้เห็นช้างเหล่านั้น เคลื่อนที่ราวกับภูเขาก็ก็น่าประหลาดใจ จึงกราบทูลพระ ปิตามหะ (พระพรหม)
- 3.28 ช้างเหล่านั้น มีความกล้าหาญอย่างยิ่ง เป็นสัตว์ ยิ่งใหญ่ ประกอบด้วยรูปร่าง (มหิมา) อำนาจ และ กำลัง (ถ้าหาก) พวกมันโกรธ โฉนเลยจะไม่ทำร้าย สัตว์เหล่าอื่นเล่า
- 3.29 ต่อมาพระพรหม ผู้มีพระทัยแน่วแน่ ได้ตอบ กลับมุนีทั้งหลายว่า ช้างเหล่านั้น หารู้ความถึงพร้อม แห่งพลังกำลังของตนไม่
- 3.30 พระพรหมผู้มีพระทัยดิ่งลงในความโกรธที่แน่นหนา ได้สาปช้างทั้งหลาย โดยทำให้ตำแหน่งงู อัมพะของช้างซ่อนอยู่ข้างล่าง ตลอดเวลา ตรง กึ่งกลาง ในที่เป็นรอยต่อของข้อต่อที่อยู่บนเท้าทั้งสองของตัวช้าง เนื่องจากพวกมันบรรทุุกุญโธปกรณ์ ที่หนัก
- 3.31 สำหรับช้างทั้งหลาย ที่เที่ยวไปในป่า ซึ่งเป็น ลูกหลานของพวกเรา ผู้ถูกเผาผลาญด้วยไฟคือคำ สาปของพระฤๅษี จะมีความเป็นอยู่อย่างไร
- อติวีรยา มหาสตุตวา รูปเตโชพลานวิตา ๑
 กถเมเต มฤคาธะ กรุทุธา น หีสยุธะ ปราณินโน'
 ปราณ ๓ 3.28
- อถ พรหฺมา ปรีตีตตมา ตาน มุนีนํ ปรีตย
 ภาษต ๑ สุววีรยสมปทํ หเยเต น เวตสยนตี
 มฤคา อิติ ๓ 3.29
- [วสันตติลกา]
 พรหฺมา มฤโธปกรณ¹³⁴จฺยุดิการณาจ
 นาคานํ ศศाप ฆนโกปนีวิษฺณุเจตาะ ๑
 คাত্রทวยตริกคกสนธิษุ มธยเทเศ
 มุษฺกสฺถิติ วิธิธาด สดตํ คชสย ๓ 3.30
- [อนุษฺงฺก]
 อถ เต วารณาะ ศฺรุตฺวา ศापมาตมาปราชฆ
 ๑
 ปรี ไทนยมุปากมย พรหฺมาณมิทมุจิเร ๓
 3.31

¹³⁴ ฉบับต้นขุฑุมุ “ฉมฤโธปกรณ” .

- มุณีศานิปานิทธานำ¹³⁵ ภาวิษยติ คติะ กถม ฯ
 อสุมากมนวยานำ ตุ คชานำ วนจารินาม ฯ
 3.32 (การช่วยเหลือของพระพรหม)
 3.32 ต่อมา เมื่อช้างทั้งหลาย(เหล่านั้น)ได้ยินคำสาป
 อันเกิดจากความผิดของตน ก็รู้สึกเศร้าใจอย่างยิ่ง จึง
 เข้าไปเฝ้าพระพรหม และกล่าวดังนี้
- โรคมุกติะ ถถุ พุรหมนุ วิษมาตยศนาทิจิ ฯ
 อิตถุ วากยั ทิคคชานำ ศุรุตโรวาจ ปิตามหะ
 ฯ 3.33
 3.33 ข้าแต่พระพรหม ด้วยการกินที่มากเกินไปไม่
 เหมือนใคร ช้างทั้งหลายจักพ้นจากโรคได้อย่างไร
 พระปิตามหะ (พระพรหม) ได้ยินคำพูดของช้าง
 ประจําทศทั้งหลายเช่นนั้นก็ตรัสว่า
- ควารเถ พุรหมณารเถ วา สงคราเม ภูชชนม
 นาม ฯ
 ปราณน ตยกตวา'ถ มาตงคาะ ตตะ สวรรค
 คมิษยถ ฯ 3.34
 3.34 สำหรับช้างทั้งหลาย ที่ถือกำเนิดจากแขน (ของ
 เรา)ให้ประโยชน์แก่โลก แก่พราหมณ์ (ชาวโลกหรือ
 พราหมณ์ใช้ประโยชน์) ในสงคราม เมื่อสิ้นลมปราณ
 แล้ว พวกเจ้าย่อมจะไปสู่สวรรค์
- อุตปตสยเต โก'ปี นาคา คชครภาน มหามุณี
 ฯ
 อายูรเวทสย เวตตา ไว มตถกตสย ภาวิษยติ ฯ
 3.35
 3.35 มหามุณี(กล่าวว่า) ช้างทั้งหลายแม้ตัวใดก็ตามที่
 อุบัติในครรภ์ของนางช้างทั้งหลาย จะเป็นผู้รู้จริงใน
 อายุรเวทที่เข้าได้แต่ตั้งไว้
- เอวมุกตวา ตุ ทิงนาคาน วิสสรุช ยถาสุขม ฯ
 3.36
 3.36 กล่าวดังนั้นแล้ว ก็ทรงปล่อยช้างประจําทศทั้งหลาย
 ไปตามสบาย
- ตตสเต ปรัยยุะ สถานํ สุสวไมราวตาทยะ ฯ
 ทิควารณานวยาสุเต ตุ โลกํ มานุษมาคตาะ ฯ
 3.36
 3.36 และต่อมา ช้างเหล่านั้นมีตระกูลโอราวัต เป็น
 ต้นก็ได้ไปสู่สถานที่ตามปรารถนา ส่วนลูกหลานของ
 ช้างประจําทศก็ได้ลงมายังโลกมนุษย์

¹³⁵ ฉบับต้นขวัวร์ “ศานิปานิทธานำ”

<p>วิจารณ์โต มหฺวี กฤตสนฺนา สไศลวนกานนาม ฯ ศตโค ยูถสํขยาภึะ ปรวฤทฐาสตุ สหสรศะ ฯ 3.37</p>	<p>3.37 พวกมันเที่ยวไป ทัวทั้งโลก ตลอดถึงขุนเขา ลำเนาไพร มีกำลังแข็งแรง มีจำนวนฝูงนับร้อยนับพัน</p>
<p>อติ ปาลกาปยมหฺริษปฺรณึเต คชศาสฺเตร ทึคคชศापानुคฺรทกณํ นาม ตฤตึยํ ปฺรก รณมฺ ฯ</p>	<p>จบประภรณ์ที่ 3 ชื่อ เรื่องการช่วยแก้คำสาป แก่ช้างประจำทิศ ในคัมภีร์คชศาสตร์ ประพันธ์โดยมหาฤษีปาลกาปยะ</p>

ประกรณที่ 4

จตุรถ์ ประกรณม

๑ อถ คชวณนินรูปณม ฯ

[อนุษฏม]

ปุรว นาคณ ปราชย์ ตตศเจทิกฤษณม ฯ
ทศารณกั ตโต วิทยาต ตตะ สธาทำคเรยิกม ฯ

4.1

กาลีกั ปังม ษษุ สยทปราชิตม ฯ
เสารษฏรกั สปตม สยต ตตะ ปำจนท ปุณะ ฯ

4.2

ตตร ปราชยวณคชลักษณะม ฯ

[ศารทูลวิกฤษิต]

เลาทิตโยทรกานนานิ ยมุนา-

ภาศฤษีสัคมะ

ศัโหรเมาลีฤษุคสมสตกมณ¹³⁶

ฉยารุณา ซาหุนวี ฯ

มนทารโรวโนปฤษฐรมโณต-

สัศสธวิทยารวี-

คีตาปุฤษิตกนุทระ ส หิมวาน

ปราชย์ วณ ทนดินาม ฯ 4.3

ประกรณที่สี่

ลักษณะของป่าที่อยู่ของช้าง

4.1 พิงรู้ว่า ป่าช้างเบื่องต้น คือป่าปราชยวัน
ต่อมาเป็นป่าเจทิกฤษณะ ต่อมาคือป่าทศารณกะ
และป่าอังกเรยิกะ

4.2 ที่ 5 คือป่ากาลิงคกะ ที่ 6 คือป่าปราชิตะ ที่
7 คือป่าเสารษฏรกะ ต่อมายังมีป่าปาญจนทะ

ลักษณะช้างในป่าปราชยวัน

4.3 ป่าทั้งหลายที่เป็นท้องของแม่น้ำเลาทิตยะ ที่
บรรจบของแม่น้ำยมุนาและคงคา มีสีแดงเรื่อตั้ง
แสงแก้วมณิบนศิระษะของนาคผู้เป็นเมาลีษะของพระ
ศิวะ ในหุบเขาที่เต็มไปด้วยเสียงดนตรีของ
วิทยารวี¹³⁷ ผู้ดำรงอยู่ในอ้อมกอดอันน่าเพลินใจที่มี
ในป่าเล็กของต้นมันทาระ

¹³⁶ ต้นฉบับเป็น "...มณฉยารุณา", หากแทรก จ หน้า ฉ ให้พยางค์ ฉ เป็นคุรุ (โดยตำแหน่ง) จะสอดคล้องกับรูปแบบศารทูลวิกฤษิตฉันท์

¹³⁷ วิทยารวี คือ วิทยารฐผู้หญิง

[อนุษฏภ]

ศีระ กรโณษฐชฐรรทโนตส์คคณทโกะ ๑
คลม่าโสรพลกโระ วัศษฐีวัสเทศโกะ ๑
วิศาลำสโตลโรยุกตะะ กุณขาะ กปีลา คชาะ ๓

4.4

สรยวำ จ จรณตเยเตมัลเว วิษเย ตถำ ๑

โคจเร พรูเว ไจว อักเทศะ จรณติ เต ๓ 4.5

ตโตโรตตมำศจ มคธำน ปุณฺทรกาศมีระ-

โกสธำน ๑

ปำจาลเทศ์ จ ตถำ กลีศวิษย์ ตถำ ๑

เสวนเต ชำหฺนฺฐี เกจิต โคมติรสวำหิณฺม ๓ 4.6

[วสันตติลกา]

ปราจเยษุ พรูรวมถวำปี สมุทรวล่ำ

เลำหิตยมพธิมกิตะ สุรนิมนคำยาะ ๑

ปุณฺยำน นทิกษิติธรำนปี โคจรำนทิน

อค์ำทิจำรวิษยำน วิจรณติ นาคะ ๓ 4.8

[อนุษฏภ]

พทหตฺถภคิโรษฐรำนสยทนต์ำสตุคำ มโหทรำระ ๑

ปฤถุหสตะะ ปฤถกฺภวำะ มหำวศ์สุเปจกาะ ๑

กปีลำนะ กำนตรวำวำศจ ปราจยกำนชำน คชำน ๓

4.10

4.4 ชำงในปำนันมีสีแดงเรื่อ เล็บไม่งำม ไหล่กำวำง
ศีระหำใหญ่ หู รีมฝีปาก งำ ท้อง กำ้มใหญ่ มีกำล้ง
มำก ไหล่เหมือนรีมฝีปากที่ค้ำง

4.5 ชำงเหลำนันย้อมท่งไปไนในแม่น้ำสรย ใน
เขตมำลวะ บณฺภูเขำตำมกำล้ง และไนคว้นอังกะ

4.6 (ชำงเหลำนัน) อำศัยทำงตอนเหนือ มคธ

ปุณฺพระ กำศมีระ และโกสธ และคว้นปำญจำนละ
เขตกลิงคะ แม่น้ำชำนหฺนฺฐี (แม่น้ำค่งคำ) สยำน้ำอัน
อุตมสมบุรณฺ์

4.8 ในทำงตะวันออก ชำงท้งหลำยย้อมเทียวไปสู
เขตอังกงดงำมท้งหลำย มีอังกะเป็นต้น แม้ท่งหญ้ำ
ท้งหลำย ภูเขำที่มีแม่น้ำอังกงดงำม ในเขตทะเล
ใกล้แม่น้ำเลำหิตยะ และแม่น้ำศักดิ์สิทธี (แม่น้ำค่ง
คำ)

4.10 ชำงท้งหลำยที่เกิดไนปำทำงตะวันออกส่ง
เสียงน่ำฟ้ง มีสีแดงเรื่อ มิงวงใหญ่ โคนทำงงำมค้ำง
ใหญ่ ชมบแบนเรียบ ท้องใหญ่ สูง ห้วเหมือนหม้อ
ใหญ่ ตระพอง ศีระหำ รีมฝีปาก และงำ มีชำนด
ใหญ่

วฺยาสโปรุเกต คชศาสตร์ –

[สร้คธรา]

ปราจยํ คํคาปรยาคสตุหิณธรณิภถล-
โลหิตโต มธย เอชาม
ตตโรทภูโต คเซนทโร พหุตรลวปะ
ศานตโกโป'คฺนียุกตะ ฯ 4.11

ถึวยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ตั้งนี้

4.11 ป่าปราจยะประกอบด้วยแม่น้ำคงคาและ
ประยาค แม่น้ำโลहितที่รองรับแผ่นดินและมีหมอก
ตรงกลางเขาหิมาลัย ช้างที่เกิดที่นั่นเป็นช้างสำคัญ
ตัวสั้นมาก ไม่ค่อยมีความขี้โมโห

อด เจतिकฤษกวนคชลักษณะ ฯ

[อนุษฎฺฎ]

เมขลา ตริปุรี ไจว ทศารโณ เทศ เอว จ ฯ
อุนมตตคํคา อิตยษํ มธยเอ เจतिकฤษกม ฯ 4.12

ปารุศโวินนตาศจ มธวาทหนาะ ศึฆร-
วิกกรมาะ ฯ สุกตธระ คุภปาทาศจ สวายตตะ
กปิลาสตถา ฯ จณฐา หยทศรปาทาศจ กวจิตเก
จิตฺ ตถา คชาะ ฯ 4.13

ลักษณะช้างในป่าเจतिकฤษกะ

4.12 ป่าเจतिकฤษกะอยู่ทางตะวันออกของแม่น้ำ
ทั้งหลาย ได้แก่แม่น้ำเมขลา แม่น้ำตริปุรี และ
ดินแดนทศารณะ ตรงกลางเรียกว่าอุนมตตคงคา

4.13 ช้างในป่าแห่งนั้น ช้างตัวสูง งาสีน้ำผึ้ง
เคลื่อนไหวว่องไว รูปร่างสวยงาม เท้าสวย (ผู้อื่น)
ควบคุมได้ยาก และมีสีแดงเรื่อ บางตัวดุร้าย และ
มีเท้าใหญ่

อด ทศารณกวนคชลักษณะ ฯ

[สร้คธรา]

ทศารโณนฺมตตคํชาตริปุรรสวตี-
เมขลามธยมาหุ
ไจหุยํ ตตฺร ปฺรชาะตะ คุภกรณชโว
หฺรสฺวสฺรวํคลภษมิษะ ฯ
มธยเอ ศรีปฺรวตศรีพลธรณิภถโตร-
เวตฺรวตฺยา ทศารณํ
ทศารณศจापि ศสตะ พุทฺทหฺววยุก
ปีคฺลสฺตตฺร ชาะตะ ฯ 4.14

ลักษณะช้างในป่าทศอารัณกะ

4.14 กล่าวกันว่าป่าทศอารณะ ท่วมกลางแม่น้ำ
เมขลาที่ไหลผ่านตริปุระ และอุนมตตคงคา
ท่วมกลางแม่น้ำเวตรวตี แม่น้ำศรีปรวตตะ และ
แม่น้ำศรีพล ช้างเกิดที่นั่น มีความแคล่วคล่อง
ว่องไวดี มีสีแดงเรื่อ ขาแข็งแรง และให้โชค

อด อัครยวนคชลักษณ์ ฯ

เรวรายะ ปาริยาตฤกษิตริวิทิตา-
 เทศโยรพหุมวตยาะ
 มธยั สยาทำคเรยั ศุภฤคคิตพลส-
 ตตร ชาโต มฤทุตวฤ ฯ 4.15ก

ลักษณะข้างในป่าอังคะ

4.15ก (ข้าง) ผู้อาศัยกลางป่านั้นมีผิวนุ่มนวล มี
 กำลิ่งมาก ดุงดงาม อยู่ตรงกลางของอังคะ แห่ง
 แม่น้ำพรหมวตี ใกล้ดินแดนวิทิตาและเทือกเขาปา
 รียาตร ใกล้แม่น้ำเรวา

อด กลุคควนคชลักษณ์ ฯ

กาถุคิ์ สหยวินธโยตถลกลศชทิก-
 วาริธินำ ตู มธยั
 ตตรตยะ สุกษมโรมา มธฤคคินโว
 วฤษมวาน มนทจาระ ฯ 4.15ข

ลักษณะของข้างในป่าลึงคะ

4.15ข ป่าลึงคะ อยู่ตรงกลางแม่น้ำทั้งหลาย
 ระหว่างเทือกเขาวินธัย เทือกเขาสหยะ (ข้าง)ใน
 ป่าลึงคะเคลื่อนไหวเชื่องช้า ลูกข้างดุงาม ขน
 อ่อนนุ่ม

อด อปรานตวนคชลักษณ์ ฯ

เรวากฤษณาทริโรณิธิรปี จรม-
 กษมาภฤตตะ ปูรวเทศะ
 ตนมธยั จาปรานต์ สุตนุรติพลส-
 ตตร ชาโต มฤทุตวฤ ฯ 4.16ก

ลักษณะของข้างในป่าอปรานตะ

4.16ก ดินแดนทางตะวันออก แม่น้ำเรวาและ
 ภูเขาภฤตตะ ไปจนสุดทางตะวันตก ถึงทะเล มี
 ป่าอปรานตะอยู่ตรงกลางดินแดนนั้น (ข้าง)ที่เกิด
 ที่นี้มีกำลิ่งมาก รูปร่างงาม และผิวนุ่มนวล

อด เสาราชภูรณคชลักษณ์ ฯ

เรวาวนตยรพฐาขยปรมทปุรวร-
 ทวารกานำ จ มธยั
 เสาราชภูริ์ ตตร ชาตสตนุขวทนะ
 ตตตวโต'ลปายฤษฐะ ฯ 4.16ข

ลักษณะของข้างในป่าเสาราชภูระ

4.16ข เสาราชภูระ ตรงกลางของทวารกา เมือง
 ใหญ่ประมทปุระ ภูเขาอรรพฐ ดินแดนอะวันตี
 และแม่น้ำเรวา (ข้าง)ผู้เกิดที่นั่น มีอายุสั้นมาก
 เล็บและลำตัวเล็ก

อด ป่าจนทวนคชลักษณ์ ฯ

กาเลยารณยสินโรสตุหินคิริกรู-
 เกษตรโยรนตรี์ สยาต
 กานตาริ์ โจตตรี์ ป่าจนทมตีพลส
 ตฤคภูสตร ชาตะ ฯ 4.17ก

ลักษณะข้างในป่าปาญจนทะ

4.17 พื้นที่ระหว่างตุหินคิริและกฤษเกชตร กับป่า
 กาลยารัณยะและแม่น้ำสินธุ มีป่าใหญ่ทางเหนือ
 ชื่อป่าปาญจนทะ

[อนุชฎ]

อิตยเชษ วนนिरุเทโส วารณานำ มหิปีเต ฯ

รูปอาจารย์ปุริภิสตุ คชา ชญैया วนาศริตาะ ฯ

4.18

4.18 ข้าแต่พระราชา นี่เป็นคำชี้แจงเรื่องป่าแห่งข้างทั้งหลาย (ข้าง)ที่เกิดที่นั่นมีกำลังมากและขนาดใหญ่โต ทราบกันแล้วว่าข้างเหล่านั้นเป็นผู้อาศัยในป่า ด้วยรูปร่าง นิสัย และลักษณะทั้งหลายนั้น

ปฺรราชย์ กาลุคิภัก โปรกตมปฺรานตํ วนนิตตมม ฯ

ใจทฤษฐกทาศารณมำคเรย์ ตุ มธยมม ฯ

เสาราชฎรภัก ปำจนท์ ชมณย์ วนมฺลยเต ฯ 4.19

4.19 ป่าปราชยะ ป่ากลิงคะ และป่าอปรานตะดังกล่าวมาแล้ว เป็นป่าชั้นเยี่ยม, ป่าใจทฤษฐกะ ป่าทาสธารณะ และป่าอางคเรยะ เป็นป่าชั้นกลาง, ป่าเสาราชฎรภัก ป่าปาญจทนะ ถูกกล่าวแล้วว่าเป็นป่าชั้นแล้ว

อด ปุรุโวปวนคชลักษณะม ฯ

อุปฺรพรวนนวนยษฎฐา ภวนตีห มหิปีเต ฯ วกษยามิ

ตตฺวตสฺเตชา ลกษณานยฺนุปรวศะ ฯ 4.20

ลักษณะข้างในป่าน้อยทิศตะวันออก

4.20 ข้าแต่พระราชา ที่นี้ยังมีป่าน้อยแปดแห่งทางตะวันออก ข้าจึงกล่าวถึงลักษณะทั้งหลายของข้างทั้งหลายตามลำดับ

กิราตวิษโย นาม ปุรุเวณ หิมภุภุตตะ ฯ

ตตฺโรตปนาศจ วิกฤตตะ ทูรวิชญैयाศจ

วารณะ ฯ 4.21

4.21 เขตกิราตะทางตะวันออกของเทือกเขาหิมาลัย ข้างทั้งหลายที่เกิดที่นั่นหน้าตาน่าเกลียด ไม่ค่อยเป็นที่รู้จัก

อด อาคเนโยปวนคชลักษณะม ฯ

ปุรุวทกษินตสฺตสย ลีลาชโย นาม ปฺรวตะ ฯ

ตตฺรตฺยา หุรฺสวทนะ วิชาศจาปี วารณะ ฯ

4.22

ลักษณะของข้างในป่าน้อยทิศตะวันออกเฉียงใต้

4.22 มีภูเขาชื่อลีลา ทางตะวันออกเฉียงใต้ของภูเขาหิมาลัย ข้างในพื้นที่นั้น และพื้นที่โดยรอบ มีง่าสั้น

อด ทกษิณوپวนคชลักษณะม ฯ

วิศาลทวิปมิตยสย ทกษิณ รากษสา คชชะ ฯ

หุรฺสวการา วิรุปาศจ วิกฤตาสจ ภวนตี เต ฯ

4.23

ลักษณะของข้างในป่าน้อยทิศใต้

4.23 ทางใต้ของเทือกเขาหิมาลัย มีเกาะชื่อวิศาลทวิป มีข้างทั้งหลาย เรียกชื่อตามรากษส ตัวสั้นรูปร่างไม่ดี น่าเกลียด

อด ไนรุद्यุโยปวนคชลักษณะม ๓

พรพราหฺวยเทศสฺตุ คิเรทกษิณปศฺจิเม ๓ หฺรส
วาศจ หฺรสฺวทนตาศจ ตตโรทภูตา มตฺคชาะ ๓
4.24

ลักษณะข้างในปาน้อยทิศตะวันตกเฉียงใต้

4.24 ดินแดนที่เรียกว่าพรพระ ทางทิศตะวันตก
เฉียงใต้ของเทือกเขาหิมาลัย ข้างทั้งหลายที่เกิดที่
นั้นมิงาสัน และตัวเล็ก

อด ปศฺจิมุปวนคชลักษณะม ๓

คิเรศจ ปศฺจิเม ภาค วิหฺวโล นาม ปรวตะ ๓
ตตโรตปนฺนาระ หฺรสฺวกราะ ทิรมฺปาทาศจ
วารณาะ ๓ 4.25

ลักษณะข้างในปาน้อยทิศตะวันตก

4.25 ข้างทั้งหลายที่เกิดที่นั่น มีเท้ายาว งวงสั้น มี
ภูเขาชื่อวิหฺวละในภูมิภาคตะวันตกของเทือกเขา
หิมาลัย

อด วายวโยปวนคชลักษณะม ๓

คิเรรวายวเยเทศ ตฺ วาติกาชเย คิโลจจเย ๓
ตตโรตปนฺนาระ กฤศํคาศจ วรณโต รุสฺรา คชาะ
๓ 4.26

ลักษณะข้างในปาน้อยทิศตะวันตกเฉียงเหนือ

4.26 ข้างที่เกิดที่นั่นตัวผมบาง มีสีคว้น ภูเขาสูง
ชื่อวาติกะ อยู่ในพื้นที่ตะวันตกเฉียงเหนือของ
เทือกเขาหิมาลัย

อด อุตฺโตรุปวนคชลักษณะม ๓

ตตฺตเร ปารวตียาะ มเลจจชาติคฺณานวิตาะ ๓
อชฺญานาตมเลจจชาติตฺวาทลปายุชฺยา น สํศยะ
๓ 4.27

ลักษณะข้างในปาน้อยทิศเหนือ

4.27 ข้างในทิศเหนือเทือกเขาหิมาลัย มี
คุณสมบัติเหมือนพวกมีลักษณะ อายุสั้นอย่างไม่ต้อง
สงสัย ไม่เป็นที่รู้จักจากความเป็นมีลักษณะนั่นเอง

อด ไอศานุปวนคชลักษณะม ๓

ตตศฺโจตฺตรปฺรวายํ ภูเรนฺทเร ตฺ วารณาะ ๓
ไปศฺจาจกา ภสมวรณาะ สรวกรมฺสุ ครุหิตาะ ๓
4.28

ลักษณะข้างในปาน้อยทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

4.28 ต่อมา ข้างในภูเขาใหญ่ ทางตะวันออก เฉียง
เหนือเทือกเขาหิมาลัย ผิวเหมือนขี้เถ้า คล้าย
ปีศาจ ไม่เหมาะกับการทำงานทั้งปวง

อติ ปาลกาปยมหฺริปฺณิเต คชศาสฺเตร

คชนวนิรุปลํ นาม จตฺรลํ ปกรณม ๓

จบประกรณ์ที่ 4 ชื่อการสำรวจป่าของข้าง

ในคัมภีร์คชศาสตร์ ผลงานของมหาฤช
ปาลกาปยะ

ประกรณที่ 5

ปัจจัย ประกรณม
กาลิยคชลกษณนิรูปณม ฯ

ประกรณที่ 5
การสำรวจคชลักษณะข้างในกาลียะ

[อนุชฎา]

อถาตะ สंपรวกษยามิ วโยชญานัน มหิปเต ฯ

โย น เวตติ สตนยชาติ ชาเต มาเส ปิพน ศิษุ ฯ

5.1

5.1 ข้าแต่พระราชา ต่อไปนี้ ข้าจะอธิบายถึงอายุ (ของข้าง) ลูกข้างในเดือนแรกที่เกิด ย่อมไม่รู้จัก การตีมนมและไม่รู้จักนม

วยาสโปรกเต คชศาสตร์ -

มาสโซ วิกุลโว วยกระ สตนย ปาตุน เวตติ จ ฯ

5.2ก

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ดังนี้

5.2ก (ลูกข้าง)เกิดได้เดือนแรก เรียกว่า “วิกุลวะ”¹³⁸ ไม่สนใจ และไม่รู้จักการตีมนม

ทวิมาสโก รกตวรณะ หัส ปักปรีโย คช ฯ 5.2ข

5.2ข ข้างอายุ 2 เดือน ผิวสีแดงเรื่อ เรียกว่า “หังสะ”¹³⁹ ชอบเล่นโคลน

วยาสโปรกเต คชศาสตร์ -

สตน ปิเพททวิมาสสตุ ปิเกปสุรมณทโก มฤทุ ฯ

5.3ก

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังนี้

5.3ก ข้างเดือนที่สองฟังตีมนม แต่มีความแข็งข้ำ อยากเล่นโคลน เรียกว่า “มณทกะ”¹⁴⁰

ตริมาโส ยูถนิษกรามิ ชลทุคปรีโย คช ฯ 5.3ข

5.3 ข้างเดือนที่สาม ชอบตีมน้ำนม เรียกว่า “ยูถนิษกรามิน”¹⁴¹

¹³⁸ วิกุลว แปลว่า สับสนวุ่นวาย

¹³⁹ หัส แปลว่า หงส์ หรือสีแดงเรื่อ

¹⁴⁰ มณทกะ (มณฑก) แปลว่า ข้าวต้ม

¹⁴¹ ยูถนิษกรามิน แปลว่าผู้ออกจากฝูง

วยาสโปรกฤเต คชศาสตร์ –

ตรีมาโส ยูถนิษกรามี ชลกามี จ ทุกฺชปะ ฯ 5.4

จตุรเถ จปลำคะ สยาคฺ สรวฺตร ปรีธาติ ฯ 5.4ข

วยาสโปรกฤเต คชศาสตร์ –

จตุรเถ จปลำคะ สยาคฺ คโช ครเวณ ธาวติ ฯ

5.5ก

ปิงเม วิกลวากษฺจ สฆาตาคฺ ปารฺศฺวาน ภูเวต

๓ 5.5ข

วยาสโปรกฤเต คชศาสตร์ –

ปิงเม วิกลวากษฺจ ชฺครฺวา มฤทฺ จ ปลลวม ฯ

สลลฺลึ ขทริ จาว กรณิการิ จ ขาทติ ฯ

วฺยทฺตสฺสํสถานเทหฺจ วฤตตมฺมฺโข คชะ ๓ 5.6

ษษฺฐุ ลกษฺโยปทนต์จ ทฤษฺฏมฺภจ ธาวติ ๓

5.7

สปลตฺเม ตถฺณขาที สยาลลณทภกษฺจ ขายเต ฯ

ปไทฺสตุ น วิโรธะ สยาคฺ ตทวยฺศเจติ นิศฺจยะ

๓ 5.8

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังนี้

5.4ก เดือนที่ 3 ชอบตีมนมและชอบน้ำ เรียกกันว่า ยูถนิษกรามิน

5.4ข ช้างในเดือนที่ 4 ร่างกายว่องไว ชอบวิ่งไปทั่ว

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ดังนี้

5.5ก ช้างในเดือนที่ 4 ร่างกายไม่นิ่ง วิ่งด้วยความแรง

5.5ข ในเดือนที่ 5 มีการรับรู้ความกลัว อยู่ใกล้ ๆ โขลง

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังนี้

5.6-7 ในเดือนที่ 5 อวัยวะเริ่มรับรู้ความกลัว กินกิ่งไม้หรือใบหญ้าอ่อน ช้างวัยนี้ใบหน้าเหมือนหม้อกลม ร่างกายทุกส่วนชัดเจน กินต้นสลลกี¹⁴² สีเสียด¹⁴³ กรรณิการิ¹⁴⁴

ในเดือนที่ 6 (ช้าง)ปรากฏาขนาดเล็ก มีกำลังชัดเจน และชอบวิ่ง

5.8 เมื่อเกิดได้ 7 เดือน (ช้าง)มักกินหญ้า และมีมูลเป็นอาหาร ไม่กระต๊อบเท้า ในวัยนี้เป็นเช่นนี้เสมอ

¹⁴² สลลกี (*Boswellia serrata* Roxb. ex Colebr.) พืชวงศ์เดียวกับมะแฟน

¹⁴³ ขทริ หรือสีเสียด (*Acacia Catechu*) เป็นไม้แก่นหนา

¹⁴⁴ กรรณิการิ หรือ กรณิการ (*Nyctanthes arbortristis* L.) ไม้ต้นขนาดเล็ก

วยาสโปรกเต คชศาสตร์ –

สปตเม ขาพติ ตฤณํ ลณทภกโซ วิเศษตชะ ฯ

อษฏเม จปโล คนตา

วยาสโปรกเต คชศาสตร์ –

อษฏเม จปโล คนตา ปุโรโศศจ วิเศษตชะ ฯ 5.9

นวเม นิตเรยาริกะ

วยาสโปรกเต คชศาสตร์ –

นวเม กุโรจนศจาปี ชิตตสนุ ปลลวานปี ฯ

อด ทศมมาสวสฤสย คชสย ลักษณม ฯ

ทศเม ภกษณาสฤตชะ สดตํ มาตฤวตสละ ฯ

วยาสโปรกเต คชศาสตร์ –

ทศเม จ ปีเพตสตนยมชสรํ มาตฤวตสละ ฯ 5.10

อด เอกาทศมมาสวสฤสย คชสย**ลักษณม ฯ**

เอกาทศะ วฤกตตาลุชะ

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังนี้ในเดือนที่ 7 (ข้าง)กินหญ้า และมีมูลเป็นอาหาร
โดยเฉพาะ

ในเดือนที่ 8 เริ่มไม่อยู่นิ่ง

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ดังนี้5.9 ในเดือนที่ 8 เคลื่อนไหวไปมาไม่อยู่นิ่ง และ
ตื่นตัวเป็นพิเศษ

เป็นผู้นอนมาก ในเดือนที่ 9

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ดังนี้ในเดือนที่ 9 เริ่มมีความโกรธ พาดหรือทิ้งแม่กึ่งไม้
อ่อน**ลักษณะของข้างอายุ 10 เดือน**ข้างวัย 10 เดือน ชอบอยู่ใกล้แม่เสมอ ไม่หยุดกิน
อาหาร**วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ดังนี้**5.10 ในเดือนที่ 10 ข้างยอมดื่มนม และอยู่ใกล้แม่
เสมอ**ลักษณะของข้างอายุ 11 เดือน**

ข้างในเดือนที่ 11 ปรากฏเพดานชัดเจน

อด ทวาทศมาสวดยสกุสย คชสย

ลักษณะของข้างอายุ 12 เดือน

ลักษณม ฯ

วินิทรุ ทวาทศศ ภาเวต ฯ

ข้างในเดือนที่ 12 เดือน นอนน้อย

วยาสะปรุเกต คชศาสเตร -

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตรตั้งนี้

วรุษี ทวาทศมาสตุ มนทฉินนกุศำกุระ ฯ 5.12

เมื่ออย่างวัย 12 เดือน (ข้าง) กินยอดหญ้าคา¹⁴⁵ ตัด
อ่อนๆ

อด วรุษทววยสกุสย คชสย ลักษณม ฯ

ลักษณะของข้างที่มีอายุ 2 ปี

[อนุษฎุภ]

วิรัชยมานชิตัวโษฐุระ สานทรตวุก สรวสนธิษุ ฯ

5.13-14 ข้างวัย 2 ปี ปากและลิ้นเปลี่ยนสี

มฤทตติ ยวสั ภกษยั สทาสวินนชำกุระ ฯ

ผิวหนังหนามากขึ้นตามข้อต่อทั้งปวง กินอาหาร

5.13

อ่อน และหญ้า ปลายเล็บมีเหงื่ออยู่เสมอ มีผิวแดง

รฤตฉวิฤตเวทนต์ วรุษทวิตยสมิตะ ฯ

เรื้อ ปลายหูไค้และมิจุด ข้างดังกล่าวนี้เรียกว่า

พินทวิจิตาครกรณะ สยาด โส'ยั จุจุก อีริตะ ฯ

“จุจุกะ¹⁴⁶”

5.14

วยาสะปรุเกต คชศาสเตร -

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตรตั้งนี้

[ศารทูลวิกริติต]

ภูจิตสานทรนโซ'ติราครสโนษ-

ข้างวัย 2 ปี เรียกว่า จุจุกะ ตึมนมบ้าง เล็บมักมี

ฐาหิษะ ปโย'ลปิ ปิเพต

เหงื่อ ปากและลิ้นเป็นต้นมีสีเข้ม กินเถาวัลย์หรือ

ภูจิตทลิตถุณาทิชาทิตุมนา

หญ้าเป็นต้น มีจุดสีแดงที่ปลายอวัยวะ

คาตรนตเร โลหิตะ ฯ

ชอบวิ่งเร็วโดยไม่ระมัดระวัง ชอบหลับตาบ่อยๆ

นिरชาวตยนิमितตเมว มุทิตะ

นัยน์ตาไค้ มักเผลอหลับตา

ปฺราโย ภฤศ มีลิตะ

นมรากโซ นยนปรมาทฤตเต

วรุษทวเย จุจุกะ ฯ 5.15¹⁴⁷

¹⁴⁵ กุศ หมายถึงหญ้าชนิดหนึ่ง (*Poa cynosuroides*) จำพวกหญ้าคา

¹⁴⁶ จุจุก ในภาษาสันสกฤต หมายถึง การพูดติดอ่าง (Monier-Williams, 400)

¹⁴⁷ เทียบ มาตคลีลา.5.3

[อุปชาติ]

ปฺราณนිරั พฺหุโกมลํโค
ฆาसानิ ฏฺกเต พฺหุหุขจิตตะ ฯ
ทวิวัตสโร ยํ ศิคุโฆษภีระ
ส จุจฺโก ๓ตะ สิตทนต์ปํกิตะ ฯ 5.16

ช้างวัย 2 ปีนั้น ชอบน้ำมาแต่สมัยโบราณ ลำตัวสี
อ่อนมาก กินหญ้าเป็นอาหาร กลัวเสียงดังเหมือน
เด็กเล็ก รับรู้ความเจ็บปวดแล้ว
ช้างจุกุจะนี้มีฟันเป็นแถวสีขาว

อด ตริวรุษวยสฺกสฺย คชสฺย ลกฺษณม ฯ

ลักษณะของช้างเมื่ออายุได้ 3 ปี

[อนุษฏฺภ]

พินทฺวิจิตาครกฺรณะ สยาดตถา โรมศจฺจุลิกะ ฯ
ภกฺษยาหะ กฺษีรทนต์จจ ตริวรุษะ ภาเวนฺนอุป ฯ
5.17

ช้างแต่พระราช ช้างอายุได้สามปี เริ่มมีฟันน้ำนม
ได้รับอาหาร ขนหนา มีขนบนหัว หูส่วนบนโค้ง มี
จุด

วฺยาสํปฺรฺกเต คชศาสฺเตร

วฺยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ดังนี้

[มาลินี]

สผฺฏฺนขวิรุสฺนุธิะ ศโรตรทนต์ปฺรวิฐฺฏ-
ฉวิรุสฺสิ สพินฺธะ กรณปฺคฺชโยศฺจ ฯ
ภวติ ศิรสฺสิ เกศึ นมฺรศิรฺษสฺตถฺณาทึ
ทฤตฺตฺรปทํปํกิตะ โส ๓ปฺสรฺปสฺตถฺตีเย ฯ 5.18¹⁴⁸

ในปีที่ 3 มีจุดสีแดงและขาวที่ใบหู ออก และริม
ฝีปากบน ชอบก้มกินหญ้า รอยเท้าหนักแน่นขึ้น
เรียกว่าช้างอุปสรรปะ¹⁴⁹

อด จตฺรฺวรุษวยสฺกสฺย คชสฺย ลกฺษณม ฯ

ลักษณะของช้างเมื่ออายุได้ 4 ปี

จตฺรฺเถ ๓พฺเท ตฺ พฺรพฺระ ฯ

ช้างวัย 4 ปี เรียกว่า พรพระ¹⁵⁰

[คีติ]

จตฺรฺพหะ สฺถิรทนต์ตะ
จลจิตตะ สฺถูลขํฆวลิเศษะ ฯ
พฺหุนิทฺระ สผฺฏฺโรมา
สิตพินฺทฺรพฺรพโร ยมฺลิโสภะ ฯ 5.19

ช้างวัย 4 ปีมีฟันแท้ จิตใจวอกแวก อวัยวะเพศ
และขาแข็งแรง นอนนานมากขึ้น มีขนเต็มตัว มี
จุดสีขาว งามเหมือนผึ้ง เรียกว่า พรพระ

¹⁴⁸ เทียบ มาตํคลีลา.5.4

¹⁴⁹ อุปสรรปะ (อุปสรรป) หมายถึง สายลับ (spy), Monier Williams, 53

¹⁵⁰ พรพระ (พฺรพฺร) หมายถึง พุดติดอ่าง ผมหยิก หรือคนป่า, f Monier Williams, 722.

อด ปัจจวรัชยสกุสย คชสย ลกษณม ฯ

ลักษณะของช้างเมื่ออายุได้ 5 ปี

[อนุชฎุภ]

ปัจเม ตวลปนิตระ สยาทวตสเร หฤษณเมฒระกะ
 ฯ

ช้างในปีที่ 5 นอนน้อย มือวัยวะเพศสมบูรณ์

วยาสโปรกเต คชศาสเตร –

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังนี้

[คารทูลวิกิริทิต]

กาษฐตวก ตถณเสวนสตนุกจะ

ปัจกามพุปาสุปรियะ

สวลป หฤษยติ โภปเมติ จ สขั

หุชะย โยโต พุชยติ ฯ

ศพทาทีนปิ เวตติ ยัตถวศโค

หฤตถานวิตปโรลลสน ฯ

สวฉฉาวครทนต์ เอษ กลภะ

ปราชปะตะ สม่ ปัจมีม ฯ 5.22¹⁵¹

5.21 ผิวหนังนุ่มเหมือนกิ่งไม้ ชอบเที่ยวไปตาม
หญ้า มีขนบนผิวหนัง ชอบโคลน น้ำ และฝุ่นทราย
ช่วงโกรธหรือดีใจเพียงชั่วคราว เริ่มรู้จักความทุกข์
ความสุข ช้างอายุได้ 5 ปี เรียกว่า “กลภะ”¹⁵²
เริ่มรับรู้เสียง เชื้อฟังคำสั่งของผู้ขี่ ชอบเคลื่อนที่ไป
มา มีงาสีขาวพันออกมา

อด ษฎวรัชยสกุสย คชสย ลกษณม ฯ

ลักษณะของช้างเมื่ออายุได้ 6 ปี

[อนุชฎุภ]

สฤทวาคเร กรณโยศจาปี กฏโยรภชิฎุภโยะ ฯ

ปรตีมานะ จ ปิคูเช พินทุภีรยภตวิครหะ ฯ

ษฎวรัชะ ส ตุ วิชญโย วิชญาตา สุขหุชะโยะ ฯ

5.23

5.23 ช้างในปีที่ 6 เริ่มรู้จักทุกข์และสุข มีลักษณะ
เด่นชัดเจน มีจุดที่ด้านหน้าของหู มุมปาก ปลายหู
และขมับทั้งสอง

วยาสโปรกเต คชศาสเตร

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังนี้

[วสันตติลกา]

ปีคุษกรณกฏสฤทวิวิลาสเนตร –

¹⁵¹ เทียบ มาตคลีลา.5.6

¹⁵² กลภ ไม้แน่ชัดว่าหมายถึงอะไร อาจมาจากรากศัพท์ กล Wilson, 200.

ภูฏาสนยกรณยุคปรตติมานเทศ ๑
 ยะ สานุทรพิณฑุสโก วลีหีนวรรษมา
 ไวการิกั ตมิห ษฏสมมามนตี ๓ 5.24¹⁵³

ข้างในปีที่ 6 เรียกกันว่า “ไวการิกะ” ไบบริเวณ
 ด้านหน้าของหู ไบหู ขมับ มุมปาก ดวงตาสวยงาม
 ตระพอง ไบหน้า ไบหูทั้งสอง มีจุดมวงคลเป็นกลุ่ม
 บนลำตัวมีรอยย่นน้อย

อถ สปัตววรรษวยสกุสย คชสย ลักษณะม ๓

[อนุษฎุภ]

วलयะ กณฐฎากะ สยรณขานำ จาปี สานุทรตา ๑
 วฤตเต’รเช’ปี จ สัสการาต หนตุ หนเตน
 หฤษยติ ๑
 สนิครปุษกรวาลศจ สปัตววรรษ มตคชะ ๓ 5.25

ลักษณะของข้างเมื่ออายุได้ 7 ปี

5.25 ข้างในปีที่ 7 ตั้งแต่ปลายวงถึงหางเรียบเป็น
 มั่น คอกลม เล็บเริ่มหนา เริ่มเล่นด้วยงา เพื่อ
 ทำลายสิ่งต่างๆ ตามความสัญชาตญาณ

วยาสะโปรกเต คชศาสเตร

[มาลินี]

ฆนนชตลสนธิปโรธสนธานจิกกา –
 พลิกรปลฤศีโรโซ หนตชาติ สกณษะ ๑
 สผฎุจรณชวาวสการวาน สปัตววรรษ
 ศิครุติ กถิต’เสา สนิครโทะ ปุษกราคระ ๓
 5.26¹⁵⁴

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังนี้

5.26 ข้างในปีที่ 7 เรียกกันว่า “ศิคุ”¹⁵⁵ มีปลาย
 วงเรียบมีความว่องไว เท้ากว้างใหญ่ขึ้น
 ศีรษะ ใหญ่ ตะพองเชื่อมสนิทแน่น ฟันเล็บหนา
 กินอาหารด้วยฟัน มีความกระตือรือร้น

อถ อษฎุววรรษวยสกุสย คชสย ลักษณะม ๓

[อนุษฎุภ]

มนทโกโรธ มัทหรัชศจลทรทนต์ยุก ๑
 หฤษฎุเมฒรรศจ สดตัม พหุภริพิณฑุภริวฤตตะ ๓
 5.27

ลักษณะของข้างเมื่ออายุได้ 8 ปี

5.27 เต็มไปด้วยจุดจำนวนมาก องคชาติชูชันอยู่
 เสมอ ไม่ค่อยโกรธ ไม่ค่อยดีใจ มีฟันและงาหลุด

สมิ หฤษฎุศจ นาโคศจ รมเต เรนุกามนาะ ๑

¹⁵³ เทียบ มาตคลีลา.5.7

¹⁵⁴ เทียบ มาตคลีลา.5.8

¹⁵⁵ ศิคุ ยังหมายถึงเด็กเล็ก หรือเด็กต่ำกว่า 8 ปี

สุจิตตสวรรค์จาศาปี อชฎวโรษ มตคชะ ฯ 5.28

5.28 ช้างในปีที่ 8 เริ่มมีบาดแผลจากประสบ-
การณ์ เล่นตามอารมณ์ พอใจช้างพังวัยใกล้กัน มี
จุดตามตัวมาก อวัยเพศแข็ง ไม่ค่อยโกรธ หรือดีใจ

ยาสโปรกเต คชศาสโตร

[มาลินี]

นวนขตลสนธิเกษปชาตวรณาโฆ
มฤตฤตยวสาสี จังลา ทนตปุกติะ ฯ
จปลคตริชสรื ทานวรุชี พรหรุชี
ปรหรรณมฤทโกโส หยษุเม'พเท'ชนาขุยะ ฯ

5.29

๑ อถ นววรรษวยสกสย คชสย ลักษณะม ฯ

[อนุษฎุภ]

อชาตศุกละ สานทรตวก ศีรชโรมา มตคชะ ฯ
อุตสาหวาน สตตวยุกโต นวเม'พเท ปริกัรติตะ
ฯ 5.30

ยาสโปรกเต คชศาสเตร

[วสันตติลกา]

ศุกฤลักษณะ ปลวติ เชนุมมฤตศุกละ
สนิครจฉวริณิพิททนต์ตฎะ ปฤฎุระ ฯ
โย รนธรรสนธิษุ ฆนะ สุกฤตมปรหารี
ทนต์ารุโณ นวสมั ปรรภาวั วทนต์ิ ฯ 5.31¹⁵⁶

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ดังนี้

5.29 ช้างในปีที่ 8 เรียกว่า “อัญชนะ” มีรอยแผล
จากการเล่นตามรอยต่อผิวเล็บที่ขึ้นใหม่ โยกตัวไป
มา ปราบกฏพันเป็นแถว เดินโคลงอยู่เสมอ กินหญ้า
อ่อนมากขึ้น ฤงอันทะยังอ่อนและลับจากสายตา
อวัยวะเพศมักแข็งตัว เริ่มมีน้ำมันออกมา

ลักษณะของช้างเมื่ออายุได้ 9 ปี

5.30 กล่าวกันว่าช้างอายุ 9 ปี มีลักษณะของสัตว์
ผู้ขยัน มีขนบนศีรษะ ผิวนุ่ม เริ่มมีน้ำเชื้อ

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังนี้

5.31 ช้างเมื่อเกิดได้ 9 ปี เรียกว่าพันตารุณะ¹⁵⁷
ช้างพลายเริ่มมีน้ำเชื้อ ชอบไปหาช้างพัง แต่ยังไม่
ปล่อยน้ำเชื้อ หน้าอกกว้าง ผิวนุ่ม งาโค้งและแน่น
หนา เป็นช้างศึกที่เข้มแข็ง ช่องปล่อยน้ำมันยัง
แน่น

¹⁵⁶ เทียบ มาตคลีลา 5.10

¹⁵⁷ พันตารุณะ (ทนต์ารุณ = ทนต์ + อรุณ) แปลว่า สีมู้อำนาจ

อด ทศมวราชวายุสกุสย คชสย ลักษณะม ๓*[อนุชฎ]*

เอวี่ ตู ทศเม วรเช คโซ วุยกตชนฉวระ ๓

พลวานุ วุยกตเทหศจ พหุโล วุยกตทีธิตะ ๓

5.32

สัปราปตศุกุลเมฒรรศจ ยูถานามปี หรัชิตะ ๓

สานทรหสตะ สโทตสาศี สติระะ สรวตฺร สัธยะ

๓ 5.33

วยาสโปรกต คชศาสเตร*[อินทรวัชรา]*

กฤษณำพุกาโก พลวานุ ศุภาเกษะ

สนิคธำสคณตปรปทปรเทศะ ๓

สุวุกตทนต์ะ ปรธมา ทศำ

ปรापตะ กรินทระ สติรสรวสนธิะ ๓ 5.34

สัชาตศุกละ ปลวติ สติรำคะ

ปรหฤษฏเมฒรระ สติรชาตทนต์ะ ๓

เตโฆพลาฒโย ทศเม ตู วรเช

ยุทเธ นิทรสะ กติตะ ส วิกกะ ๓ 5.35

อด ทวิติยทศวายุสกุสย คชสย ลักษณะม ๓*[อนุชฎ]*

ทศายำ ตู ทวิติยายำ มุขโรมา มตคชะ ๓

ชวณะ สติรมำสศจ เตชสวี่ ครุทเถน ตถา ๓ 5.36

วารณำโยธเน ไจว ยุกตสตุสเยษุ ทรูปิตะ ๓

สมสัไตรธธาตโตโฆศจ มุกโต'ชิลคุณานวิตะ ๓

5.37

ลักษณะของช้างเมื่ออายุได้สิบปี

5.32-3 ช้างเมื่ออายุ 10 ปีนั้น ผิวเนียนสวย มีกำลัง ร่างกายสมบูรณ์ มีขนาดใหญ่ น้ำเชื้อเจริญเต็มที่มีวงสวยงาม ขยันทำงานสม่ำเสมอ ชอบออกไปกับช้างในโขลงโดยตลอด

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังนี้

5.34 เมื่อเข้าสู่วัย 10 ปี เป็นช้างขนาดใหญ่¹⁵⁸ ข้อต่อทั้งปวงแข็งแรง มีฟันสดใส มีผละกำลัง สีเหมือนเมฆดำ ตาสวย บริเวณปลายเท้า แก้ม ไหล่เรียบเนียน

5.35 ช้างอายุได้ 10 ปี เรียกว่า วิกกะ เหมาะกับการรบ มีความแข็งแรง ฟันกำลังงอกอย่างแข็งแรง องคชาติแข็งตัว ร่างกายแข็งแรง และมีน้ำเชื้อสมบูรณ์

ลักษณะของช้างเมื่ออายุได้ 20 ปี

5.36 ช้างเมื่ออายุได้ 20 ปี มีขนบนใบหน้า มีความว่องไว กล้ามเนื้อแข็งแรง และมีกำลังในการจับ แสดงอำนาจกับช้างที่เสมอกันและในการรบด้วยช้าง มีคุณค่าใหญ่หลวง ปล่อยโทษแห่งธาตุทั้งปวงแล้ว ช้างอายุได้ 20 ปี เรียกกันว่า กลกะ

¹⁵⁸ กรินทร (กริ – อินทร) หมายถึง ช้างขนาดใหญ่ ช้างศึก ช้างประจำบ้านเมือง หรือช้างที่มีอายุมากแล้ว

วยาโสปรุเกต คชศาสตร์ –

ปรโต ทวารเขษยะ วิศเตะ กลละ สมฤตะ ฯ

5.37

[อุปชาติ]

ทศำ ทวีตียำ ตู คตะ กรีนุทระ

เตโฆพลสุไถรวินิเศษยุกตะ ฯ

อาโยธเน ตุลยคเชษุ ทฤปตะ

คุเณะ สมสุไตรปี สัปรตีตะ ฯ 5.38

[คารทูลวิกิริชิต]

อุตสาหิ สมุฏคาตรสนธิวมถุครภปรโท ทุรคภิต

สัครามาทีพลี ฆนปรหระณะ ปิตากทนต์านิวิตะ ฯ

สุนานากิสิตะ สุฤตตชมนโน'วสุการกรณัจละ¹⁵⁹

โปรตาชยะ¹⁶⁰ สรวิกกรมพล โยติ ทวีตียำ ทศาม

ฯ 5.39¹⁶¹

सानทรหสตะ สโทตสาหิ สติระะ สรวตฺร

สนธยะ ฯ

พหุลาศจ สติระาสุไจว วลยสุตุ ตริสนธยะ ฯ 5.41

เตษเวเว ตู ปฺรเทเศษุ กวจิต ฉินนวลิสตถา ฯ

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังนี้

ข้างช่วงอายุจาก 11- 20 ปี เรียกกันว่า กลละ

ปีที่ 20 เติบโตเป็นข้างใหญ่ พร้อมด้วยลักษณะ

เด่นคือมีกำลังอำนาจมั่นคงในสงคราม มีความ

หยิ่งในหมู่ข้างที่เสมอกัน ประกอบด้วยคุณสมบัติ

ทั้งปวง

ข้างเมื่ออย่างเข้าสิบปีที่ 2 เรียกว่า “โปตะ¹⁶²” มี

ความขยัน ปลายวง ข้อต่อ และขาหน้าสมบูรณ์

ตั้งท้องได้ ทำลายสิ่งกีดขวางได้ มีกำลังในการต่อสู้

หรือที่อื่นๆ ชอบการปะทะรุนแรง งาสีเหลือง

ตลอด ท้องและเพดานสีขาว

ใบหู เหลี่ยมเพชร (อวสการ)¹⁶³ และสะโพกกลม

สวย

วงหนาขึ้น ขยับอยู่เสมอ ข้อต่อทั้งปวงมั่นคงดี

ตรีสนธิและวณะใหญ่และมั่นคง มีรอยขีดข่วนใน

บริเวณต่าง ๆ (ของร่างกาย)

¹⁵⁹ ฉบับตัณชาวูร “วสุการกรณัจละ”

¹⁶⁰ ฉบับตัณชาวูร “โปตาชยะ” (49) สอดคล้องกับ มาตังคลีลา.5.12 โปตาชยะ (14)

¹⁶¹ เทียบ มาตังคลีลา 5.12

¹⁶² โปต โดยทั่วไปหมายถึง ลูกสัตว์

¹⁶³ อวสการ หมายถึงอวัยวะบริเวณส่วนหน้า ใกล้โคนวง ระหว่างตาทั้งสองข้าง แฟรงคลิน เอกเจอร์ตัน แปล มาตังคลีลา โดยทับศัพท์คำนี้ว่า avaskāra (Franklin Edgerton, *The Elephant-Lore of the Hindus*, 2010, 115) ป. ส. ศาสตรี ทับศัพท์ว่า อวสการ, คำนี้น่าจะตรงกับภาษาไทยว่า “เหลี่ยมเพชร” (ณัฐภัทร จันทวิช, *ข้างราชพาหนะ*, (กรุงเทพฯ : 2542), โครงการสืบสานมรดกวัฒนธรรมไทย, 93)

วยาสโปรกเต คชศาสตร์ –*[อินทรวัชรา]*

สंपूर्णमातृकपल्लव सुतेखा

मेघान्विते गामखान्वितस्य ॥

गुल्लिषे सुस्तिरसन्निहिते

तसामुपेत्य गिरिगु तद्यतीयाम ॥ 5.43

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ดังนี้ช้างเมื่ออายุ 30 ปี เรียกกันว่า **ขวนะ**

มีกำลังช้างที่สมบูรณ์ มีอำนาจมาก เคลื่อนไหว

รวดเร็ว ข้อต่อมันคงแข็งแรง

อด จตุรุธทศาวยสกุสย คชสย ลักษณะ ๓*[อนุษฎุภ]*

จตุรุธยา तु तसया स्यात् ग्रीष्मे लक्ष्मि दत्ता ॥

जारณियप्रतेक्षु सर्पिष्वेव गामवान ॥

पथोत्सजापि गुण्ये ग्रन्थोरपि तानवान ॥ 5.45

ลักษณะช้างเมื่ออายุ 40 ปี

ช้างวัย 40 นั้นมีลักษณะเช่นนี้ รูปร่างสมส่วน มี

น้ำมันที่ตระพองทั้งสองข้าง แม่หู และเท้า

เดินทางไปทั่ว

วยาสโปรกเต คชศาสตร์*[อุปชาติ]*

निराग्रिचक्रुचषत्त्रिवरी

संघातत्रोपे लपसंप्रयुक्ते ॥

संपूर्णसंस्थानपल्ले स्तिर्राโค

वृक्षान् विगिनथ्यात्सरान् जत्तुरुयाम ॥ 5.46

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ดังนี้

5.46 ช้างอายุ 40 เรียกว่า “กัลป์ยามะ” มักดุร้าย

กับช้างวัยเดียวกัน มักอยู่กับช้างเพศเมีย มีน้ำมัน

ออกจากขมับมากขึ้น อาศัยรวมอยู่กับโขลงของ

ตน

อด ปัจมทศาวยสกุสย คชสย ลักษณะ ๓*[อนุษฎุภ]*

पिञ्जया तु तसया स्यात् ग्रीष्मे लक्ष्मि द्विधम् ॥

सकजस्तवकव्वेनापि संपत्तो'ติมतेन ज ॥ 5.48

तुषेขमात्तमगुत्तं जानयगुत्तं ज सहते सता ॥

गुषुत्तपिपासे'पि सहते तेखसुवित्वं प्रपथयेते ॥

5.49

गरुणे गुणान्ते वेखण्णे ज पिคุषे मस्तเก'पि ज ॥

तानवรัชि ज สत्तัม वารณस्तु มทาน्वิตะ ॥ 5.51

ช้างอายุ 50 ปี มีลักษณะดังนี้

5.48-51 ช้างเมื่ออายุ 50 ปี เรียกว่า ยูณะ

ที่ตระพองมีน้ำมันอยู่เต็ม ตัวร่างกายเต็มไปด้วย

ขน สามารถทนต่อความยากลำบาก เช่นความ

ร้อน ฝน ความหนาว ความหิวกระหาย ชอบอยู่

กับช้างพังของตน

ช้างมีมันข้างและปล่อยน้ำมันออกมาเสมอ ที่หัว

ด้านหน้าของหู ที่หู และรูปที่ปลายตระพอง

วยาสโปรกฏ คชศาสตร์

[อุปชาติ]

อติว สมพทสมทศจ ศุระ
 สนุชานวาน ยตถวโจ'นุยายี ฯ
 ปุรณฉวีรยุตสหนะ¹⁶⁴ สุวีริยะ
 กเรณุกามี กิล ปังมีคะ ฯ 5.52

[คารพุลวิกิริทิต] (การหาคำเชื่อมเอง)

สนุชาน¹⁶⁵ปรกฏติปรเทศวิคตท-
 ทานานวิโตทยท-พลี(รอยย่น)
 สานุทระ กรณกฏากษเก'ปี สหชา-
 มายาติ จ เศรษฐตาม ฯ
 นิทราเมตยนิมิตตเมว มุทิตะ
 ศูโร'ปี สรวุสหะ
 ยูถ นาม สทา มทาวิลกฐะ
 ปราบโต ทคำ ปังมีม ฯ 5.53¹⁶⁶

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ดังนี้

5.52 กล่าวกันว่า เมื่อช้างอายุได้สิบปีที่ 5 มีการ
 ตกมันอย่างมาก กล่าวหาญ อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ ทำ
 ตามคำสั่งของควาญช้าง ผิวพรรณสมบูรณ์ ทรง
 พลัง อดทนต่อความหิวกระหาย และอยากอยู่ช้าง
 ตัวเมีย

5.53 ช้างเมื่อถึงรอบสิบปีที่ 5 เรียกว่ายูถะ (ยูถ)
¹⁶⁷ บริเวณหู ขมับ และกษัย¹⁶⁸ เต็มไปด้วยน้ำมัน
 เพราะรอยย่นที่เกิดขึ้นพร้อมน้ำมันที่ไหลจากช่อง
 แฉก¹⁶⁹ และที่อื่นๆ บรรลุถึงความยิ่งใหญ่ที่สุด
 อันเป็นธรรมชาติ มีความกล้าหาญ และทำงาน
 หนักได้ทุกอย่าง ที่ขมับมีกลิ่นเหม็นด้วยมันช้างอยู่
 เสมอ ย่อมหลับและดีใจโดยไม่มีสาเหตุ

¹⁶⁴ ฉบับตัณชาวูร “ปุรณฉฉวีระ ฤษุตสหนสุวีริยะ”

¹⁶⁵ มาตังคลีลา สะกต สนุชาน

¹⁶⁶ เทียบ มาตังคลีลา 5.15

¹⁶⁷ ภาวสันทรศินี อธิบายว่าเรียกชื่อยูถะ (ยูถ แปลว่าฝูงหรือโขลง) เพราะช้างวัยนี้เป็นช้างที่โดดเด่นในโขลง (Wakankar, 264) แต่ในมาตังคลีลา ซึ่งมีเนื้อหาโคลกนี้คล้ายกัน เรียกช้างวันนีวว่า เยาธ หรือโยธ (Edgerton, 66)

¹⁶⁸ คัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปะฉฉบับ W ใช้ศัพท์ อกษก หมายถึงกระดูกไหลปลาร้า ฉบับตัณชาวูรใช้ อกษย หมายถึง ไม่เสื่อมสลาย ในมาตังคลีลามีโคลกที่เทียบเคียงกัน ใช้ศัพท์ กษย หมายถึง ป.ส.ศาสตร์ แปลเป็นภาษาอังกฤษว่า knee (เข่า) ส่วนเอตเจตตันทับศัพท์ว่า ksaya (66) โดยมีคำอธิบายในศัพท์านุกรมท้ายเล่มว่าส่วนพิเศษจากเข่าของช้าง (gajajānubhāgaviśeṣaḥ) (Edgerton, 117) ในที่นี้

¹⁶⁹ ช่องแฉก หมายถึงรูมันช้างใกล้ขมับหลังหางตาทั้งสองด้าน (ช้าง ราชพาหนะ, 248) ในคัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปะฉฉบับเอานธีใช้ศัพท์ อกษก หมายถึงกระดูกไหลปลาร้า ฉบับตัณชาวูรใช้ อกษย หมายถึง ไม่เสื่อมสลาย ในมาตังคลีลามีโคลกที่เทียบเคียงกัน ใช้ศัพท์ กษย

อด ษษฐทศวายุสกุสย คชสย ลกษณม ๓*[อนุชฎฎ]*

ษษฐยามิท ทัศาย่า ตุ กริณ ลกษณ ตวิทม ๓

สขษฐโรมาวลิสจายปี กจกษณนวปุตตถา ๓ 5.54

หิยามานนทรียครามสตุถา กษณนวลิสคช ๓

ตษฐฐตจยจศายปี ปตทุตกรษกษตุถา ๓ 5.55

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตรตั้งนี้*[อินทรวชรา]*

อูธฐว วินิฐกษณนวลิปุเทศะ

ภูจิหวิหิเนนทรียธาตเตชชะ ๓

ปฤชฐฐฐฐฐกรณาทิษุ ชาดโรโม

ษษฐยาม์ กริ นิสสตุตทนมุละ ๓ 5.56¹⁷⁰**ลักษณะของข้างเมื่ออายุ 60 ปี**

5.54 ข้างเมื่ออายุ 60 ปี มีลักษณะดังนี้

ลำตัวมีแผลเป็น ผิวหนังแตก มีรอยย่นและขน
ชัดเจน อินทรีย์ทั้งปวงอ่อนลง กองธาตุดุลลง
กำลังซ้กลากลดลง**วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตรตั้งนี้**5.56 เมื่อข้างเข้าสู่ช่วงสิบปีที่ 6 บริเวณรอยย่น
เริ่มปริ กำลัง ธาตุและอินทรีย์อ่อนลงบ้าง มีขนขึ้น
ที่หลัง ริมฝีปาก และหู เป็นต้น สนับงา¹⁷¹เริ่มปริ
ออก**อด สปตมทศวายุสกุสย คชสย ลกษณม ๓***[อนุชฎฎ]*

สปตมย่า ตุ ทัศาย่า สยาดกริณ ลกษณ ตวิทม ๓

กจาวีลาขิลำคคจ *[ยุทธธาเทท สครมสตุถา]*¹⁷² 5.57 สมบูรณ สับสนไปด้วยแผลเป็น [และ]**ลักษณะของข้างเมื่ออายุได้ 70 ปี**ข้างเมื่อเข้าสู่สิบปีที่ 7 มีลักษณะดังนี้ ลำตัวไม่
สมบูรณ สับสนไปด้วยแผลเป็น [และ]**วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตรตั้งนี้***[อินทรวชรา]*

อลปากนินิปโต พหุ มาตริศวา

สตุพธำคยุกตะ ปรุชฉวิศจ ๓

อลปากเจษฐฐ วิกโล วิวธนะ

ปฐาปตะ กริ สุปตมิกำ ทศำ สยาด ๓ 5.58¹⁷³**วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตรตั้งนี้**5.57 ข้างเมื่อเข้าสู่ช่วงสิบปีที่ 7 มีธาตุไฟและปิตตะ
น้อย ธาตุลมมาก ข้อต่อร่างกายเคลื่อนไหวยาก
ผิวหนังหยาบ เคลื่อนไหวร่างกายน้อย ไม่ค่อย
สมบูรณ สุขภาพเสื่อมโทรม ผิวพรรณซีด¹⁷⁰ เทียบ มาตั้งคัสลีลา 5.16¹⁷¹ สนับงา (ทนมุละ) หมายถึง เนื้อหุ้มที่โคนงา (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, 1162)¹⁷² ข้อความนี้ไม่ปรากฏในฉบับราชเอานธ แต่ปรากฏในฉบับตัณษาฐฐฐฐตั้งในวงเล็บ¹⁷³ เทียบ มาตั้งคัสลีลา 5.17

อถาษฏุมทศาวยสกุสย คชสย ลกษณม ฯ

ลักษณะของข้างเมื่อเข้าสู่วัย 80 ปี

วยาสโปรุกเต คชศาสเตร

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ดังนี้

[อุเปนทรวัชรา]

กจาวิลำโค'ปี วิวณภายะ

5.58 ข้างเมื่อถึงวัยสิบปีที่ 8 ร่างกายสับสนด้วย

กฤจณรวัธ มุกตวิษามมุลม ฯ

แผลเป็น ร่างกายทรุดโทรม ผิวบอบช้ำ โคนฟัน

อหนตวฤทธิรชลปุณเนตระ

หลุด เริ่มไม่มีฟัน ตามีน้ำตาอยู่ตลอด และไม่รีน

นาโค'ษฏมฺ ปราปย ทคำ น รมยะ ฯ 5.59

เรียง

[ศารทูลวิกิริทิต]

นิทรลุสะ สดตฺ กรสรุตกณะ

5.59 ข้างในรอบสิบปีที่ 8 ง่วงซึมตลอดเวลา เสลด

ทุรวรณรูกษณวีระ

ไหลจากงวง ผิวหยาบแห้งสีซีด ชอบออกนอก

ภิตยา ยูถพิทศจรณ ศลลธิยา

โหลง เพราะความกลัว ปราศจากความกำหนด งา

ทตาภิวฤตยชมิตะ ฯ

ไม่ใหญ่ขึ้นอีกแล้ว อ่อนล้า สายตาสั่น ผิวหนังเหี่ยว

นิรวิริยะ สดโตปทคณนยนะ

ย่นและขนร่วง ขี้กัวเสมอ และมีหนองตามเท้า

ปาทปรโรหะ กษณิ

ปราปตะ สยาดสสิริภีรค'ษฏุมทคำ

สภินนโรมาวลิละ ฯ 5.60¹⁷⁴

อถ นวมทศาวยสกุสย คชสย ลกษณม ฯ

ลักษณะข้างเมื่ออายุได้ 90 ปี ฯ

[อนุษฏุม]

วลีภิกษณาทีตาคคจ มฤทุภกษยํ จ เสเวเต ฯ

5.60-61 ข้างเมื่อถึงวัย(สิบปี)ที่ 9 ชอบซ่อนตัว มี

ทุรคานิ วรชยศจาปี ทนตโรคิ ภวตยปี ฯ 5.60

รอยย่น กินอาหารอ่อน พบได้ยาก ปลีกตัว และมี

น จ ราคาทภยาทวาปี โกรธาทวา ตาตีโต ภฤตม

โรคฟัน ไม่สนใจสิ่งใดๆ ไม่ว่าจะความรัก ความกลัว

ฯ

หรือความโกรธ ไหล่ คอ และหลังโค้งลง

ปฤชฐุคฺรีวัสเทเศษุ นวมยํ จ สมศนุเต ฯ 5.61

¹⁷⁴ เทียบ มาตังคลีลา 5.18

วยาสโปรกฏ คชศาสตร์*[อุเปนทรวัชรา]*

กจาวิลำคะ ศิถิลากุชียุคมะ
 คุหาศโย ครุหิตยุดจาระ ฯ
 วิมุกตทุระคะ ศิถิลำคสนธิระ
 ทคำ ปฺรปนโน นวมี คชชะ สยามต ฯ 5.62

[มันทาทรานตา]

สรสตรครีวะ ปฺรจลทศโน ยูถปฺรยนตเสวี

ทษฎฐาทีโน มฤทฺยวสฤก ทุระคทุระ ศลถำคะ ฯ
 รุกษฉา¹⁷⁵โย วลียุตตนะ มนุทโค มนทนาทะ
 นิรมเโท'ย สวปีติ วิษม สยามตปฺราโณ นวมายม ฯ
 5.62¹⁷⁶

อล ทศมทศาวยสกุสย คชสย ลักษณะ ฯ*[อนุษฎฐา]*

ภูิจิตปารษณิตเล จาปี สรสตรภาโว'สติ หสตินะ ฯ
 น โจรธวั หรเต ภูิจิต สุกนเช จ น นิเชวเต ฯ
 5.64
 อลพาหารศจ ภวติ น จ เมตฺระ ปฺรหุชยติ ฯ
 เกศวาลากชิกกษยานไตะ สฎฺโฐโรมฺตรปฺริชวาน ฯ
 อีทฤคฤคณสํปนโน ศตวโรช ภเวทคชะ ฯ 5.65

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ดังนี้

5.62 ช้างเมื่อถึงสิบปีที่ 9 เมื่ออายุ 90 ปี เรียกว่า
ปุราณะ ตาทั้งคู่อ่อนล้า ชอบออกจากโขลง คอดก
 ฟันโยก อยู่ท้ายโขลง ไม่เหมาะกับการทำงาน เห็น
 กระจกชัดเจน ไม่มีน้ำมัน

5.62 ช้างเมื่อถึงวัย(สิบปี)ที่ 9 เรียกว่า “ปุราณะ”
 คอดก ฟันโยก เดินอยู่ท้ายฝูง ไม่มีงา กินหญ้าอ่อน
 ไม่อาจทำงานหนักได้ ร่างกายอ่อนแรง สีผิวซีด
 รอยย่นเต็มตัว เดินช้า เสียงร้องเบา ไม่มีการตก
 มัน หลับไม่สม่ำเสมอ

ลักษณะช้างเมื่ออายุได้ 100 ปี ฯ

5.65-65 เมื่ออายุได้ 100 ปี ร่างกายมีสภาพ
 ฝ้ายพอม กินอาหารน้อยลง หัวใหญ่ขึ้น ความ
 แข็งแรงลดลงอย่างมาก การขับถ่ายมูลและมูล
 ทำได้ยาก เล็บเน่า มีแมลงและหนอนซ่อนไช
 การนอนและยืนทำได้ลำบาก

¹⁷⁵ ตามฉันทลักษณ์ของมันทาทรานตาฉันท สามพยางค์นี้ควรจะแทรก จ เป็น “รุกษฉา” เพื่อให้ตรงกับ
 มคณชะ (ครุล้วน) ในที่นี้ผู้ประพันธ์มิได้แทรก จ หน้า ฉตามหลักสนธิ

¹⁷⁶ เทียบกับ มาตังคลีลา 5.19

วยาสโปรกเต คชศาสเตร*[อุปชาติ]*

วิศิรมโรมาควิชาณกฤจจรมุตรารต๊ะ
 สวลปคต๊ะ ปรีชินนะ ฯ
 กฤจจรารตปุรยาคะ ปรีต๊ะ ศลถำคะ
 ปุราปตะ กรี สยาททศมี ทคำ ตาม ฯ 5.66

[คารพุลวกริต]

คีรยนเต ทศนาคะ กุชยี่ จ วิคลต-
 สรว่าคโรมา จล-
 ททนต์ มำสพลกษยี่ จลตนะ
 ปุรสรสตะเมโท'ลปุก ฯ
 รุกษำคะ ปฏฐี สิริจิตตนะ
 กฤจจรารจจ วิณมุตรกฤต
 ตฤชณาละ กฤมิขาลภกษิตนโข
 วฤทโธ ทศมยำ สมฤตตะ ฯ 5.67¹⁷⁷

อถ เอกาทศมทศาวยสกุสย คชสย ลกษณม*[อนุษฎฐ]*

วลิกินนกกจจาปี กโรศนมุตโรลปะเจษฎฐิตะ ฯ
 ส ตุ สัรวฤโต หสตี โรมโศ พหุลฉวี ฯ
 มหาฎฐโถ มหากรณศโจักาทศทศำคตะ ฯ 5.68

วยาสโปรกเต คชศาสเตร

สปรุฐมกษโตะ รุกษะ สฤกวาสลโปรถสนธิษุ ฯ
 เอกาทศทศะ โส'ยั ปุรวโก นาม วารณะ ฯ 5.69

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตรตั้งนี้

5.66 ช้างเมื่อถึงวัยสิบปีที่ 10 งาหลุดและขนตาม
 ตัวร่วง ถ่ายมูลด้วยความยากลำบาก เดินน้อย
 อ่อนล้า อ่อนแรงทั่วร่างกาย ในที่สุดก็ล้ม(ตาย)
 เพราะเจ็บป่วยด้วยความเจ็บปวด

5.67 ช้างเมื่ออายุได้สิบปีที่ 10 เรียกว่า “วฤทระ”
 งาหลุด ขนบนลำตัวทั้งหมดร่วงหมด ฟันโยก เนื้อ
 และกำลังน้อยลง ตัวสั้น เท้าพลั้งๆ เผลอๆ กิน
 อาหารน้อย ไช้กระดูกลดลง ร่างกายผอมแห้ง
 เส้นเอ็นร่างกายแห้ง ตาฟาง เส้นเลือดขึ้นตลอด
 ร่างกาย ถ่ายอุจจาระและปัสสาวะด้วยความ
 ยากลำบาก กระจายน้ำมาก และหนอนกัดกินเส้น

ลักษณะช้างเมื่ออายุได้ 110 ปี

5.68 ผิวหนังมีรอยแตก เชื่องช้า หลังโค้งลงมา
 ช้างวันนี้เริ่มอ่อนแรง หน้งหนา มีขนมาก
 เมื่ออายุได้ 100 ปี มีตระพองใหญ่ และหูใหญ่

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตรตั้งนี้

5.69 ช้างอายุ 110 ปี เรียกว่า **ปุรวกะ** (ปุรวก)
 เต็บโตเต็มที่แล้ว ผอม เห็นกระดูก ข้อต่อ และ
 สะโพกชัดเจน

¹⁷⁷ เทียบ มาตังคลีลา 5.20

อด ทวาทศมทศวายสกุสย คชสย ลกษณม ฯ	ลักษณะของข้างเมื่ออายุได้ 120 ปี
สมาหิตะ สติรมนนะ สุทีรฆำคูลิปุษกระ ฯ ส วิศติรวัชรศตํ สมนํ ชีวติ วารณะ ฯ 5.70	5.70 ข้างมีชีวิตอยู่ได้ราว 120 ปี โดยทั่วไป มีจิตใจมั่นคง มีปลายวงยาวมาก
วยาสโปรกเต คชศาสเตร -	วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ดังนี้
ทวาทศยํ สยาทโยคยสตุ ไนว ชญैया ตุ ปทรติชะ ฯ อายุรชญานํ วยัชญานํ ครภินิษญานเมว จ ฯ มนโย'ปี จ มุหฺยนฺติ ภู ปุนรําสจกษุชะ ฯ 5.71	(ข้าง)ในสิบปีที่ 12ปี ทราบกันว่าไม่เหมาะกับการทำงานทั้งปวง พระมุนีทั้งหลายไม่พบความรู้เรื่องสุขภาพดี ความรู้เรื่องช่วงวัย และความรู้เรื่องข้างที่ตั้งท้อง(ในบรรดาข้างวัยนี้) รวมทั้งเนื้อและดวงตา
อด คชานามุตตมมธยมาธมวโยวิภาคกรมะ ฯ ทศสํวตสราทุรธวมาจตุรทศมุตตมม ฯ จตุรทศาทพทาท ทวาทรีศนฺมธยมนํ วย อจฺยเต ฯ 5.72 ตสมาทสํวตสราทุรธวํ ยาวตสปตติวตสราชะ ฯ อธมํ ตทวยชะ โปรรกตํ ตโต วฤทโธ'พโล คชชะ ฯ 5.73	ลำดับช่วงวัยของข้างตามจากช่วงสูงสุด ช่วงกลาง และช่วงปลาย กล่าวกันว่า ข้างจาก 10 ปี จนถึง 14 ปี คือช่วงสูงสุด จาก 14 ปี ถึง 32 ปี คือช่วงกลาง และจากช่วงดังกล่าวจนถึง 70 ปี คือช่วงปลาย กล่าวกันว่าข้างที่มีกำลังมากนั้นอยู่ในวัยช่วงต้น
อด - วโยวิภาคผลกณม ฯ	เรื่องภาระที่เหมาะสมในแต่ละช่วงวัย
วยสิ ปฺรธเม ตสย สรวศิกษากรมะ สมฤตะ ฯ มธเย วยสิ นาคานํ ญุทเมกํ ปฺรศสยเต ฯ อนเต วยสิ ราเชนุทฺร คชานุ กรุมสุ โยชเยต ฯ 5.74 33333 อิติ ปาลกาปะเย วยัชญานม ฯ	5.74 ข้าแต่มหาราช ข้างในวัยแรกเริ่ม ถูกจำได้ว่าเหมาะแก่การเรียนรู้ทั้งปวงของข้าง ข้างในวัยช่วงกลางถูกสรรเสริญในการรบเท่านั้น และพึงใช้ข้างทั้งหลายในการงานทั้งปวงในวัยหลังจากนั้น จบความรู้เรื่องข้างวัยต่างๆ จากฤชีपालกาปะยะ

อด - ไวกัมปายนีเย วโยชญานม

ภทรนามยุตา เย ตู นาคาสตุ จิรชีวินะ ฯ
ตตปาทพีนศรโท มนทาสุเตภโย'ธรวตฺสราละ ฯ
5.75

มฤคชาติคชาละ สรวเว วิศตยครศตฺ ทวิปาละ ฯ
สํกัรณานํ วโย เวทวิทโ ทชานนติ จ กรมาต ฯ
5.76

วฤชฎิมายูรวโย ครภํ กลยาณํ วาสวธวณิม ฯ
ชานนติ มุนโย ไนว ชานนติ มานวละ กถม ฯ
5.77

ภทรมนทมฤคาคานํ ตู วโย ชญาตฺ น ศกยเต ฯ
ตถาปี ลฤษณาทภทาท สํกัรณกรณินํ วยละ ฯ
5.78

จิหุนตสฺ ตทวิชานีเย โยคินศจ กถํจน ฯ

[วสันตติลกา]

เทศปรเภททวิธรรทสรวภาว-
สารํคทนต์ชวมานตฺนุรฺหาณิ ฯ
กรโณ¹⁷⁹ มณินฺ วนจรํคจ พุธา วิจารย ฯ
กฤจฺจราทิตฺ คชวละ กถยนติ ทฤษาละ 5.79

[อนุชฎุภ]

ชนมวฤตตํ วารณานํ วิทฺรเวทวิทโ วยละ ฯ 5.80

ความรู้เรื่องวัยของช้างจากไวกัมปายนะ¹⁷⁸

ช้างที่ชื่อว่าภัทธะนั้นมีอายุยืน จากจำนวนปีที่
ลดลงหนึ่งในสี่ ช้างมันทะอายุขัยลดลงหนึ่งในสี่
จากช้างภัทธะ

ช้างมฤคชาติทั้งปวงมีอายุ 120 ปี ผู้รู้พระเวทรู้ว่า
อายุของช้างสังกัรณะลดจากนั้น

มุนีทั้งหลายย่อมไม่รู้จักเสียงตั้งมาจากวสุ ความ
สวยงาม การตั้งครรภ ภัยและสุขภาพที่เสื่อมลง
มุนีทั้งหลายย่อมรู้ได้อย่างไร

วัยของช้างภัทธะ มันทะ และมฤคละ ย่อมไม่ถูก
ล่วงรู้ได้ฉันทิ วัยของช้างสังกัรณะทั้งหลายย่อมไม่
ถูกล่วงรู้ได้จากจากการแยกลักษณะฉันทินั้น

โยคีทั้งหลายรู้ลักษณะเช่นนั้นได้อย่างไร

5.79 ผู้ฉลาด พิจารณาช้างที่มีการตกมันบางส่วน
งาที่แตกปลายและผิวที่เป็นรอยย่น ภาวะโดย
ธรรมชาติ ส่วนสำคัญ ฟัน ขนทั้งหลาย หู และ
ปลายองคชาติได้ ผู้เชี่ยวชาญย่อมบอกอายุของ
ช้างจากความผอมและอื่นๆ

¹⁷⁸ ไวกัมปายนะ (ไวกัมปายน) เป็นฤๅษียุคโบราณ ผู้สอนโตตติริยะสังหิตา เป็นศิษย์ของฤๅษีวยาสะ และเป็นผู้เล่า
เรื่องมหาภารตะให้แก่ชนเมชย (ชนเมชย)

¹⁷⁹ ฉบับตัณชาวรุ กรณา

- วิษณุตุมณลี กุญชรานาถนัย วิมลพุทธรณะ ฯ 5.80 ผู้รู้พระเวททั้งหลาย ย่อมรู้วัยและการเติบโต
ในชีวิตของช้าง ความรู้ที่ไม่สมบูรณ์ย่อมไม่พอที่จะ
บ่งบอกสิ่งอื่น ๆ ได้จากความผ่ายผอม
สตนเอกปานาะ¹⁸⁰ ประถม วดสเร คชศาวกาะ ฯ ลูกช้างในวัยเริ่มต้น ที่เพิ่มดีมนม จนถึงวัยเยาว์
จตุรคูลมานาศจ พาลา อษฎฐาทศาททตะ ฯ อายุ 18 ปี มีนิ้วทั้ง 4
- กถิตไชยามิย์ วฤทธิชะ จตุรคูลสัฎฐตา ฯ 5.83 เมื่อถึง 32 ปี การเติบโตของลำตัวและงาทั้งสอง
ทวาริศททพพฤษยนต์ เทหวฤทธิศจ ทนตโยชะ ฯ พร้อมด้วยนิ้วทั้ง 4 ของช้างทั้งหลาย ถูกกล่าวถึง
แล้ว
- เสถาลย์ จตวารีศททพฤษยนต์ ที่รฆตปา¹⁸¹ จ ฯ ความยิ่งใหญ่ นานถึง 40 ปี วัยกลาง วัยต้น และ
มธยธาธโมตตมวยะ ฎรมาต ตถเชญยมิริตม ฯ วัยปลาย ตามลำดับนั้นทราบกันแล้ว
เกพนริฆมารตฎกั ชญเยย คชานามตตม วัยชะ ฯ ผู้แบ่งประเภทรู้วัยสูงสุดของช้างทั้งหลายแล้ว
5.85 และได้กล่าวไว้แล้ว
- ตตสตริศททตสรานต์** 30 ปีปลาย
ทศาวสถานตมธม วิศตยุดตกรั คตม ฯ อายุ 120 ปี คือภาวะตกต่ำสุดของช่วงปลาย
นิษผลาสตตปรี ชญเยยชะ วิศาทพาลเย ของรอบสิบปี
- มทาวลาชะ¹⁸² ฯ หลังจากนั้นทำงานไม่ได้ ช้างวัยเด็กจาก 20 ปี
สรวฎรมกรียาโยคยชะ ยุทธรวัชชยศจ เกवलม ฯ ทราบกันว่าเต็มไปด้วยมันช้าง มีประโยชน์ในการ
5.86 ทำงานทั้งปวง แต่ไม่เหมาะกับการรบ โดยสิ้นเชิง
- อุตตม มธยมิ จานตยั วยสททตทฎรมาต พลม ฯ 5.87 ฟังรู้ว่า กำลังในช่วงสูงสุด ช่วงกลาง และ
ทโศปรีศททวิริยั วิศยาเทหว จ สรวศชะ ฯ 5.87 ช่วงต้น เป็นเช่นนั้นตามลำดับ และความกล้าหาญ
มีอยู่จนถึงสิบปีที่ 10 นั้นเอง

[อุปชาติ]

¹⁸⁰ ฉบับตัณชาวรุ สตนโยกปานาะ

¹⁸¹ ฉบับตัณชาวรุ ที่รฆตปา'ปี

¹⁸² ฉบับตัณชาวรุ “มทาวิลาะ” หมายถึง เต็มไปด้วยมันช้าง หรือเหม็นมันช้าง

สวเปจจ มนุห์ ปรมฤเศจจ ยายาตุ ฯ
 จลดกโร ยศจลกรณวาละ ฯ
 ปรสรสศคาคตระ ปรวานชสรฺ ฯ
 ส ทวาทฐี ปรายปย ทค้ำ กรีนุทระ ฯ 5.88

5.88 ช้างใหญ่เมื่อถึงรอบสิบปีที่ 12 มักจะง่วงซึม
 จับคว่ำเบาๆ ตัวสั้น แขนหางและหูสั้น ขาหน้า
 เคลื่อนไป ต้องพึ่งผู้อื่นตลอดไป

อิติ ปาลกาปยมหฺรชฺชิปรณิเต คชศาสฺเตร
 กาลียชลกษณนิรุปลนํ นาม ปจมํ ปรกรณม ฯ

จบประกรณที่ 5 ชื่อ การสำรวจลักษณะช้างใน
 กสิยุค ในคัมภีร์คชศาสตร์ ผลงานของมหาฤชชี
 ปาลกาปิยะ

ประการณ์ที่ 6

ษษฐั ปรกรณม เทศภทคชลกษณนรฐปคม	ปรกรณที่ 6 การจ้แนกลกษณะซ้างตามสถานที่
<p>ปาลกาปย อุวาจ - <i>[อนุษฎฐ]</i> เทศภทวทภกเตน คชาน้ ลกษณั ศฤณุ ๗ 6.1</p> <p><i>[वलันตตลกา]</i> ก้าโฆชลาฎฐปุรสนรฐวนายุซ้าค - ชาดา วนตลส้ตฎฐณซ้ากทนตาะ ๗ ทรสว้าควาลมฤทฐทรฆกรานทโภศาะ นาคา รโฆคณปรตศรฐรภาวอะ ๗ 6.2</p> <p><i>[อุปชาด]</i> ปุลนทพคาลสุมนทหุณ เนปาลกานตวทรฐชาดาะ ๗ เศณ้ากวฤตตานนกายเนตฺราะ ศุรอะ กโฆทรฐกตฺสฺสานตวตดาะ ๗ 6.3</p> <p><i>[वलันตตลกา]</i> เสาราชฎฐครฐรกลคยวนตวตส - กาศมฐรชอะ สตมฐชอะ สตคณชเทศอะ ๗</p>	<p>ปาลกาปยะกล่าวล้่าวว้่า</p> <p>6.1 จงฟ้งลกษณะของซ้างตามการจ้แนก ปรภทตามสถานที่ (ด้งน้)</p> <p>6.2 ซ้างท้งหลายท้เกดในกามโฆช ลาฎฐปุระ สนรฐ วนายุช และอ้งคะ มฐรยบนล้บ ตระพอง ส้ชาวสวยงาม ฤงอ้งทอะและงวยยาว แตชนตาม ต้วส้ัน ลกษณะล้าต้วค้อง มคคณสมบตฐ ของรช้ส¹⁸³</p> <p>6.3 ซ้างท้เกดในปุลนทอะ เงกอล สุม้ันทอะ หุณะ เนปาลกะ อวันตฐ วทรฐระ มน้ันต ล้าต้ว หน้า หู ค้อง และมีจุดส้แดง ช้้งแรง ม คววมสงบบมาก, มคคณ¹⁸⁴มาก</p> <p>6.4 ซ้างท้เกดในเสาราชฎฐรฐครฐร กลคย ษวัน ตอะ วตสอะ และก้ษมฐร มคคณส้ชาว บรเวณแก้มส้</p>

¹⁸³ รช้ส (รชส) ปรนคณสมบตฐปรการท้สองของตฺรคณ (ตฺรคณ) มคคณในท้งฟ้าอากาศ มคคณของ
คววมกระต้อร้อวัน

¹⁸⁴ กคณ (กคณ) หมายถึงเสมหะ ปรนหน้่งในตฺรโภช (ตฺรโภช) ในร้างกาย (ปรกอบด้วย กคณ (เสมหะ), ปตตะ
(น้าตฐ) และ วายุ (ลม))

ศเวตาดานุชาตจ ปวนาศนตามสาสเด
กนทรูปคณฐตณุภินนชากทนต์ ๗ 6.4

ขาว มีอ้นพะสีขาว และ มีตโมคุณคือ
เคลื่อนไหวช้า มีรอยบนเล็บ ปลายบนตัว ฟัน มี
กลิ่นหัวหอม

[สวาดตา]

มตสยพชรตรี¹⁸⁵ครตมาลา-
ศมนตชาะ ปวนภกษตามสาะ ๗
ปีตโลจนนชากบุษกราะ
ศเวตวามนรทานตเมหนาะ ๗ 6.5

6.5 (ข้าง)ที่เกิดในมัตสยะ, พชรพร, ตริครรตะ,
มาลวะ, และอัคมันตะ ไม่รู้จักอาหารสะอาด
มีจุดที่งวงและเล็บ ตาสีเหลือง องคชาติ ปลาย
งา เล็ก ขาว

[อุปชาติ]

เสาวีรพาหลิทศารณเทศ
ชาตาสตุ กาลาครตุลยคนธาะ ๗
กพารโรมานนทนต์มูลอะ
กโฆชชวลอะ บโรทศตยทุทวิระ ๗ 6.6

6.6 (ข้าง)ที่เกิดในเสาวีระ, พาหลิเก, ทศารณะ
มีกลิ่นเหมือนไม้กฤษณา โคนฟัน ใบหน้า และ
ขนสีน้ำตาล เสมหะสีน้ำตาล กล้าหาญในการรบ
และแข็งแรง

[वलันตติลกา]

คีรวาณพาหุภมรลตหาริเทศ -
ชาตา วิจิตรตณุภินนรทา ภวนติ ๗
โศณณชกบุษกริวิณิลนชาตจ ปีต -
เทหาตจ โภมลโรชคณภรพูราคะ ๗ 6.7

6.7 (ข้าง)ที่เกิดในดินแดนคีรวาณ, พาหุเก, มรา
ละ, และตหาริ งา มีลายและบนตัววงดงาม เล็บ
สีน้ำเงินเข้ม อ้นพะสีแดงเรื่อ และลำตัวเหลือง
ตามลำตัวมีจุดเป็นสีเข้ม มีคุณสมบัติแห่งรัชส
สวยงาม

[สวาดตา]

มตสยราชาภรกรหาภกโภภู
เทศสัภวคชาสติลคณธาะ ๗
ชิหมนีลิมมโนชวสีละ
ทิร์ชบุษกรรทาสตณุเทหะ ๗ 6.8

6.8 (ข้าง)ที่เกิดในมัตสยะ ราชภรกระ หาภก
และโภภู มีกลิ่นเมล็ดงา ลักษณะว่องไว สีดำ
ตัวโค้ง งวงและงายาว รูปร่างเล็ก

¹⁸⁵ ตริ พยางค์นี้หากเป็น ตฤ พยางค์ข้างหน้า (ร) จะเป็นเสียงลฆุ ตามฉันทลักษณ์ของสวาดตาฉันท์ หากใช้ ต
ริ พยางค์ข้างหน้าจะเป็นเสียงคฺรุ เพราะ ร ตามหลังด้วยพยัญชนะซ้อน

[วสันตติลกา]

กรรมฐานกานธรมลยาวิกุนตปาณทย-
 ปาศจาทยเตาลวโกกณ¹⁸⁶เคาชาตาอะ ฯ
 นิลำกศุภรทนำกนขาศจ สุระ
 ตานไนกธา กิล วนติ คชชฎวฤทฐาอะ ฯ 6.9

6.9 (ช้าง)ที่เกิดในกรรมฐานก, อานธระ, มลยา
 ละ, วิกุนตะ, ปาณทยะ, ปาศจาทยะ, เตาละ,
 โกงกณะ, และเคาชะ เล็บโค้ง งางาม ลำตัวสี
 คล้ำ และแข็งแรง ผู้อาวุโสที่รู้เรื่องช้างย่อม
 กล่าวถึงช้างเหล่านั้นไว้หลากหลายยิ่ง

[สวาดตา]

สุกษมพินทุรุจิรานนกรณะ
 สนิศตามรณยนาสตนุทตะ ฯ
 เจตโส หิตกราะ กิล สุระ
 เกรลานตวิชโยทภวนาคาอะ ฯ 6.10

6.10 (ช้าง)ที่เกิดในเกรละและบริเวณใกล้เคียง
 มีหู ใบหน้า กาม มีจุดเล็กๆ ตาสีทองแดงเป็นมัน
 วาว งาเล็ก ฉลาด ใช้งานได้ดี แข็งแรงมาก

[วสันตติลกา]

ไตลาหยาทิลลสทยกศาลวเลช
 เย โจทรวนติ คิตสีตนข้ากกายะ ฯ
 หยยควินรุจิรา อติสาดตวิกาสเต
 ชัมพูผลาถนวะ ศุภโรมทนต์อะ ฯ 6.11

6.11 (ช้าง)ที่เกิดในไตละ, อาหวะ, อทิลละ,
 สหยะ, กศาลวะ ลำตัวโค้ง มีลายที่เล็บเย็นสี
 ขาว มีกำลังอย่างยิ่ง ตัวเล็กคล้ายผลชมพู มีฟัน
 และขนที่สง่างาม

[อนุชฎ]

นิลวาลมหาราชฎครุชราชฎภวะ ปุณะ ฯ
 ศเวตาศจ นทนต์ช จัมลลสมุทภวะ ฯ 6.12

6.12 (ช้าง)ที่เกิดในนิลวาล, มหาราชฎระ และ
 ครุชราชฎร์ เล็บและฟันขาว เป็นเผ่าจัญจัมลละ

การณเกศา ทิธมเกศาะ ภินนทนต์นตรา
 กฤศาอะ ฯ
 สวสถานยทุทวิราสเต กฤปณา มทส์สธิตาอะ ฯ
 6.13

6.13 มีขนที่หู ขนยาว ปลายงาแตก ตัวเล็ก
 กล้ารบในถิ่นตัวเอง ช้างเหล่านี้สงสาร ยังมี
 การตกมัน

¹⁸⁶ บทนี้จำนวนพยางค์ไม่ครบ 14 ตามฉันทลักษณ์ของวสันตติลกา เข้าใจว่า ควรสะกด เตาลวโกกณ, ฉบับตัณฐวูร์สะกด เตาลวกฏกณ (58)

สัคระ จกิตาสุตเต ตู นาคะ สยุนีรสปรภาะ ฯ
 กुरुเทศยะะ เศารเสนาะ กุกระ สัภาวะ สมะ ฯ
 6.14

6.14 ในการต่อสู้ จะสั้นกลัว ทำทางไม่ฉลาด
 ช้างที่เกิดในในแคว้นกुरु เศารเสนา และกุกระ มี
 คุณสมบัติเสมอกัน

มหาชวพละะ ศุระะ สทา โรชัตตรา คชะะ ฯ
 เต จ ชัคชชะะ ศุระะ ศิตทีรชกจาะ สมฤตาะ ฯ
 อนูปะชะะ ปิตตเทหาะ หรสวาศจามทเมหนะ ฯ
 6.15

6.15 มีกำลังว่องไวมาก แข็งแรงทุกเมื่อ ชีโมโห
 อย่างยิ่ง ช้างเกิดในที่แห้งแล้ง มีความแข็งแรง
 ขนยาวสีขาว ทราบกันดีว่าอยู่ใกล้น้ำ ลำตัวสี
 เหลือง ตัวเล็ก และชีโมโห

*อติ ปาลกาปยมหุชิปรณิเต คชศาสตร์ เทศ
 เกทชลกฤษณนิรูปกั นาม ชษฐั ปรกรรมมา*

จบประกรณ์ที่ 6 ชื่อ การจำแนกลักษณะช้าง
 ตามสถานที่ ในคัมภีร์คชศาสตร์ ผลงานของ
 มหาฤชิปาลกาปยะ

ประการที่ 7

สप्तม์ ประกรณม คชครทณปรการกณม	ประการที่ 7 เรื่องการจับช้าง
<i>[อนุชฎา]</i>	
กริโณ มุตรศกฤตา ลิปตาไครภูวิจโระ ๗ อรุษกรทลณนโนะ ชานียาทคชยุดกม ๗ 7.1	7.1 ฟิงรู้ถึงฝูงช้างจากสัตว์ที่ไปในป่า ที่อวัยวะมี ร่องรอยเปราะเปื้อนมูลและมูลของช้าง
ปาทปรजारฐิไคศจ ตทาฆาตहतทรูโมะะ ๗ พุทธยนเต ศยณสธาไนรุคชาสทพฤที่ไทรปี ๗ 7.2	7.2 ฟิงทราบถึงฝูงช้างจากการฉีกเศษเปลือกไม้ ด้วยรอยเท้าที่ตระเวนไป และด้วยต้นไม้ที่ถูกทุบ ตี ช้างทั้งหลายถูกรู้ได้ด้วยสถานที่นอน และแม้ ด้วยเสียงร้อง
อิตยาท ภควาน วยาโส คชานำ มารคลกษณม ๗ กรินสตุรคารูโฒรมตรีกรพหุกริวฤตะ ๗ ปริกรมยุดะ ปาทปาศชาโละ สมณวิตะ ๗ 7.3	7.3 วยาสะผู้เจริญ กล่าวแล้วถึงลักษณะสำคัญ ของช้าง ว่าช้างถูกเลือกโดยมนตรีทั้งหลายที่อยู่ บนหลังม้า โดยมีไซและบ่วงบาศที่ขา พร้อมด้วย บริวาร
สมาธิษฎฐะ กุชิตีเศน กริลกษณมวิจกษณะ ๗ ทวิรทานุ ธารเยต ครีษเม ยตนโต ลกษณานวิ ตาน ๗ 7.4	7.4 พระราชาสั่งผู้รู้ลักษณะช้างว่า ฟิงจับช้างที่ มีลักษณะดีในฤดูร้อนอย่างระมัดระวัง
ธารเยต ตริวโรทรพนโระ ทวิปานุ หสตีปกาทิกะ ๗ ปารุถิเวณ วิธาตวยะ ปุรุไซรพนุชเวทิกะ ๗ 7.5	7.5 ฟิงจับช้างด้วยวิธีการทั้งสาม โดยความอยู่ข้าง เป็นต้น พระราชาฟิงกำหนดให้บุรุษทั้งหลายผู้รู้ วิธีการจับช้างไปดำเนินการ
วาริพนโระ วศาพนุชะ พนุศจจานุคตะ ประ ๗ อุตตมสตุริปรการะ สยาด พนุชะ กรฎินามยม ๗ 7.6	7.6 การจับช้างฟิงใช้วิธีการอันดีเลิศสาม ประการนี้ ได้แก่ การจับด้วยเพนียด การจับ ด้วยช้างต่อ และการจับโดยไล่ตาม

- อาปาตศจาวปาตศจ เทวา พนธา นินทิเตา
มเตา ฯ
วินศยุนติ คชา ยสมาทตสมาท เตา ปวิรรชเยต
๗ 7.7
- วาริสถานํ สมากโลกย ฆาสํ หุรหุํ ตตะ กุชิปเต ฯ
สลลิกกทลิตถนทานุ อิกษุทถนทานุ สุธาสมาน ฯ
นลินีนิกนทกาน มฤชฎานุ ปริยาลานุ ปิปปลานปิ
๗ 7.8
- ทวิโป ยูโถะ สมากจเฉทาคจเฉต ฆาสลุปฏะ ฯ
ปรตยหํ ทฤศยเต ตตฺร ตทา มารโค นริชฺชเยต ฯ
7.9
- โกธศมาตฺรยตํ ภูมि วิสฺตารณจ ตตฺสมาก ฯ
วฤกฺโขชะ ปริชยา วาปิ สมนตาทปริเวษฏเยต ฯ
7.10
- ทวารํ ตตฺร ปฺรกรุวิต นินฺวฺรตนมหิมิตม ฯ
ภูชราณํ ปฺรเวศารถํ วาริพนธํ วิจกษณะ ฯ 7.11
- ปฺรวิษฏานุ ทฺวิรทานุ ตตฺร สมยคํโลจย พุทธิมานุ
๗
วาริทวารํ นินฺรุชิต มหาวฤกฺโขสฺตริสสกถตม ฯ
7.12
- 7.7 กล่าวกันว่า การจับด้วยหลุมพราง และการ
จับด้วยหลุมลิกนั้น นำตำหนิ เพราะข้างอาจตาย
ได้ จึงพึงหลีกเลี่ยงวิธีการทั้งสองนั้น
- 7.8 จงเสาะหาสถานที่ มีน้ำ พุงหญ้า สถานที่ใน
บึง จากนั้นให้ตั้งอ้อยข้าง ต้นกล้วย ท่อนอ้อย
ทั้งหลาย ที่เหมาะกับการตี้ม รวมทั้งรากบัว
พริกไทย มะม่วง หัวแมลงวัน แม้ลูกไทร
- 7.9 ข้างจะพร้อม กับโคลง ข้างที่กระหายจะมา
และเห็นที่นั้นทุกวัน แต่หนทางนั้นถูกกันไว้
- 7.10 พึงเข้าไปยังพื้นที่ กว้างยาวเสมอกันหนึ่ง
โกธศ¹⁸⁷ มีน้ำอยู่ทั่วไป และรายล้อมด้วยต้นไม้
- 7.11 การจับด้วยเพนียด เพื่อให้ได้ข้างที่ตีเลิศ
ควรทำประตุ เป็นเนินดินกันไว้ไม่ให้ข้างออก
- 7.12 เมื่อพิจารณาข้างที่เข้าไปอย่างเหมาะสม
แล้ว ผู้ฉลาดพึงปิดประตุเพนียดที่ข้างเข้าไป
ด้วยต้นไม้ใหญ่

¹⁸⁷ ระยะเวลาเสียงร้องเรียกถึง เทียบได้กับ 500 คันธนู หรือ 4,000 หัสตะ (1 ใน 4 ของโยชน์) หรือ 8,000 หัสตะ (1/2 คาพยุด)

อนตะสถาน พนธเณนาคาน สรวลลักษณ- 7.13 พิงจับข้างที่มีลักษณะทั้งปวงในเพนียด
 สียุตาน ๑ การจับด้วยวิธีดังกล่าวเรียกว่า วาริพนธะ (การ
 อีทฤควิสตุ โย พนธะ วาริพนธะ ส อัจยเต ๓ ล้อมเพนียด)
 7.13

อิตยาห ภควาน วยาโส วาริพนธวิจักษณะ ๓ วยาสะผู้เจริญ ผู้ชำนาญการจับข้างด้วยเพนียด
 ได้กล่าวแล้วดังนี้

อถ วศาทนุปรการะ ๓

การจับด้วยข้างพังต่อ

สปลาษาฎา วา วศาวศยาะ มหากายา มหาชวาะ 7.14 (ใช้)ข้างพังขนาดใหญ่ เชื่อง และว่องไว
 ๑ มาก 7-8 ตัว โดยมีความถี่ข้างถือบ่วงบาศ นั้งอยู่
 อารูตมาะ ปตรสัจจนนะ ปาศหสตาศจ หสตีปาะ ข้างบน ซ่อนหลังไปไม้
 ๓ 7.14

กริณีน้า กเร ปาศาน หสตีพนธาย ทาปเยต ๓ 7.15 พิงใส่บ่วงในวงของข้างพังทั้งหลายเพื่อ
 ปรรพธย ภูชราน ราชา เตษ้า รักษณมาทีเศต ๓ จับข้าง เมื่อจับข้างทั้งหลาย พระราชาพึงทำพิธี
 7.15 รักษาข้างเหล่านั้น

อถ อนุตพนธปรการ ๓

การจับแบบไล่ตาม

วคำ ยตรานูยาติ สุม กรี โมหสมนวิตตะ๑ 7.16 ข้างที่ถูกปล่อยจะตามข้างพังไปทุกหนแห่ง
 พนธะ โส'นุคโต ชญะยะ คชพนธวิจักษณะ ๓ ผู้ติดตามพึงรู้ด้วยความชำนาญในการจับข้าง
 7.16

อด อาปราตาวปาตพฺนุโย ฯ

การจับแบบหลุมบ่วงและหลุมพราง

อาปาต อีษตฺปาตสฺตุ สลลวีกทฺลียเต ฯ
 อวปาตสฺตุ ตฺไทรว คชสฺยาตยฺนตฺปาตฺนม ฯ
 นิฺนฺทิตฺเตา ทฺวาวิเมา พฺนุเฮา ตสฺมาตฺเตา ปฺริวฺรต
 เยต ฯ 7.17

7.17 การจับด้วยหลุมบ่วง (อาปาต) ช้างจะตก
 หลุมเบา ฟังพอกด้วยกล้วยและเพกา
 การจับด้วยหลุมพราง (อวปาต) การตกของช้าง
 นั้นรุนแรงเกินไป วิธีการจับทั้งสองแบบนี้กำหนด
 และควรเปลี่ยน

อด อาลานพฺนุณมฺตรฺกรมะ ฯ

การใช้มนต์มัดเสา

อาลาณียสฺตตตะ สฺตฺเก มฺเตรณาเนน วารณะ ฯ
 อถาปฺุรวฺ สฺวศาลายํ กิรฺตฺติเศารยฺปฺรตฺวาปฺวาน ฯ
 7.18

7.18 จากนั้น ฟังมัดช้างป่าทั้งหลายที่เสาดด้วยมัน
 ตรีะนั้น ช้างผู้มีชื่อเสียง มีความกล้าหาญ และมี
 กำลัง ฟังถูกมัดไว้ในคอกของตน ดังกล่าวมาแล้ว
 ว่า

อนิรุทฺสปฺรเวศสฺตฺวํ สฺตฺเก ตฺิชฺฐุ ตรีจฺฉตฺม ฯ
 อาโรคฺยพฺลวาน ภูตฺวา ราชญฺศจ วิชยวาทะ ฯ
 7.19

7.19 “เจ้าผู้เข้าสู่เชือกคล้องที่เสา จงมีอายุยืน
 นับร้อยแห่งปี จงมีกำลัง ปลอดภัยโรคภัย และ
 นำชัยชนะมาสู่พระราชา”

อิติ ปาลกาปฺยมหฺรฺชิปฺรณฺีเต คชศาสฺเตร
 สฺปฺตมฺ ปฺรกรรม ฯ

จบ ประกรณ์ที่ 7 แห่งคชศาสตร์
 ผลงานของมหาฤๅษีปาลกาปยะ

ประกรณที่ 8

อษฏม์ ปรกรณม	ประกรณที่ 8
ภทรมนทมฤคส์กรณชาติคชลกษณนิรูปณม	การสำรวจลักษณะข้างที่มีกำเนิดเป็นข้างผสม ระหว่างข้างภัทระ ข้างมันทะ และข้างมฤคะ

[อนษฏม]

ไรธย์ เคารย์ ปฏุตว์ จ วินิตตว์ สุกรมตา ฯ อนวรฤเวทิตา ไจว ภทรุเปษวมุตมตา ฯ 8.1 สุภคตว์ จ วีรตว์ ภทรสุโยเต คุณาะ สมฤตา ฯ เตช่าศกตวาทภทรสย นวปुकผลปรภะ ฯ 8.2	8.1-2 ข้างภัทระมีความกล้าหาญ มีโชคดี ความ สดใสเหมือนลูกหมากอ่อนจากลักษณะอันมีเดช มีความมั่นคง กล้าหาญ ฉลาด เชื่อง และทำงาน ดี รู้ภาษา ไม่ดื้อ มีรูปร่างน่ากลัว
กฤเต กามปรจาราสุต กามรูปธรา คชาะ ฯ เตรตาย่า ทวาปรเ’นยตร วาหนตเวณ โยชิตาะ ฯ 8.3	8.3 ข้างในกฤตยุค มีรูปตามใจปรารธนา ปรากฏ ตัวได้ตามใจปรารธนา ข้างในที่อื่นนอกเหนือจาก เตรตายุคและทวาปรยุค ย่อมเหมาะที่จะเป็น พาหนะ
เตรตาย่า ตทคุณ ภูจินมทตวานมท อุจยเต ฯ ทวาปร ตู ยุเค สรวเว มฤคต่า ปราปย สัสถิตาะ ฯ 8.4	8.4 ในเตรตายุคนั้น คุณสมบัติบางประการอ่อน ด้อยไป จึงเรียกว่า มันทะ แต่ข้างมฤคะทั้งปวง ย่อมอยู่ถึงทวาปรยุค
กเลา ตทคุณสำกรยาตส์กรณ อิติ กฤยเต ฯ กฤเต ภทรคุณาะ สรวเว ภวนติ กรินนำ ยตะ ฯ ตตสตร สรทภูโต ภทร อิตยภีธยเต ฯ 8.5	8.5 ข้างที่มีคุณสมบัติผสมกันในกฤตยุค เรียกว่า สังกรณะ ข้างเหล่านั้นจึงมีคุณสมบัติอันเป็น มงคลทั้งปวง ผู้เกิดที่นั่น จึงเรียกว่า ภัทระ

ภทรปรกฤตริยธา –

ชายเต สมโทยุทธการะ ภทรนามา มต์คชะ ฯ 8.6

ที่มาของภัทระ

8.6 ช้างชื่อว่าภัทระย่อมเกิดจากการปล่อยมัน
ช้างออกมา

ภทราทิปรมาณั ยธา –

นวาษฎุสप्त จายาโม สप्तษฏปิจ โจจจฺรยะ ฯ

ขนาดของภัทระและอื่น ๆ

8.7 ความยาว 9, 8, 7 (อรัตนิ) และความสูง 7, 6,
5 (อรัตนิ)

วยาสโปรกฤเต คชศาสตร์ –

นาเท ทศ นวาษฎุจ ภทรมนนหมฤคฺกรมาต ฯ 8.7

วยาสกล่าวแล้วในคชศาสตร์ ดังนี้

ช้างภัทระ มันทะ มฤค มีความยาวรอบตัว 10, 9
และ 8 (อรัตนิ)

[อินทรวัชรา]

อดยุนนตะ สตุลสุวฤตตฺฏภะ
วิสตีรณกรณะ กลวิกเนตฺระ ฯ
สนิครจจวิรวกฺตรกโรรฺุหนโต
รฺกโตตฺปลาการกรำคฺลิกะ ฯ 8.8

8.8 ตาเล็ก หูใหญ่ ตระพองกลมใหญ่ นูนเด่น
มาก หน้า งวง ขางา และผิวเหนียน ปลายงวง
ปรากฏเหมือนดอกบัวแดง

[อุปชาติ]

โกทณทสฺสสถานนิมคฺนวิโส
วิศาลวาละ สุวิกฤตฺกายะ ฯ
วราหซีฆ ทฺวิคฺณีกฤตารฺถ-
หฺสตาครสฺสปลฺษฏุมหิตลศจ ฯ 8.9

8.9 ลำตัวมีสมมาตร สันหลังยาว ไค้งลงคล้าย
เกาทัณฑ์ ขาเหมือนสุกร ปลายงวงสัมผัสพื้นดิน

อาตามรตาลุส ปฤถุปีนภณฺฐะ
ฆนาภฤตฺริพินทฺวิจิตฺรวกฺตระ ฯ
ทกฺโซ พลี กรกศ อุตตมำค-
สฺรฺกตตาดฺดูควปฺรวินิตะ ฯ 8.10

8.10 เพดานสีทองแดง คอกกลมใหญ่ รูปร่างหนา
ใบหน้าดังงามีจุด ทำงานเก่ง มีกำลังมาก
จิตใจมั่นคง ลำตัวสูง และเชื่อง

สंपูณสนธิะ ปถุขุกรากษะ
สมุนนตะ สตุตตรสตรสี ๑
ปรัตีทวิปาโลกนทฤศยมาน-
ทานสรโว ภทรมตคคะ สยาต ๗ 8.11

8.11 ช้างภัทระนั้นมีตาและวงขนดใหญ่ รวมกัน
อย่างสมบูรณ์ สูง ว่องไว มีกำลัง ร่างใหญ่ การ
ไหลของมันช้างปรากฏชัดเจน

อนุภทราชาติลักษณม ๑

[อารยา]

น กฤตฺตาน โจนปทิตฺตธา
มธุนภทนเตกษณา ธนุรวุคฺคา ๑
สมวฤตฺตคตฺตรสุภคคะ
หฺยอนุภทราสฺเต คชา ชฺญเญยา ๗ 8.12

ลักษณะช้างอนุภทราชาติ

8.12 ช้างอนุภทระนั้นทราบกันว่า ไม่พอม ไม่
อ้วน ตาและงาสีน้ำผึ้ง หลังโค้งเหมือนคันธนู
แขนขาและลำตัวสมส่วน

[อนุษฏฺภ]

คตฺตราปรี กระจ ปุจฺฉน สตุตฺถน ภเวตฺตสมม ๑
วิศาลมฺนุนตฺต วิชฺโช ธนุรภาการวคฺคะ ๗ 8.13

8.13 (ช้าง)ลำตัวส่วนหลัง งวง และหางไม่ใหญ่
และไม่เสมอกัน ตระพองใหญ่ หน้าอกโค้งเหมือน
คันธนู

อตฺตุนนตสตุตฺถภูเกา กเกฺวา จาปี ปฺรเวศเกา ๑
สตุตฺถทนฺตา ภวานตีห วิปฺลํ จรณาสนฺม ๗ 8.14

(ช้างนี้) มีตระพองสูงเด่นมาก ขมับมีรอยบุ่ม¹⁸⁸
ทั้งสองข้าง งามีขนาดใหญ่ และเคลื่อนที่เร็วมาก

วราหชนนศฺใจว ฉาคกุกฺขิมโนหระ ๑
สมาะ สฺนิตฺธา นขา ทนฺตาะ โลจเน มธูปคฺเค ๗
8.15

8.15 มีสะโพกเหมือนสุกร ท้องเหมือนแพะ ดู
งาม ฟัน เล็บ เรียบเสมอ ดวงตาสีน้ำตาลเหมือน
น้ำผึ้ง

เคารวโรณ หฺยทฺทศฺจ ลพฺทพินฺทวิราชิตะ ๑
อาตาลุตามรชิตฺโหวชฺฐะ เอตฺตทฺทศฺย ลกฺษณม
๗ 8.16

8.16 ลักษณะของช้างภัทระเป็นดังนี้ มีผิวพรรณ
เหลือง สูง มีจุดที่เห็นชัด ริมฝีปากและลิ้นมีสีแดง
จนถึงเพดาน

¹⁸⁸ ปฺรเวศเกา น่าจะหมายถึงรอยบุ่มทั้งสอง ปฺรเวศ หมายถึง การเข้า การแทรกเข้าไป

<p>วนยูถสย ปุโรโต ยาดยาหารวิหารโยะ ฯ เมฆเกรีสุวราทภิติ ไนติ คจฉตยนากุลม ฯ 8.17</p>	<p>8.17 อยู่ข้างหน้าโหลงในป่าเมื่อหาอาหารและ เดินเล่น รักความสงบ ไม่กลัวเสียงจากกลองแห่ง เมฆ¹⁸⁹</p>
<p>สมานีโต วนาตกรุมกาเล โส'ตยรุดเวทินะ ฯ อาศุคราหิ สุกีลศจ น วิสมรติ ศิกษิตม ฯ 8.18</p>	<p>8.18 สอนง่าย ไม่ค่อยลืม มีวินัย เรียนรู้เร็วจาก ผู้รู้ รวมตัวกันจากป่าในเวลาที่เหมาะสม</p>
<p>กรมศุระ สวย์ ศุระ ภูปลกษณสยุดะ ฯ อีทุโส ภัทรชาติะ สยาดภูชโร วิชยาวหะ ฯ 8.19</p>	<p>8.19 ช้างภัทรชาติ เป็นช้างที่นำชัยชนะมาให้ มี ความอดทนด้วยตนเอง กล้าหาญ และมีลักษณะ ของพระราชา</p>
<p>อถ – มนุทชาติคชลักษณะม ฯ <i>[อารยา]</i> วิปุลกรกรณวทนะ มโหทราะ สตุลเปจกวิชาณนะ ฯ พหุลพลลัมมาสาะ หรยกษะ ภูชระะ มนุทนะ ฯ 8.20</p>	<p>ลักษณะช้างมันทชาติ 8.20 ช้างมันทะมีตาสี่เหลี่ยม มีปาก หู และงวง ใหญ่ ท้องใหญ่ งาและโคนหางมีขนาดใหญ่ มี กำลังมากและเนื้อแน่น</p>
<p>วยาสะโปรกเต คชศาสตร์ – <i>[อนุชฎุภ]</i> สตุลคาคระะ ทฤคคโรตรหสฺตทนต์นโขทระะ ฯ พลปรลล์พิภูตมัสสาะ สีหาวโลกนนะ ฯ 8.21</p>	<p>วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังนี้ 8.21 (ช้างมันทะ) มีขาใหญ่ หู งวง งา เล็บ ท้อง ใหญ่ เนื้อแน่น ลูกตาเหมือนสิงโต ฯ</p>
<p>มนุท ยานัน มตฺ สรวฺ สุภกรมสุพูชิตม ฯ อาโรหณฺ มนุทนามโน มาตคฺสย มโนหรม ฯ 8.23</p>	<p>8.23 ช้างนี้เข้าใจกันว่าเดินช้า พึงสรรเสริญ อย่างยิ่งในกิจการอันเป็นมงคลทั้งปวง เหมาะที่ จะใช้ขึ้นขี่ มีความงาม มีชื่อว่ามันทะ</p>

¹⁸⁹ กลองแห่งเมฆ (เมฆเกรี) น่าจะหมายถึงเสียงฟ้าร้องดังกึกก้อง

- ตรุณำพุทส์กาสะ รุกษฤกษณกจาวิละ ฯ
เศลขมส์สฤกษฏปีตตาสฤกมิถุนปรภโว คชะ ฯ
8.24
- 8.24 ช้างนี้เกิดจากคู่รักปล่อยปิตตาพร้อมกับ
เสมหะ ดูกลายเมฆใหม่ มีกลิ่นเหม็นขี้ด้าและ
แห้ง
- อุโรมุขั ตถา กรณเภา วิศาลานิ ภวานติ ที ฯ
วาลธิระ ปฤษฐวุศศจ วิศาลาโล วฤษ เหว จ ฯ 8.25
- 8.25 หูใหญ่ ปากและอกใหญ่ หลังและแกนหาง
โค้ง นัยน์ตาใหญ่
- ภวานตเยตานิ ทีรชฆานิ ลัมเมตมะระ สุโกศกะ ฯ
ภกฤกษิสมากฤกษิระ โลจเน กปีเล ศุเก ฯ 8.26
- 8.26 ช้างเหล่านั้นมีองค์ชาติห้อยลงและยาว ฤง
อันตะระมดี ท้องเหมือนกับท้องกบ ดวงตาสี
น้ำตาลสวยงาม
- ฤกษณเมฆนิโภ วรณะ สรวาโคปริ ปินตา ฯ
ชาชยั จ พลพาหุลยมิท มนทสย ลฤกษณั ฯ 8.27
- 8.27 ลักษณะของช้างมันะนั้น มีกำลังมาก
ลำตัวกลมใหญ่ คล้ายเมฆดำ ไม่ฉลาด
- วเนษุ วสตสยสย¹⁹⁰ ศศาทฤษฎภยั ภเวต ฯ
น หฤษยติ ภวตโยโก นิทราละ สตต ภเวต ฯ
8.28
- 8.28 ช้างที่อยู่ในป่าทั้งหลาย ย่อมเป็นภัยแก่
กระต่ายและสัตว์อื่นๆ ย่อมไม่ยินดีที่อยู่ตาม
ลำพัง และขี้เขาอยู่เสมอ
- ศิกษากาเล จ ตสัยตลฤกษณั ปฤทฤศยเต ฯ
คัมภีระเวหนั ตสย กรมศัษริ ปฤทฤศยเต ฯ 8.29
- 8.29 ลักษณะเช่นนั้นของมันในเวลาเรียนรู้ย่อม
ถูกเห็น ความรู้สึกลุ่มลึก และความว่องไวในการ
ทำงานของมันย่อมถูกเห็น
- ศิกษิตั วิสมรตยาสุ มตตะ สมรติ ศิกษิตม ฯ
มนทโกโป คเตา สตพระ มนโท มาตค อิทฤศะ
๗ 8.30
- สิ่งที่ได้เรียนแล้วลืมเร็ว แต่ยินดีที่จะจำสิ่งที่
เรียนรู้ โกรธยาก ลักษณะของช้างมันทะจะ
เคลื่อนไหวเชื่องช้า

¹⁹⁰ ฉบับตัณฐาจารุ “วสตสยสย”

[อุปชาติ]

สนิครณวิะ สีหสมานทฤษฏี
 นวาทุศยามสพุตตมำคะ ฯ
 อโธมุขะ สลุตพฤตสุทโต
 ลีโพทโร ทิรฆลลาภูปฏฐะ ฯ 8.31

8.31 ผิวเรียบเนียน ดวงตาหรือการมองเห็นเหมือน
 สิงโต ลำตัวสูงมาก สีคล้ำเหมือนเมฆใหม่ หน้าก้ม
 ลง มีงาสวยใหญ่และแข็งแรง ท้องใหญ่ หน้าผาก
 กว้าง

อถ – มฤคชาติคชสย ลฤษณม ฯ

ลักษณะของช้างมฤคชาติ*[อารยา]*

ภฤคกรจรณครีวาะ
 สลุตลาฤษะ หุรสุวาลเมตโรษฐะ ฯ
 ลักษิปตปฤษฐวึศา
 ตนุมฤคทนต์ตา มฤคา ชญเยยะ ฯ 8.32

8.32 ช้างมฤคะนั้นรู้จักกันว่ามิงวง เท้า คอ เล็ก
 ตาใหญ่ หาง องคชาติ และปาก สั้น หลังโค้งและ
 สั้น งามของมฤคะนั้นเล็ก คอและมือ ดินเล็ก

[สรคธรา]

นาหยามปรทีณะ ภฤคนิชิตนุ
 ฐสรจฉายเทหะ
 ชิหโม หยุตตานเวทิจปลคติมติ
 โกรธนะ สีนุจารี ฯ
 สลุตลาฤษะ ทวาปรสธะ ศุภคตีสลสะ
 ราชโส หุรสุวาละ
 จณทะ ปิตตปรธานโน มฤค อิติ กถิตโต
 ทิรฆทนต์ะ สุกาตระ ฯ 8.33

8.33 ช้างที่เรียกว่ามฤคะนั้น มีปิตตะเป็นหลัก
 ความยาวรอบตัวน้อย ร่างกายทั้งปวงเล็ก ลำตัว
 มีสีฝุ่น ชิหโม หิ รู้จักการนอนหงาย ความคิด
 และการเดินไม่มั่นคง ชิโมโห ชอบเดินไปในน้ำ
 นัยน์ตาใหญ่ อยู่ในทวารยุค การเดินเป็นมงคล
 ไม่กระฉับกระเฉง ประกอบด้วยรชัส หางสั้น มี
 ความดุร้าย งามยาว และลำตัวส่วนหน้าสวยงาม

วยาสะโปรกเต คชศาสเตร –*[อนุษฎฐ]*

เตชสุวิตา จ จณทตว์ จปลตว์ ตไถว จ ฯ
 ศีฆรตา ตีกษณสตุตว์ จ ตไถโวตตานเวทิตา ฯ
 8.34

วยาสะกล่าวในคชศาสตร์ ดังนี้

8.34 มีพลัง เจ้าอารมณ์ และตัวสั้น มีความ
 ว่องไวและมีความดุร้าย ทั้งรู้จักการนอนหงาย

มลินำพรสัการะ รุกษตามรตานุรุหะ ฯ
มฤคชาะ ปิตตสัสมุขุคกุลโศณิตสัภาวะ ฯ
8.35

8.35 ซ้างที่เกิดจากข้างมฤคะ มีลักษณะคล้าย
ท้องฟ้าที่มีดครึ้ม ขนสีทองแดงหยาบ แผลงรวม
ของเลือด น้ำเชื้อ พร้อมกับปิตตะ

[อุปชาติ]

กฤคำคฤลิวาลธิมุกตเมฒโร
ลชฺฐระ กุชามกโปตกณฺฐะ ฯ
วิสตีรณกรณสตนุฑูรฆทนต์ะ
สฤเลกษโณ ยะ ส คโซ มฤคาชยะ ฯ 8.36

8.36 ซ้างที่เรียกว่ามฤคะนั้นมีตาใหญ่ งามยาวแต่
เล็ก ใบหูใหญ่ ท้องเล็ก คอเล็กเหมือนนกเขา
ปลายวงเล็ก องคชาติยื่นออกมา

[อนุชฎา]

คาตฺรปาทขนขา ทนเตา โกโศ มธฺยกรโรวุคฺลิสฺ ฯ
ตณฺเอยตานิ ทิรฺฆาณิ ศีรฺษฺ ปฤชฺฐุ จ วาลธิสฺ ฯ
8.37

8.37 เล็บเท้าหน้า งาทั้งสอง ฤงอันพะ จะงอย
ปลายวง ลำตัว ศีรษะ หลังและแกนหางมีความ
ยาว

กโปเลา จุพุกั โจว หุรฺสวานิ จ ภวานฺติ ทิ ฯ
สมเทา จ กณฺเฎา กุชฺชกรเณา จ ตณฺเฎา ภฤศมฺ ฯ
8.38

8.38 แก้มทั้งสองและคางนั้นสั้น ขมับที่มีน้ำมัน
ไหลออก หูและท้อง นั้นมีขนาดเล็กมาก

อัคฺลิสฺหุเกศาศจ วกฺษะ กุพฺขิ ปฺรทฤศยเต ฯ
ยสย ศยาเม ภเวทวฺรณะ สวจเณ สฤเล จ โลจเน
ฯ 8.39

8.39 ปรากฏว่ามีขนที่องคูลีและกราม หน้าอก
ยาน สีมืดคล้ำ ดวงตาใหญ่สีขาว

อาการ อิทฺฤศะ โปรฤตตะ วนจารสตุ กฤยเต ฯ
เอกาถิ ปฺรจฺรตเยว โคปฺรจาร์ จ คจฺจติ ฯ 8.40

8.40 รูปร่างเช่นนั้นถูกกล่าวแล้ว และเรียกว่า
วนจาร (ผู้เที่ยวไปในป่า) ผู้เที่ยวไปแต่ลำพัง และ
ยอมไปยังทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์

ปถานุวรฺติ ภีรฺุศจ จลจิตโต วเน มฤคะ ฯ
ธฤตสย กรมกาเล ตู ภเวทุตตานเวทิตา ฯ 8.41
หุะศีลตา จ จาปลยั ลกฺษเณนมฤคทัณิณะ ฯ

อด สักรณคชลกษณม ฯ

วยาสโปรกต คชศาสตร์ –

มิศรสตุภยสโยคะ สักรณสตรีกุโณ มตะ ฯ

ธฤโต ธาวติ จาตยรณั ปุเรโรโต'ปี น คจจติ ฯ

ปรตยรณเวที วิชญเโย วยาโล มิศรคโซ มตะ ฯ

8.42

ภทรมนโท ภทรมฤโค มนทภทฐตถา ประ

มนโท มฤโค มฤโค มนโท มฤคภทฐจ มิศรกะ

ฯ

8.44

ภทรมนทมฤคสุโจโก มนโท วา มฤคภทฐโยะ ฯ

มฤโค ภทฐจ มนทฐจ สักรณะ กิริตติดา คชชะ

ฯ 8.45

อูฐวาระกายเกเทน ตตปุณรภิทยเต ทวิธา ฯ

เอวมษฎฐาทศวิธั กิริตติ มฤคลกษณม ฯ 8.46

ราชน กสิยเค นิตยั มิศรา เอว มตคชชะ ฯ

ศุภาศุภวิภาเคน สำปรัติ นิคทามยหม ฯ 8.47

คุณาริกเยน วาปุเยษำ วรณาทวา มุขลกษณาด

ฯ

มิศรสักรณชาติเนา นาม ลกษณมีทุศม ฯ 8.48

ลักษณะข้างสังกิริณะ

วยาสะกล่าวในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังนี้

8.42 กล่าวกันว่า ข้างมิศระ คือข้างที่ผสมสอง
ชนิด ส่วนข้างสังกิริณะคือข้างที่ผสมสามชนิด
หากถูกบังคับจะวิ่งไป แต่หากถูกบังคับมาก
เกินไป มันจะไม่ไปไหนเลย

8.43 ข้างมิศระนั้นทราบกันว่าดูร้าย แต่ใช้งานได้
ดี ได้แก่ ข้างผสมระหว่าง 1) ภัทระ-มันทะ 2) ภัท
ระ-มฤคะ 3) มันทะ-ภัทระ 4) มันทะ-มฤคะ 5)
มฤคะ-มันทะ และ 6) มฤคะ-ภัทระ

8.45 ข้างสังกิริณะนั้น ทราบว่า ได้แก่ ข้างผสม
ระหว่าง 1) ภัทระ-มันทะ-มฤคะ 2) มันทะ-มฤ
คะ-ภัทระ 3) มฤคะ-ภัทระ-มันทะ

8.46 ด้วยการแบ่งลำตัวเป็นแนวตั้งและ
แนวนอนอีกสองส่วน ลักษณะของข้างจึงถูก
กล่าวถึงทั้งสิ้น 18 วิธี

8.47 ข้าแต่พระราชา ข้างในกสิยคนั้นเป็นข้าง
มิศระเสมอ ข้าขอกล่าวถึงในคราวนี้ด้วยการแบ่ง
ส่วนที่ดีและไม่ดี

8.48 ลักษณะที่ชัดเจนของข้างมิศระ
และสังกิริณะ ปรากฏจากสีผิวและลักษณะที่
ชัดเจนอย่างยิ่งของข้างเหล่านั้น

- มิศรานำ มิศรจารสตุ สักรีนานำ ตถาหุยยะ ฯ
ศุทฺธสักรีนมิศรานำ นาม ตาทุศมิริตม ฯ 8.49
- ตตร ปฺรณมสย ภาทรมนุหมิศรคชสย ลักษณะม
๗
- ภาทราชาติรมหากาโย ราชน ภาวติ ทนฺตินาม ฯ
มหาน มนุโท ยโต เยน สัฎฺกโต ภาวติ ทวิปะ ฯ
8.50
- ภาทเรณ ปุรวกาเณ มนฺเทนาปรเกณ จ ฯ
อุตฺตมสตุ คชานำ หิ ภาทรมนุโท ภาเวทคชะ ฯ
8.51
- อถ ทวิทียสย ภาทรมถุมิศรคชสย ลักษณะม ฯ
- มถุคสยาปิ หิ รูเปณ กิจิตฺตสามยคเตน วา ฯ
อศุภตฺวํ น ภาทฺรสย ชายเต ศุภโท หิ สะ ฯ 8.52
- กาเณ โย ภาเวทภทโร มนุโท วาปิ มตฺคชะ ฯ
มถุคคตฺราปรศุใจ ส ภาเวทเวควาน คชะ ฯ
8.53
- โลจนานำ ปฺรธานตฺวํ ยสมาด ศาสฺตฺเรชฺช
กิริตฺตม ฯ
ตสมานมถุคากุชิสัฎฺกโต ภาทฺโร’ปิ หิ น ศสยเต ฯ
8.54
- 8.49 ช้างมิศระ และช้างสังกัรณะนั้นเรียกชื่อ
ตามลักษณะของการผสม อย่างที่ปรากฏชัดเจน
- ลักษณะที่ 1 ช้างมิศระ ผสมระหว่างภัทรและ
มันทะ**
- 8.50-51 ช้างแต่พระราชช้างจำพวกภัทร เป็น
ช้างที่มีขนาดลำตัวใหญ่กว่าช้างทั้งหลาย เป็นช้
วงที่มีลักษณะรวมของของความแข็งช้า ลำตัว
ส่วนหน้าแบบภัทร ลำตัวส่วนหลังแบบมันทะ
ช้างภัทรมันทะนี้นับเป็นช้างระดับสูง
- ลักษณะที่ 2 ช้างมิศระ ผสมระหว่างภัทร
และมฤคะ**
- 8.52 ช้างที่มีรูปร่างเหมือนของช้างมฤคะ ไม่มี
อวมงคล ช้างนั้นย่อมให้ความเป็นเลิศของช้างภ
ภัทร
- 8.53 ช้างที่มีร่างกายเหมือนภัทร หรือมันทะ มี
ส่วนหน้า และส่วนหลังเหมือนมฤคะ ช้างนั้นมี
ความว่องไว
- 8.54 ลักษณะเด่นของดวงตาช้างนี้ถูกกล่าวขาน
ในตำราทั้งหลาย แต่หากมีดวงตาเหมือนช้างมฤ
คะ ก็ไม่สรรเสริญว่าดีเลิศ

อด ตฤตีสย มนุททมิศรคชสย ลักษณะ ฯ	ลักษณะที่ 3 ข้างมิศระ ผสมระหว่างมันทะ และภัทระ
อนเไนว หิ รูเปณ วิปยุสเตน โย ทวิปะ ฯ โส'ปิ โสณน เอว สยานมณททอิติ สมฤตะ ฯ 8.55	8.55 ข้างใดมีรูปร่างตรงกันข้าม ¹⁹¹ ข้างนั้นรู้จักกันว่า ข้างมันทะภัทระ นับว่าเป็นเลิศ
อด จตุรฤตีสย มนุททมิศรคชสย ลักษณะ ฯ	ลักษณะที่ 4 ข้างมิศระ ผสมระหว่างมันทะ และมฤคะ
มนททาววพาหุเลย มฤครูปสย เลศตะ ฯ ภทราววนิรมุกโต มธยมะ ส คโซ ภเวต ฯ 8.56	8.56 ข้างใดมีอวัยวะบางส่วนเป็นแบบข้างมฤคะ อวัยวะหลายส่วนเป็นแบบมันทะ ไม่มีอวัยวะแบบภัทระเลย ข้างนั้นถือเป็นข้างชั้นกลาง
อด ปิจมสย มฤคมนุทมิศรคชสย ลักษณะ ฯ	ลักษณะที่ 5 ข้างมิศระ ผสมระหว่างมฤคะและมันทะ
มฤครูปาทิสตตวิจ ทฤศยเต ยสย หสทินะ ฯ อธมสตุ ส วิชญะเย สตตวศกตติวิวรชิตะ ฯ 8.57 ภทรมนุโท ภเวต ศเรชฐะ มฤคมนุทสเถธามะ ฯ	8.57 ข้างใดปรากฏรูปร่างด้านหน้าอย่างข้างมฤคะ ข้างนั้นด้อยที่สุด รู้กันว่าปราศจากศักดิ์ของข้าง ข้างภัทระมันทะประเสริฐที่สุด ข้างมฤคะมันทะนี้เป็นข้างชั้นต่ำ
อด ษษฐสย มฤคภทรมนุทมิศรคชสย ลักษณะ ฯ	ลักษณะที่ 6 ข้างมิศระ ผสมระหว่างมฤคะ และภัทระ
ตเถว มฤคภทโร'ปิ หีน เอว น สศยะ ฯ 8.58 กรทนตากชิฏโฏสตุ โย มฤโค ชญายเต คชะ ฯ เศชวาววภทโร'ปิ หีน เอว ภเวทเสา ฯ 8.59	8.58-59 ข้างที่มีลักษณะผสม ระหว่างมฤคะ และภัทระนั้นนับเป็นข้างระดับต่ำอย่างไม่ต้องสงสัย ข้างนั้นมีลักษณะมฤคะที่รู้ได้จากวง งา ตา และตระพอง แม้อวัยวะอื่นแบบภัทระ ข้างนั้นก็ยังเป็นข้างระดับต่ำ

¹⁹¹ หมายถึงตรงกันข้ามกับข้างภัทระมฤคะในหัวข้อที่ผ่านมา กล่าวคือ มีส่วนหน้าเหมือนข้างมันทะ และส่วนหลังเหมือนข้างภัทระ

อด สप्तมสย ภัทรมนุทมฤคส์กีรณคชสย
ลักษณะ ๗

ภัทรมนุทมฤคาคารสยูกโต มธยโม ภาเวต ๑
กาเยน โย ภาเวทภทโร มนุโท'ปี จ มตคชะ ๑
มฤคคาตฺราปรศุ'ใจว ส ภาเวทเวควาน คชะ ๑
8.60

ลักษณะที่ 7 ข้างสังกีรณะ ผสมระหว่างภัทระ
มันทะ และมฤคะ

8.60 ข้างที่มีลักษณะรูปร่างรวมกันของภัทระ
มันทะ และมฤค เป็นข้างระดับกลาง
ข้างใดมีร่างกายส่วนหน้า (กลาง) หลังเป็นอย่าง
ข้างภัทระ ข้างมันทะ และข้างมฤคะ ข้างนั้นมีความ
ความว่องไว

อด มนุทมฤคภัทรส์กีรณคชสย ลักษณะ ๗

มนุทาวยวพาหุลย มฤครูปสย ใจกตชะ ๑ 8.61
ภัทราวยวสยูกโต มธยมะ ส คโซ ภาเวต ๑

ลักษณะ (ที่ 8) ข้างสังกีรณะ ผสมระหว่างมัน
ทะ มฤคะ และภัทระ

8.61 ข้างที่มีอวัยวะหลายอย่างเป็นอย่างข้างมัน
ทะ รูปร่างอย่างข้างมฤคะ และอวัยวะบางส่วน
อย่างข้างภัทระ ตามลำดับ ข้างนั้นนับเป็นข้าง
ระดับกลาง

อด นวมสย มฤคภัทรมนุทส์กีรณคชสย
ลักษณะ ๗

มฤครูปาทิสตตว จ ทฤศยเต ยสย หสทินะ ๑
อธมสตุ ส วิชญะเย สตตวศกตติวิวรชิตะ ๑ 8.62

ลักษณะที่ 9 ข้างสังกีรณะ ผสมระหว่างมฤคะ
ภัทระ และมันทะ

8.62-63 ข้างที่มีรูปร่างอย่างมฤคะใน
เบื้องต้น ย่อมรู้ได้ว่าเป็นข้างระดับต่ำ ปรากฏจาก
ศักดิ์ของสัตว์ ลักษณะที่เห็นของมฤคะจากวง
งา ตา และตระพอง แม้อวัยวะอื่นอย่างภัทระ ก็
นับว่าข้างนั้นเป็นข้างระดับต่ำ

กรทนต์ากชิฏโฆสตุ โย มฤโค ชญายเต คชะ ๑
เศซาวยวภทโร'ปี หิน เอว ภาเวทเสา ๑ 8.63

อด ทมสย อูธวั มนุทรูปาโธ มนุทรูป
มิศรคชสย ลักษณะ ๗

ลักษณะที่ 10 ข้างมิศระ ผสมรูปร่างของมันทะ
ช่วงบนของภัทระ

<p>ภทรชาติกรมหากายี ราชนุ ภาวติ ทนุตินาม ฯ มหาน มนุโท ยโต เยน สยุกุโต ภาวติ ทวิปะ ฯ 8.64</p>	<p>8.64-65 ข้างแต่พระราชา ข้างที่มีลักษณะ อย่างภัทระ มีลำตัวใหญ่ในบรรดาข้างทั้งหลาย ส่วนใหญ่มีลักษณะประสมของข้างมันทะ ลำตัว ส่วนบนเป็นอย่างข้างภัทระ ลำตัวส่วนล่างเป็น อย่างข้างมันทะ เรียกว่าข้างภัทระมันทะ เป็น ข้างชั้นเล็กในบรรดาข้างทั้งหลาย</p>
--	--

**อโถกาทศสย อูรธว์ มนุทฐปาโร มฤครูป
 มีศรคชสย ลักษณะ ฯ**

**ลักษณะที่ 11 ข้างมิศระ ผสมรูปร่างของมฤค
 ช่วงบนของภัทระ**

มฤคสยาปิ หิ รูเปณ กิจิตสามยคเตน วา ฯ 8.66
 อศุภตว์ น ภาทสุย ชายเต ศุภโท หิ สะ ฯ

8.66 ข้างที่มีรูปร่างเหมือนอย่างมฤคะ ย่อมให้
 โชคแห่งภัทระ ปราศจากอวมงคล

**อถ ทวาทศสย อูรธว์ มฤคฐปาโร ภาทรูป
 มีศรคชสย ลักษณะ ฯ**

**ลักษณะที่ 12 ข้างมิศระ ผสมรูปร่างของภัทระ
 ช่วงบนของมันทะ**

อเนโนว หิ รูเปณ วิปรัยสุเตน วา ทวิปะ ฯ 8.67
 โส'ปิ โสภน เอว สยานมนทภทร อิติ สมฤตะ ฯ

8.67 ด้วยรูปที่ปราศจากตำหนิ ที่สลับทางกัน
 ข้างเช่นนี้เรียกว่า มันทะภัทระ จึงมีความงาม
 เช่นนั้น

**อถ ตโรยทศสย อูรธว์ ภาทรูฐปาโร มฤครูป
 มีศรคชสย ลักษณะ ฯ**

**ลักษณะที่ 13 ข้างมิศระ ผสมรูปร่างของมฤค
 ช่วงบนของมันทะ**

มนทาวยวพาหุละเย มฤครูปสย เลศตตะ ฯ 8.68
 ภาทราวยวนิรมุกุโต มธฺยมะ ส คโซ ภาเวต ฯ

ข้างที่มีอวัยวะหลายอย่างแบบมันทะ มีรูป
 บางส่วนอย่างมฤคะ คงอวัยวะอย่างภัทระไว้
 นับเป็นข้างระดับกลาง

อด จตุรทศสย อูรฺธวํ ภาทรูปาโธ มนฺทรูป
มิศฺรคชสย ลกษณฺม ฯ

มฤคฺรูปาหิสตฺตวํ จ ทศยเต ยสย หสฺตินะ ฯ
8.69
อธมสฺตุ ส วิชฺเฌยะ สตฺตวศกฺติวิวฺรชิตะ ฯ

ลักษณะที่ 14 ช้างมิศระ ผสมรูปร่างของมันทะ
ช่วงบนของมฤคะ

ช้างที่ถูกเห็นเป็นสัตว์ที่มีรูปร่างอย่างช้างมฤคะเป็น
ต้น ถือว่าเป็นช้างระดับต่ำที่สุด ปราศจากศักดิ์
ของสัตว์

อด ปัจทศสย อูรฺธวํ มฤคฺรูปาโธ ภาทรูป
มิศฺรคชสย ลกษณฺม ฯ

กรทนต์ากษิภูโฆสฺตุ โย มฤโค ชญายเต คชะ ฯ
8.70
เศษาวยวภทฺโร’ปิ หินฺ เอว ภเวทเสา ฯ

ลักษณะที่ 15 ช้างมิศระ ผสมรูปร่างของภัทระ
ช่วงบนของมฤคะ

ช้างที่มีลักษณะของช้างมฤคะจากงวง ตา และ
ตระพอง แต่อวัยวะอื่นเป็นแบบช้างภัทระ ถือว่า
ช้างนั้นเป็นช้างชั้นต่ำ

อด โષทศสย อูรฺธวํ ภาทรูปาโธ มนฺทมฤค
รูปสํกิริณคชสย ลกษณฺม ฯ

ภทรมนฺทมฤคาการสํยุกฺโต มธฺยโม ภเวต ฯ
8.71
อูรฺธวากาเยน โย ภทฺโร มนฺโท’ปิ จ มตฺตคชะ ฯ
มฤคคาคฺตรมโรภาเค ส ภเวทเวควาน คชะ ฯ
8.72

ลักษณะที่ 16 ช้างมิศระ ผสมรูปร่างของมันทะ
และมฤคะ ช่วงบนของภัทระ

8.71 ช้างที่มีรูปผสมกันระหว่างภัทระ มันทะ
และมฤคะ เป็นช้างระดับกลาง โดยร่างกาย
ส่วนล่างเป็นแบบภัทระหรือมันทะ ร่างกาย
ส่วนกลางแบบมฤคะ เป็นช้างที่ว่องไว

อด สปตทศสย อูรฺธวํ มนฺทรูปาโธ มฤคภท
รูปสํกิริณคชสย ลกษณฺม ฯ

มนฺทาวยวพาหุลยํ มฤคฺรูปสย โจกตตะ ฯ
ภทฺรเวทวสํยุกฺโต มธฺยมะ ส คโช ภเวต ฯ 8.73

ลักษณะที่ 17 ช้างสังกรณะ ผสมรูปร่าง
ของมฤคะและภัทระ ช่วงบนของมันทะ

ช้างที่มีอวัยวะหลายส่วนอย่างช้างมันทะ รูปร่าง
อย่างช้างมฤคะ และอวัยวะบางส่วนอย่างช้างภัท
ระ ช้างนั้นนับเป็นช้างระดับกลาง

อถาษฎฐาทศสย อูรธว์ มฤครุปาโธ ภา
รณนทรุปลัฏฐีรณคชสย ลกษณม ๗

ลำดับที่ 18 ช้างสังกัรณะ ผสมรูปร่างของภั
ระและมันทะ ช่วงบนของมฤค

มฤครุปาทิสตตว์ จ ทฤศยเต ยสย หสดีนะ ๗
อธมสตุ ส วิชญเยะ สตตวศกตติวิวรชิตะ ๗ 8.74

ช้างใดที่ปรากฏลักษณะอย่างช้างมฤคเป็นต้น
รู้จักกันว่าช้างนั้นเป็นช้างระดับต่ำสุด ปราศจาก
ศักดิ์ของสัตว์ ช้างใดมีงวง งา ตาและตระพอง
อย่างมฤค ส่วนที่เหลือเป็นอย่างภัระ ช้างนั้น
เป็นช้างระดับต่ำ

กรทนต์ากษิฎฐโฏสตุ โย มฤโค ชญายเต คชะ ๗
เศษาวยวภโร’ปี หีน เอว ภเวทเสา ๗ 8.75

อิติ ปาลกาปยมหรชิปรณิเต คชศาสเตร คช
ชาติลกษณนิรูปณั นามาษฎฐมั ปรกรณม๗

จบ ประกรณ์ที่ 8 เรื่องลักษณะของคชชาติ ใน
คัมภีร์คชศาสตร์ ผลงานของมหาฤชิปาลกา
ยะ

ประการณ์ที่ 9

นาม ประการณ์ อศคชลักษณะนิรูปณม ฯ	ประการณ์ที่ 9 การบรรยายลักษณะข้างอังสะ
<p>ตตร ปฺรณสย พฺรหฺมาศคชสย ลกษณม ฯ [อนุชฎุภ]</p> <p>สํยุกตพินทโว ยสย เคารวรโณ มโนหระ ฯ โลหิตเนตฺรโยะ ปฺรานเต สฺนิกฺเขจ วลิเนา รเทา ฯ 9.1</p>	<p>ลำดับที่ 1 ลักษณะของข้างพรหมอังสะ</p> <p>9.1 ข้างใดมีจุดพินทุ ผิวสีแดง มีความงดงาม หางตาเป็นสีแดง งาทั้งสองมีรอยแตกเป็นมัน</p>
<p>เอวํ ลกษณสํยุกโต คฺโช พฺรหฺมาศโก มตฺเต ฯ ปฺุชารุโหเสา นเรนทรานํ วิชยาโรคยวฺรณะ ฯ 9.2</p>	<p>9.2 เชื่อกันว่าข้างนั้นมีลักษณะที่สืบทอดจาก พระพรหม ควรแก่การยกย่อง เป็นข้างของเจ้า แห่งชน บันดาลให้มีชัยชนะ ไร้โรคภัย และ รุ่งเรือง</p>
<p>อิตฺยาห ภควาน วฺยาโส พฺรหฺมาศคชลกษณม ฯ ภกษณาเค ตถา กณฺฐเย สมะ ปถฺตุลํสกะ ฯ 9.3</p>	<p>9.3 ข้าแต่ผู้มีโชค ฤชียาสะกล่าวถึงคชลักษณ์ ของพรหมอังสะ ข้างใดมีไหล่กว้างเสมอคอ และ บริเวณรักแร้</p>
<p>มุข โกกนทวโย ยุกุมโรมวฺรชิตะ ฯ พหุกาลมทะ สุระ เมฆนาเทน หฤชยติ ฯ ปฺราชาปตฺยํโก นาคะ ปฺรชาวฤทุธิ กโรตฺยเสา ฯ 9.4</p>	<p>9.4 ข้างที่มีสีดอกบัวแดงที่มุมปาก โดดเด่นที่ขน แน่นหนาตม้นบ่อยครั้ง มีความแข็งแรง ชอบ ใจกับเสียงเมฆ ข้างดั่งนี้ยอมให้ลูกหลานเชื้อ สายพระประชาบดี¹⁹²</p>
<p>อถ ทฺวิตฺยสย อินฺทฺรําศคชสย ลกษณม ฯ</p>	<p>ลำดับที่ 2 ลักษณะของข้างอินทอังสะ</p>

¹⁹² พระประชาบดี (ประชาบดี) หมายถึง พระพรหม

- พินทโว พหุเรชา วา ฤคฺษยเต ยสฺย วรฺษมณิ ฯ
 สวสฺติไกรวฺรธฺมานาฟไซฺรณนุทยา วรฺไตศฺจ สฺนนิ
 โภชะ ฯ 9.5
- 9.5 ช้างโตมีจุด และเส้นมากมายปรากฏบน
 ลำตัว คล้ายเครื่องหมายสวัสดิกะ¹⁹³ ดอกบัว
 เครื่องหมายวรรณมานะ และเครื่องหมายนั้น
 ทยาบรรต¹⁹⁴
- รกฺโตตฺปลสฺเม เนตฺเร ยะ สฺยาทินฺทฺราศฺโก คชะ
 สมเร วิชฺยํ ทฺทยาตฺ ปรภฺูปาลสฺปทาม ฯ 9.6
- 9.6 ตาทั้งสองเสมอบัวสีแดง ช้างนั้นย่อมเป็น
 ช้างอินทรวงศ์ ผู้ให้ชัยชนะในการรบ และ
 ความมั่งคั่งแก่พระราชสาส์น
- อด ตฤติยสฺย ธนทําศคฺชสฺย ลกฺษณมฺ ฯ**
- ลำดับที่ 3 ลักษณะของช้างธนทังคะ**
- ตามราโวษฺฐา ตถา ชิวหา ธาตฺรีผลสมฺทฺยุดิชะ ฯ
 นยเน รทเนา ยสฺย ภูกฺโมทฺเรกสนฺนิเกา ฯ 9.7
- 9.7 ริมฝีปากทั้งสองแดง ล้วนมีความสว่างเหมือน
 ผลมะขามป้อม ดวงตาทั้งสอง และงาทั้งสอง
 ช้างมีสีเหลืองเข้ม
- ธนทําศ อิติ ขยาโต ธนรตนสมฺภทฺธิกฺฤตฺ ฯ
 นฤपालนำ กวเน ติษฺฐนุ ปุชิตะ ภูชโรตฺตมะ ฯ 9.8
- 9.8 ช้างที่เรียกว่า ธนทังคะ¹⁹⁵ เป็นผู้ทำ
 ความสำเร็จแห่งทรัพย์และแก้วมณี เป็นยอด
 แห่งชาติ พึงบูชาและเลี้ยงไว้ในบ้านของชน
 ทั้งหลาย
- อด จตุรฺธสฺย วรฺธนาศคฺชสฺย ลกฺษณมฺ ฯ**
- ลำดับที่ 4 ลักษณะของช้างวรรณธังคะ**
- กฤชฺณเมฆนิโก วรฺธนะ สฺตฺยานสฺรปฺริมทฺสฺตรวะชะ ฯ
 อาสเน สฺกุโค มูรฺธนิ คัมภีโร ฆนคฺรชิตะ ฯ 9.9
- 9.9 ช้างวรรณธังคะ มีสีคล้ายเมฆดำ มันช้าง
 ไหลเหมือนเนยเหลวข้น มีโซคอยู่บนศีรษะและ
 บนที่นั่ง เสียงแผดร้องก็ก้อง

¹⁹³ เครื่องหมายมงคล คล้ายกางเขนปลายงอ

¹⁹⁴ เครื่องหมายมงคล คล้ายลายประแจจีน เป็นที่นิยมในหมู่

¹⁹⁵ ธนท แปลว่า ผู้ประทานทรัพย์ เป็นสมณนามหนึ่งของท้าวภูเวร

สุรวติ ปรจฺจํ ทานํ วรฺณํ ศกฺกฺษชฺระ ฯ
 อาหเว ธิปฺปํ สํหริํ นิชฺกรเตฺร ชยปรฺทษะ ฯ 9.10

9.10 ช้างวรรณอังสะยอมให้ทานอย่างล้นเหลือ
 เป็นผู้ให้ความชนะแก่ผู้เป็นเจ้านคร และเป็นผู้
 ทำลายข้าศึกในสงคราม

อด ปจิมสย จนฺทราศคฺชสย ลกฺษณฺม ฯ

ลำดับที่ 5 ลักษณะของช้างจันทรอังสะ

ตริวสิมฺณตฺติตะ กณฺธุ กุเชาทรปฺปิลโลจนะ ฯ
 เกตกฉายทศนะ ปถุฏฺรฤตาครปลลวะ ฯ 9.11

9.11 ช้างนี้ประดับด้วยรอยสามรอยที่คอ ตา
 เล็กสีแดง ฟันสีดอกเกตกะ(เหลือง) ปลายยอด
 งาสีแดงใหญ่

พินฺทุมานุ ปาณฺฑุวรฺณศฺจ ศคฺคํ กํศกภาสุระ ฯ
 สํครปรํจําณ ราชญํ โศ'ยํ วิชฺยปรฺทษะ ฯ 9.12

9.12 มีจุดสีเหลืองดงามแห่งอังสะตั้งดวงจันทร์
 เป็นผู้ให้ชัยชนะในอาณาจักร และในสนามรบ
 และราชสำนัก

อด ษษฐสย อคฺนยํศคฺชสย ลกฺษณฺม ฯ

ลำดับที่ 6 ลักษณะของช้างอัคนีอังสะ

อคฺนิขวาลาสทฺฤคฺโรมา เกศฺวาเลษุ ปิคละ ฯ
 ปิคากษะ ปิคตาลุศฺจ ปิคปุษฺกรโศภิตะ ฯ 9.13

9.13 มีสีน้ำตาล ในบรรดาขนหางและขนตัว
 มีขนราวกับความเจิดจ้าของไฟ ตาสีน้ำตาล
 เพดานสีน้ำตาล และงดงามด้วยวงงสีน้ำตาล

อคฺนยํศกสมฺพุทฺฐตะ สากฺษาทวหนิรวิหาเว ฯ
 ภสมฺสาตฺถุรฺเต สไนยมเศษํ ทฺวิษํ ทํ สทา ฯ 9.14

9.14 ช้างที่เกิดในตระกูลอัคนีอังสะ ปรากฏ
 เด่นชัดราวกับพระอัคนีในสนามรบ ผู้ทำให้
 กองทัพข้าศึกกลายเป็นเถ้าถ่านตลอดเวลา

โทษาภาโว คฺณสฺตสฺย สํชาตสมโรตฺสเว ฯ
 ปรจฺจนฺตฺวาทภยํ ทตฺเต ธิปฺปํ สไนเยษฺวยํ คชชะ ฯ
 9.15

9.15 ช้างนี้ยอมให้อันตรายจากความร้ายกาจ
 ในบรรดากองทัพข้าศึก ไม่ปรากฏโทษ มี
 ประโยชน์เหมาะแก่การรบ

อด สปฺตมสย วิษณฺวํศคฺชสย ลกฺษณฺม ฯ

ลำดับที่ 7 ลักษณะของช้างวิษณุอังสะ

ทนฺตมธยาตฺสมารภย ฎรมโศ ธิยเต ฎระ ฯ
 ตามรฺปุษฺกรปรฺยณฺตะ สฺปุปรฺมาณายตําคฺลิสะ ฯ
 9.16

9.16 งวงเริ่มโตจากกลางงา แล้วเรียวลง ปลาย
 งวงสีแดง จงอยปลายงวงยาวมาก

<p>สุคนธิศีกราสาระ ที่รฆนิศวาสนตติชะ ฯ ฆนวัต พุทธิตธวานโน วลิหีนวปุรุตถม ฯ 9.17</p>	<p>9.17 น้ำที่พ่นออกมามีกลิ่นหอม ช่วงหายใจ ยาว ร่างใหญ่ เสียงดังไปไกล ลำตัวแน่นไม่มีริ้ว รอย</p>
<p>มฤตสุกษมาชนศยามะ สรวาคีณตนุรุหะ ฯ ศรีครภปุษกรฉายา กานติชะ สรวาคสีคินี ฯ 9.18</p>	<p>9.18 มีขนอ่อนนุ่มทั่วทั้งตัวสีน้ำตาลเงินเข้ม ความ สว่างของวงตั้งพระศรีครภะ¹⁹⁶ งดงามตลอด ทั่วตัว</p>
<p>สุวรวณเวตโก¹⁹⁷ทโยเตตา รทเนา วรตุเลา ทฤเตมา ฯ อายตะ ปราณตโต มธเย นิมนชะ สยาค วฤตตมฺภ กะ ฯ 9.19</p>	<p>9.19 ตระพองโค้ง คอดลงตรงกลาง ตามขอบ ยาว งาทั้งสองโค้งกลม แน่นหนา สีทองเหมือน ดอกการะเกด¹⁹⁸</p>
<p>อายโต โรมวาโนษฐชะ สมเท จ สเม ศุเก ฯ มุขมณชลมตยรณั รมย์ ทฤษฏี มโนหรม ฯ 9.20</p>	<p>9.20 เมื่อตมั้น ก็ยังงดงามเสมอกัน ที่ปากมีขน เต็ม ยาว ใบหน้างดงามอย่างยิ่ง รูปร่างสวยงาม น่าชม</p>
<p>ปุชปสารสเม เนเตร ปาฏเล ปราณตโลหิตะ ฯ นลินา มฤตวิสตีรณา สเมา ฉะทวิวรัชิตะ ฯ สิริววิทิตะ กรณา ตาลทุนทูนีสวเนา ฯ 9.21</p>	<p>9.21 ที่ดวงตามีสีชมพูเหมือนน้ำหวานดอกไม้ มี สีเลือดที่หางตา ใบหูกางออกจากหัว เสียง เหมือนกลองทูนทูนไม้ตาล แผล่อกบางๆ แยกกัน มีสีเหมือนดอกบัว</p>
<p>วรตุลาจุนนเตา ภูเภา สเมา ลกษมีกุโจปเมา ฯ รมเยา ผลตลนยาเสา วิปุลั จาสนั สนม ฯ 9.22</p>	<p>9.22 ตะพอง นูน กลม เสมอกัน ดังถันพระ ลักษมี หลังที่นุ่งกว้างเสมอกันเหมือนดินใต้ผาล ไถ</p>

¹⁹⁶ ศรีครภะ (ศรีครภ) เป็นสมญานามของพระวิษณุ

¹⁹⁷ คัมภีร์คหศาสตร์ฉบับเอานันท์ สกกว่า “สุวรวณเวตโกทโยเตตา” ผู้วิจัยแปลตามฉบับตัณฐาจารย์ เป็น “สุวรวณ
 เกตโกทโยเตตา” , Shri Mantramurti K.S. Subrahmanya Sastri (edit.), *Gaja Sastram of PalakApya Muni*,
 1958, 80.

¹⁹⁸ เกตก ตรงกับชื่อภาษาไทยว่าการะเกดหรือลำเจียก (*Pandanus odoratissimus* L.f.)

- 9.23 ฤๅษีโศภิต โศภิตเทชะ ทิรฆาวุเสา จ มาสเสลา ฯ
 พาหุ ทิรฆาวุช ปินาโว'ระ คุรมชะ ศุเกา ฯ
 9.23 ไหล่ยาว ส่วนบนตรงและวสัน มีกำลังมาก
 ขาหน้าทั้งสองยาว เป็นเส้นตรงไปด้านล่าง
 ตามลำดับ และสง่างาม
- 9.24 คุรุมการตลาลานสนิครารเณทุนิภา นขา ฯ
 วิศติรวา ทศายฎา วา โสภนาะ ปริกิริติตาะ ฯ
 9.24 เล็บคล้ายจันทร์เสี้ยว โค้ง เรียบเหมือน
 หลังเต่า กล่าวกันว่าข้างเหล่านี้เล็บดงาม
 จำนวน 18 หรือ 20 เล็บ
- 9.25 อุโร วิศาลั สทวฤตตมูทริ ปรัตนู กุเจา ฯ
 อสรสุดั เมหนั ศลุตั วราหชนนั ปรม ฯ 9.25
 9.25 ออกใหญ่ ท้องกลม นมเล็กมาก ขนบนหัว
 มาก องคชาติไม่ห้อยลง และมีสะโพกเหมือน
 สุกกร
- 9.26 สชชจาปนิโก วิโส วาลิศจายตะ ศุภะ ฯ
 ศัขจกรคทาการพิทโหว วลัย'ถวา ฯ 9.26
 9.26 ทางโค้งเหมือนคันธนูพร้อมยิง ยาว สง่า
 งาม รอบตัวมีจุดเป็นรูปคล้ายสังข์ จักร หรือ
 คทา
- 9.27 ทฤศยุนเต ยสย นาคสย ส วิษณวิศสมุทภาวะ ฯ
 อภิเชโกจิตะ ปุชยะ สรวการยารุธสาธกะ ฯ
 9.27
 9.27 ลูกหลายของข้างวิษณุอังศะนั้นั้น เหมาะแก่
 การอภิเชก ฟิงบูชา มีประโยชน์สำหรับการทำงาน
 ทั้งปวง
- 9.28 อิติ พรหมาทุย์ศคชลักษณะ ฯ จบ ลักษณะข้าง พรหมาทิอังศะ**
- 9.28 ทิรฆำคูลิกโรทรศานทกรณายตานนะ ฯ
 ซิมุตนิละ สตตวาตโย นิศักศจารุทรศนะ ฯ
 ยชฎารหะ ส ภเวทราชาญ โยคยศุโจว วิค้ำปเต ฯ
 9.28
 9.28 ข้ำแต่พระราชา ข้างที่เหมาะสมแก่การบูชา
 นั้นจงอยปลายวงยาว สีคล้ำเหมือนเมฆ หูหนา
 สูง ใบหน้ายาว อายุยืนตั้งขุนเขา พร้อมด้วย
 คุณสมบัติแห่งสัตตวะ ไม่กลัว และนำมา
 เหมาะแก่การใช้งานในราชอาณาจักร
- 9.29 อิติ ยชฎารหคชลักษณะ ฯ จบ ลักษณะข้างที่เหมาะสมแก่การบูชา**

รฤตสุโรโต'ธิกชวะ ศตวรรษานิ ชีวติ ฯ
 สำครามิกะ ส ราชโย'ไว โกศวรธนการกะ ฯ
 9.29

9.29 ช้างที่เหมาะสมแก่การสงครามชอบเล่น
 รุนแรง ว่องไวยิ่ง มีชีวิตนับร้อยปี เป็นผู้ให้ความ
 เจริญแก่ท้องพระคลังของพระราชาจริง ๆ

อิติ สำครามิกคชลกษณม ฯ

จบ ลักษณะช้างเหมาะสมแก่การสงคราม

อิติ ปาลกาปุมหรัชิปรณิเต
 คชศาสตร์ นวมั ปรกรรม¹⁹⁹ ฯ

จบประกรณ์ที่ 9 แห่งคัมภีร์คชศาสตร์
 ผลงานของมหาฤชิปาลกาปยะ

¹⁹⁹ ประกรณ์นี้ไม่มีข้อความจบตอนท้าย ผู้วิจัยจึงเพิ่มข้อความดังที่ปรากฏท้ายประกรณ์อื่นๆ

ประกรณที่ 10

ทศม์ ปุกรณม วรุณคชลกษณกณม	ประกรณที่ 10 เรื่งลัษณะซ้างตามลี
<p>[อนุษฎุภ]</p> <p>ตฺรยะ ศุทุธา มหาราชา วยามิศฺราสฺตรย เอว หี ฯ อนฺตรวรุณาสฺตรยศฺจาปี นาคานำ ปรีกัรฺติตะ ฯ</p> <p>10.1</p> <p>หริทฺรกฺตศฺจ กฤษณศฺจ มาตคานามมี ตฺรยะ ฯ ศุทุทวรุณา อิมะ ปโรกฺตอะ คชศาสฺตรวิศารโทยะ ฯ</p> <p>10.2</p> <p>กณสฺตุ ศุภทะ ศเวตะ ปิตตาทฺรกฺตสฺตถา มตตะ ฯ ตวคโรมนขวาลานฺตรวรุณะ สฺยาทวรุณลกษณ ฯ</p> <p>10.3</p> <p>กฤษณโณ ทนฺตี วาตชาโต คชวิทฺทิกะ ปรีกัรฺติตะ ฯ</p>	<p>10.1 ซ้างแต่มหาราช ซ้างบรีสุทธีมี 3ชนิด เพราะเป็นการผสมผสาน 3 ประการ และสี ภายในสาม 3 ชนิดของซ้างทั้งหลายถูกกล่าว แล้ว</p> <p>10.2 ประเภททั้ง 3 ของซ้างได้แก่ สีเหลือง สี แดง และสีดำ ผู้รู้คชศาสตร์กล่าวแล้ว ถึงสี บรีสุทธีเหล่านั้น</p> <p>10.3 ซ้างที่มีกษะ มีสีขาบ เป็นผู้ให้โชค ที่มีสี แดงเป็นเพราะปิตตะ มีสีภายในผิว ขน และ เล็บ เช่นนั้น</p> <p>ผู้รู้เรื่องซ้างทั้งหลายกล่าวแล้วว่าซ้างสีดำ เกิด จากวาตะ</p>
<p>วฺยาสโปรกฺเต คชศาสฺเตร</p> <p>[ศารทูลวิกัรฺติต]</p> <p>อนฺเย จารุณปิตกาลธวโลธฺร วรุณศฺจตฺรฐาเช กรมาต กฤษณโณ วาตภาวะ กผาจจคินิภา ปิตตัจจ เหมปรภะ ฯ 10.4</p> <p>อิตติ ศุทุทวรุณคชลกษณม ฯ</p>	<p>วฺยาสกล่าวไว้ในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังนี้</p> <p>10.4 นอกจากนี้ ซ้างสีประเภท แบ่งตามสีผิว ตามลำดับ ได้แก่ แดงเรื่อ เหลือง ดำ และขาบ ซ้างสีดำ เกิดจากวาตะ ซ้างสีเหมือนดวงจันทร์ เกิดจากกษะ และซ้างสีสว่างดังทองเกิดจาก ปิตตะ</p> <p>จบลัษณะซ้างสีบรีสุทธี</p>

อด มิศรวรรณคชลักษณ์ม ๓*[อนุชฎ]*

หริตฤกษ์ณะ เศวตรฤกษ์ กฤษณรฤกษ์สไตไถว จ ๓
 ตรีย เอเต มหาราช วรณะ สยุมิศรสัชฎิกะ ๓
 10.5

วยาสโปรฤกษ์ คชศาสเตร*[ศารทูลวิกริต]*

อนเย เต กพวตปิตตคณไกะ
 วยามิศรวรณะ คชชะ
 ชายนเต ชนนาย สัมทรา
 ชาตยา ชคตยามมี ๓ 10.6

อถานตรวรรณคชลักษณ์ม -*[อนุชฎ]*

อนตรวรรณาสตรยะ โปรฤกษ์ตา อนตะ ปาณทรโลหิ
 ตะ ๓
 อนตะ ปาณทรฤกษ์ณศจ ตถานตรโลหิตาสิตะ ๓
 10.7

เศวตปีเตา รฤกษ์ฤกษ์ณาวิตี วรณศจตฤกษ์วิระ ๓
 หริตฤกษ์ุมวรณะ ปทมาโถ รฤกษ์ เอว จ ๓ 10.8

ฤกษ์ณ'ชนนิกศไจว วยามิศราชโย คโซ มตะ ๓
 ภวนติ คัชไวทฤกษ์วิทฤกษ์ชวลาฆนปรภาชะ ๓ 10.9

อิติ ทิคุทนดินะ สรวะ ฤกษ์เต น ภวนติ เต ๓

อิติ ปาลกาปยมหริชัปรณิเต
 คชศาสเตร ทศมี ปรกรณม ๓

ลักษณะข้างสีผสม

10.5 ข้าแต่มหาราช สีสามชนิดเหล่านั้น
 เรียกว่าสีผสม ได้แก่ เหลืองดำ ขาวแดง และ
 ดำแดงนั่นเอง

วยาสกกล่าวไว้ในคัมภีร์คชศาสตร์

10.6 นอกจากนี้ ข้างทั้งหลายที่มีสีผสม ย่อม
 เกิดแล้วด้วย คุณสมบัติแห่งกะ วาตะ และ
 ปิตตะ
 การเกิดข้างเหล่านี้ในโลก ย่อมให้ความยินดีแก่
 ผู้ให้กำเนิด

ลักษณะข้างตามสีภายใน

10.7 สีภายใน 3 ประการ ได้แก่ เหลืองนวล-
 แดง ภายใน, เหลืองนวล-แดง ภายใน, และ
 แดง-ดำ ภายใน

10.8 สีจำแนกได้ 4 สี ได้แก่ 1) สีชมพู 2) สี
 แดงดำ 3) สีเหลืองอย่างหญ้าฝรั่ง และ
 4) สีแดงคล้ายดอกบัว

กล่าวกันว่า ข้างสีผสมได้แก่ สีคล้ายน้ำเงินเข้ม
 สีเข้มสว่างตั้งหอยสังข์ ไพฑูรย์ และสายฟ้า

ข้างประจำทิศทั้งปวงในโลกนี้ ไม่ปรากฏ
 เช่นนี้

จบประกรณที่ 10 แห่งคัมภีร์คชศาสตร์
 ผลงานของมหาฤกษ์ปาลกาปยะ

ประกรณที่ 11

เอกาทศกั ปรกรณม อถ ฉายานิรุปลณม ฯ	ประกรณที่ 11 การสำรวจความสว่าง
<i>[อนุชฎุภ]</i>	
<p>ปารุถวี เอาทกั ไจว ฉายาคเนยิ จ โศภนา ฯ วายุวยา นิหนิตตา ฉายา นากสิ ตู มตคเช ฯ 11.1</p> <p>คภีรธา สนิคธวรณา จ ไนกวรณา จ ปารุถวี ฯ ฉายาคเนยิ ฆนา สนิคธา ภูชเร ทฤศยเต ศุภา ฯ 11.2</p> <p>สนิคธนีล่ำพุทปรชยา วิชญैया สลิลาทมิกา ฯ ศกรโคปกพาลารุกปทหมภูชลกสนนิภา ฯ 11.3</p> <p>นิษปรภา ปรุษา ธวสตา ภสมวรณา จ วายวี ฯ นิหนุทยา จานียตฉายา รุกษา ตนวี จ ขาตมิกา ฯ อิตเยว่ ปัจธา ฉายา วารณษุ ปรทฤศยเต ฯ 11.4</p>	<p>11.1 ในบรรดาข้างทั้งหลาย ความสว่างแบบธาตุดิน แบบธาตุน้ำ และแบบธาตุไฟนั้น สวยงาม ความสว่างแบบลม และความสว่างแบบท้องฟ้าพึงตำหนิ</p> <p>11.2 ความสว่างแบบดินนั้นไม่ใช่สีเดียว เป็นสีเข้มทึบ ความสว่างแบบไฟที่เข้มคล้ำในข้างถูกเห็นว่าสวยงาม</p> <p>11.3 ข้างที่มีลักษณะจากน้ำ ทราบกันดีว่าปรากฏสีด่ำคล้ำเหมือนเมฆอย่างชัดเจน คล้ายแมลงครึ่ง²⁰⁰ ตะวันเพ็งขึ้น ดอกบัว ดอกบุนนาค</p> <p>11.4 ข้างที่มีความสว่างแบบลมนี้สีเหมือนขี้เถ้า เต็มไปด้วยจุดมืด ข้างที่มีความสว่างจากท้องฟ้า นั้น ร่างกายหยาบ ความสว่างไม่แน่นอน และน่าดิเตียน ความสว่างของสีทั้งห้าถูกกล่าวไว้แล้วดังนี้</p>
<p>อิติ ปาลกาปยมหริษิปรมิเต คชศาสเตร เอกาทศปรกรณม ฯ</p>	<p>จบประกรณที่ 11 แห่งคัมภีร์คชศาสตร ผลงานของมหาฤษีปาลกาปยะ</p>

²⁰⁰ ศกรโคปก คือ เพลี้ยหอยชนิดหนึ่งให้ที่ขั้วยางเหนียวสีแดงออกมา คำนี้มีความหมายตามตัวอักษรว่า คนเลี้ยงโคของพระอินทร์

ประกรณที่ 12

ทวาทศกั ปรกรณม
อด คนธลภษณม ฯ

ประกรณ ที่ 12
ลักษณะกลืนของข้าง

[อนุษฏุภ]

- อด คนธั ปรวภษยามิ นาคานำ ตู ศุภาศุภม ฯ 12.1 ต่อไปนี้ ข้างจกกล่าวถึงลักษณะกลืนของ
เสวเท มเท วา มุตเร วา วมเถา วาปี ลภษยเต ฯ ข้างทั้งหลาย ทั้งที่เป็นมงคล และไม่เป็นมงคล
อันมีอยู่ในเหงือ ในมันข้าง ในปัสสาวะ หรือแม่
ในน้ำจากปลายวง²⁰¹
- ศุภสตุ สुरुภริคนธะ ทुरुคนธสตุศุภปรทะ ฯ 12.2 กลืนหอมเป็นมงคล กลืนเหม็นไม่เป็น
อุศิรฤตลาซาพชชาติปาฏลชาะ ศุภาะ ฯ 12.2 มงคล กลืนที่เป็นมงคลได้แก่ กลืนหญ้า
แฝกหอม กลืนเนยใส กลืนข้าวตอก กลืน
ดอกบัว และกลืนปาฏล²⁰²
- คนธาะ โปรกตา มหิपाल คชานำ คชจินตโกะ ฯ 12.3 ข้าแต่พระราชา กลืนทั้งหลายของข้างที่
วสติคนโร มารคคนธะ²⁰³ ศลยภสย จ คัธกะ ฯ กลัวกันมานั้นคล้ายกับข้าง ได้แก่ กลืน
12.3 กระเพาะปัสสาวะ กลืนหญ้าพันงู²⁰⁴ และกลืน
ก้อนนี้ว

²⁰¹ คำอธิบายในภวสันทรคตินี้กล่าวถึง วมฤ (รูปแจก วมเถา) ว่าหมายถึง น้ำละอองฝอยจากลำคอ น้ำที่ออก
จากส่วนปลายวง และน้ำที่ปลายวงข้าง (วมฤปรสاره ปุษกรภาคาต คณนียศิกรสลิเล จ กรตเวยติ) ส่วนคำอธิบาย
ภาษาอังกฤษว่า saliva (น้ำลาย), Wakankar, 399.

²⁰² ปาฏล หมายถึง ดอกแคฝอย

²⁰³ คำอธิบายในภวสันทรคตินี้ ขยายความ “มารค” ว่า “อปามารค” หมายถึง หญ้าพันงู

²⁰⁴ พืชชนิดหนึ่ง *Achyranthes Aspera* นิยมใช้เป็นเครื่องหอม เป็นยา สารฟอกผ้าลินิน และในพิธีกรรม,
มีชื่อเรียกภาษาไทยหลายชื่อ เช่น พันงู

<p>ยศจ ศวปจคนธะ สยาดตถา วายสคนธกะ ฯ นิททยคนธสมายุกโต นิททยะ โปรกโต มตคชะ ฯ 12.4</p>	<p>12.4 ช้างโตมีกลิ่นคนกินเนื้อสุนัข²⁰⁵ กลิ่นอีกา และกลิ่นพืงดำหนิ²⁰⁶ ช้างนั้นถือว่านำดำหนิ</p>
<p>อิติ วาหาน สมุททิษฏาน คนธชญาเนน หสตินะ ฯ ปุณยานุ ปุชิตสรุวาคานุ ปุสศสถานุ ศฤณุ ตตต วตะ ฯ 12.5</p>	<p>12.5 โปรตจงพืงเรื่องช้างทั้งหลายผู้เป็นพาหนะ ที่ยอดเยี่ยม เป็นมงคล และพืงได้รับการบูชา ที่ กล่าวกันมา ด้วยเรื่องของกลิ่น</p>
<p>मतस्यकनश्च यो नाकस्य सुराकनश्च यो गवते ॥ कनश्चरु इति निरुतिषु कनश्चरु इति ॥ 12.6</p>	<p>12.6 ข้าแต่พระราชา ช้างโตมีกลิ่นปลา และ ช้างโตมีกลิ่นสุรา ช้างดังกล่าวถือเป็นช้างกลิ่น คนธรรพ์ ผู้ชำนาญเรื่องกลิ่นในโลกได้กล่าวไว้</p>
<p>शतया यज्ञो गवनाकोऽस्त्रिमालतिकनश्च ॥ सिन्धुवाराकृतकसन्धि तानवस्य समुत्तरे ॥ 12.7</p>	<p>12.7 ช้างโตมีกลิ่นดอกโอศกและดอกมาลตี ถือว่าเป็นกลิ่นยักษ์ ช้างโตมีกลิ่นคนที่เขมา และไม้กฤษณา เรียกกันว่ากลิ่นทานพ</p>
<p>पथमकनश्च ज यो नाकस्य गुरुगुणोत्पलस्य ज ॥ सप्तदश²⁰⁷ सन्धि ज त्वेषाति प्रकृतिते ॥</p>	<p>12.8 ช้างโตมีกลิ่นเหมือนดอกบัวหลวง ดอก ดาวเรือง(กुरु) ดอกบัวสาย (อุบล) และดอก สัตตบรรณ เรียกกันว่าช้างกลิ่นทิวชาติ</p>
<p>इति कनश्चरुเทषां गिरुत्तसते विसापते ॥ 12.8</p>	<p>ข้าแต่พระราชา คำสอนเรื่องกลิ่นดังกล่าว มาแล้วนี้สมบูรณ์แล้ว</p>

อิติ ปาลกาปยมหรชิปรณิเต คชศาสเตร
 ทวาทศมี ปรกรณม ฯ

จบประกรณที่ 12 แห่งคัมภีร์คชศาสตร์
 ผลงานของมหาฤชิปาลกาปยะ

²⁰⁵ คำว่า ศวปจ มาจากศัพท์ ศวน (สุนัข) และ ปจ (ปรุง หุง) ศวปจ (ลบ น หลัง ศวน ก่อนสมาส) จึงหมายถึง
 คนปรุงอาหารด้วยสุนัข หรือกินเนื้อสุนัข นับเป็นคนนอกรวรรณะจำพวกหนึ่ง มักทำหน้าที่เป็นแพะฆาต หรือ
 สับเพื่อ จึงถือว่าเป็นผู้มีกลิ่นเหม็น ไข่เรียกคนที่มีบิดาเป็นจัณฑาล มารดาเป็นพราหมณี อนึ่ง ศวปจ อาจหมายถึง
 ผู้ให้อาหารสุนัข หรือคนเลี้ยงสุนัข ก็ได้

²⁰⁶ กลิ่นพืงดำหนิอื่นๆ ได้แก่ กลิ่นมูลหรือกลิ่นมูลตร เป็นต้น, Ibid.

²⁰⁷ รูปสมาสปกติใช้ว่า สप्तจถล กล่าวคือ แทรก จ หน้า ฉ ตามหลักสนธิ

ประกรณที่ 13

ไตรโยทศกั ปรกรณม อด คขพลสตุตวปริกษานิรุปรกรม ฯ	ประกรณที่ 13 ว่าด้วยกำลังและความอดทนของช้าง
[อนุชฎฎ]	
13.1 คุรุตว รุปตะ ศเรษฐ คุรุตวาทิกั พลม ฯ พลาทปยธิกั สตุตว ตสมตสตุตว ปริกษเยต ฯ	13.1 ฟิงสังเกตน้ำหนักรูปร่างอันใหญ่หลวง ฟิงสังเกตพะกำลังอันมหาศาลจากภาระที่แบก รับ ฟิงสังเกตแม้ความอดทนยิ่งจากสิ่งนั้น และ ฟิงสังเกตความอดทนยิ่งจากพะกำลัง
13.2 คุทสฝฎิกัสกาศ สตุตว หฤทิ ศริริณาม ฯ ทุรลภ ตตปริชญเญมฺปาเยน ปริกษเยต ฯ	13.2 ความอดทนนั้นเปรียบดังผลึกอันใส บริสุทธี ใญ่ใจของสัตว์ใหญ่ทั้งหลาย ความทนได้ ยากนั้นเป็นที่เข้าใจแล้ว ฟิงสังเกตด้วยอุบายเถิด
13.3 ชำพูนทสย ตามรสย ปลานำ รชตสย วา ฯ อษฎฐาทศสหรณำ ภาริ สักฤหย เวควาน ฯ	13.3 ผู้มีความเร็ว ได้บรรทุกสัมภาระน้ำหนัก 18,000 ปละ ²⁰⁸ แห่งทองคำ ทองแดง หรือเงิน แล้ว]
13.4 โย คโซ คชมธเยน คจจติ ศุรมวรชิตะ ฯ ทศโยชนมธวานัน ส ตุตตมพะละ สมฤตะ ฯ	13.4 ช้างใดในบรรดาช้างทั้งหลาย เดินโดยไม่ เหนื่อย และไม่ร้องเป็นระยะทาง 10 โยชน ช้าง นั้นถือว่ามีกำลังสูงสุด
13.5 ยศจตุรทศสาหสรุ ภารมาทาย คจจติ ฯ สปัตโยชนมธวานัน ส ตุมธยพะละ สมฤตะ ฯ	13.5 ช้างใดรับน้ำหนักได้ 14,000 และไปได้ถึง 7 โยชนโดยไม่ร้อง ถือว่ามีกำลังปานกลาง]

²⁰⁸ ปละ (ปล) เป็นหน่วยวัดน้ำหนักทองคำหรือวัดมูลค่า มีมาตราเทียบ 1 ปละ = 4 กรรชะ (กรษ), หรือ
 ประมาณ 40 กรัม

ทศสหสริภี ภาร์ คฤหิตวา ปังโยชนม ฯ 13.6 ข้างใดรับน้ำหนักได้ 10,000 และไปได้ 5
 อธวานัน โย คโซ ยายาตส ทินพล อุจยเต ฯ 13.6 โยชนโดยไม่รู้เรื่อง ถือว่าข้างนั้นมีกำลังน้อย

อถ สตตวปริกษากรมะ ฯ

ปาษาไณริษฏกาภิวา ทารุโกะ ผลไกรษเณะ ฯ ๑
 สุกส์กลปิตมุไลสตุ การเยจจ สมั สถลนม ฯ 13.7

หัวข้อว่าด้วยความอดทน

13.7 จงทำพื้นให้เสมอกันโดยมีฐานออกแบบ
 อย่างดีด้วยหิน อิฐ ท่อนไม้ หรือไม้กระดานที่
 หนาแน่น

อุจจรายณ ตริหสดี สยาทายาเมน จตุรทศ ฯ ๑
 หสตาชฎัก ปฤถุตเวณ ปริโต ธฤตกรณิกม ฯ ๑
 13.8

13.8 ฟังมีความสูง 3 หัสตะ ความยาว 14
 หัสตะ ความกว้าง 8 หัตตะ ล้อมรอบข้าง?]

พาณปาตทวยายามปารศวสาริตภูตลม ฯ ๑
 มาตคัม มัตระปูเตน โปกรษเยตสลีเลน ตู ฯ 13.9

13.9 แล้วจึงพรมน้ำที่ชำระด้วยมนตร์แล้วแก่
 ข้าง และพื้นที่มีสีด้านข้าง มีความยาวสองเท่า
 ของระยะธนูตก

มัตเรศนาถ ภูเตศ วิฆนนาถ คณาธิป ฯ ๑
 คชานำ สตตวสนเทเท กुरु สตตววินิรณยม ฯ ๑
 13.10

(มนตร์)
 13.10 ข้าแต่เจ้าแห่งมนตร์ ข้าแต่เจ้าแห่งภูต
 ข้าแต่เจ้าแห่งอุปสรรค ข้าแต่เจ้าแห่งคณะ ขอได้
 ทำการตัดสินในข้อสงสัยเรื่องความอดทนของ
 ข้างทั้งหลายด้วยเถิด

สุปรศสทเทิน ตตร คเชา ไคริกมณชิตา ฯ ๑
 อนโยนยสุปรธยา ยุกเตา ปารศเว วิวฤตคัมพเลา
 ฯ 13.11

13.11-12 ในวันที่เหมาะสม ที่นั้น ข้างสองตัว
 ประดับประดาด้วยทองคำ ในการแข่งขันกัน ผ้า
 คลุมของข้างทั้งสองที่ยึดด้านข้างหลุดออกด้วย
 การสั่นเพราะไม้ไผ่แตก และทำลายความซิด
 ของงา เมื่อทราบข้าง ข้างที่ไม่คิดถึงความ
 เจ็บปวด (ถี้ออดทน)

เวณุทารุกฤตาสโฝโฏะ ทนตส์วฤติเกทโกะ ฯ ๑
 กฤเต กเรณุฆาเต ตู เวทหน้า โย น มนยเต ฯ ๑
 13.12

- หสฺตทนต์กฤตาสผาละ สํหิตํ หนฺตุมิจฺฉติ ฯ
 นาปสรุปติ ฆาเตษุ ปฺรติฆาตํ กโรติ จ ฯ 13.13
- 13.13 ช้างที่ขยับตัวพร้อมกับฟาดวงฟาดงา
 ย่อมอยากจะทำลายสิ่งที่มารัดรั้ง ไม่ยอมถอย
 เมื่อมีการทำร้ายด้วยวิธีต่างๆ และทำการ
 ป้องกันตัว
- ฉนฺฉาครุชิตนาเทษุ ปฺรติปุริตทิงฺมุเข ฯ
 นิวรุตเต น ทูเชเน ส ภเวตฺสตุตฺตววาน คฺชชะ ฯ
 13.14
- 13.14 ท่ามกลางเสียงอีกทีก็ก้องดังเสียง
 ระฆังทั่วทุกทิศ ในการทดสอบทั้งหลาย ช้างตัว
 ไตไม่ยอมถอย และป้องกันตัว ช้างตัวนั้นมีความ
 อดทน และไม่หันหลังต่อความลำบาก

อิติ ปาลกาปยมหรุชิปฺรณิเต คชศาสฺเตร
 ตฺรโยทศกํ ปฺรกรรม ฯ

จบประภรณ์ที่ 13 แห่งคัมภีร์คชศาสตร์
 ผลงานของมหาฤชิปาลกปยะ

ประกรณที่ 14

จตุรทศกั ปรกรณม อด สาทตวิกนิรูปณม ฯ	ประกรณที่ 14 เรื่องสัตตวคุณของช้าง
<p>ตตร สาทตวิกคุณคชลักษณะม</p> <p>[อนุษฎุภ]</p> <p>สมณะ สุปรภคจณณะ เตชสวี่ ทฤฒวิกรมะ ฯ กุตุหลี ปรตาลี จ กรีทเน หฤษณเ จ ยะ ฯ 14.1 กฤตชยศจ ภเวนนาคะ สาทตวิโก คชสตุตมะ ฯ</p>	<p>ลักษณะช้างที่มีสัตตวคุณ</p> <p>14.1 ช้างใดมีเสน่ห์ มีรูปร่าง ดุ มีอำนาจ มีความ อดทนอย่างมั่นคง มีความกระตือรือร้น มีกำลังใน การเล่น และการความยินดี ช้างนั้นมีความกตัญญู มีสัตตวคุณ เป็นเลิศแห่งช้าง</p>
<p>อด ราชสคุณคชลักษณะม</p> <p>ทุรมนา ทุรคตรินาคะ สตุตฺ เณุกามณะ ฯ อาศาวาน ทุรพละ กุรุระ วิสมารยุกตานเวทิตา ฯ 14.2</p>	<p>ลักษณะช้างที่มีรัชสคุณ</p> <p>14.2 ช้างที่อารมณ์ไม่ดี การเดินไม่สวยงาม ปรารถนาจะตีมนมอยู่เสมอ มีความไว้วางใจ ดุ แต่ ซี้ลิม ไม่แข็งแรง</p>
<p>อด ตามสคุณคชลักษณะม</p> <p>กฤจจเรณ กิจจชานีเต นรม จาสย ปรณศยติ ฯ นิทรารุรมุฒสัชยศจ ตามโส คช อุจยเต ฯ 14.3</p>	<p>ลักษณะของช้างที่มีตามสคุณ</p> <p>14.3 ช้างที่บรรลุถึงการเล่นของตนแล้วยอม รู้สึกตัวอย่างยากลำบาก มีความง่วงนอน รู้สึกตัว ตื่นไม่เต็มที</p>
<p>เทวาคนา ทุรศนียาสตุธา รากษสกนยกาะ ฯ ปิศาจานำ จ ยาะ กนยาะ นาคกนยาสตุไถว จ ฯ 14.4</p>	<p>14.4-5 [กาลครั้งหนึ่ง] เหล่านางฟ้าทั้งหลายผู้ งดงาม สวารากษสทั้งหลาย นางปีศาจทั้งหลาย นางนาคทั้งหลาย นางคนธรรพ์ และนางยักษ์ มีใจ ปรารถนาช้างที่ดีเลิศเหล่านั้น เมื่อเข้าไปใกล้ช้าง</p>
<p>คนธรวยภษกนยาศจ กามยานา คโชตตมาน ฯ วศารูปมฺปสถาย สัคตา ทิคคไชะ ปุรา ฯ 14.5</p>	<p>ประจําทิศทั้งหลายผู้แปลงกายได้ตามใจปรารถนา</p>

- สรวตตะ ปติตํ ศุกฺลํ คุรฺมํ คุถุหนฺนติ ตาจะ กฺวจิตฺ ฯ
 14.6 ข้าแต่พระราชา ต่อมาน้ำเชื้อได้ตกแล้วใน
 ปรสูติสตุตถุขณาเทว ทิคคชานํ มหิปเต ฯ 14.6
 ครรภ์ของนางเหล่านั้น และได้เกิดลูกจากข้าง
 ประจำที่นั่นเอง
- ตาสาํ เย คุรฺมสํภูตาจะ นาคา ทิวํยํคฺโนทฺทวาทะ ฯ
 14.7 ข้างทั้งหลายเกิดจากครรภ์ของนางเหล่านั้น
 เทวมาณฺษคณฺธรวปิตฺวาโจรฺครากฺษสาจะ ฯ 14.7
 เป็นข้างเทวะ มนุษย์ คนธรรพ์ ปีศาจ นาค และ
 รากษส

ตตร ปฺรณฺมสฺย เทวสตุตฺตวคฺขสฺย ลกฺษณฺม ฯ

ลักษณะที่ 1 ข้างที่มีสัตว์คุณของเทวดา

[วสันตติลกา]

ยะ กานฺติมาณํ กุมฺพทจนฺทนสฺปตฺปฺรณ-
 สारคปทฺมจตุรฺคุลตุลฺยคณฺธะ ฯ
 14.8 ผลลานนะ กลภเกาตุกฺวานชสรฺ
 มาโนนฺนตะ ปฺริยกระ ส ตฺ เทวสตุตฺตวะ ฯ 14.8

14.8 ข้างจำพวกเทวสตุตตะ มีความน่ารัก มีกลิ่น
 เสมอตอบัวสาย ไม้จันทน์ สัตตบรรณ ชะมดเข็ด
 บัวหลวง และราชพฤกษ์ หน้าตาเบิกบาน
 กระฉับกระเฉงเหมือนลูกข้างอยู่เสมอ เชิดศรัทธา
 ขึ้น และเป็นผู้สร้างความยินดี

วยาสฺปโรกฺเต คคฺชาสฺสเตร -

วยาสะกล่าวไว้แล้วในคัมภีร์คชศาสตร์ว่า

[อนุษฏฺภ]

อภิเชโกจิตตะ ปุชฺยจะ สรวการฺยารุสธาธะ ฯ
 14.9 อวยหารโรตฺ นิตฺยํ วลฺลึเรชาวิวฺรชิตะ ฯ
 อนามยะ สฺถิระ คุระ เทวสตุตฺโต วิภเวทคฺชะ ฯ
 14.9

14.9 ข้างเทวสตุตตะควรได้รับการอภิเชก ควร
 บูชา เหมาะแก่การทำงานทั้งปวง ยินดีกับอาหาร
 ที่ชอบเสมอ ไม่มีเส้นวัลลึเรชา มีสุขภาพดี มีกำลัง
 และมั่นคง

**อถ มาณฺษสตุตฺตเว พฺราหฺมณสตุตฺตวคฺขสฺย
 ลกฺษณฺม ฯ**

**ลักษณะข้างที่มีสัตว์คุณของพราหมณ์ ในกลุ่ม
 มานุษสตุตตะ**

[วสันตติลกา]

วิปุระ คุจิริมฺรฺปะยะ ปฺรมาณฺนสรฺปิ-
 14.10 ศฺจตุปฺรสุณสมคฺธสฺสุคฺธิตาคะ ฯ
 สามปฺริยะ สกฺลนาคหิตะ สฺสุคานฺตะ
 สฺนानปฺริยะ ศฺกุคฺติรฺคทิตฺโต มุเนินฺทโรละ ฯ 14.10

14.10 ข้างจำพวกพราหมณ์ บริสุทธิ์และสะอาด
 ร่างกายมีกลิ่นหอมเสมอน้ำผึ้ง ข้ามธุปาส เนยใส
 ดอกมะม่วง ชอบคำหวาน รักสงบ เป็นมิตรกับ
 ข้างทั้งปวง รักการอาบน้ำ เดินสง่างาม ผู้เป็นใหญ่
 แห่งมุนีได้กล่าวไว้

วยาสโปรกฏ คชศาสตร์ -

[อนุษฏุภ]

ชลาหาคาหนาสฤตะ โภปนะ กาทโร ภฤศม ๗
โภชเน ลัมภุ นิติยัม ภูชโร วิปรสตตวชะ ๗ 14.11

วยาสะกล่าวไว้ในคัมภีร์คชศาสตร์ว่า

14.11 ช้างที่กำเนิดจากวิประสัตตวะนั้นชอบลงน้ำ
เสมอ ชี้โกรธ ชี้กลัว ชอบกินอยู่เสมอ

**ถ มานุษสตุตเว กษตริยสตุตวคชสย ลักษณะม
๗**

[वलันตติลกา]

ยศจนุทนาพชหริตาลมนะศิลาหน้า
คนุโระ สโม วิมลคคคคคคคค วาปี ๗
สนนาหกรรมกุลโล ยูธิ นิรภยศจ
ส กษตริโย วิวิศสตรนิปาดธีระ ๗ 14.12

**ลักษณะของช้างที่มีสัตวคุณของกษัตริย์ ในกลุ่ม
มานุษยสัตตวะ**

14.12 ช้างโตเสมอด้วยกลิ่นของไม้จันทน์ ดอกบัว
กำมะถันแดง หรดาล หรือแม่กำยานบริสุทธิ์ ช้าง
นั้นยอมฉลาดในการรบ ไม่กลัวในสนามรบ และ
ฉลาดในการรบต่าง ๆ

วยาสโปรกฏ คชศาสตร์ -

[อนุษฏุภ]

ศานตะ ศุระ สโทตสาหิ พลี ยุทวิศารทะ ๗
อภีรราหเว ธีระ ภูชระ กษตริยสตุตวชะ ๗ 14.13

วยาสะกล่าวไว้แล้วในคัมภีร์คชศาสตร์ว่า

14.13 ช้างที่เกิดจากกษัตริย์สัตตวะ เป็นผู้ฉลาดใน
การรบ ไม่กลัว เป็นผู้สงบ ผู้กล้า มีความอดุทธสาหะ
อยู่เสมอ มีพลัง และมีไหวพริบในสนามรบ

**ถ มานุษสตุตเว ไวศยสตุตวคชสย ลักษณะม
๗**

[वलันตติลกา]

พนรุศกาลิติลเกตกมาลตีหน้า
คนุเชน ยสตุ สมล็กฤตตาลุชิวหะ ๗
กุลศกษมะ ปิตติภุก ปริยสานตวนศจ
กรุทโร'ปี ตูรณมุปศามยติ ไวศยสตุตวชะ ๗
14.14

**ลักษณะช้างที่มีสัตวคุณของไวศยะ ในกลุ่ม
มานุษยสัตตวะ**

14.14 ช้างโตมีลิ้นและเพดานสมบูรณ์ดี พร้อม
ด้วยกลิ่นของดอกบานเทียน ข้าว เมล็ดงา ดอก
ลำเจียก ดอกมาลตี

วยาสโปรกเต คชศาสตร์ -

[อนุชฎุภ]

กบฏุ ทุชฎุเจษฎุศจ กุศโล วิกลสวระ ๗
ภีรุราหวกาเล จ ฎุชโร ไวศยสตตวชะ ๗ 14.15

วยาสะกล่าวไว้แล้วในคัมภีร์คชศาสตร์ว่า

14.15 ช้างที่เกิดจากไวศยสัตตวะ มีนิสัยดี เจ้า
เล่ห์ เสียงร้องแปลกๆ หวาดกลัวในยามรบ

อด มานุษสตตเว ศุทฺรสตตวคชสย ลักษณะม ๗

[อินทรวัชรา]

อุจฉิษฎุหฤชฎุ สหไสว ภีระ
ศุชกานนโกซี สกุสิริคนระ²⁰⁹ ๗
กรุทุโร ภาเวชยะ กฤปณะ กฤตฉนะ
สตตเวณ ศุทฺระ ส คชาธมศจ ๗ 14.16

**ลักษณะของช้างที่มีศุทฺรสัตตวะ
ในกลุ่มมานุษยสัตตวะ**

14.16 ช้างโตขึ้นแล้วอย่างยิ่ง พอใจกับเศษอาหาร
ชอบกินอาหารแห้ง มีกลิ่นเหมือนปู ชีโมโห ช้าง
นั้นดำช้า เนรคุณ มีสัตตวะเป็นศุทฺร เป็นช้างชั้น
เลวสุด

วยาสโปรกเต คชศาสตร์ -

[อนุชฎุภ]

ทณชทาธยสตธา นิโจ มูรชศจ มลินาศนะ ๗
อาหวานิรโต'ศุระ ศุทฺรสตตโว ภาเวคชชะ ๗
14.17

วยาสะกล่าวไว้แล้วในคัมภีร์คชศาสตร์ว่า

14.17 ช้างที่มีสัตตวะคุณเป็นศุทฺร นั้นไม่เข้มแข็ง ไม่
ชอบการรบ กินของสกปรก โง่ ดำช้า และต้อง
บังคับ

อด คนธรวสตตวคชสย ลักษณะม ๗

[วสันตติลกา]

คนธรวมาหุรติมุกตกยฎุทิกาพช-
ปุนนาคนาคทลจนทนตุลยคนระ ๗
นาทปริยชะ ศุภคติชะ ศุภทนต์เนตร-
ฎุภโถตตมำครปุชกรพาทุสนธิชะ ๗ 14.18

ลักษณะช้างที่มีสัตตวะคุณของคนธรรพ

14.18 ช้างที่เรียกว่าคนธรรพ มีกลิ่นเหมือนดอก
เสี้ยวดอกขาว ดอกพุทธรักษา ชอบเสียงเพลง การ
เดินสง่างาม งาม นัยน์ตา และตระพองสวยสง่า ข้อ
ต่อ ขา งวง และปลายงวงดีเลิศ

วยาสโปรกเต คชศาสตร์ -

วยาสะกล่าวไว้แล้วในคัมภีร์คชศาสตร์ว่า

²⁰⁹ ฉบับต้นขาวูร “ส กุสิริคนระ”

[อนุชฎ]

เมธาวิจ ฤทธิยาทกษะ กามุคฺจปละ ปฏะ ฯ
 สต์ภปรเกษณกะ ศสโต คโข คนธรวสตฺตวชะ ฯ
 14.19

14.19 ช้างที่เกิดจากคนธรรพสัตว์คุณ มีความ
 ฉลาด ทำงานคล่องแคล่ว กระตือรือร้น ว่องไว
 เข้มแข็ง มีความมุ่งมั่น เป็นที่สรรเสริญ

อถ ปิตาจสตฺตเว ลกษณม ฯ*[วสันตติลกา]*

ศุณฺยปริยะ กุณฺปะเทหสมานคนฺธิ
 ภรานโน ตินิสสุ วิจรณ ฆนนิสฺวนศฺจ ฯ
 ยะ สรวไทว ปริกฺุยติ ยศฺจ มุฒะ
 ตํ สฺรูโย คชฺมุคฺชนฺติ ปิตาจสตฺตวม ฯ 14.20

ลักษณะช้างที่มีสัตว์คุณของปีศาจ

14.20 ช้างโตขึ้นไม่ใหญ่เสมอ ใกล้เคียง มีกลิ่น
 เสมือนซากศพ ไม่น่ารัก ชอบเดินตลอดเวลา ชอบ
 เที้ยวไปในตอนกลางคืน และส่งเสียงน่ากลัว ผู้รู้
 จัดช้างนั้นเป็นปีศาจสัตว์

วฺยาสโปรกฺเต คชศาสฺเตร -*[อนุชฎ]*

ราชสยะ ปิตตภูยิชฺฐะ ปิตตละ สตฺพรวิคฺรหะ ฯ
 อุนฺมารุคเณ สทา ภาติ วิเวกรฺหิตอ ฤถฺสม ฯ
 อุนฺมตฺต อิว เจษฺภุญฺยา ทฺวิปะ ไปศาจสตฺตวชะ ฯ
 14.21

วฺยาสะกล่าวไว้แล้วในคัมภีร์คชศาสตร์ว่า

14.21 ช้างที่เกิดมา มีไปศาจสัตว์ มีพฤติกรรม
 เยี่ยงช้างตกมัน ประกอบด้วยยรชัสคุณ มีปิตตะ
 (น้ำดี) มากที่สุด ชอบโมโหร้าย (โรคดี) และชอบ
 แยกตัว

อถ สรฺปสฺตฺตวคชฺสย ลกษณม ฯ*[อินทรวชิรา]*

โย ภูติสฺวลฺพนฺริชฺชกกรฺทมนานา
 คนฺโธระ สฺราปิตฺติโยรฺปิ ตฺลุยคนฺธะ ฯ
 ตฺรสฺโต ภาเวชฺลทศพฺทมปิ พฺรฺวณณะ
 กรฺุทฺโธ'นฺคฺ สชฺลปาสฺรฺโต ฤชฺคะ ฯ 14.22

ลักษณะช้างที่มีสัตว์คุณของงู

14.22 ช้างโตมีกลิ่นเสมอสุราและเนื้อดิบ กลิ่น
 ตะไคร่น้ำเผาไฟ กลิ่นใบพลู และกลิ่นโคลน ช้างที่
 มีเสียงเหมือนฟ้าร้อง ตัวสั้น ชอบเกรี้ยวกราด
 อย่างต่อเนื่อง ช้างนั้นชอบเล่นน้ำโคลน

วยาสโปรกฤต คชศาสตร์ -*[อนุชฎา]*

วิทวาสมาทกะ กุรระ คมเน กุฎิลกรมะ ฯ
 น ฎกเต จ มเท'ตยรฎั สรปสตตวะ กรี มตะ ฯ
 14.23

วยาสะกล่าวไว้แล้วในคัมภีร์คชศาสตร์ดังนี้

14.23 ช้างที่มีสรรปสัตตวะ เมื่อตกมันจะไม่กิน
 อาหารเลย เดินคดเคี้ยว ดูร้าย ทำลายความ
 ว่างใจ

อถ รากษสสตุตวาคชสย ลกษณม ฯ*[เวสันตติลกา]*

ยะ กากวานรชโรษฎรพิทาลมูตร-
 วิฎูปุติค[นธรมนิศั] ฤศทารุณศจ ฯ
 อิชฎวานนมาสรุธิโร'วินยิ กฤตฉนะ
 สตตเวเน รากษส อติ ปรัตติกูลการี ฯ 14.24

ลักษณะช้างที่มีสัตตวคุณของรากษส

14.24 ช้างที่ดูร้ายโดยตลอด มีกลิ่นเหม็นเหมือน
 กา และปัสสาวะของ ลิง ลา อูฐ และแมว ชอบ
 กินเนื้อแดง เนรคุณ ไม่มีระเบียบ ชอบสร้างปฎิกูล
 เรียกว่าช้างที่มีรากษสสัตตวะ

วยาสโปรกฤต คชศาสตร์ -*[อนุชฎา]*

นิตายำ จรติ สไวริ มนุษยอาณา วเร รตะ ฯ
 เวควาน พลวาน หสตี รกษะสตุตวสมุทวะ ฯ
 14.25

วยาสะกล่าวไว้แล้วในคัมภีร์คชศาสตร์ดังนี้

14.25 ช้างที่เกิดมามีรกษะสัตตวะ ย่อมมีกำลัง
 มาก มีความเร็วมาก ชอบการทำลายมนุษย์ และ
 ย่อมไปโดยเสรีในเวลากลางคืน

เอเตา ทเวา ตามเสา สตุตเวา ตามเสา วาตุเลา
 ฤศม ฯ

สวาโต ทฤศยเต รกษะ นิตราลุศจปโล คชะ ฯ

14.26

14.26 ช้างทั้งสองมีสัตตวะแบบโมคุณ มีความ
 เขลา บ้าคลั่ง และรุนแรง ได้ยินว่าช้างรากษสนั้น
 มักง่วงซึม และไม่อยู่นิ่ง

- เทวคนธรรวสตัดวะ สยาด ศุโก ราชธาโรหणे ๑
 สานนาหะ กษत्रीโย นาคะ ไวศยสทวาโรคยกรุม
 ส ๓ 14.27
- 14.27 ช้างที่มีสีตัวคุณของเทวดาและคนธรรพนั้น
 สง่างาม เหมาะแก่การเป็นพาหนะของพระราชา
 ช้างसानนาหะ²¹⁰เป็นช้างกษัตริย์ ช้างที่มีสีตัวคุณ
 ของไวศยะเหมาะแก่การทำงาน ปราศจากโรคภัย
- ปริกเลสสหะ โปรกตะ ศุโทร ภาณชาติวาหणे ๑
 ปิตาจรากษสาะ สกนธฆาตารถ์ สนธิกรุมส ๓
 14.28
- 14.28 ช้างศูทรนั้นถูกกล่าวแล้วว่า พร้อมทำงาน
 หนักในการเป็นพาหนะบรรทุกของใช้ ช้างปิตา
 จรากษสนั้นมุ่งกระทำการเพื่อทำร้ายร่างกาย

อด คชเนตรวรูณลักษณम् ๓

[อนุชฎุภ]

ธูโน ฆฤตปิณทสย โคเมทกมณีสตถา ๑
 อาทิตยสยานลสยาปี สวรเณ ยสย จกษุซี ๑
 ส เอว วารโณ ราชน สมเรษุ ชยวหะ ๓ 14.29

ลักษณะสีของดวงตาช้าง

14.29 ข้าแต่พระราชา ดวงตาทั้งสองของช้างใดมี
 สีเดียวกัน ดั่งน้ำผึ้ง ก้อนเนย แก้วโกเมน²¹¹
 ดวงอาทิตย์ แม่ไฟ ช้างนั้นย่อมได้ชัยชนะใน
 สนามรบ

อด คชสวรลักษณम् ๓

[รโถทตา]

คัมเมฆกลหีสทูนุภี
 วยาฆรสีหฤชสนนิภสวาระ ๑

ลักษณะเสียงของช้าง

14.30 เสียงทั้งหลายที่คล้ายเสียงสังข์ เสียงเมฆ
 (ฟ้าร้อง), เสียงกลหงส์²¹³, เสียงกลอง, เสียงเสื่อ,

²¹⁰ สานนาหะ (सानนาหะ) หมายถึงช้างสำหรับใช้ในการรบ, Deepali Devi Bujarbarua, *Elephant Lore in Sanskrit Literature*, (Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy of the University of Gauhati, 1979), 105.

²¹¹ ในที่นี้แปลศัพท์ โคเมทกมณี ว่าแก้วโกเมน ตามที่นิยมใช้กันในภาษาไทย ดังปรากฏความหมายใน พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ว่า “พลอยสีแดงเข้ม. (ส. โคเมท ว่า ไชของวัว; พลอยซึ่งได้มาจากเทือกเขา หิมาลัยและแม่น้ำสินธุ มี ๔ สี คือ สีขาว สีเหลืองซีด สีแดง สีน้ำเงิน)”, หน้า. ซึ่งสอดคล้องกับกับ โคเมทกะในตำรา รัตนปริक्षा กล่าวว่าเป็นอัญมณีสีเหลืองอมแดง เรียกอีกอย่างว่า เการันทกะ (อรุณวรรณ, 2556, 79-80)

²¹³ กลหงส์ (กลหส์) มีกล่าวถึงเนื่องๆ ในวรรณกรรมสันสกฤต เค. เอ็น. เดฟ ให้ความเห็นว่ากลหงส์นั้นหมายถึง นกจำพวกห่าน โดยเฉพาะ grey geese (ห่านสีเทา), grey lag (ห่านปากเทาสีชมพู) และ bar-headed souse (ห่านหัวลาย) [K. N. Dave, *Birds in Sanskrit Literature: With 107 Birds Illustrations*, 422, 426]

ปูชิตาะ กริรรสย... ฯ 14.30²¹²

เสียงสิงโต, เสียงหมี เป็นผู้ที่นำบูชา ... ของข้างผู้
ประเสริฐ

อิตะปรภฤติ มาตฤกายำ มุลมาตฺรเมว
ทฤศยเตฯ น ตู วฺยาชยา ฯ

ตั้งแต่นี้ไป ปรากฏลำดับเบื้องต้นของมาตฤกา
แต่ไม่ได้อธิบายโดยละเอียด

[อนุษฎฺฐ]

คณชตาลุศิระ กณฐุชิวาหฺสโตทรศฺรฺเตฯ ฯ
ชนิโต พฺรหฺมิตาชยะ สยาด ตาลุชฺศจ วิเศษเตฯ ฯ
14.31

14.31 เสียงที่เรียกว่า พรหมิต เกิดขึ้นจาก แก้ม
เพดานและศิระษะ คอ ลิ้น งวง ท้อง และหู
โดยเฉพาะ

ครฺชิตํ คลขํ วิทฺยาต ศฺขสฺวรสฺมํ ตถา ฯ
เมฆนาทสมํ ปฺราหุระ รวํ จ หฤทิ สฺสฤติม ฯ
14.32

14.32 เสียงครรชิต (แผ่ร้อง) นั้นเป็นเสียงเกิด
จากลำคอ เหมือนเสียงสังข์ เสียงซึ่งอยู่ในอกนั้น
กล่าวกันว่าเหมือนเสียงเมฆ

หฺสฺทฺนทฺฤติลฺยะ สยาด ชิวาการณสมฺฤติเตฯ ฯ
อฺตุกโรศํ คณชชํ วิทฺยาต วฺยาฆฺรสฺวรสฺมํ ตถา ฯ
นินทํ หฺสฺติศิโรโส มฤเคนทฺรลฺยสฺมิตม ฯ 14.33

14.33 เสียงเหมือนหงส์และกลองทนต์เกิดจาก
ลิ้นและหู และเสียงเหมือนเสื่อเกิดจากแก้ม เป็น
เสียงแผ่ดัง เสียงคล้ายกวางใหญ่และหมีเกิดจาก
ศิระษะของข้าง

[อารยา]

เอตตฺสถานสมฺฤตถา
ศพฺพา เย จาตฺร วารเณนทฺรณาม ฯ
เอวํ พฺรหฺมิตสฺสชฺญา
ศุภาวหา มานเวนทฺรณาม ฯ 14.34

14.34 เสียงใดของข้างประเสริฐทั้งหลายเกิดขึ้นที่
นั้น เสียงเหล่านั้นเรียกว่า **พรหมิต** อันก่อให้เกิด
ความสมบูรณ์แก่เจ้าแห่งมนุษย์ทั้งหลาย

[คีติ]

พฺรหฺมิตครฺชิตเฒนายิตฺมิติ

²¹² ต้นฉบับมีเพียงเท่านั้น ไม่ครบบาท เมื่อตรวจสอบจากฉบับต้นขารุ พบโคลงในสองบาทหลัง ดังนี้ “ปูชิตา
ศุนกกาชามพุทฺ-โกรทวานรวา น โศภนาฯ ฯ” ซึ่งคล้ายกับสองบาทหลังในโคลงที่ 14.36 ในคชศาสตร์ฉบับนี้

ศพทสตรีโธว นาคานาม ๗
พรหมิตมิมิห ตาลุตถ์
กณฐปรภว ทุ ครรชิต วิทยาต ๗ 14.35

14.35 เสียง 3 แบบของข้างทั้งหลาย ได้แก่ พร
หมิต ครรชิต และ เหนายิต²¹⁴ ฟังทราบ ว่า พร
หมิตนั้นเกิดขึ้นที่เพดาน ครรชิตเกิดขึ้นที่คอ

[อุทคิตี]

ชิวามูลสมุตถ์
เหนายิตมิตยภิกษยาตม ๗
ศุกกาวนยขัพุกโกโร-
ทวานรรวาะ น โศภณะ ๗ 14.36

14.36 ทราบกันดีว่าเสียงเหนายิตเกิดขึ้นที่โคนลิ้น
ข้างที่มีเสียงดังก้าว ก้า สัตว์ป่า หม่าป่า และลิง
นั้น เป็นเสียงไม่เหมาะสม

๗ อถ ศุภสรววิศิษฏคชลกษณม ๗

ลักษณะข้างประเสริฐที่มีเสียงเป็นมงคล

[อารยา]

หสเตน มฤทครว
กรณภยา ทุนทุภิสวริ โจว ๗
ทรทุรินท มุชตะ
กโรติ ยะ ปุชิตะ ส คชะ ๗ 14.37

14.37 ข้างใดทำเสียงกลองมฤทคชะ²¹⁵ด้วยวง
ทำเสียงกลองทุนทุภี²¹⁶ด้วยหูทั้งสอง และทำเสียง
กลองทรทุระ²¹⁷ด้วยปาก ข้างนั้นย่อมเป็นที่บูชา

อติ ปาลกาปยมหริชิปรณิเต คชศาสเตร

จบประภรณ์ที่ 14 แห่งคัมภีร์คชศาสตร

จตุรทศกั ปรภณม ๗

ผลงานของมหาฤชิปาลกาปยะ

²¹⁴ “เหนายิต” น่าจะสร้างจากนามธาตุ เหน (หมายถึง เปล่งเสียงจากส่วนหลังของลำคอ)

²¹⁵ มฤทคชะ (มฤทค) เป็นกลองยาวสองหน้า คล้ายกลองแขก ตรงกลางหน้า

²¹⁶ ทุนทุภี (ทุนทุภี) กลองสองหน้า ตรงกลางแคบ, หรือเสมอกับหน้ากลอง หน้ากลองกว้าง เสียงทุ้มหนัก

²¹⁷ ทรทุระ (ทรทุระ) กลองหน้าเดียว คล้ายโองปากแคบ ปัจจุบันเรียก ghatam เสียงแหลมกว่า

วยาสโปรกฏ คชศาสตร์ -

[สร้อยครุฑ]

วลมิกีสถาณคุลม กษุปตรมณส

เยจญา ทตตทฤษฏี

ยายาทคাত্রานุโลมตวริตคตปิโร

วกตรมนนหมย โจจโจละ ฯ

กษุยาสนนาหกาเล ชนยติ จ มหุระ

กัปน์ พุทธิติ วา

ตตกาเล วามทนต์ ชยภฤทล รัต

เวษฏยณ ทกษิณ วา ฯ 15.6

วยาสะกล่าวไว้แล้วในคชศาสตร์ดังนี้

15.6 ช้างโตมุงปรารภนาที่จะที่ทำลายจอม

ปลวก เสา พุ่มไม้ เนินดิน ต้นไม้ โดยการเดินไป

ข้างหน้าอย่างว่องไวมีแขนขาปกติ โดยเงยหน้า

สูง ในเวลาอยู่ใกล้พุ่มไม้ ส่งเสียงร้องลั่นชั่วขณะ

พร้อมกันนั้นก็พันงาช้างหรืองาขวา ช้างนั้นย่อ

นำชัยชนะมาให้

อิติ ปาลกาปยมหริชปริณิเต
คชศาสตร์ ปัจทศปรกรรม ฯ

จบประกรรมที่ 15 แห่งคชศาสตร์
ผลงานของมหาฤชิปาลกาปยะ

วลีนำ สัมมาทวาปี ลักษยเททากฤตธีรปุระ ฯ 16.7 จาน คล้ายกระจกเงาที่ปรากฏ โคมไฟ ประดู
ทางเข้า

ทกษิณ ทกษิณาวโรต หสดีโน ยสย ทฤศยเต ฯ 16.8 อววรรตเวียนขวาของข้างใดย่อมเห็น
วิเศษจากฉลุทหะ โปรฤตะ อิตเร'ศุภทายินะ ฯ 16.8 ทางขวาของข้างนั้น ที่กล่าวแล้วนั้นย่อมให้สิ่งดี
งามจากความพิเศษ ส่วนในอีกข้างให้สิ่งที่ไม่ดีไม่
งาม

หสดีโน ยสย ทฤศยเต วามาวรรตสตฺ วามเก ฯ 16.9 อววรรตเวียนซ้ายของข้างใด ย่อมเห็น
วิเศษจากฉลุทหะ โปรฤตะ อิตเร'ศุภทายินะ ฯ 16.9 ทางซ้ายของข้างนั้น ที่กล่าวแล้วนั้นย่อมให้สิ่งดี
งามจากความพิเศษ ส่วนในอีกข้างให้สิ่งที่ไม่ดีไม่
งาม

อด อศุภาวรรตสถานานิ -

ตำแหน่งอววรรตที่ไม่ดี

คาตราปเร กณฺเฑ คณฺเฑ หฤทิ หเนา ตถา ฯ 16.10-11 ที่ขาหลังและขาหน้า ที่ขมับ ที่แก้ม ที่
คอ ที่หัวใจ ที่กราม ที่องคชาติ ที่รักแร้ ที่รูจมูก ที่
ตถา เมฒเร ตถา กุกุเช โปรฤภาเค นเชษุ จ ฯ
16.10 เล็บทั้งหลาย ที่อัมตะซึ่งไหลลง ที่อุ้งอัมตะ จาก

อนฺชปาเต จ วฤษเณ ชฆาตตฺปรเปจเก ฯ 16.11 ขาที่อ่อนล้าถึงปลายหาง ที่กระหม่อมกว้างสองนิ้ว
กุษฺฐิวโตศจ วิชเณโย ทวยฺคฺเเลา มสฺตเก ตถา ฯ
16.11 เหมือนกระดูก รอยตรงกลางหน้า ขอบสีดาบวม

วาหิตเถ ปรตฺติมานเ จ กฤษณานเต จ นิคาลเก ฯ

อววรรตาสตฺวปรศฺสตาะ สยฺชะ กุโลศกษยวหะ ฯ 16.12 อววรรตทั้งหลายนี้ไม่เป็นที่สรรเสริญ
16.12 เพราะนำโรคภัยมาแก่ครอบครัว

อด อังคโทษาศุภาวรรตาวาหะ ฯ

การกำจัดอววรรตร้าย ที่เป็นโทษบนร่างกาย

ยสยํคฺลิสะ ปรศฺสตา ไว หสฺตโทษนิวารเณ ฯ 16.13 นิ้วที่ดีของข้าง กำจัดโทษที่งวง, งวงกำจัด
โทษที่พิน งามทั้งสองก็กำจัดโทษที่พินทั้งหลาย

ทนต์สถาน หสดีโน หสตะ ทนเตา จ มุขชาน ปุณะ

๗ 16.13

มุข จ เนตรโยรโทษาน เนตร ตู มุขชำสตา ๗

นขาะ สมิคคตโทษำศจ สมิชวูรวูปริ สติทาน ๗

16.14

16.14 ปากกำจัดโทษที่ตาทั้งสอง และตากำจัด
โทษที่ฟันทั้งหลาย

เล็บทั้งหลายกำจัดโทษจากสะโพก และสะโพกทั้ง
สองกำจัดโทษที่เหนือน่อง

อปโร วาลชำศำใจ วาลธิะ เกศส์สัถิตาน ๗

โกโศ นิหนติ นิรุโทษะ สรวำโคปำศสัถิตาน ๗

16.15

16.15 ส่วนหลังกำจัดโทษที่กระดูกสันหลัง และ
กระดูกสันหลังกำจัดโทษที่อยู่กับขน ฤงอันพะที่
ไม่มีโทษยอมกำจัดโทษที่อยู่ตามอวัยวะน้อยใหญ่
ทั้งหลาย

ยস্যำคูลิะ ปุรศสตา ไว หสตุยลภษณวานปี ๗

ส พายสไถสสถานตะสัถะ โทไชเรน ปุรติหนยเต

๗ ทนต์โทษสตุ ยสัโยษ มุขซ์ หนติ ลภษณม ๗

16.16

16.16 นิ้วที่ดีของข้าง ย่อมกำจัดโทษที่รอยของ
ข้างนั้นได้และข้างใดมีฟันเป็นโทษ ข้างนั้นยอม
ทำลายรอยนั้นได้

อิติ ปาลกาปยมหริชิปฺรณีเต

คชศาสฺเตร โษทศกั ปฺรกรรม ๗

จบประกรรมที่ 16 แห่งคัมภีร์คชศาสตร์

ผลงานของมหาฤชี่ปาลกาปยะ

ประกรณที่ 17

สप्तทศกั ปรกรณม	ประกรณที่ 17
อด คขมหาโทษนิรูปณม ๓	การสำรวจโทษสำคัญของข้าง

[อนุษฎฐา]

ตรีทนต์ตา อธิกำคาศจ สมุขกา เย จ นิสุปลุหะ๓ อธิปาทาศ จ เย นาคะ ครภินิว สโททกะ ๓ 17.1	17.1 ข้างเหล่าใดมีงาสามงา มีร่างใหญ่เกินไป มี งูอันตะปรากฏให้เห็น และตะกละ ทั้งข้าง เหล่าใดมีเท้ามากกว่าปกติ ข้างที่มีน้ำไหล ตลอดเวลา ²¹⁸ เหมือนข้างตั้งท้อง
ปุตนามาตฤกศ ไจว มายโก มตฤกส ตถา ๓	17.2 ข้างที่มีความโง่งเป็นมารดา ²¹⁹ ข้างเจ้าเล่ห์ และข้างที่เปรียบดังตัวเรือด
คาคตราภยามปราภยา จ กฏาภยามปี วารณะ ๓ ตโยเรเกน วา หินะ วุยาลหสตี ตเถว จ ๓ 17.2	ข้างที่ขาข้างหน้าเล็ก ขาข้างหลังเล็ก ขมับทั้ง สองเล็ก หรือเล็กข้างเดียว ถือว่าเป็นข้างที่ดูร้าย
วาลทณเทน โภเคน หสเตนาคูลินา ตถา ๓ 17.3	17.3 ข้างที่มีแกนหาง มีงูอันตะ มีงวง มี จะงอยปลายงวง มีรูหู มีท้อง และมีรูจมูก
โศตรรานตเรณ นาภยา จ นาสยา จ มตคชะ ๓ อธิโก'ปยถวา หินะ มุกศจ พริสุ ตถา ๓ 17.4	ขนาดเล็ก(หรือสั้น)และใหญ่(หรือยาว)เกินไป รวมทั้งข้างที่เป็นใบ้ และข้างที่หูหนวก
ฉาษาหีนศจ กุพชศจ ไปศางศจ มตคชะ ๓ ภุชาปรัวิษฎฐโรมา จ กจวยาปตศรีระกะ ๓ วิษไมรุโลมภริฎุกตะ ราชานั หนติ วารณะ ๓ 17.5	ข้างสี่ซัด ข้างหลังค่อม ข้างปีศาจ ²²⁰ ข้างที่มีขน แน่นตรงกลางงวง ข้างที่มีขนเต็มตัว และข้างที่ ประกอบด้วยขนหยาบ ย่อมฆ่าพระราชชาติได้

²¹⁸ สโททก (สทา อุทก) มีน้ำไหลตลอดเวลา จากองคชาติ และจากปลายของงวง

²¹⁹ ปุตนามาตฤก มาจากศัพท์ ปุตนา หมายถึง โง่ และ มาตฤก หมายถึง มาจากมารดา, ข้างปุตนามาตฤก หมายถึง ข้างที่มีความโง่งสืบทอดมาจากมารดา คือข้างที่โง่งเขลา สอนยาก

²²⁰ ข้างปีศาจ คือข้างที่ชอบท่องราตรีและทำสิ่งชั่วร้าย

ยสยาสติ เย นิรวิฤฤตา
 เกศาศาสนโคธนะ ๒²²¹อนเย จ ทารุณผลา
 มหาโทษาะ ปรีกริติตา ๓ 17.6

ข้างใดมีฤงัณตะและโยนีผิตปกติ ข้างนั้นย่อ
 ไม่เหมาะสม ข้างอื่นๆ ทั้งหลายที่มีโทษอย่าง
 ยิ่ง และให้ผลร้ายแรง ถูกกล่าวไว้แล้ว

อิติ ปาลกาปยมหริษิปรีเต คชศาสเตร
 สปัตทศปรกรรม ๓

จบประกรรมที่ 17 แห่งคัมภีร์คชศาสตร์
 ผลงานของมหาฤชีปาลกาปยะ

²²¹ฉบับตัณชาวรุ. ใ้ว่า ยสยาสติ โยนิรวิฤฤตา โกศศจ ส น โคธนะ ๒ ซึ่งมีความหมายไม่สอดคล้องกับเนื้อหา ผู้วิจัยจึงใช้ข้อความจากฉบับตัณชาวรุตั้งข้างบน

ประกรณที่ 18

อชฎาทศกั ปรกรณม

๑ อถ ปริมาณกถณม ฯ

[อนุชฎภ]

นวาชฎา สปต จายามาะ สปต ชฎ ปจ โจจ

ฉรยาะ ฯ

นาเท ทศ นวาชฎา จ ภทรมนุทมฤคาคะ กรมาต

๓ 18.1

ประกรณที่ 18

ว่าด้วยขนาดของข้าง

18.1 ข้างภัทระ ข้างมันทะ และข้างมฤคะ มีความ

ยาว 9, 8, และ 7 (อรัตนิ) ตามลำดับ. มีความสูง

7, 6 และ 5 (อรัตนิ) ตามลำดับ มีความยาว

รอบตัว 10, 9 และ 8 (อรัตนิ) ตามลำดับ

อรลคชปรมาณม -

อชฎารตนิทศายาเม ไจกาทศ จ นาหตะ ฯ

อรลละ ส ตู วิชญะเยะ สรวกรมสุ ครหิตะ ฯ 18.2

ขนาดของข้างอรล²²²

18.2 ข้างอรลนั้น มีความยาว 8-10 อรัตนิ²²³

ความยาวรอบตัว 11 อรัตนิ เป็นที่ทราบ่าพึง

ตำหนิในการงานทุกอย่าง

วยาสโปรกเต คชศาสเตร -

อชฎุหส์โตจฉริโต นาคะ ทศหส์ตายตสตถา ฯ

เอกาทศปรีณาโห หยรล อิติ ตั วิทุะ ฯ 18.3

ฤชียาสะกล่าวไว้ในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังนี้

18.3 ข้างใดสูง 8 หส์ตะ²²⁴ ความยาว 10 หส์ตะ

ความยาวรอบตัว 11 (หส์ตะ) ข้างนั้นเรียกว่าอ

รล

²²² อรล และอติอรล (อติอรล) ในที่นี้หมายถึงข้างที่มีขนาดใหญ่เป็นพิเศษ เทียบได้กับข้างแมมอดซึ่งสูงชัน พ้นสู่ไปแล้ว (Siddharth, Gajasastram, 83) แต่มอเนียร์ วิลเลียมส์ให้ความหมายว่า ข้างตกมัน “ an elephant in rut”(Monier Williams, 1889: 87)

²²³ “อรัตนิ” ในที่นี้ทับศัพท์ “อรัตนิ” หมายถึงความยาวจากข้อศอกถึงปลายนิ้วกลาง (Ibid.) ตรงกับศอกของ ไทย ซึ่งหมายถึงความยาวช่วงของแขนตั้งแต่ปลายสุดของข้อพับไปถึงปลายนิ้วกลาง (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556) เทียบกับมาตราเมตริก ประมาณ 45 เซนติเมตร คือเกือบครึ่งเมตร

²²⁴ “หส์ตะ” ทับศัพท์จาก “หส” ตามมาตราวัดของอินเดียโบราณ มาตรหส์ตะ มีด้วยกัน 4 แบบ คือ 1) ประชาปัตยะ เท่ากับ 1 อรัตนิ หรือ 24 อังคละ 2) ใช้กับการชั่ง ตวง และวัดพื้นที่ป่าทุ่ง เท่ากับ 28 อังคละ 3) ใช้วัด ป่าไม้ เท่ากับ 54 อังคละ (Prasad, 1987: 50) ในที่นี้ 1 หส์ตะ น่าจะเท่ากับ 1 อรัตนิ

อิติ สามานยาราลคชลักษณ์ ฯ**จบลักษณะข้างอราลปกติ***[อินทรวัชรา]*

ป็โจนนตะ สปัตกโรศจ ทิระฆะ
 หยษฎา จ หนตะ ประณาหยุกตะ ฯ
 เอตทวิภูทฐยา มฤคมนตรีททระ
 สักรณนาโค'นียตปรมาณะ ฯ 18.4

18.4 (ข้างภัทระ) สูง 5 หัสตะ ยาว 7 อรัตนิ และ
 ความยาวรอบตัว 8 อรัตนิ. ข้างมฤค ข้างมันทะ
 และข้างภัทระเติบโตเช่นนั้น ข้างสังกัระไม่ได้
 ระบุขนาดไว้

[อนุษฎุภ]

อรตนิมาเตรณาธิกยานนินทเยา มานาธิกาวิมา ฯ
 อรตนิมาเตรณาธิกยาทราลสตุ นิคทยเต ฯ 18.5
 อตยราโล วยยาธิกยานนินทเยา มานาธิกาวิมา ฯ

ข้างทั้งสองนี้ใหญ่เกินไป ถูกตำหนิจากความใหญ่
 เกินจากการวัดด้วยอรัตนิ กล่าวกันว่าข้างอราล
 ใหญ่เกินไปจากการวัดด้วยอรัตนิ ข้างอติอราลก็
 ถูกตำหนิจากความใหญ่เกินไป ข้างทั้งสองมีขนาด
 ใหญ่เกินไป

นวารตณุนนโต นาคะ ตไถโวภาทศายตะ ฯ 18.6
 นาทโต ทวาทศารตนิอะ อตยราล อิติ สมฤตะ ฯ
 อตยราลมาราล์ จ น คฤทธินิยตททาจัน ฯ 18.7

ข้างอติอราลนั้นทราบว่ามีควมยาวโดยรอบ 12
 อรัตนิ ความยาว 11 อรัตนิ และความสูง 9 อรัตนิ
 ข้างอติอราล และข้างอราล ไม่พึงจับเลย

อุตตมคชปรมาณม -**ขนาดของข้างชั้นเลิศ***[อนุษฎุภ]*

สปัตราตนิสมฤตเสโร นวารตนยายตสตุธา ฯ
 ทศารตนิปริมาหะ ส โคช มานตะ ศุภะ ฯ 18.8

18.8 ข้างที่เป็นมงคล (ศุภ) มีความสูง 7 อรัตนิ
 ความยาว 9 อรัตนิ ความยาวโดยรอบ 10 อรัตนิ

อรตนิมาตริทีโน ยะ ส มธโย มานโต คชะ ฯ
 อรตนิทวยหีนศเจต กนิษฐะ ปรีกิริตติตะ ฯ 18.9

18.9 ข้างขนาดกลาง (มธย) น้อยลง 1 อรัตนิ
 ข้างขนาดเล็ก (กนิษฐ) น้อยลง 2 อรัตนิ

กนิษฐาทปี หีโน ยะ วามนะ ส นิคทยเต ฯ
 วามนาทปี หีโน ยะ กุพโซ นินทเยา คชาวิมา ฯ
 18.10

18.10 ข้างแคะขนาดน้อยลงจากข้างขนาดเล็ก
 และน่าตำหนิ ข้างค่อม (กุพซ) ขนาดน้อยลงจาก
 ข้างแคะ ข้างทั้งสองถูกตำหนิ

มานปรกรณตะ โยชนปริมาณ ยถา-	การเทียบหน่วยวัด
ปริมาณะ สุตุภษมตวาท ภูเมมา คราหโย น จกษุษา ๗ เต จาษุภษา ตรสเรณูะ สยาคู ตรสเร โณสตาษาภุม ๗ 18.11	18.11 ปริมาณ ไม่อาจมองเห็นบนโลก ด้วย ขนาดที่เล็กยิ่ง 8 ปริมาณ เท่ากับ 1 ตรส 8 ตรสเรณู เท่ากับ 1 รณเรณู
รณเรณูสตาษาภุม วาลครุ สมุทาหฤตม ๗ วาลคราณิ ตถา จาษุภษา ลีภษเตติ สมุทาหฤเตา ๗ 18.12	18.12 8 รณเรณู เท่ากับ 1 วาลคร 8 วาลคร เท่ากับ 1 ลีภษา
อษุภษา ลีภษา ภเวทยุภาสตาษาจกษุษา ยว อญยเต ๗ องคูลิ สยาทยวาศาษาภุม ปาโท รตนะ ษทคูละ ๗ 18.13	18.13 8 ลีภษา เท่ากับ 1 ยุภา 8 ยุภา เท่ากับ 1 ยวะ 8 ยวะ เท่ากับ 1 อังคูละ 1/4 อรัตนิ เท่ากับ 6 อังคูละ
ทวิตัสติรรัตนินะ สยาทวิตัสติรทวาทศาคูลา ๗ จตุรวิตัสติะ กิษุกะ สยาคู ทเวา กิษุก ฐนุรจยเต ๗ 18.14	18.14 2 วิตัสติ เท่ากับ 1 อรัตนิ 1 วิตัสติ เท่ากับ 12 อังคูละ 4 วิตัสติ เท่ากับ 1 กิษุก 2 กิษุก เท่ากับ 1 ฐนุ
ฐนุสะสทสรุ คูละ สยาคู กโรศะ สยาท คูลยุมตตะ ๗ กโรศทวยิ ตู ควยุตติะ ตททวยิ โยชนิ สมฤตม ๗ อษุภษา ฐนุสะสทสรานิ โยชนิ ปริกิริตติม ๗ 18.15	18.15 1,000 ฐนุ เท่ากับ 1 คูละ 2 คูละ เท่ากับ 1 กโรศะ 2 กโรศะ เท่ากับ 1 ควยุตติ 2 ควยุตติ เท่ากับ 1 โยชนะ 8,000 ฐนุ เท่ากับ 1 โยชนิ

๑ อิติ ปาลกาปยมหริษิปรมิตะ คชศาสเตระ
 อษุภาทศกั ปกรณม ๗

จบประกรณที่ 18 ในคัมภีร์คชศาสตร์
 ผลงานของมหาฤษีปาลกาปยะ

ประกรณที่ 19

เอโกนวิศติกั ปรกรณม
อด อาสนลกษณณม ท²²⁵

ประกรณที่ 19
เรื่องลักษณะของสัปดาห์

[อนุชฎุภ]

อุตฤกษฎุภ มธยม ใจว หยวฤกษฎุภมิตติ ตริธา ฯ
คชานามาสน โปรกต คชศาสตรวิศารไทะ ท
19.1

19.1 สัปดาห์²²⁶ของข้างที่ผู้เชี่ยวชาญคชศาสตร์
ทั้งหลายกล่าวไว้ มีสามแบบ ได้แก่ สัปดาห์อย่าง
ดี (อุตฤกษฎุภ) อย่างกลาง (มธยม) และอย่าง
หยาบ (อวฤกษฎุภ)

มนทาพิชาเตา ยุทุธะ จ โปรกตมฤกษฎุภมาสนม
ท
สม ฤฎุภ จ สัคนิ ชานุสนธิสมาหิตม ท 19.2

19.2 สัปดาห์ที่ดี ถูกกล่าวแล้ว ว่าเหมาะใน
การสงครามและข้างที่เดินเข้า เป็นต้น²²⁷ มีความ
สมดุลง แนนหนา มั่นคง และสูงเสมอเข้า

อาสนตริตเย'เปยวิ เสาษฎุภวิ ปริกลปิเยต ฯ
คชสย เปรณนารถาย ปรุสตาทาสนิ ชคุชะ ท
19.3

19.3 ในบรรดาสัปดาห์ทั้งสาม พึงเลือกสัปดาห์ที่ดี
เลิศ, เขาทั้งหลาย ถือว่าสัปดาห์ที่ค่อข้างดีที่สุด
สำหรับการบังคับข้าง

อิติ ปาลกาปยมหรชิปรณิเต คชศาสตร
เอโกนวิศติกั ปรกรณิ समाप्तम् ท
คชศาสตร ฤ समाप्तम् ท

จบประกรณที่ 19 แห่งคชศาสตร์
ผลงานของมหาฤชิปาลกาปยะ
และจบคชศาสตร์

²²⁵ เนื้อหาว่าด้วยสัปดาห์ (อาสนลกษณณม) ในคชศาสตร์ ฉบับต้นชาวุธ กล่าวถึงที่นับบนหลังข้าง 12 โศลก
กล่าวคือ 3 โศลกแรกนั้นมีเนื้อหาดตรงกับในประกรณที่ 19 นี้ อีก 3 โศลกกล่าวถึงที่นับบนหลังข้างมันทะ ข้างภัทระ
และข้างมฤคะ. 6 โศลก ถัดมากกล่าวถึงที่นับบนหลังข้างสำหรับการรบ ** อ้างอิง หน้า 105-107

²²⁶ สัปดาห์ หมายถึง ที่สำหรับนั่งผู้กติตบนหลังข้าง หรือแหงข้าง ก็เรียก. แปลจาก “อาสน”

²²⁷ ข้างที่เดินเข้าน่าจะหมายถึงข้างมันทชาติด้วย เนื่องจากในคัมภีร์คชศาสตร์ฉบับต้นชาวุธกล่าวว่า สัปดาห์
อย่างดีเหมาะสำหรับข้างมันทชาติ สัปดาห์อย่างกลางเหมาะสำหรับข้างภัทระชาติ และสัปดาห์อย่างหยาบเหมาะ
สำหรับข้างมฤคชาติ

บทที่ 4

การวิเคราะห์คัมภีร์คหศาสตร์ของปาลกาปิยะ

คัมภีร์คหศาสตร์ของปาลกาปิยะมีเนื้อหาว่าด้วยลักษณะของช้าง (คชลักษณะ) เป็นหลัก แต่ประพันธ์ในรูปของร้อยกรอง (ฉันท) จึงยังมีลีลาหรือการสรรคำในแบบของร้อยกรองอยู่บ้าง ผู้วิจัยจึงดำเนินการวิเคราะห์คัมภีร์คหศาสตร์ของปาลกาปิยะไว้ 2 ประเด็นหลัก คือ การวิเคราะห์ด้านเนื้อหา และการวิเคราะห์ด้านการใช้ภาษา โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

4.1 การวิเคราะห์ด้านเนื้อหา

4.1.1 การจับช้างในคัมภีร์คหศาสตร์

ธรรมเนียมการจับช้างป่าและการเลี้ยงช้างนั้นพบได้ทั่วไปในอินเดียมาช้านาน อันเนื่องมาจากมีความต้องการใช้ช้างเพื่อประโยชน์ต่าง ๆ โดยเฉพาะเพื่อการทำสงคราม และยังมี การนำช้างไปแลกเปลี่ยนหรือซื้อขายกันด้วย ชาวอินเดียมีทักษะและวิธีการจับช้างป่าอย่างหลากหลาย แต่วิธีที่นิยมกันแพร่หลายก็คือ การจับด้วยเพนียด และการใช้หลุมพราง การใช้เพนียดนั้นปรากฏทั่วไปในทางตอนเหนือของอินเดีย และบางส่วนของประเทศใกล้เคียง เช่น ศรีลังกา พม่า ขณะที่การใช้หลุมพรางนั้นนิยมใช้ในอินเดียทางใต้มาช้านานแล้ว²²⁸

วรรณกรรมสันสกฤตที่กล่าวถึงการจับช้างมีอยู่หลายเล่ม เช่น คหศาสตร์ของปาลกาปิยะ มาตังคลีลาของนีลกันธูระ มานโสภาสยะของพระเจ้าโสเมศวรที่ 3 และคชครณะประการของนารายณะ ทิกษิตะ เป็นต้น

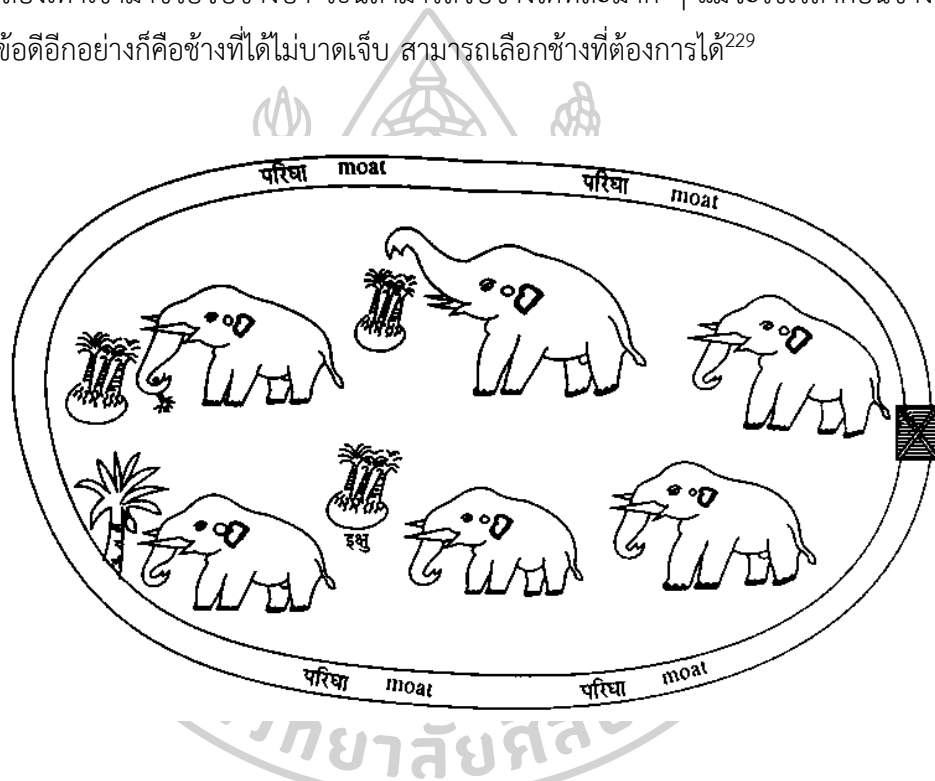
วิธีการจับช้างในวรรณกรรมสันสกฤตส่วนใหญ่กล่าวไว้ 5 วิธี ได้แก่ 1) วารี คือการจับช้างโดยต้อนเข้าคอก หรือเพนียด 2) วศาค คือการจับช้างโดยใช้นางช้างต่อ 3) อนุกต คือการจับช้างโดยใช้บ่วงบาศไล่คล้องจากด้านหลัง 4) อปาด ใช้บ่วงซ่อนไว้บนพื้น และ 5) อวปาด คือการขุดหลุมพราง ตำราส่วนใหญ่ไม่แนะนำให้ใช้วิธีที่ 4 และ 5 เนื่องจากอาจทำให้ช้างบาดเจ็บสาหัสหรือล้มตายได้

การจับช้างในคัมภีร์คหศาสตร์ของปาลกาปิยะ มีเนื้อหาบรรยายไว้ในประภรณ์ที่ 7 มีความยาว 20 โศลก โดยจำแนกการจับช้างไว้ 5 แบบ ดังนี้

²²⁸ Deepali Devi Bujarbarua, *Elephant Lore in Sanskrit Literature*, (Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy of the University of Gauhati, 1979), 112.

1) **วาริพันธะ** (วาริพันธ) เป็นการจับโดยขุดคูรอบพื้นที่กว้าง 1 โกรศ ยาว 1 โกรศ (1 โกรศ เท่ากับ $\frac{1}{4}$ โยชน์ บ้างก็ว่าเท่ากับ $\frac{1}{2}$ คาวยูติ) ใส่น้ำให้เต็ม แล้วต้อนช้างเข้ามา (คช. 7.8-14) คำว่า “วาริ” ในที่นี้ก็คือน้ำซึ่งอยู่ในคูรอบเพนียดนั่นเอง

วากันกรและมหโหสกรได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ช้างปกติจะออกหากินเป็นโขลง การล้อมเพนียดจะต้องขุดคูกว้างทุกด้าน เว้นทางเข้าเอาไว้ พื้นที่ล้อมด้วยคูนั้นมีขนาดราว 3 ตารางไมล์ และยังปลูกพืชอาหารของช้างเอาไว้บนพื้นที่นั้นด้วย เช่น กล้าย อ้อย หญ้า ไม้ไผ่ ข้าว ฯลฯ ประมาณ 1 ปี ทำห้างบนต้นไม้ให้ความชุ่มชื้นอยู่ และปิดทางเข้าเอาไว้จนกว่าช้างจะอ่อนล้า จากนั้นจึงนำช้างเชือกจำนวนสองเท่าเข้ามาช่วยจับช้างป่า วิธีนี้สามารถจับช้างได้ที่ละมาก ๆ แม้จะใช้เวลาค่อนข้างเนิ่นนานก็ตาม ข้อดีอีกอย่างก็คือช้างที่ได้ไม่บาดเจ็บ สามารถเลือกช้างที่ต้องการได้²²⁹

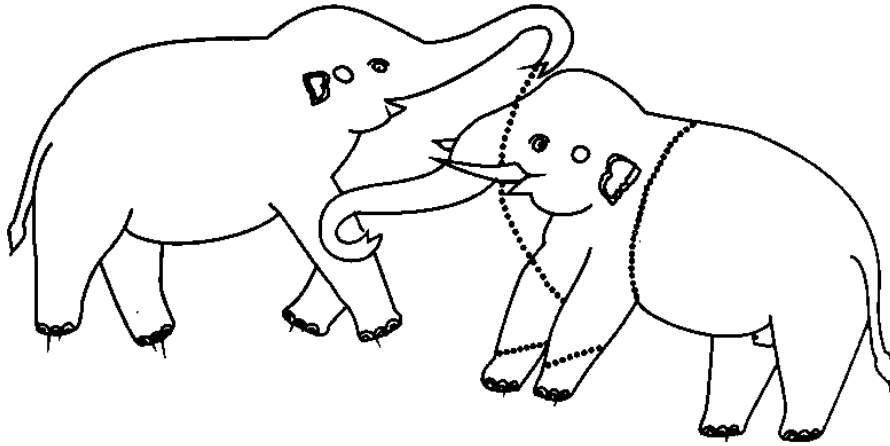

ภาพที่ 4.1 การจับช้างแบบล้อมด้วยเพนียด หรือวาริพันธะ (วาริพันธ)
(ภาพจาก Siddharth Yeshwant Wakankar and V.B. Mhaiskar, p.315)

2) **วศพันธะ** เป็นการจับช้างโดยใช้ช้างพังที่เชื่อง และมีขนาดใหญ่ ว่องไว จำนวน 7-8 เชือก ออกไปในป่าที่มีช้างป่า ควบคุมช้างแอบอยู่บนหลังหรือใต้ท้องช้าง แล้ววางบ่วงบาตบนวงช้างพังเพื่อให้ไปคล้องช้างป่า (คช. 7.15-16)

²²⁹ Siddharth Yeshwant Wakankar, and V.B. Mhaiskar, ed., *Maharṣi Palakapya's Gajāśāstram*, 2006, 320.

ภาพที่ 4.2 การจับช้างโดยใช้ช้างตัวเมีย หรือวศาทันระ (วศาทนุช)
(ภาพจาก Siddharth Yeshwant Wakankar and V.B. Mhaiskar, p.318)

3) อนุคตตันระ เป็นการจับช้างโดยใช้ช้างต่อตัวเมียเป็นตัวล่อ ให้ช้างป่าตามแล้ว ควบคุมช้างคล้องจับ (คช. 7.17) ผู้ประพันธ์กล่าวไว้เพียงสั้น ๆ เพียง 1 โศลก แต่วากันกรและมโหสิกร ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า เมื่อช้างพลายเห็นช้างพังแล้วเข้ามาเคลียคลอ ให้รีบไล่ช้างพังออกไปทันที และ ควบคุมแลรักษาสถานที่อย่างมั่นคงแข็งแรง เมื่อช้างพังออกไปแล้ว ช้างพลายป่าจะสับสนและไม่ออกไป จากที่แห่งนั้น ครานั้นเองคือโอกาสให้ควบคุมช้างได้มัดช้างด้วยเชือกโดยสะดวก²³⁰

วิธีการทั้งสามถือว่าการจับช้างที่ควรยกย่อง

นอกจากนี้ยังมีอีก 2 วิธี ได้แก่

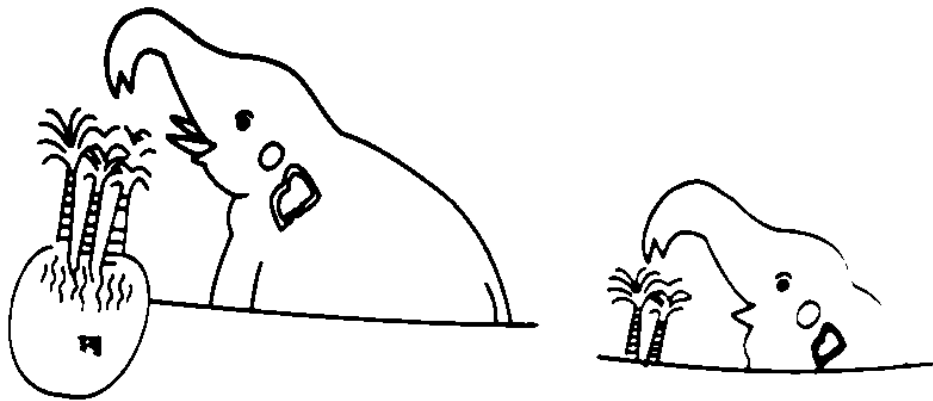
4) อาปาตตันระ เป็นการจับช้างโดยผลักให้ตกไปในหลุมตื้น

5) อวปาตตะตันระ เป็นการจับช้างโดยขุดหลุมพราง

ทั้งสองวิธีนี้บรรยายไว้สั้นมาก บรรจุนอยู่ในโศลกเดียวกัน (คช. 7.18)

การจับช้างด้วยวิธีที่ 4 และ 5 นั้นอาจทำให้ช้างตายได้ จึงเป็นวิธีที่พึงหลีกเลี่ยง และ ไม่ได้รับการยกย่อง

²³⁰Ibid.

ภาพที่ 4.3 (ซ้าย) การจับช้างแบบดักด้วยหลุมต้นหรืออาปาตพันธะ (อาปาตพันธะ) และ (ขวา) การจับช้างแบบดักด้วยหลุมพรางหรืออวปาตพันธะ (อวปาตพันธะ) (ภาพจาก Siddharth Yeshwant Wakankar and V.B. Mhaiskar, p.322)

เมื่อจับช้างมาแล้ว ก็มีมนตร์มัดเส้า ดังนี้

๓ อถ อาลานพันธมนตร์กรรมะ ๓

อาลานียสตัดะ สต์เถ มัตเรณาเนน วารณะ ๓

อถาปุรวู สวศาลายำ กิริติเศารุยปรตาวาน ๓

อนิรุทธปรเวศสตัว สต์เถ ติษฐุ ศรจจตม ๓

อาโรคยพลวาน ภูตวา ราชญศจ วิชยาวหะ ๓ คช.7.

ความว่า

“นี่คือ การใช้มนต์มัดเส้า

“ต่อมา ฟังมัดช้างป่าทั้งหลายที่เส้าด้วยมนต์ระนั้น

“ช้างผู้มีชื่อเสียง มีความกล้าหาญ และมีกำลัง ฟังถูกมัดไว้ในคอกของตน

ดังกล่าวมาแล้ว

“เจ้า ผู้เข้าสู่เชือกคล้องที่เส้า จงอายุยืนนั้บร้อยแห่งปี

“จงปลอดภัยจากโรครภัย และเป็นผู้นำชัยชนะมาสู่พระราชาทอญ”

เนื้อหาวาดด้วยการจับช้างในคัมภีร์คชศาสตร์กล่าวเพียงสั้น ๆ เท่านั้น

เนื้อหาวาดด้วยการจับข้างในคัมภีร์คชศาสตร์นั้น สอดคล้องกับที่ปรากฏในคัมภีร์มาตังคลีลา ซึ่งพรรณนาไว้ในปฏละ (บท) ที่ 10 ว่ามีวิธีการจับข้าง 5 วิธีเช่นกัน ดังนี้

1) **วาริกรรม** หรือการล้อมเพียด เป็นการขุดคูล้อมพื้นที่ขนาดประมาณ 1 โกรศ และใช้ขุ่กัน

2) **วศาวิโลถน** หรือการล้อมด้วยข้างพัง 5-6 เชือก ความสูงข้างซ้อนตัวเข้าไปใกล้ข้างป่าเมื่ออยู่ใกล้ก็ใช้บ่วงจับผูกข้างอย่างรวดเร็ว

3) **อนุคติ** หรือการทำให้ตกใจแล้วไล่ตามจับ โดยการเป่าแตรหรือตีกลองให้เกิดเสียงดัง จนข้างน้อยตกใจ ก็ไล่ตามไปจนข้างเหนื่อย ก้าวขาไม่ออก จึงจับ

4) **อาปาด** (หลุมบ่วง) ขุดหลุมกว้าง ลึก 1 ศอก คลุมด้วยของกิน ผูกปลายเชือกที่ต้นไม้ เมื่อข้างมากินจึงดึงให้ล้ม

5) **อวปาด** (หลุมพราง) ขุดหลุมลึก 4 ศอก กว้าง 2 ศอก ยาว 5 ศอก แล้ววางของกินล่อให้ข้างอายุน้อยตกลงไป

วิธีการทั้ง 5 นี้ ควรหลีกเลี่ยงวิธีที่ 4 และ 5 หรืออย่างน้อยก็ควรเลี่ยงวิธีที่ 5

ในคัมภีร์มาตังคลีลาอ้างถึงการให้อาหารแก่ข้างที่จับมา เพื่อรักษาบาดแผล หรืออาการบาดเจ็บอันเนื่องจากการไล่จับ หรือการบำรุงกำลังแก่ข้างป่าเหล่านั้นด้วย²³¹ กล่าวโดยสรุป คัมภีร์มาตังคลีลาให้รายละเอียดเกี่ยวกับการจับข้างมากกว่า (มีเนื้อหา 14 โศลก)

คัมภีร์คชศาสตร์ชื่อ คชครณะประการ (คชครนปรการ)²³² ของนารายณะ ที่กษิตะกล่าวถึงวิธีการจับข้างมากถึง 10 วิธี ได้แก่ 1) วฤติพันธะ (วฤติพันธ) เป็นการจับข้างโดยล้อมคอกหรือเพียด 2) วฤกษะพันธ (วฤกษพันธ) เป็นการจับข้างในพื้นที่มีต้นไม้รายรอบ 3) รัชชพันธ (รัชชพันธ) หรือศฤงฆะพันธ (ศฤงฆพันธ) เป็นวิธีการจับด้วยเชือกหรือโซ่ตรวน เรียกอีกอย่างว่า อาลวาลาพันธ (อาลวาลาพันธ) หมายถึงจับด้วยเครื่องมือในแองน้ำ และ ปิงกพันธ (ปิงกพันธ) หมายถึงจับในโคลน 4) วาริพันธ (วาริพันธ) หมายถึงจับด้วยน้ำ ที่เรียกเช่นนี้ก็เพราะมีการใช้คุน้ำช่วย 5) อนุคตะพันธ (อนุคตพันธ) เป็นการจับข้างหนุ่มโดยใช้ข้างตัวเมียที่ฝึกมาช่วยในการจับ 6) ลขุครระพันธ (ลขุครตพันธ) และ 7) นิมนาวฎะพันธ (นิมนาวฎพันธ) เป็นการขุดหลุมเพื่อดักข้างตัวเดียว 8) โจทนาพันธ (โจทนาพันธ) หมายถึง การจับข้างด้วยการต้อน 9) วณพันธ (วณพันธ) หรือ อุทยาน

²³¹ Franklin Edgerton, *The Elephant-Lore of the Hindus*, (Bangkok : White Lotus, 2010), 89-90.

²³² Nayarana dixita, *Gajagrahanaprakara*, (Sri venkateswara university Oriental research institute Tirupati, 1968), ii

พันธะ (อุทฺทยานพันธ) เป็นการจับข้างในอุทฺทยาน 10) ปาณฺจาลิกาพันธะ (ปาณฺจาลิกาพันธ)²³³ เป็นการจับข้างโดยการสร้างหุ่นหลอกตา

สรุป

การจับข้างในคัมภีร์คหศาสตร์ของปาลกาปะยะมีความคล้ายคลึงกับการจับข้างในคัมภีร์มาตังคลีลาของนิกัณฐะ และยังคล้ายกับในคัมภีร์จับข้าง ชื่อคชครณะประการ ซึ่งมีวิธีการหลักๆ 5 วิธี โดยที่คัมภีร์คหศาสตร์กล่าวถึงอย่างย่อแน่น มาตังคลีลาในรายละเอียดเพิ่มเติมในส่วนวิธีการและการดูแลข้าง ส่วนคชครณะประการนั้นให้รายละเอียดและชัดเจนมาก

วิธีการจับข้างดังกล่าวน่าจะมีใช้อยู่ทั่วไปในอินเดียสมัยโบราณ และรวมถึงสมัยต่อมา ด้วยปรารถนาในคัมภีร์ทั้งสองเล่ม การศึกษาวิธีการจับข้างในคัมภีร์สันสกฤตเล่มอื่นๆ จึงอาจจะช่วยยืนยันหรือให้รายละเอียดเกี่ยวกับการจับข้างได้มากขึ้น เนื่องจากวิธีการที่เล่าไว้ในคัมภีร์ดังกล่าวนี้มีเพียงคร่าวๆ เท่านั้น.

4.1.2 การพรรณนากลิ่นข้าง

กลิ่นปรากฏอยู่ทั่วไป แม้มองไม่เห็น แต่มนุษย์และสัตว์สามารถสัมผัสได้ด้วยอวัยวะสำหรับรับรู้กลิ่นโดยเฉพาะ คัมภีร์พุทธศาสนากล่าวถึงขานวิญญาน หรือความรู้อารมณ์ทางจมูก (ได้กลิ่น) จัดอยู่ในวิญญาน 6 ประกอบด้วยความรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ²³⁴ คัมภีร์สาขขยะการิกากล่าวสอดคล้องกันว่าอวัยวะรับรู้ (พุทฺธินฺทริย) มี 5 ประการ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย²³⁵ ทั้งนี้คัมภีร์ของศาสนาฮินดูได้อธิบายว่ากลิ่นเป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่งของดิน (ปฐฺถิวี) และโลก (ภฺภูมิ)²³⁶ เช่นเดียวกับที่กล่าวไว้ในอถฺยายะที่ 1 แห่งคัมภีร์มนุสมฤติ ว่าน้ำมีสมบัติแห่งรส และดินมีสมบัติแห่งกลิ่น²³⁷

²³³ Ibid.

²³⁴ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* (ชำระ-เพิ่มเติม) (กรุงเทพฯ: สหธรรมมิก, 2553), 363

²³⁵ James McHugh, *Sandalwood and Carrion: Smell in Indian Religion and Culture*, (New York: Oxford University Press, 2012), 53.

²³⁶ Minoru Hara, *A Note On Sanskrit Gandha*, *Studia Orientalia* 108 (2010), 65.

²³⁷ Jha, Ganganath. *Manusmṛti: With The'manubhasya'of Medhatithi-10 Volumes (Complete Series)*. Motilal Banarsidass, 1999) 122.

ชาวอินเดียได้ศึกษาเรื่องกลิ่นมาช้านาน และเรียกการศึกษาเรื่องกลิ่นว่า คันธศาสตร์ (คณธศาสตร์) ซึ่งมาจากศัพท์ “คณธ” หมายถึงกลิ่น และ “ศาสตร์” หมายถึง ความรู้²³⁸ ดังปรากฏในวรรณกรรมประเภทเรื่องเล่า เช่น รามายณะ มหาภารตะ รวมทั้งตำราวิชาการ ได้แก่ ตำราคันธสาระและคันทวาทของคงคาสร ตำราพฤษศาสตร์ของวราหมิหิระ และตำรามานโสลลาสะของโสมเศวร ซึ่งเกี่ยวข้องกับอายุรเวทหรือความรู้ด้านการแพทย์ โดยมีเนื้อหาเน้นที่การผลิตกลิ่นหอม²³⁹ แม้ในภาษาไทยก็มีการใช้คำคล้ายกันนี้เรียกศาสตร์เกี่ยวกับกลิ่นว่า “สุคนธศาสตร์” (Aromatic Science) โดยเน้นเรื่องสารที่ให้กลิ่นหอม²⁴⁰

คลาสเซนและคณะ²⁴¹ ได้ศึกษาค้นคว้าเรื่องกลิ่นเชิงประวัติศาสตร์วัฒนธรรม และเสนอว่ากลิ่นไม่เพียงแต่เป็นปรากฏการณ์ทางชีววิทยาและจิตวิทยาเท่านั้น กลิ่นยังเป็นปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมด้วย กลิ่นมีบทบาทในทางสังคมและประวัติศาสตร์มายาวนาน ขณะเดียวกัน McHugh (2012) ได้ศึกษาเรื่องกลิ่นในศาสนาและวัฒนธรรมอินเดีย พบว่ามีคำอธิบายถึงกลิ่นหลากหลายแง่มุม ทั้งยังมีปรากฏเรื่องกลิ่นในวรรณกรรมหลากหลายรูปแบบ นับตั้งแต่บทกวี ปรัชญา จนถึงตำราโหราศาสตร์และการแพทย์ ทั้งนี้ในอดีตกลิ่นนับว่ามีความสำคัญมาก ผู้แต่งยังกล่าวถึงกลิ่นจากแหล่งต่าง ๆ และยังกล่าวถึงความสำคัญของการถวายเป็นดอกไม้และเครื่องหอมแต่ทวยเทพด้วย

กลิ่นในวรรณกรรมสันสกฤตมีความหลากหลาย ทว่ามีได้มีชื่อเฉพาะ วรรณกรรมหรือตำราสันสกฤตแต่ละเรื่องทีกล่าวถึงกลิ่นก็ยังได้จำแนกจำนวนของกลิ่นแตกต่างกันไป เช่น คัมภีร์ปรัชญาไวเศชีกะกล่าวถึงกลิ่นเพียง 2 ชนิด คือกลิ่นหอม (สุรภิ) และไม่มีกลิ่นหรือไม่หอม (อสุรภิ) คัมภีร์อิทธิธรรมโกศกล่าวว่ามี 4 ชนิด แต่มิได้กล่าวถึงโดยละเอียด ในมหาภารตะ (12.177.28) มีข้อความที่ฤๅษีฤคฤคกล่าวถึงกลิ่นไว้ 9 ชนิด ได้แก่ 1) อิชฏ (น่าพอใจ) 2) อนิชฏ (ไม่น่าพอใจ) 3) มธุ (หอม) 4) กฏ (ฉุน) 5) นิรุหาริน (กลิ่นโชย) 6) สัหต (กลิ่นระคน) 7) สนิคช (กลิ่นเย้ายวน หรือกลิ่นเสน่ห์) 8) รุกช (กลิ่นเหม็น) เฉพาะในอัสวเมธิกะบรรพ (14.49.42) ได้กล่าวถึงกลิ่นเพิ่มอีกชนิดหนึ่ง

²³⁸ Monier-Williams, Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*, 1899, 1069.

²³⁹ Sitaram Dixit, “Ancient India’s Fragrances and its Relevance Today,” *Chemistry Weekly*, February 27, 2007) : 209.; Raman S. Belge and Archana R. Belge, *Critical Study of Gandhashastra with Special Reference to Rasashastra and Bhaishjya Kalpana*, *Journal of Pharmacy and Biological Science* Volume 2, Issue 3 (July-August 2012), : 5.

²⁴⁰ ญัฐยา เหล่าฤทธิ, *เคมีของสารหอม (Fragrance Chemistry)*, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2559), คำนำ.

²⁴¹ Constance Classen and others, *Aroma: The Cultural History of Smell*, (New York : Routledge, 1994).

คือ 9) อมล (กลิ่นเปรี้ยว)²⁴² สำหรับแหล่งกำเนิดกลิ่นในวรรณกรรมสันสกฤต โดยมากได้แก่ กลิ่นจากดอกไม้ เกสรดอกไม้ เครื่องหอม (รูป เป็นต้น) มันช่าง ชะมดเข็ด อวัยวะของมนุษย์ ลมหายใจ ไบหน้า และการจุมพิต²⁴³

แม้บรรดากลิ่นที่กล่าวไว้ในวรรณกรรมสันสกฤตส่วนใหญ่จะเป็นกลิ่นจากดอกไม้ หรือพืชพรรณในธรรมชาติโดยทั่วไป ทว่ายังมีกลิ่นจากสัตว์บางชนิดที่กวีมิได้กล่าวถึงบ่อยครั้งนัก นั่นคือกลิ่นจากช้าง วรรณกรรมสันสกฤตยังกล่าวถึงช้างที่มีกลิ่นหอม เรียกว่า “คนธคช” หรือ “คนธหสติน”²⁴⁴ ซึ่งหมายถึงช้างที่มีกลิ่นแรง หรือช้างในช่วงตกมัน (มาจากศัพท์ คนธ หมายถึงกลิ่น และคช หรือ หสติน ที่หมายถึงช้าง) จริงอยู่วรรณกรรมสันสกฤตหลายเรื่องกล่าวถึงกลิ่นมันช่าง (มท) อยู่บ้าง แต่ที่กล่าวถึงกลิ่นของช้างอย่างหลากหลายนั้นพบได้น้อย เว้นแต่วรรณกรรมบางเล่มที่กล่าวถึงกลิ่นช้างโดยเฉพาะ นั่นคือตำราคชศาสตร์ อันเป็นตำราว่าด้วยลักษณะช้าง ซึ่งนอกจากพรรณนาลักษณะของช้างแล้ว ยังพรรณนากลิ่นช้างไว้ในลักษณะเฉพาะตัวด้วย

การพรรณนากลิ่นของช้างในคัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปิยะมีกล่าวไว้ในประภรณ์ที่ 6 เมื่อกล่าวถึงช้างในดินแดนต่าง ๆ ซึ่งมีกลิ่นแตกต่างกัน ประภรณ์ที่ 12 เป็นเรื่องกลิ่นช้างโดยเฉพาะ มีความยาว 9 โศลก และประภรณ์ที่ 14 กล่าวถึงสัตตคุณของช้างโดยมีการระบุกลิ่นไว้ด้วย นอกจากนี้ยังปรากฏเนื้อหาแทรกอยู่ในประภรณ์อื่น ๆ อีกเล็กน้อย

(1) ตำนานช้างอันเกี่ยวเนื่องด้วยกลิ่น

คัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปิยะได้กล่าวถึงตำนานช้างที่เกี่ยวข้องกับกลิ่นหลายส่วน เช่น เรื่องคำสาปของฤๅษีฤคฺในประภรณ์ที่ 3 ความว่า คราวหนึ่งช้างทั้งหลายของฤๅษีฤคฺได้เข้าไปยังอาศรมอันร่มรื่นด้วยต้นตีนเป็ด (สัตบรรณ) แต่ไม่อาจทนกลิ่นของต้นไม้นี้ได้ เกิดอาการคลื่นเหียนช้างทั้งหลายจึงถ่มมูลและมูล (อุจจาระและปัสสาวะ) รดกองไฟ (สำหรับประกอบพิธีบูชาโย) (คช. 3.25) ด้วยเหตุนี้ฤๅษีฤคฺจึงโกรธ และสาปช้างเหล่านั้นว่า ‘ช้างทั้งหลาย จงดมกลิ่นมูลและมูลของตนเองเถิด’ (คช. 3.26) ทั้งนี้ก็เพื่อตอบคำถามว่า เหตุใดช้างทั้งหลายจึงดมกลิ่นมูลและมูลของตนเอง

(2) แหล่งกำเนิดของกลิ่นในช้าง

แหล่งกำเนิดของกลิ่นช้างในคัมภีร์คชศาสตร์ระบุไว้ ดังนี้

“อถ คนธํ ปรวกษยามิ นาคานำ तु सुभासुगम ॥”

²⁴² Minoru Hara, *A Note On Sanskrit Gandha*, *Studia Orientalia* 108 (2010), 69–70.

²⁴³ *Ibid.*, 72-75.

²⁴⁴ Monier-Williams, *Monier. A Sanskrit-English Dictionary*, 1899, 345.

“เสวเท มเท วา มุตเร วา วมเถา วาปี ลกษยเต ฯ” (คช 12.1)

ความว่า “ต่อไปนี้ ข้าจักกล่าวถึงลักษณะกลิ่นของช้างทั้งหลาย ทั้งที่เป็นมงคลและไม่เป็นมงคล อันมีอยู่ในเหงื่อ ในมันช้าง ในปัสสาวะ และในน้ำที่พ่นจากงวง” แสดงว่าแหล่งกำเนิดกลิ่นของช้างนั้นมีด้วยกัน 4 แหล่ง

อย่างไรก็ตามในเนื้อหาประภคณที่ 3 ได้กล่าวเอาไว้ว่า ช้างนั้นถูกสาปไม่ให้มีเหงื่อไหลออก (เสวโท น สยนทตำ พหิระ ฯ คช. 3.24) ขณะที่ในประภคณที่ 5 กล่าวว่าลูกช้างมีเหงื่อออกจากผิวหนังบริเวณใกล้เล็บอยู่เสมอ (สทา สุวินนชางกูระ ฯ คช. 5.13) เนื้อหาเหล่านี้มีความขัดแย้งกันอยู่ ทั้งผู้ชำระต้นฉบับเองก็ให้ความเห็นว่าช้างไม่มีต่อมเหงื่อ และไม่มีเหงื่อ ขณะที่นักชีววิทยาได้ศึกษาสภาวะของช้าง พบว่าช้างระบายความร้อนเป็นน้ำออกมาบริเวณเล็บเท้าด้วย ทำให้ไม่จำเป็นต้องมีต่อมเหงื่อเหมือนสัตว์อื่น ๆ²⁴⁵

(3) ศัพท์ว่าด้วยกลิ่นในคัมภีร์คชศาสตร์

ในภาษาสันสกฤตมีคำนามและคุณศัพท์จำนวนหนึ่งซึ่งหมายถึงกลิ่น เช่น คนธ, คนธา, คนธิ, ฆราณ, ฆเรย, นภส, นล, คำที่หมายถึงกลิ่นเหม็นได้แก่ กฏ, กပ္ย, ทุริ, ปุต, ปูติ คำที่หมายถึงกลิ่นหอมได้แก่ สุริ, อาโมท นอกจากนี้ยังมีศัพท์ที่ขยายออกไปมาจากคำว่ากลิ่น เช่น ทูรคนธ (กลิ่นเหม็น) เทารคนธ (กลิ่นเหม็น) อสุคนธ (กลิ่นเหม็น) หฤทคนธ (กลิ่นหอม) เอกษคนธ (กลิ่นฝูงโค) ศัพท์ที่หมายถึงกลิ่นโดยทั่วไปคือ คนธ ส่วนคำกริยาที่หมายถึง ได้กลิ่นหรือดมกลิ่น มีด้วยกันหลายคำ ได้แก่ นล (นลติ) วา (วาติ) ฆรา (ฆิฆริติ) ปฺราน (ปฺรานติ) และ คิงฆ (คิงฆติ) ทั้งหมดนี้ล้วนหมายถึง ได้กลิ่นหรือดมกลิ่น

คำเรียกกลิ่นของช้างในคัมภีร์คชศาสตร์ปรากฏไม่มากนัก ได้แก่ 1) คนธ หมายถึงกลิ่นโดยทั่วไป สร้างคำใหม่ด้วยวิธีสมาส เป็น ทูรคนธ (กลิ่นเหม็น) นิทคนธ (กลิ่นพึงตำหนิ) ปูติคนธ (กลิ่นเหม็นเน่า) สุนคนธ (กลิ่นดี หรือกลิ่นหอม) คนธวิท (ผู้รู้เรื่องกลิ่น) 2) สุริ หมายถึงกลิ่นหอม มีศัพท์ สุริณิ (ผู้มีกลิ่นหอม) 3) ฆรา เป็นธาตุหมายถึงดมกลิ่น โดยปรากฏศัพท์ อาฆราน (คช. 2.15) หมายถึง การดมกลิ่น และกริยาอาฆยาต ฆิฆรินตุ (จงดมกลิ่น) (คช. 3.26)

²⁴⁵ P.G. Wright and C.P. Luck, “Do elephants need to sweat?” South African Journal of Zoology 1984, 19(4) : 270-2PG Wright and CP Luck, "Do Elephants Need to Sweat?," J South African Journal of Zoology 19, no. 4 (1984).74.

4.1.3 การจำแนกกลิ่นข้างในคัมภีร์คหศาสตร์

การจำแนกกลิ่นของข้างในคัมภีร์คหศาสตร์กล่าวไว้ในประภคร์ต่าง ๆ โดยอาจสรุปเป็นหัวข้อได้ดังต่อไปนี้

แผนภูมิที่ 1 การจำแนกกลิ่น

(ตัวเลขในวงเล็บบอกจำนวนประเภทย่อยในแต่ละหัวข้อ)

(1) การจำแนกตามความเป็นมงคล

คัมภีร์คหศาสตร์กล่าวถึงกลิ่นของข้างในสองประเภทใหญ่ ๆ คือ กลิ่นที่เป็นมงคล (ศุภ [คนธ]) และไม่เป็นมงคล (อศุภ [คนธ]) (คช.12.1) โดยกล่าวเพิ่มเติมว่ากลิ่นที่หอมนั้นเป็นมงคล กลิ่นเหม็นคือกลิ่นไม่เป็นมงคล (คช.12.2) มีรายละเอียดดังนี้

1) ข้างที่มีกลิ่นเป็นมงคล คือข้างที่มีกลิ่นหอม ได้แก่ กลิ่นรากหญ้า (อสุรี) กลิ่นเนยใส (ขฤต) กลิ่นหญ้าแฝกหอม (ลาช) กลิ่นดอกบัว (อพชชาติ) และกลิ่นแคฝอยหรือหญ้าฝรั่ง (ปาฏล) (คช 12.2)

นอกจากนี้คัมภีร์คหศาสตร์ได้จำแนกกลิ่นหอมหรือกลิ่นที่เป็นมงคลออกเป็นประเภทย่อย ๆ อีก 4 ประเภท ดังนี้

ก. กลิ่นคนธรรพ์ (คนธรว) ได้แก่ กลิ่นปลา (มตสย) กลิ่นสุรา (สุรา) (คช. 12.6)
 ข. กลิ่นยักษ์ (ยกษ) ได้แก่ กลิ่นดอกโกศก (อโศก) กลิ่นดอกมालตี (มालตี) (คช. 12.7)
 ค. กลิ่นทานพ (ทานว) ได้แก่ กลิ่นต้นคนทีเขมา (สินธุวาร) และกลิ่นไม้หอม (อครุ) (คช. 12.8)

ง. กลิ่นเทวดา (เทว) ได้แก่ กลิ่นดอกบัวหลวง (ปทม) กลิ่นดอกดาวเรือง (กुरुฎ) กลิ่นดอกบัวสาย (อุตปล) รวมทั้งกลิ่นดอกตีนเป็ด (สप्तฉท) (คช.12.8)

2) ข้างที่มีกลิ่นไม่เป็นมงคล คือ ข้างที่มีกลิ่นเหม็น ฟุ้งตำหนิ ได้แก่ กลิ่นกระเพาะปัสสาวะ (วสติ) กลิ่นหญ้าพันธุ์ (มารค) กลิ่นก้อนนิ่ว (สลยก) กลิ่นคนกินเนื้อสุนัข (ศวปจ) และกลิ่นกา (วายส) และกลิ่นอื่น ๆ ที่ฟุ้งตำหนิ (คช. 12.3-4) ในที่นี้ ผู้ประพันธ์ได้กล่าวเพิ่มถึงกลิ่นฟุ้งตำหนิ ดังนี้

“นิพนธ์คณฺธสมายุกโต นิพนฺทยะ โปรกฺโต มตฺคชะ ฯ (คช. 12.4ข) ความว่า ช้างที่กล่าวมาแล้วพึงตำหนิ ประกอบด้วยกลิ่นอันพึงตำหนิ โดยมีอรรถกถาอธิบายเพิ่มเติมว่ากลิ่นอันพึงตำหนินั้นก็คือ “วิษฐาทิคณฺธสทฺถก”²⁴⁶ นั่นคือ คล้ายกลิ่นอุจจาระเป็นต้น

ช้างที่มีกลิ่นไม่เป็นมงคลในที่นี้จึงอาจมีกลิ่นต่าง ๆ ที่ระบุแล้วข้างต้น และกลิ่นอื่น ๆ ที่เป็น กลิ่นเหม็น (พึงตำหนิ) อื่น ๆ ด้วย

(2) การจำแนกตามสัตตวคุณ

คัมภีร์คชศาสตร์กล่าวถึงคุณสมบัติด้านสัตตวคุณของช้างไว้ในประภณที่ 14 โดย จำแนกคุณลักษณะของช้างเป็น 6 ประเภท แต่ละประเภทมีกลิ่นเฉพาะ

สัตตวคุณ (สัตตวคุณ) เป็นคุณสมบัติสำคัญหนึ่งในสามอย่างที่เรียกว่า ตริคคุณ (เช่นเดียวกับที่ปรากฏในมนุษย์) อันประกอบด้วย สัตตวคุณ รัชคุณ และตโมคุณ สัตตวคุณเป็นสมบัติ ด้านดี²⁴⁷ ช้างที่มีสัตตวคุณ เป็นช้างที่มีอารมณ์ดี สวยงาม แข็งแรง ชยัน ฉลาด เป็นต้น คุณสมบัติของ ช้างที่มีรัชคุณจะเกียจคร้าน ตะกละ ไม่อดทน ช้างที่มีตโมคุณมักง่วงเหงาหาวนอน จำคำสั่งไม่ได้ ไม่ ฉลาดว่องไว ช้างที่มีสัตตวคุณยังแบ่งออกได้หลายประเภท ดังต่อไปนี้

1) เทวสัตตวะ เป็นช้างที่มีกลิ่นคล้ายดอกบัวสาย (กุมฺพ) ไม้จันทน์ (จฺนฺทฺน) สัตตบรรณ (สฺปฺตฺปฺรฺณ) กวางดาว (สาร์ค) บัวหลวง (ปทฺม) และคูน (จตุรฺคฺล) (คช. 14.9-10)

2) มานุษยสัตตวะ แบ่งย่อยเป็น 4 ชนิด คือ

ก. พราหมณสัตตวะ เป็นช้างที่มีกลิ่นคล้ายน้ำผึ้ง (มฺรุพฺยสฺ) ข้าวมธุปายาส (ปรมาณฺน) เนยใส (สรฺปิสฺ) ดอกมะม่วง (จฺตฺปฺรฺสุณ) (คช. 14.12)

ข. กษัตริยสัตตวะ เป็นช้างที่มีกลิ่นคล้าย ไม้จันทน์ (จฺนฺทฺน) บัว (อพฺช) หรดาลกลีบ ทอง (หฺริตฺล) หรดาลแดง (มฺนะศิลฺล) กายานบริสุทฺธิ (วิมฺลคฺคฺคฺล) (คช. 14.15)

ค. ไวศยสัตตวะ เป็นช้างที่มีกลิ่นคล้ายดอกบานเทียน (พฺนฺรฺก) ข้าว (ศาลิ) เมล็ดงา (ติล) ดอกลำเจียก (เกตฺก) และดอกมาลตี (มฺลตี) (คช. 14.18)

ง. ศูทรสัตตวะ เป็นช้างที่มีกลิ่นคล้ายปู (กฺสิร) (คช. 14.21)

3) คนธรรพสัตตวะ เป็นช้างที่มีกลิ่นเสี้ยวดอกขาว (อติมฺกฺต) พุทฺธชาติ (ยฺถิกฺกา) บัวหลวง (อพฺช) ดอกกระทิง (ปฺนฺนาค) บุนนาค (นาคทล) และไม้จันทน์ (จฺนฺทฺน) (คช. 14.23)

²⁴⁶ Siddharth Yeshwant Wakankar, and V.B. Mhaikar, ed., *Maharṣi Palakapya's Gajāsāstram*, 2006, 399.

²⁴⁷ Monier-Williams, Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*, 1899, 1136.

4) ปีศาจสัตว์ เป็นช้างที่มีกลิ่นเหม็นดังร่างกายของซากศพ (กณฺพเทหสมาน) (คช. 14.25)

5) สรรปัสตตวะ เป็นช้างที่มีกลิ่นคล้ายกับกลิ่นตะไคร่น้ำเผาไฟ (ภูติไศวล) ใบพลู (ผณฺรชชก) โคลน (กรทม) สุรา (สุรา) และเนื้อดิบ (ปิคิต) (คช. 14.28)

6) รากษสสัตว์ เป็นช้างที่มีกลิ่นเหม็นคล้ายปัสสาวะของ กา (กาก) ปัสสาวะของลิง (วานร) ปัสสาวะของลา (ขร) ปัสสาวะของอูฐ (โอบฺฐ) หรือปัสสาวะของแมว (พิทาล) (คช. 14.21)

(3) จำแนกตามถิ่นกำเนิด

ในประกรณที่ 6 คัมภีร์คชศาสตร์ได้พรรณนาถึงช้างในถิ่นต่าง ๆ มีลักษณะเฉพาะแตกต่างกัน ลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่งก็คือกลิ่น ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม ดังนี้

1) ช้างที่เกิดในถิ่นเสาราชภูริ์ คุรุชฺร กลิงคะ ยวันตะ วัตสะ และกาศมีร์ มีกลิ่นหัวหอม (กนฺทรูป) (คช. 6.4-5.)

2) ช้างที่เกิดในถิ่นเสาวีระ, พาหลีเกะ, ทศารณะ มีกลิ่นไม้กฤษณา (กาลาครุ) (คช. 6.7)

3) ช้างที่เกิดในถิ่นมัตสยะ ราชภูรกระ หาฏกะ และโภฏะ มีกลิ่นน้ำมันงา (ติล) (คช. 6.10)

เมื่อพิจารณาการจำแนกกลิ่น พบว่ามีกลุ่มย่อยทั้งสิ้น 16 กลุ่ม ได้แก่ 1) กลิ่นคนธรรพ์ 2) กลิ่นยักษ์ 3) กลิ่นทานพ 4) กลิ่นเทวดา 5) กลิ่นของเทวดสัตว์ 6) กลิ่นของพราหมณสัตว์ 7) กลิ่นของกษัตริย์สัตว์ 8) กลิ่นของไวศยสัตว์ 9) กลิ่นของศูทรสัตว์ 10) กลิ่นของคนธรรพสัตว์ 11) กลิ่นของปีศาจสัตว์ 12) กลิ่นของสรรปัสตตวะ 13) กลิ่นของรากษสสัตว์ 14) กลิ่นช้างในถิ่นเสาราชภูริ์ เป็นต้น 15) กลิ่นช้างในถิ่นเสาวีระ เป็นต้น และ 16) กลิ่นช้างในถิ่นมัตสยะ เป็นต้น ทั้งนี้ยังมีการพรรณนากลิ่นที่เป็นมงคลและกลิ่นที่ไม่เป็นมงคลอีกสองกลุ่ม หากจะนับรวมก็ได้กลิ่นเฉพาะถึง 18 กลุ่มด้วยกัน

4.1.4 วิธีการพรรณนากลิ่นช้างในคัมภีร์คชศาสตร์

ในภาษาส่วนใหญ่มีคำเรียกกลิ่นเฉพาะอยู่จำกัด เช่น ในภาษาไทยมีคำว่า เหม็นเขียว เหม็นเปรี้ยว หืน คาว ฉุน หอม หอมหวาน ฯลฯ ในภาษาสันสกฤตก็มีคำเรียกกลิ่นที่จำกัดเช่นกัน การพรรณนากลิ่นในคัมภีร์คชศาสตร์จึงใช้วิธีการเปรียบเทียบ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“มตฺสยคนฺธศฺจ โย นาคะ สุราคนฺธศฺจ โย ภเวต ฯ”

“คนฺธรว อิติ นิรุทฺธิษฺโฐ คนฺธวิทฺธิรมหิปเต ฯ” (คช. 12.6)

ความว่า “ข้าแต่มหาราช ช้างใดมีกลิ่นปลา ช้างใดมีกลิ่นสุรา ผู้ชำนาญเรื่องกลิ่นย่อมเรียกว่า (ช้าง) คนธรรพ์”

ในที่นี้ผู้ประพันธ์ใช้กลิ่นของปลาหรือกลิ่นของสุรา เพื่อเปรียบเทียบให้ทราบถึงกลิ่นข้างจำพวกนั้น ๆ การเปรียบเทียบเช่นนี้นับเป็นวิธีการหนึ่งที่จะให้ความรู้ใหม่ โดยเทียบเคียงจากสิ่งที่ผู้อ่านรู้จักมาก่อน เรียกว่า “อุปมาน” ซึ่งเป็นวิธีการค้นหาความรู้อย่างหนึ่งของสำนักปรัชญาอายุระ 248

วิธีการเดียวกันนี้คล้ายกับการใช้อุปมาในงานกวีนิพนธ์ เรียกว่า อุปมา (simile) อันเป็นการพรรณนาความงามโดยวิธีเปรียบเทียบสิ่งผู้อ่านรู้จักกับสิ่งที่กำลังจะกล่าวถึงในคำประพันธ์ เช่น เปรียบวัตถุสองสิ่งกับทรวงอกทั้งสองของสตรี²⁴⁹ ผลของการใช้อุปมานั้นขึ้นอยู่กับความเข้าใจของผู้อ่านที่มีต่อคุณสมบัติที่มีร่วมกันของสิ่งเหล่านั้น ผู้ประพันธ์จึงต้องเปรียบเทียบโดยใช้สิ่งที่ผู้อ่านมีความคุ้นเคยดี²⁵⁰ มีความเห็นว่าการเปรียบเทียบในงานกวีนิพนธ์เช่นนี้ ได้อิทธิพลมาจากหลักตรรกะทางปรัชญาของสำนักที่ได้กล่าวมาข้างต้น

อุปมามีองค์ประกอบหลัก 4 ประการ คือ 1) สิ่งที่ผู้ประพันธ์ต้องการจะชี้บอก เรียกว่า “อุปเมย” (ภาษาไทยใช้ว่า อุปไมย) ในที่นี้คือกลิ่นข้าง 2) สิ่งที่เป็นหลักในการเปรียบเทียบเรียกว่า “อุปมาน” หรือ “อุปमित” (ในที่นี้คือ กลิ่นของพืช กลิ่นของสัตว์ และกลิ่นของวัตถุสิ่งของ) ซึ่งผู้อ่านรู้จักดี 3) สิ่งที่มีสมบัติร่วมกันระหว่างอุปเมยและอุปมาน (ในที่นี้คือ กลิ่น) เรียกว่า “อุปมานธรรม”²⁵¹ “สาธารณธรรม” หรือ “สาธรรมยะ”²⁵² และ 4) นอกจากนี้อาจมีการใช้คำที่มีความหมายว่าเหมือนหรือคล้าย ได้แก่คำว่า อิว (ราวกับ) ตุลย (เท่า) สม (เสมอ) ยถา (ฉันท) ตถา (ฉันทนั้น) วต (เหมือน) ฯลฯ เรียกว่า “เอาปมยวากะ”

การเปรียบเทียบบางครั้งอาจมีองค์ประกอบไม่ครบทั้ง 4 ประการ เช่น “กุนปเทหสมานคนธ” มีกลิ่น(คล้าย)ซากของศพ (คช. 14.25) “กุสิรคนธ” มีกลิ่น (คล้าย) ปู (คช. 14.21) “ศวปจคนธะ” กลิ่น(คล้าย) คนกินเนื้อสุนัข (คช. 12.3-4) “มตสยคนธศ” กลิ่น (คล้าย) ปลา (คช. 12.6)

²⁴⁸ Satischandra Chatterjee, and Dhirendramohan Datta, *An Introduction to Indian Philosophy*, (Culcutta: Calcutta University, 1984), 196.

²⁴⁹ Priya Vrat Sharma, *Ṣoḍaśāṅghāḍayam: Essentials of Ayurveda*. (Delhi: Motilal Banarsidass, 1993), 15.

²⁵⁰ Kapil Kapoor, *Language, Linguistics and Literature: The Indian Perspective*, (New Delhi: Academic Foundation, 1994), 130.

²⁵¹ Les Morgan, *Croaking Frogs: A Guide to Sanskrit Metrics and Figures of Speech*, (Mahodara Press: 2011), 194.

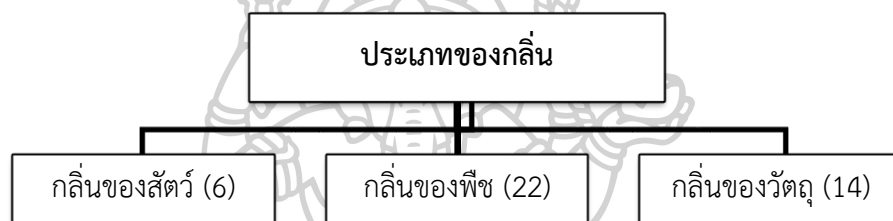
²⁵² กุสุมา รักษมณี, *การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต*, (กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2549), 28.

ในคัมภีร์คหศาสตร์ของปาลกาปิยะ ผู้ประพันธ์ใช้อุปมาจำนวน 42 ชนิด บางชนิดมีคำศัพท์เรียกมากกว่า 1 คำ เมื่อนับรวมทั้งสิ้น มีการใช้ศัพท์ซึ่งถึงอุปมาจำนวน 49 คำ

สำหรับคำที่บอกความเหมือนหรือคล้ายนั้น ใช้คำว่า อิว (ราวกับ) ตุลย (เท่า) สม (เสมอ) สมาน (เท่ากับ หรือคล้าย) นอกจากนี้ยังมีการใช้คำว่า คนธิน และ คนธก หมายถึง ผู้มีกลิ่น อีกด้วย

4.1.5 ประเภทของกลิ่นที่พบในคัมภีร์คหศาสตร์

กลิ่นข้างที่กล่าวถึงในคัมภีร์คหศาสตร์ พบว่าแบ่งได้ 3 ประเภท ตามกลิ่นของสิ่งที่นำมาเปรียบเทียบ ได้แก่ กลิ่นของสัตว์ กลิ่นของพืช และกลิ่นของวัตถุ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

แผนภูมิที่ 2 ประเภทของกลิ่น
(ตัวเลขในวงเล็บบอกจำนวนประเภทย่อยในแต่ละหัวข้อ)

(1) กลิ่นของสัตว์

สัตว์นั้นไม่ค่อยมีความโดดเด่นในเรื่องกลิ่น กล่าวอีกนัยหนึ่ง สัตว์ไม่ค่อยถูกใช้เพื่อเปรียบเทียบกลิ่น เมื่อเอ่ยถึงกลิ่นสัตว์ก็มักจะชวนให้นึกถึงกลิ่นเหม็น เช่น กลิ่นของกา กลิ่นสาบ กลิ่นมูล หรือมูลของสัตว์ สำหรับกลิ่นของสัตว์ที่นำมาเปรียบกับกลิ่นข้างนั้นมีด้วยกัน 6 ประเภท ดังนี้

1) **กวางดาว (สารค)** เป็นกลิ่นข้างในกลุ่มเทวสัตตวะ ร่วมกับกลิ่นดอกบัวขม ดอกบัวหลวง ไม้จันทร์ ดินเป็ด คุณ (คช. 14.9) คำนี้มีหลายความหมายเช่นกัน แต่ข้อความอธิบายของอนันตฤกษ์ฤกษ์วรรณะใช้คำว่า “สารคมฤค”²⁵³ ซึ่งหมายถึงกวางที่มีจุด หรือกวางดาวนั่นเอง

²⁵³ Siddharth Yeshwant Wakankar, and V.B. Mhaikar, ed., *Maharṣi Palakapya's Gajāśāstram*, 2006, 413.

2) กา (กาก, วาสย) คัมภีร์คชศาสตร์กล่าวถึงกาโดยใช้ศัพท์ 2 คำ คือ “วาสย” หมายถึง นกขนาดใหญ่ และหมายถึง กา ด้วย คำว่า “วาสย” นี้นิยมใช้เรียกกาโดยทั่วไป²⁵⁴ ในคัมภีร์คชศาสตร์ใช้พรรณนากลิ่นช้างที่ไม่เป็นมงคล พึงตำหนิ (คช. 12.4) อีกคำหนึ่งคือ “กาก” ใช้พรรณนากลิ่นของช้างจำพวกรกษสสัตตวะ ว่าคล้ายกับกลิ่นปัสสาวะของกา (คช. 14.31)

3) คนกินสุนัข (ศวปจ) เป็นกลิ่นช้างที่ไม่เป็นมงคล พึงตำหนิ (คช. 12.4) คำว่า ศวปจ มาจากศัพท์ ศว หมายถึง สุนัข และ ปจ หมายถึง ผู้ปรุงอาหาร ดังนั้น ศวปจ จึงอาจหมายถึงผู้ปรุงอาหารจากสุนัข แต่โดยทั่วไปคำนี้หมายถึง 1) คนปรุงเนื้อสุนัขเป็นอาหาร 2) บุคคลนอกวรรณะด้วยเงื่อนไขต่าง ๆ ซึ่งมีอาชีพเป็นแพศณาและเป็นผู้จัดการศพที่ไม่มีใครดูแล 3) คนให้อาหารสุนัขหรือคนเลี้ยงสุนัข²⁵⁵

4) ปลา (มตสย) เป็นกลิ่นของช้างในกลุ่มเดียวกับสุรา เรียกว่ากลิ่นคนธรรพ์ (คช. 12.6) ไม่มีคำอธิบายเพิ่มเติมจากอรรถกถาของอนันตฤกษ์ณภฏฐาจารย์

5) เนื้อสด (ปคิต) หรือเนื้อดิบ เป็นกลิ่นของช้างในกลุ่มสรรพสัตตวะ จัดเป็นกลิ่นเหม็น รวมอยู่กับกลิ่นตะไคร่น้ำเผาไฟ ไบพดู โคลน และสุรา (คช. 14.28)

6) ปู (กุลีร) เป็นกลิ่นช้างที่มีคูทรสัตตวะ (คช. 14.21) คำนี้ในอรรถกถาภาวสันทรศินิของอนันตฤกษ์ณภฏฐาจารย์ อธิบายว่าเป็นกลิ่นปู “กรกฏตุลยคนธ” แต่ว่ากัณเฑาะผู้ อธิบายเพิ่มเติมเป็นภาษาอังกฤษกล่าวว่า “big black scorpions” หรือแมลงป่องสีดำขนาดใหญ่²⁵⁶ แต่ในที่นี้ น่าจะเป็นกลิ่นปู เพราะปูมีกลิ่นคาว ขณะที่แมลงป่องนั้นมีขนาดเล็ก และไม่ค่อยมีการกล่าวถึงกลิ่นของมัน

(2) กลิ่นของพืช

กลิ่นของพืชที่ใช้เปรียบกับกลิ่นช้างนั้นมีจำนวนมาก ประกอบด้วยกลิ่นดอกไม้ กลิ่นเปลือกไม้ กลิ่นยางไม้ กลิ่นรากไม้ มีด้วยกัน 22 ประเภท ดังจะได้กล่าวโดยละเอียดต่อไปนี้

1) กระทิง (ปุนนาค) เป็นกลิ่นช้างจำพวกคนธรรพสัตตวะ (คช. 14.23) กระทิงเป็นไม้ต้นดอกสีขาว มีกลิ่นหอม ใบและผลคล้ายสารภี

2) ข้าว (ศาลิ) เป็นกลิ่นของช้างจำพวกไวศยสัตตวะ (คช. 14.18) กลิ่นอื่นๆ ในกลุ่มนี้ได้แก่ ดอกบานเทียง (พนธูก) เมล็ดงา (ติล) ดอกลำเจียก (เกตก) และดอกมาลตี (มาลตี)

²⁵⁴ K.N. Dave, *Birds in Sanskrit Literature, With 107 Bird Illustrations*. (Rev. Ed.) (Delhi: Motilal Banarsidass, 2005), 1.

²⁵⁵ Monier-Williams, Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*, 1899, 1105.

²⁵⁶ Siddharth Yeshwant Wakankar, and V.B. Mhaskar, ed., *Maharṣi Pālakapya's Gajaśāstram*, 2006, 412.

หนาว จัดเป็นกลิ่นมงคล จำพวกกลิ่นเทวดา (คช 12.8) หรืออาจหมายถึงกลิ่นมันช่างก็ได้ เพราะ มท ก็หมายถึงมันช่างได้เช่นกัน

9) **บัว** ในภาษาสันสกฤตมีศัพท์จำนวนมาก ในคัมภีร์คชศาสตร์กล่าวถึงบัวด้วย ศัพท์ 4 คำ ได้แก่ กุมุท ปทุม อพชชาติ และ อุตปล บัวแต่ละชนิดมีลักษณะดังนี้

ก. **กุมุท** (บัวขม) บัวขมจัดเป็นบัวสายประเภทหนึ่ง จะหุบกลับเมื่อดวงจันทร์ลับฟ้าไปแล้ว²⁶² กลิ่นของช่างที่มีลักษณะของเทวสัตตวะ (คช. 14.9) น่าสังเกตว่า กุมุทยังเป็นชื่อของช่างประจำทิศตะวันตกเฉียงใต้ด้วย

ข. **ปทุม** (บัวหลวง) กลิ่นของช่างที่มีลักษณะของเทวสัตตวะ (คช 14.9) คำว่า ปทุม นี้มีหลายความหมาย และน่าสังเกตว่า ปทุม ยังหมายถึงช่าง และเป็นชื่อช่างในตำนานคือช่างมหาปทุมด้วย

ค. **อพช** หรือ อพชชาติ (บัวหลวง) คำนี้มาจากศัพท์ “อพช” หมายถึง เกิดในน้ำ และ “ชาติ” หมายถึง การเกิด คำนี้อาจหมายถึงพืชน้ำทั่วไป หรือดอกบัวก็ได้ เป็นกลิ่นของช่างที่เป็นมงคล (คช. 12.2) ช่างที่มีกษัตริย์สัตตวะ (คช. 14.15) และช่างที่มีคนธรรพสัตตวะ (คช. 14.23) ใน ประกรณ์ที่ 14 นั้น อนันตฤกษ์ฤกษ์ใช้คำว่า “กมล” บอกความหมายของ “อพช”²⁶³ ซึ่งหมายถึงดอกบัวนั่นเอง

ง. **อุตปล** (บัวสาย) เป็นกลิ่นช่างที่เป็นมงคล จำพวกกลิ่นทานพ (คช 12.8)

10) **บานเที่ยง** (พญูท) เป็นกลิ่นของช่างที่มีไวศยสัตตวะ (คช 14.18) อนันตฤกษ์ฤกษ์ระบุชัดเจนว่าเป็นชื่อดอกไม้ “พญูทกุสม”²⁶⁴ ตรงกับดอกไม้บานเที่ยงในภาษาไทย เป็นดอกไม้ขนาดเล็ก 2.5-3.5 เซนติเมตร จะมีดอกบานประมาณเที่ยงวัน ระหว่างเดือนสิงหาคม-พฤศจิกายน

11) **บุณนาค** (นาค) เป็นไม้ต้นขนาดใหญ่ ดอกสีขาวคล้ายสารภีแต่มีขนาดใหญ่กว่า กลิ่นหอม²⁶⁵ คัมภีร์คชศาสตร์กล่าวถึง “นาคทล” ซึ่งหมายถึงกลีบดอกของบุณนาค เป็นกลิ่นของช่างที่

²⁶² บุปผา เต็งสุวรรณ, *บัวในวรรณคดีบาลีและสันสกฤต* (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชา ภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521), 12

²⁶³ Siddharth Yeshwant Wakankar, and V.B. Mhaiskar, ed., *Maharṣi Palakapya's Gajāśāstram*, 2006, 417.

²⁶⁴ Ibid., 419.

²⁶⁵ ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542*, 355.

มีคนธรรพสัตว์ตวะ (คช 14.23) คำอธิบายของอนันตฤชณภักฎการกะใช้คำว่า “นาคกุสุม”²⁶⁶ ซึ่งหมายถึงดอกของต้นบุณนาค

12) ปาฐล (ปาฐล) เป็นกลิ่นของข้างที่เป็นมงคล (คช 12.2) ปาฐลเป็นไม้ยืนต้น มีกลิ่นหอม กลีบบานเหมือนแตร ขึ้นบนที่สูง ใช้ทำยาได้ มีกล่าวถึงในวรรณคดีสันสกฤตเรื่องอื่นๆ เช่น ศิคุपालวระของมาฆะ (6.23) รามายณะ (พาล 24) และศกุนตลา (1.3) อรรถกถาของอนันตฤชณภักฎการกะ²⁶⁷ อธิบายด้วยคำว่า “ปาฐลปัชป” หมายถึงดอกไม้ชื่อ ปาฐล ทั้งนี้ก็เพราะ ปาฐล มีชื่ออื่นๆ อีกมาก เช่น ปาฐล ปาฐลา²⁶⁸

13) พล (ผณิรชชก) กลิ่นของพลเป็นกลิ่นของข้างจำพวกสรรปะสัตว์ตวะ ถือเป็นกลิ่นเหม็น (คช. 14.28) อรรถกถาของอนันตฤชณภักฎการกะ²⁶⁹ อธิบายด้วยคำว่า “นาควลลี” ซึ่งหมายถึง พล ในคัมภีร์มาตังคลีลาของนีลกันฐะปราภวคำวว่า “ผณิรชชก” ซึ่งเป็นกลิ่นของข้างจำพวกสรรปะ ผู้แปลให้ความหมายว่า kind of basil²⁷⁰ หมายถึง พืชในตระกูลกะเพรา ขณะทีอัปเต (Apte)²⁷¹ ให้ความหมายของคำ “ผณิรชชก” ว่าเป็นพืชชนิดหนึ่งตรงกับภาษาอังกฤษว่ามาจอร์รัม (majoram) จำพวกเดียวกับออริกาโน

14) มะม่วง (จุตปรสุน) ในที่นี้หมายถึง ดอกมะม่วง (จุต หมายถึง มะม่วง และ ปรสุน หมายถึง ดอกไม้) เป็นกลิ่นของข้างที่มีมนุษย์สัตว์ตวะ ในกลุ่มย่อยพราหมณสัตว์ตวะ (คช. 14.12) อนันตฤชณภักฎการกะอธิบายด้วยคำว่า “รสาลกุสุม”²⁷² ซึ่งหมายถึงดอกของมะม่วงนั่นเอง แต่ใช้ศัพท์ “รสาล” หมายถึงมะม่วง และ “กุสุม” หมายถึงดอกไม้

²⁶⁶Ibid., 423.

²⁶⁷ Siddharth Yeshwant Wakankar, and V.B. Mhaikar, ed., *Maharṣi Pālakāpya's Gajāśāstram*, 2006, 399.

²⁶⁸ Monier-Williams, Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*, 1899, 615.

²⁶⁹ Siddharth Yeshwant Wakankar, and V.B. Mhaikar, ed., *Maharṣi Pālakāpya's Gajāśāstram*, 2006, 427.

²⁷⁰ Franklin Edgerton, *The Elephant-Lore of the Hindus*, 2010, 75.

²⁷¹ Apte, Vaman Shivaram. *The Practical Sanskrit-English Dictionary: Containing Appendices on Sanskrit Prosody and Important Literary & Geographical Names in the Ancient History of India, for the Use of Schools and Colleges*. Shiralkar, 1890. 783a.

²⁷² Siddharth Yeshwant Wakankar, and V.B. Mhaikar, ed., *Maharṣi Pālakāpya's Gajāśāstram*, 2006, 415.

15) **มะลิกำนแดง** (มาลตี) หรือพุทธรักษากำนแดง เป็นพืชที่พบได้มากในวรรณคดี สันสกฤต มีกลิ่นหอมสดชื่น ช้างที่มีกลิ่นอโศกและมาลตี จัดอยู่ในกลุ่มกลิ่นยักษสัตตวะ นับเป็นกลิ่น มงคล (คช 12.7)

16) **ไม้หอม** (อครุ, กาลาครุ) เป็นกลิ่นจากไม้หอม อันเป็นวัตถุที่ได้จากพืชในสกุล กฤษณา (*Aquilaria*) ให้กลิ่นได้จากแมลงที่มาเกาะไม้เมื่อโตเต็มที่ ถือเป็นยอแดแห่งอุษณวีรยทรัพย์ หรือคุณสมบัติที่ให้พลังความอบอุ่น²⁷³ กลิ่นเข้มอ่อนต่างกันไป ส่งกลิ่นไปได้ไกล เมื่อเผาจะมีควัน ออกมาต่อเนื่อง และกลิ่นนั้นติดผิวหนังนาน แต่กลิ่นออกได้²⁷⁴ ในภาษาสันสกฤตเรียกว่า อครุ โดย อาจมีคำขยายข้างหน้าเป็น กาลาครุ (กาล อครุ) หรือกฤษณาครุ (กฤษณ อครุ) ทั้งสองคำนี้แปลว่า อครุสีด้า ปรากฏการใช้ในคัมภีร์คชศาสตร์ดังนี้

ก. **อครุ** เป็นกลิ่นของช้างจำพวกช้างดี ในกลุ่มทานพัสตวะ (คช 12.7) อครุ คือไม้ หอม หรือ อนันตฤกษณภฏฐการกะอธิบายด้วยคำว่า “อครุรูปคนธ”²⁷⁵ หมายถึงมีกลิ่นคล้ายควันของอ ครุ นั่นคือต้องนำอครุไปเผาไฟให้มีควันจึงจะได้กลิ่นหอมออกมา

ข. **กาลาครุ** เป็นกลิ่นของช้างที่เกิดในถิ่นเสาวรีระ พาลหีกะ และทศารณะ (คช 6.7) อนันตฤกษณภฏฐการกะอธิบายด้วยคำว่า “กฤษณาครุฐุมวาสนาตุลยศรีรคนธะ”²⁷⁶ หมายถึง (ช้างที่มี)กลิ่นของลำตัวคล้ายกับกลิ่นควันของอครุสีด้า

17) **ลำเจียก** (เกตก) หรือเตยทะเล (*Pandanus odoratissimus*) ดอกมีกลิ่น หอมแรง บานตอนเย็น เป็นกลิ่นของช้างจำพวกไวศยะสัตตวะ (คช.14.18) อนันตฤกษณภฏฐการกะ อธิบายด้วยคำว่า “เกตกกุสุม”²⁷⁷ ซึ่งเน้นว่าเป็นดอกไม้ (กุสุม)

18) **โนรา** (อติมุท) เป็นพืชในวงศ์ถั่ว ดอกสีขาวอมชมพู เป็นกลิ่นช้างที่มีคนธรรพ สัตตวะ (คช 14.23) อนันตฤกษณภฏฐการกะอธิบายเพียงว่า “อติมุทกุสุม”²⁷⁸ หมายถึง ดอกอติมุท คำว่า “อติมุท” ในภาษาสันสกฤตหมายถึงพืชมี 2 ชนิด²⁷⁹ คือ โนรา (*Gaertnera Racemosa*)

²⁷³ Priya Vrat Sharma, *Ṣoḍaśāṅghaḍayam: Essentials of Ayurveda*. 1993, 21-22.

²⁷⁴ Chaturvedi, BK. *Kautilya's Arthshastra: Science of Polity*. (New Delhi: Diamond Books, 2006) 45.

²⁷⁵ Siddharth Yeshwant Wakankar, and V.B. Mhaskar, ed., *Maharṣi Pālākāpya's Gajāśāstram*, 2006, 399.

²⁷⁶ Ibid., 294.

²⁷⁷ Ibid., 419.

²⁷⁸ Ibid., 427.

²⁷⁹ Monier-Williams, Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*, 1899, 12.

เป็นพืชดอกสีขาวอมชมพู มีกลิ่นหอม กับพืชวงศ์พะยุง (*Dalbergia Oujeinensis*) ขณะที่ แม็กฮิว (McHugh)²⁸⁰ เสนอว่าเป็นโนราเช่นเดียวกัน และมีชื่อสันสกฤตอีกอย่างหนึ่งว่า “มาธิวี”

19) หญ้าพังกู (มารค) ช้างที่มีกลิ่นเหมือนหญ้าพังกูจัดเป็นกลิ่นพึงตำหนิ (คช 12.3) คำว่า มารค ในภาษาสันสกฤตมีความหมายหลากหลาย ที่อาจหมายถึงกลิ่นได้ก็คือ แผลเป็น และ ทวารหนัก²⁸¹ อย่างไรก็ตามอนันตฤชณภักฎการกะให้คำอธิบายว่า “อุปมารคคณธ”²⁸² ซึ่งหมายถึง พืชที่เรียกกันว่า พังกู (*Achyranthes aspera*) เป็นพืชสมุนไพรที่มีสรรพคุณหลากหลาย แต่มี กลิ่นฉุน²⁸³

20) หญ้าแฝกหอม (อุศิร) เป็นพืชที่สะสมน้ำมันหอมไว้ที่ราก (*Andropogon Muricatus*) จึงมีกลิ่นหอมมาก เป็นกลิ่นของช้างที่เป็นมงคล (คช. 12.2)

21) หัวหอม (กนฺทรป) เป็นพืชที่พบได้ทั่วไปในอินเดีย มีกลิ่นฉุน และมีสารระเหยที่ทำให้แสบตาจนน้ำตาไหลได้ ช้างที่มีกลิ่นหัวหอมมาจากเสาราชภูร์ คุรุชร กลิงคะ ยวันตะ วัตสะ และกัษมีร์ (คช 6.4-5)

22) อโศก (อโศก) เป็นไม้ดอกที่มีกลิ่นหอม (*Saraca asoca*) ช้างที่มีกลิ่นดอกอโศก จัดในกลุ่มกลิ่นยัภษ (คช 12.7) มีกล่าวถึงมากในวรรณคดีสันสกฤต ในคัมภีร์ราชนิษัณฐได้ระบุคำศัพท์ที่ใช้เรียกอโศกถึง 22 คำด้วยกัน เช่น อโศก, โศกนาศ, วิโศก, วัณชุลทรม, มรฺปุชปะ ฯลฯ²⁸⁴

(3) กลิ่นของวัตถุ

วัตถุในที่นี้หมายถึง สิ่งที่ไม่ใช่พืช สัตว์ แต่อาจจะได้มาจากพืชหรือสัตว์ เช่น ข้าวหุง น้ำมันงา เนย สุรา เป็นต้น ซึ่งอาจแบ่งเป็น 3 ประเภทย่อยตามการจำแนกสมุนไพร คือ ก. พฤษภวัตถุ เป็นวัตถุที่ได้จากพืช (น้ำมันงา, ไม้หอม, สุรา) ข. สัตววัตถุ เป็นวัตถุที่ได้จากสัตว์ (กวางดาว, ซากศพ,

²⁸⁰James McHugh, *Sandalwood and Carrion: Smell in Indian Religion and Culture*, 2012, 264.

²⁸¹ Monier-Williams, Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*, 1899, 812.

²⁸² Siddharth Yeshwant Wakankar, and V.B. Mhaiskar, ed., *Maharṣi Pālākāpya's Gajāśāstram*, 2006, 429.

²⁸³Rafia Rehman and others, “Commercial Importance, Medicinal Value and Therapeutic Potentials of Chaff Flower (*Achyranthes aspera*) – A Review,” *International Journal of Chemical and Biochemical Sciences*. Vol 14, (2018), 62.

²⁸⁴Dhananjay Vasudeo Dwivedi, “Asoka (*Saraca Indica L.*) Plant as Depicted in Sanskrit Literature,” *International Referred Online Research Journal Issue XXVII*, September, (2014), 24-25.

น้ำผึ้ง, เนยใส, ปัสสาวะ) และ ค.ธาตุวัตถุ เป็นวัตถุจากแร่ธาตุทั้งหลาย (ก้อนนิ่ว, โคลน, หრतालกลีบทอง หรतालแดง) มีด้วยกัน 14 ประเภท ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1) **กระเพาะปัสสาวะ** (วสติ) เป็นกลืนเหม็น ฟังตำหนิ (คช. 12.3-4) คำว่า “วสติ” หมายถึง กระเพาะปัสสาวะ หรืออุ้งเชิงกรานก็ได้ น่าจะมีกลิ่นเหม็นฉุน เช่นเดียวกับ กลิ่นของหญ้าพันธุ์ (มารุค) และก้อนนิ่ว (ศลย) ซึ่งเป็นกลิ่นที่ฟังตำหนิเช่นกัน อย่างไรก็ตามคำนี้ไม่ปรากฏการอธิบายเพิ่มเติมในอรรถกถา

2) **ก้อนนิ่ว** (ศลย) เป็นกลิ่นที่ไม่เป็นมงคล (คช. 12.3) คำว่า “ศลย” นั้นมีหลายความหมาย แม้อรรถกถาภาวสันทรคติของอนันตฤชณภฏฐการกะ ใช้คำว่า “ศลย” ก็ยังไม่อาจระบุความหมายให้แคลงได้ อย่างไรก็ตาม ศลย ในคัมภีร์คชศาสตร์นี้ปรากฏร่วมกับ “วสติ” (กระเพาะปัสสาวะ) “มารุค” (หญ้าพันธุ์) ศวปจ (คนกินเนื้อสุนัข) และวายส (นกก) ความหมายที่เหมาะสมในที่นี้จึงน่าจะหมายถึงก้อนนิ่ว (stone in the bladder) ดังปรากฏในพจนานุกรมภาษาสันสกฤตของมอร์เนียร์ วิลเลียมส์²⁸⁵

3) **กำยานบริสุทธ์** (วิมลคुकुक) เป็นกลิ่นของช้างจำพวกกษัตริย์สัตว์ (คช. 14.16) คำว่า “วิมลคुकुक” มาจากคำว่า “วิมล” หมายถึงบริสุทธ์ และ “คुकुक” หมายถึงยางไม้ชนิดหนึ่งที่ได้จากต้นคुकुक ในภาษาอังกฤษเรียกว่า “Indian bdellium-tree” (กำยานอินเดีย) ส่วนที่ให้กลิ่นนั้นเป็นยางไม้จากลำต้นและกิ่ง²⁸⁶ อนันตฤชณภฏฐการกะอธิบายด้วยคำว่า “คुकुकฐูป”²⁸⁷ หมายถึงคว้นของคुकुक หรือคว้นของยางต้นคुकुक

4) **ข้าวตอก** (ลาช) เป็นกลิ่นของช้างที่เป็นมงคล (คช. 12.2) ข้าวตอกคือข้าวเปลือกที่นำไปคั่วจนแตกตัว มีรูปคล้ายดอกไม้ (บ้างก็ว่าคล้ายดอกมะลิ) นิยมใช้ในพิธีกรรมของฮินดู โดยเฉพาะพิธีแต่งงาน สำหรับพิธีกรรมต่าง ๆ ในคฤหยสูตร โดยเฉพาะพิธีวิวาห์นั้นมีการโปรยข้าวตอกลงในกองไฟ โดยปรากฏในส่วนของพิธีลาชโหม อันเป็นขั้นตอนที่สำคัญ²⁸⁸

²⁸⁵Monier-Williams, Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*, 1059.

²⁸⁶Priya Vrat Sharma, *Ṣoḍaśāṅghṛdayam: Essentials of Ayurveda*. 1993, 21-22.

²⁸⁷Siddharth Yeshwant Wakankar, and V.B. Mhaiskar, ed., *Maharṣi Palakapya's Gajasastram*, 2006, 417.

²⁸⁸Sreeja K.N., “*Dietetics and culinary art in ancient and medieval India - A study with special reference to bhojanakutihala*” (Doctorial's Thesis. Department of Sanskrit, University of Calicut, 2016), 12-13; M. K. V. Narayan, *Flipside of Hindu Symbolism: Sociological and Scientific Linkages in Hinduism*, (California: Fultus Corporation, 2007), 152.

5) **ข้าวมธุปายาส** (ปรมาณน) หรือข้าวอันหุงอย่างเลิศ เป็นกลืนข้างในกลุ่มพราหมณ์สัตตวะ (คช. 14.12) คำว่า ปรมาณน ประกอบด้วยคำว่า ปรม (ดีเลิศ) และ อนน (อาหาร) มีความหมายว่า อาหารอย่างเลิศ แต่มอเนียร์-วิลเลียมส์²⁸⁹ ให้ความหมายว่าข้าวหุงด้วยนมเจือน้ำตาล ในที่นี้ผู้วิจัยจึงเรียกว่าข้าวมธุปายาส ดังที่คุ่นเคยในภาษาไทยว่า “มธุปายาส คือข้าวปายาสเจือน้ำผึ้ง ใช้เป็นของหวานในงานรื่นเริง”²⁹⁰

6) **โคลน** (กรฺทม) เป็นกลืนของข้างในกลุ่มสรรปสัตตวะ (คช. 14.28) กลืนของโคลนนั้นมีลักษณะเฉพาะ แม้ในภาษาไทยก็มีคำว่า กลิ่นโคลนหรือกลิ่นโคลนสาบควาย

7) **ชากศพ** (กฺณปเทห) ข้างจำพวกปิศาจสัตตวะมีกลิ่นคล้ายชากศพ (คช. 14.25) ศัพท์นี้แยกได้เป็น “กฺณป” คือศพ และ “เทห” คือร่างกาย ในอรรถกถาของอนันตฤชณภฏฐการกะอธิบายด้วยคำว่า “กฺณปศรี”²⁹¹ ซึ่งหมายถึงร่างของศพ หรือชากศพ นั่นเอง

8) **น้ำผึ้ง** (มธฺปยส) เป็นกลืนของข้างที่มีสัตตวคุณในกลุ่มพราหมณ์ (คช 14.12) ในที่นี้ใช้คำว่า “ศุจิมธฺปยะ” หมายถึงน้ำผึ้งบริสุทธิ์ อนันตฤชณภฏฐการกะอธิบายด้วยคำว่า “มธฺรุกษิร”²⁹² น่าจะหมายถึง น้ำหวาน หรือน้ำผึ้ง คำว่า “มธฺปยส” นั้นไม่ปรากฏในพจนานุกรมภาษาสันสกฤตโดยทั่วไป แต่อาจแยกความหมายได้ว่า “มธฺ” หมายถึง หวาน หรือน้ำผึ้ง ก็ได้ ส่วน “ปยส” หมายถึงน้ำ ดังนั้น “มธฺปยส” จึงน่าจะหมายถึงน้ำผึ้ง

9) **เมลิตงา** (ติล) คัมภีร์คชศาสตร์เปรียบกลิ่นน้ำมันงากับกลิ่นของข้างจากป่าในถิ่นมัตสยะ ราชภุระ ทาภูกะ และโภฏกะ (คช. 6.10) คำว่า “ติล” หมายถึง น้ำมันงาหรือน้ำมันอื่นก็ได้ น้ำมันงานั้นได้มาจากการหีบ (อัดด้วยแรง) เมลิตงาที่คั่วแล้ว จะได้น้ำมันที่มีกลิ่นหอมอ่อน นิยมใช้ในการปรุงอาหาร มีตำนานเล่าว่าเมลิตงามาจากหยดเหงื่อของพระวิษณุ²⁹³

10) **เนยใส** (ฆฤต, สรฺปิส) ในที่นี้มีสองศัพท์ “ฆฤต” นับเป็นกลืนที่ดี ให้ความเป็นมงคล (คช. 12.2) อีกศัพท์หนึ่งคือ “สรฺปิส” เป็นกลืนข้างที่พราหมณ์สัตตวะ (คช. 14.12) อนันตฤชณภฏฐการกะอธิบายคำว่า “สรฺปิส” ด้วยคำว่า “ฆฤต”²⁹⁴ ส่วนคำว่า ฆฤต นั้นไม่ได้อธิบายด้วยศัพท์อื่น ทั้งสองคำนี้จึงถือว่ามีความหมายเหมือนกัน

²⁸⁹Monier-Williams, Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*, 558.

²⁹⁰ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554*, 878..

²⁹¹Siddharth Yeshwant Wakankar, and V.B. Mhaikar, ed., *Maharṣi Pālākāpya's Gajāśāstram*, 425.

²⁹²Ibid., 415.

²⁹³Monier-Williams, Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*, 448.

²⁹⁴Siddharth Yeshwant Wakankar, and V.B. Mhaikar, ed., *Maharṣi Pālākāpya's Gajāśāstram*, 415.

11) มูตร (มูตร) หรือปัสสาวะของสัตว์โดยทั่วไปมีกลิ่นไม่พึงประสงค์ คัมภีร์คชศาสตร์กล่าวว่าข้างจำพวกกรากษสสัตตวะ (คช. 14.31) มีกลิ่น “กาหวานรชโรษฏรพิทาลมูตร วิญูปูติคนธม” ความว่า “มีกลิ่นเหมือนปัสสาวะของสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ คือ กา (กา) ลิง (วานร) ลา (ขร) อูฐ (โอชฏร) และแมว (พิฆาล) ซึ่งล้วนเป็นสัตว์ที่มีปัสสาวะกลิ่นรุนแรง ที่น่าจะรู้จักกันดีก็คือกลิ่นปัสสาวะแมวซึ่งเป็นสัตว์เลี้ยงในบ้าน ส่วนปัสสาวะของอูฐนั้นมีกลิ่นฉุนรุนแรง นิยมเรียกดมผสมแอมโมเนียว่า “เหยี่ยวอูฐ”²⁹⁵ อนันตฤคณภฏฏารกะอธิบายว่า “กาหวานรชโรษฏรพิทาลานำมูตรคนธ”²⁹⁶ ชัดเจนว่าเป็นกลิ่นปัสสาวะของสัตว์ทั้งหลายนั้น ไม่ได้หมายถึงกลิ่นของสัตว์เหล่านั้น อย่างไรก็ตามข้อความอธิบายสรุปเป็นภาษาอังกฤษกล่าวว่า “they have the bad smell of cat, crow, monkey and donkey and the smell of their dungs.”²⁹⁷ นั่นคือ ข้างเหล่านี้มีกลิ่นเหม็นเหมือนแมว กา ลิง ลา รวมทั้งกลิ่นของปัสสาวะของสัตว์เหล่านี้ด้วย”

12) สุรา (สุรา) (คช. 12.6) คัมภีร์คชศาสตร์จัดว่าข้างที่มีกลิ่นสุรา เป็นกลิ่นคนธรรพ์ เช่นเดียวกับกลิ่นปลา นอกจากนี้ยังจัดอยู่ในกลุ่มสรรพสัตตวะ เช่นเดียวกับกลิ่นตะไคร่น้ำ ใบพลู โคลน และเนือดิบ (คช. 14.28) อีกด้วย

13) หรतालกลีบทอง (หริताल) เป็นแร่ชนิดหนึ่ง เรียกว่าออร์พิเมนต์ (orpiment) ประกอบด้วยสารหนูและกำมะถัน (สูตรเคมี As_2S_3) ให้สารสีเหลือง ใช้เขียนลายรดน้ำ สมุดไทย²⁹⁸ ในคัมภีร์คชศาสตร์กล่าวถึงกลิ่นข้างจำพวกกษัตริยสัตตวะ (คช. 14.15)

14) หรतालแดง (มณะศิลา) หรือกำมะถันแดง เป็นแร่ชนิดหนึ่ง เรียกว่า รีอัลการ์ (realgar) ประกอบด้วยสารหนูและกำมะถัน (สูตรเคมี As_4S_4) ใช้ทำพลุดอกไม้ไฟ และสารกำจัดหนู²⁹⁹ เป็นกลิ่นข้างจำพวกกษัตริยสัตตวะ (คช. 14.15) คำว่า “มณะศิลา” มาจากศัพท์ มนส หมายถึงใจ และ ศิลา หมายถึงหิน³⁰⁰ โดยทั่วไปหรतालกลีบทองและหรतालแดงมักพบอยู่ด้วยกันในธรรมชาติจึง

²⁹⁵ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมศัพท์ธรณีวิทยา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน*, (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2544), 962.

²⁹⁶Siddharth Yeshwant Wakankar, and V.B. Mhaikar, ed., *Maharṣi Pālākāpya's Gajāśāstram*, 429.

²⁹⁷Ibid., 430.

²⁹⁸ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมศัพท์ธรณีวิทยา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน*, 227.

²⁹⁹เรื่องเดียวกัน, 250.

³⁰⁰Monier-Williams, Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*, 783.

นิยมเรียกชื่อคู่กัน³⁰¹ ในคัมภีร์อาถรรพเวทและคัมภีร์ปุราณะกล่าวไว้ว่าเป็นยาใช้ภายนอกและภายใน
³⁰² แร่ชนิดนี้โดยปกติไม่มีกลิ่น ในที่นี้อาจหมายถึงกลิ่นคล้ายกำมะถันก็ได้

สรุป

เนื้อหาของกลิ่นข้างปรากฏในคัมภีร์คชศาสตร์ ปรากฏอยู่ในประภคณที่ 6, 12, และ 14 เป็นหลักการพรรณนาลักษณะของข้าง (คชลักษณะ) ในคัมภีร์คชศาสตร์ของपालกาปิยะ ได้กล่าวถึงกลิ่นของข้างอย่างหลากหลาย โดยมีเกณฑ์จำแนกกว้าง ๆ 3 ประเภท คือ 1) กลิ่นตามลักษณะที่เป็นมงคล มี 2 ประเภท คือกลิ่นเป็นมงคลและกลิ่นไม่เป็นมงคล 2) กลิ่นตามสัตตคุณ มี 6 ประเภท คือ เทวสัตตวะ มานุษยสัตตวะ (มานุษยสัตตวะยังแบ่งเป็น 4 ประเภทย่อย) คนธรรพสัตตวะ ปิตาจสัตตวะ สรรพสัตตวะ และรากษสสัตตวะ และ 3) กลิ่นตามแหล่งกำเนิดข้าง มี 3 ประเภท คือ ข้างที่เกิดในถิ่นเสาราชฎระ เป็นต้น ข้างที่เกิดในเสาวีระ เป็นต้น และข้างที่เกิดในถิ่นมัตสยะ เป็นต้น เมื่อพิจารณาจากการจัดกลุ่มของกลิ่นข้าง พบว่ามีกลิ่นถึง 16 กลุ่มด้วยกัน นอกจากนี้ยังมีการแยกกลิ่นของข้างที่มีมงคลและไม่มงคล หากนับรวมจะได้ทั้งสิ้น 18 กลุ่ม

ในคัมภีร์คชศาสตร์ พบการใช้ขุ่ปมาณจำนวน 42 ชนิด เพื่อพรรณนากลิ่นของข้าง สิ่งที่น่ามาใช้เปรียบเหล่านั้นเป็นสิ่งที่คุ้นเคยกันดีในท้องถิ่นและยุคสมัยนั้น

เมื่อวิเคราะห์กลิ่นจากการจำแนกกลุ่มของข้าง พบว่ามีการระบุกลิ่นข้างตามกลิ่นของสัตว์ 6 ชนิด (มีศัพท์เรียก 6 คำ) พืช 22 ชนิด (มีศัพท์เรียก 27 คำ) และกลิ่นจากวัตถุ 14 ชนิด (มีคำเรียก 15 คำ) รวมทั้งสิ้น 42 ชนิด โดยมีศัพท์เรียก 48 คำ

ข้อที่น่าสังเกตคือ กลิ่นข้างในแต่ละกลุ่ม มีกลิ่นใช้เปรียบเทียบมากกว่า 1 ชนิด แต่ก็ยังเป็นกลิ่นที่คล้ายคลึงกัน เช่น กลิ่นข้างที่มีพราหมณสัตตวะ มีกลิ่นคล้ายน้ำผึ้ง ข้าวมธุปายาส (ข้าวหุงด้วยน้ำมัน) เนยใส และดอกมะม่วง กลิ่นเหล่านี้จัดอยู่ในจำพวกกลิ่นหอมหวานคล้ายกัน บางกลุ่มระบุกลิ่นที่ใช้เปรียบชนิดเดียว เช่น ข้างสุทรสัตตวะมีกลิ่นปูเท่านั้น

กลิ่นบางกลิ่นใช้เปรียบไว้มากกว่า 1 กลุ่ม เช่น กลิ่นไม้จันทน์ (จันทน์) เป็นกลิ่นของข้างที่มีสัตตคุณทั้งในกลุ่มเทวสัตตวะ กษัตริยสัตตวะ และคนธรรพสัตตวะ หรือกลิ่นบัวก็ปรากฏในหลายกลุ่ม ทั้งข้างที่มีเทวสัตตวะ มานุษยสัตตวะ และคนธรรพสัตตวะ นั้นหมายความว่า

³⁰¹Jie Liu and others, *Mineral arsenicals in traditional medicines: Orpiment, realgar, and arsenolite*, Journal of Pharmacology and Experimental Therapeutics, Vol. 326, Issue 2, (1 Aug, 2008) : 363.

³⁰²Bandeppa Sangolgi and others, *Concept of Manashila Drug – A Review*, International Journal of Development Research Vol. 07, Issue, 07, (July, 2017) : 13585.

การพรรณนากลิ่นของข้างในแต่ละกลุ่มน่าจะพิจารณาเป็นกลุ่มก่อนกัน ไม่ใช่แยกกัน กลิ่นในแต่ละกลุ่มจึงมีทิศทางเดียวกัน และยกมาเพื่อให้มีตัวอย่างของกลิ่นมากขึ้น

วิธีการพรรณนากลิ่นในคัมภีร์คหศาสตร์นั้น ผู้ประพันธ์ใช้วิธีการเปรียบเทียบ ที่เรียกว่า อุปมา โดยมีอุปมาของกลิ่นได้แก่ พืช (เช่น รากหญ้า ดอกไม้) สัตว์ (เช่น กา ปลา ปู คนกินสุนัข ศพ เนื้อดิบ) วัตถุสิ่งของ (เช่น เนยใส สุรา โคลน) มีกลิ่นที่แปลกอยู่บ้าง คือกลิ่นก้อนนัว และกลิ่นกระเพาะปัสสาวะ อุปมาของกลิ่นเหล่านี้คงปรากฏและเป็นที่ยึดกันอย่างแพร่หลายเป็นอย่างดีในอินเดียและบริเวณใกล้เคียงในสมัยนั้น.

4.2 การวิเคราะห์ด้านการใช้ภาษา

4.2.1 การใช้ฉันทลักษณ์ในคัมภีร์คหศาสตร์

การใช้ร้อยกรองในวรรณกรรมสันสกฤตนั้นพบได้ทั่วไป ไม่จำกัดชนิดของเนื้อหา ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น บทร้อยกรองในภาษาสันสกฤต เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ฉันท (ฉันท) มีด้วยกันหลายชนิด หลากหลายรูปแบบ อาจแบ่งได้กว่า 600 ชนิด³⁰³

ตำราว่าด้วยคำประพันธ์ภาษาสันสกฤต เรียกว่า ฉันทศาสตร์ (ฉันทศาสตร์) ก็มีด้วยกันหลายเล่ม ซึ่งมักประพันธ์ในรูปแบบของร้อยกรอง ตำราฉันทศาสตร์ภาษาสันสกฤตที่สำคัญ มีดังนี้

(1) **ฉันทศาสตร์ของปิงคละ** (ปิงคละ) นับเป็นตำราฉันทที่เก่าแก่ที่สุด³⁰⁴ กล่าวถึงคำประพันธ์ในภาษาสันสกฤตสมัยแบบแผนเป็นส่วนใหญ่ มีบ้างที่กล่าวถึงคำประพันธ์ในพระเวท ตำราฉันทศาสตร์ของปิงคละแบ่งเนื้อหาออกเป็น 8 อธิบายะ (บท) มีลักษณะการอธิบายแบบสูตร โดยใช้คำสั้น กระชับ ยุคสมัยของปิงคละนั้นไม่ปรากฏแน่ชัด แต่น่าจะเก่าแก่กว่าตำรานาฏยศาสตร์ของภรตมุนี เพราะภรตได้อ้างถึงผลงานของปิงคละเอาไว้ในผลงานของตน

(2) **ฉันทศาสตร์ของชัยเทพ** (ชัยเทพ) ผลงานสำคัญที่นักเขียนจำนวนมากในคริสต์ศตวรรษที่ 10 อ้างถึง ยุคสมัยของชัยเทพผู้นี้ น่าจะอยู่ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 5 – 9 ตำราฉันทศาสตร์ของชัยเทพเสนอวิธีการนิยมชนิดของฉันทเอาไว้ เรียกว่า ลกษยลกษมณสยูกต ช่วยให้จำลักษณะของฉันทได้ง่าย โดยใช้เครื่องหมายเส้นโค้ง (วฤต) แทนพยางค์เสียงหนัก (คุรุ) และใช้เครื่องหมายเส้นตรง (อวฤต) แทนพยางค์เสียงเบา (ลฆ) ซึ่งตรงข้ามกับสัญลักษณ์ในฉันทลักษณ์ของกรีก ที่ใช้เครื่องหมายเส้นโค้งแทนเสียงเบา และเส้นตรงแทนเสียงหนัก)

³⁰³Les Morgan, *Croaking Frogs: A Guide to Sanskrit Metrics and Figures of Speech*, (Mahodara Press, 2011), 33

³⁰⁴Vaman Shivam Apte, *The Student's English-Sanskrit Dictionary*, 3rd revised and enlarged ed. (1920); reprint, Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd., 2001), 1035.

(3) **วฤตตะรัตนากร** (วฤตตรตนากร) ของเกทาร ภัฏฐะ (เกทาร ภาฏฐ) มีการนิยามฉันทชนิดต่างๆ และมีการยกตัวอย่างด้วย ตำราเล่มนี้แบ่งเนื้อหาออกเป็น 6 บท มีการอธิบายแบบสูตร คือใช้คำสั้นๆ กล่าวถึงฉันทจำนวน 136 ชนิด วฤตตะรัตนากรแต่งขึ้นก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 15 มีนักเขียนกล่าวอ้างถึงเป็นจำนวนมาก

(4) **ฉันทโหมฏฐี** (ฉันทโหมณชรี) ของคองคาทาส (คองคาทาส) เป็นตำราฉันทอีกเล่มหนึ่ง มีการอ้างอิงผลงานในสมัยก่อนหน้า เนื้อหากกล่าวถึงฉันทที่พบทั่วไป และยังคงกล่าวถึงฉันทกลุ่มสมวฤตต, อรรถสมวฤตต, วิชมวฤตต และมาตราวฤตต ตำราเล่มนี้ยังกล่าวถึงร้อยแก้ว ทั้งยังออกชื่อชัยเทพ ผู้มีชื่อเสียงในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 12 ด้วย

(5) **ศรุตโพธิ** เป็นตำราสั้น ๆ ว่าด้วยคณะฉันท กล่าวถึงฉันทต่างๆ เพียง 39 ชนิด ไม่ปรากฏชัดเจนว่าผู้ใดแต่งตำราเล่มนี้ มีผู้เสนอว่าอาจจะเป็น กาลิทาส, อชิตเสน, วรจุจิ หรือคนอื่นๆ³⁰⁵

4.2.2 ฉันทในภาษาสันสกฤต

หน่วยในการเรียกคำประพันธ์เรียกว่า บท (ปท) แต่ละบทมีด้วยกัน 4 บาท (ปาท) แต่ละบาทจะมีข้อกำหนดหรือข้อบังคับให้มีจำนวนพยางค์ (อักษร) หรือมาตรา (มาตรา) แตกต่างกันไป

หน่วยที่เล็กที่สุดของฉันทลักษณะ คือ พยางค์ โดยแบ่งพยางค์ออกเป็น 2 ชนิด ได้แก่ พยางค์เสียงหนัก หรือครุ (ภาษาบาลีเรียก ครุ) และพยางค์เสียงเบา หรือลหุ (ภาษาบาลีเรียก ลหุ)³⁰⁶ โดยมีหลักคร่าวๆ ดังนี้³⁰⁷

สระเสียงสั้น (อะ อิ อุ ฤ ฌ) นับเป็นเสียงลหุ ยกเว้นแต่จะมีพยัญชนะมาทำให้เสียงยาวขึ้น

สระเสียงยาว (อา อี อุ ฤ) รวมทั้งสระประสม (เอ โอ ไอ เอา) นับเป็นเสียงครุ

สระเสียงสั้น เมื่อตามหลังด้วยอนุสวาระ วิสรรคะ พยัญชนะสังโยค หรือพยัญชนะตัวเดียวในตำแหน่งท้ายบาท นับเป็นเสียงครุ เช่น ค นับเป็นลหุ แต่ ค์ หรือ คะ นับเป็นครุ หากปรากฏในคำว่า คทย “ค” ก็นับเป็นครุ เพราะตามด้วยพยัญชนะสังโยค

พยางค์สุดท้ายของบาท จะนับเป็นครุหรือลหุ ก็ได้

³⁰⁵Les Morgan, *Croaking Frogs: A Guide to Sanskrit Metrics and Figures of Speech*, 36.

³⁰⁶Charles Philip Brown, *Sanskrit Prosody and Numeral Symbols Explained*, (London: Trubner & Co., 1869), 1-3.

³⁰⁷Les Morgan, *Croaking Frogs: A Guide to Sanskrit Metrics and Figures of Speech*, 38.

ฉันทในภาษาสันสกฤตแบ่งได้หลายประเภท แต่เพื่อความสะดวกและเพื่อให้สอดคล้องกับเนื้อหาของฉันทที่จะกล่าวถึง ขอใช้เกณฑ์การแบ่งฉันทเป็น 2 ประเภทใหญ่ คือ มาตรการวฤตตะ และวรรณวฤตตะ

1) **วรรณวฤตตะ** (วรรณวฤต) เป็นฉันทที่กำหนดจำนวนพยางค์เป็นหลัก ไม่ว่าจะพยางค์นั้นจะเป็นเสียงหนักหรือเบาก็ตาม โดยมีการกำหนดคณะฉันทเพื่อสะดวกในการนับระบุพยางค์เป็นคณะละ 3 พยางค์ เรียกว่า วารณิกคณะ (วารณิกคน) มีทั้งหมด 8 คณะ ดังนี้

คณะหนึ่งมี 3 พยางค์ ใช้สัญลักษณ์ U แทน ลฆุ และ - แทน คุรุ ดังนี้

น คณะ	U U U	ม คณะ	- - -
ช คณะ	U - U	ร คณะ	- U -
ภ คณะ	- U U	ส คณะ	U U -
ย คณะ	U - -	ต คณะ	- - U

2) **มาตรการวฤตตะ** หรือมาตราฉันท เป็นฉันทที่กำหนดจำนวนมาตราเป็นหลัก กำหนดนับพยางค์ลฆุเป็น 1 มาตรา พยางค์คุรุเป็น 2 มาตรา คณะหนึ่งมี 4 มาตรา จำแนกได้ทั้งสิ้น 5 คณะ แต่ไม่มีชื่อเรียกคณะ โดยแจกแจงคณะได้ดังนี้

- - -	$2 + 2 = 4$ มาตรา
- U U	$2 + 1 + 1 = 4$ มาตรา
U - U	$1 + 2 + 1 = 4$ มาตรา
U U -	$1 + 1 + 2 = 4$ มาตรา
U U U U	$1 + 1 + 1 + 1 = 4$ มาตรา

4.2.3 คำประพันธ์ในคัมภีร์คหศาสตร์

ดังกล่าวมาแล้วว่า เนื้อหาของคัมภีร์คหศาสตร์นั้นประพันธ์ด้วยร้อยกรองเป็นหลัก และมีเนื้อหามากถึง 19 ประการ จึงมีการใช้ฉันทที่หลากหลาย โดยมีรายละเอียดเรียงตามประการดังต่อไปนี้

ประการที่ 1 ประพันธ์ด้วยอนุชฎฉันทล้วนจำนวน 104 บท

ประการที่ 2 ประพันธ์ด้วยอนุชฎฉันทจำนวน 64 บทและศารทูลวิกิริฉันทฉันท

อีก 1 บท

ประกรณที่ 3 ประพันธ์ด้วยอนุชฎกฉันทจำนวน 36 บท และวสันตติลกาฉันท
อีก 1 บท

ประกรณที่ 4 ประพันธ์ด้วยอนุชฎกฉันทจำนวน 22 บท สรรค์ธราฉันท 4 บท วสันตติล
กาฉันท 1 บท และศารทูลวิกรีฑิตฉันทอีก 1 บท

ประกรณที่ 5 ประพันธ์ด้วยอนุชฎกฉันทจำนวน 62 บท ศารทูลวิกรีฑิตฉันทจำนวน 6
บท อินทรวัชราฉันทจำนวน 5 บท อุเปนทรวัชราฉันท 1 บท อุปชาติฉันท 6 บท มันทากรานดาฉันท
1 บท วสันตติลกาฉันท 3 บท มาลินีฉันท 3 บท คีติฉันท 1บท ประกรณนี้มีการใช้ฉันทหลากหลายถึง
8 ชนิด เนื่องจากมีการแบ่งหัวข้อจำนวนมาก ผู้ประพันธ์จึงมักใช้ฉันทชนิดใหม่เมื่อขึ้นหัวข้อใหม่

ประกรณที่ 6 ประพันธ์ด้วยอนุชฎกฉันทจำนวน 5 บท อุปชาติฉันท 2 บท สวาดตา
ฉันท 3 บท และวสันตติลกาฉันท 5 บท

ประกรณที่ 7 ประพันธ์ด้วยอนุชฎกฉันทล้วน จำนวน 19 บท

ประกรณที่ 8 ประพันธ์ด้วยอนุชฎกฉันท จำนวน 66 บท อุปชาติฉันท จำนวน 5 บท
อินทรวัชราฉันท จำนวน 1 บท อารยาฉันท จำนวน 3 บท

ประกรณที่ 9 ประพันธ์ด้วยอนุชฎกฉันทล้วน จำนวน 29 บท

ประกรณที่ 10 ประพันธ์ด้วยอนุชฎกฉันท จำนวน 7 บท โดยมีศารทูลวิกรีฑิตฉันท
แทรกอยู่ 1 บท (คช.10.4, 10.6)

ประกรณที่ 11 ประพันธ์ด้วยอนุชฎกฉันทล้วน จำนวน 4 บท

ประกรณที่ 12 ประพันธ์ด้วยอนุชฎกฉันทล้วน จำนวน 8 บท

ประกรณที่ 13 ประพันธ์ด้วยอนุชฎกฉันทล้วน จำนวน 14 บท

ประกรณที่ 14 ประพันธ์ด้วยอนุชฎกฉันท จำนวน 24 บท วสันตติลกาฉันท จำนวน 7
บท อินทรวัชราฉันท จำนวน 2 บท รโถธตาฉันท จำนวน 1 บท อารยาฉันท จำนวน 1 บท คีติฉันท
จำนวน 1 บท และอุทคีติฉันท จำนวน 1 บท

ประกรณที่ 15 ประพันธ์ด้วยอนุชฎกฉันท จำนวน 5 บท และปิดท้ายด้วยสรรค์ธรา
ฉันทอีก จำนวน 1 บท

ประกรณที่ 16 ประพันธ์ด้วยอนุชฎกฉันทล้วน จำนวน 16 บท

ประกรณที่ 17 ประพันธ์ด้วยอนุชฎกฉันทล้วน จำนวน 6 บท

ประกรณที่ 18 ประพันธ์ด้วยอนุชฎกฉันท จำนวน 14 บท และมีอินทรวัชราฉันท (คช.
18.4) แทรกอีก 1 บท

ประกรณที่ 19 ประพันธ์ด้วยอนุชฎกฉันทล้วน 3 บท

ฉันทที่ใช้ประพันธ์เนื้อหาคัมภีร์คหศาสตร์มีด้วยกัน 13 ชนิด ได้แก่ อนุชฎฉันท อินท
 วัชราฉันท วสันตติลกาฉันท ศารทูลวิกิริจิตฉันท สรัศราฉันท อุปชาติฉันท อารยาฉันท มาลินีฉันท
 อุเพนทรวัชราฉันท มันทากรานตาฉันท รโถทตราฉันท คีติฉันท และอุทคีติฉันท โดยมีรายละเอียด
 ตามลำดับจำนวนพยางค์ จากน้อยไปหามาก ดังต่อไปนี้

1. อนุชฎ (อนุชฎ) หรือ โศลก (โศลก) เป็นฉันท 8 พยางค์ นิยมใช้แพร่หลาย
 กำหนดฉันทลักษณ์ไว้กว้าง ๆ จึงมีการประพันธ์ไว้หลายแบบ บางแบบก็นิยมใช้แพร่หลาย บางแบบ
 นิยมใช้น้อย มีด้วยกันหลายแบบ โดยมีนิยามดังนี้

โศลล ษษฐุ คुरु เซญย สรวตร ลขุ ปญจม ฯ

ทวิจตุปะปาทยะ หรสวิ สप्तมึ ทิรุขมนยโยะ³⁰⁸ ฯ

กล่าวคือ ในโศลก (อนุชฎ) นั้น พยางค์ที่ 6 พึงเป็นคุรุ พยางค์ที่ 5 เป็นลขุ เสมอ ส่วนพยางค์
 ที่ 7 เป็นลขุในบาทที่สองและที่สี่ เป็นคุรุในที่อื่นๆ (บาทที่ 1 และบาทที่ 3) สำหรับพยางค์ที่ 1 – 4 นั้น
 ไม่กำหนด เป็นคุรุหรือลขุก็ได้ โปรดสังเกตว่า พยางค์ที่ 5, 6 และ 7 เท่านั้นที่กำหนดคุรุและลขุ ที่ (
     หมายถึง คุรุ หรือลขุ ก็ได้) เขียนเป็นผังฉันทลักษณ์ได้ดังนี้

                         - -
                         -           |
                         - -
                         -           ||

อนุชฎนิยมเขียนต่อกันเป็นสองบรรทัด คือบาทที่หนึ่งเรียงต่อกับบาทที่สอง และ
 บาทที่สามเรียงต่อกับบาทที่สี่ ตัวอย่างอนุชฎในคัมภีร์คหศาสตร์ มีลักษณะดังต่อไปนี้

อคานามธิปะ ศุเรษฐะ ศรีมานินุหุสมทยุติะ ฯ

เยเนยฺ ปถลิวี สรวา สไตลวนกานนา ฯ คช.1.1

จตุสะครปรยุนตา ฤกุตาสีนมิตรเตชสา ฯ

ทาเนน จนุหุสทฤโส ทิปติมานุ ทิวยเตชสา ฯ คช.1.2

³⁰⁸ Les Morgan, *Croaking Frogs: A Guide to Sanskrit Metrics and Figures of Speech*, 77.

(ยังมีพระราชทานแห่งอังคะทั้งหลาย ผู้ประเสริฐ มีเกียรติยศเลื่องลือ มีรัศมีตั้งพระอินทร์ ทรงครองแผ่นดินทั้งปวงนี้ รวมทั้งปาน้อยใหญ่และขุนเขา แผลไปจรดแม่น้ำทั้งสี่ สมบูรณ์ด้วยมิตรสหาย พร้อมด้วยทาน สว่างไสวดุจดวงจันทร์อันมีอำนาจทิพย์)

อนุชฎเป็นฉันทที่พบมากที่สุดในคัมภีร์คหศาสตร์ โดยมีจำนวนทั้งสิ้น 508 บท ปรากฏอยู่ในประภคณ์ต่างๆ ทุกประภคณ์ ประภคณ์ที่มีความยาวไม่มากมักจะใช้อนุชฎล้วน

2. อินทรวชรา (อินทรวชรา) เป็นฉันทชนิด ตรีษตุก (ตรีษตุก) หรือฉันท 11 พยางค์ กล่าวคือ บทหนึ่งมี 4 บาท แต่ละบาทมีจำนวน 11 พยางค์เท่ากัน คณะฉันทประกอบด้วย ตตชคค มี จังหะหยุดหลังพยางค์ที่ 5 และ 11 มีนิยามดังนี้ “สุยาทินทรวชรา ยทิ เตอา ชเคา คะ”³⁰⁹ คณะ ต (- - U) ต (- - U) ช (U - U) ค ค (- -)

ฉันทลักษณะของอินทรวชราฉันทหนึ่งบท เป็นดังนี้

- - U - - / U U - U - - /
 - - U - - / U U - U - - / |
 - - U - - / U U - U - - /
 - - U - - / U U - U - - / ||

ฉันทชนิดนี้มีการใช้ในคัมภีร์คหศาสตร์มากเป็นอันดับ 2 คือจำนวน 27 บท ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ปิโจนตะ สปัตกไรศจ ทิระมะ

หยาชฎา จ หนตะา ปริณาหยุดตะา ฯ

เอตทวิวุฤทธยา มฤคมนทภทราละ

สกีร์ณนาโค'นียตปรมาณะ ฯ คช.18.4

(ข้างภัทระ) สูง 5 ทัสตะ ยาว 7 อรัตนิ และความยาวรอบตัว 8 อรัตนิ. ข้างมฤคข้างมันทะ และข้างภัทระเตบโตเช่นนั้น ข้างสังกีร์ณะไม่ได้ระบุขนาดไว้

³⁰⁹ Les Morgan, *Croaking Frogs: A Guide to Sanskrit Metrics and Figures of Speech*, 94.

3. **อุเปนทรวัชรา** (อุเปนทรวชรา) เป็นฉันท์ในกลุ่มตรีชฎาเช่นเดียวกับอินทรวัชรา ฉันท์ ชื่อฉันท์ที่มีความหมายว่า เป็นรองจากอินทรวัชรา มีจำนวนคำ 11 พยางค์ต่อบาท มีลักษณะ คล้ายกับอินทรวัชราฉันท์ ต่างกันเพียงพยางค์แรกของแต่ละบาทเป็นคุรุ (แทนที่จะเป็นลฆ)

อุเปนทรวัชราฉันท์มีนิยามซึ่งเป็นแบบฉันท์ลักษณะนี้ไปด้วย ดังนี้ “อุเปนทรวชรา ชตชาสโต โคา ฯ”³¹⁰ หมายความว่าคณะฉันท์ประกอบด้วย ช (U — U) ต (— — U) ช (U — U) ตามด้วย คุรุ 2 พยางค์ โดยมีจังหวัดหยุดหลังพยางค์ที่ 5 และ 11

ฉันท์หนึ่งบทที่สมบูรณ์ เป็นดังนี้

U - U - - / U U - U - - /
 U - U - - / U U - U - - / |
 U - U - - / U U - U - - /
 U - U - - / U U - U - - / ||

ตัวอย่าง อุเปนทรวัชราฉันท์ในคัมภีร์คชศาสตร์ มีลักษณะดังต่อไปนี้

กจาวิลำโค'ปี วิวรรณกายะ

กฤจจรวรโณ มฤตวิษณมุสม ฯ

อทนตวฤทธีรชลปุรณเนตระ

นาโค'ษฎฐี ปราปย ทศำ น รมะยะ ฯ คช.5.60

(ข้างเมื่ออายุได้ 80 ปี มีน้ำตาอยู่เต็มดวงตา โคนงาเริ่มผุ ฟันไม่แข็งแรง ลำตัวมี ผิวพรรณไม่ดี ร่างกายมีขนไม่สวยงามดังเดิม)

อุเปนทรวัชราฉันท์ในคัมภีร์คชศาสตร์มีการใช้ในประภรณ์ที่ 5 เพียง 2 บท เท่านั้น

4. **อุปชาติ** หรือ **อาชยานกี** (อาชยานกี) (ตรีชฎาฉันท์แบบหนึ่ง) เป็นฉันท์ 11 พยางค์ เป็นการผสมระหว่างอินทรวัชราและอุเปนทรวัชรา กล่าวคือ บทหนึ่งมี 4 บาท แต่ละบาทมีจำนวน 11

³¹⁰ Les Morgan, *Croaking Frogs: A Guide to Sanskrit Metrics and Figures of Speech*, 97.

พยางค์เท่ากัน คณะฉันท์ประกอบด้วย ตตชคค (อินทรวัชรา) และชตชคค (อุเปนทรวัชรา) โดยมี จังหวะหยุดหลังพยางค์ที่ 5 และพยางค์ที่ 11 จะเริ่มด้วยอินทรวัชราฉันท์ หรืออุเปนทรวัชราฉันท์ก็ได้ แยกสลับกัน หรือลำดับเป็นคู่ๆ ใดๆก็ได้ แต่ต้องมีอย่างน้อย 2 บาทที่แตกต่างกัน จากจำนวน 4 บาทต่อหนึ่งบท จึงอาจมีฉันท์ลักษณะของอุปชาติฉันท์ที่แตกต่างกันได้ถึง 14 แบบ ตัวอย่างต่อไปนี้ ขึ้นต้นด้วยอุเปนทรวัชราฉันท์ สลับกับอินทรวัชราฉันท์

U	-	U	-	-	/	U	U	-	U	-	-	/	อุเปนทรวัชรา
-	-	U	-	-	/	U	U	-	U	-	-	/	อินทรวัชรา
U	-	U	-	-	/	U	U	-	U	-	-	/	อุเปนทรวัชรา
-	-	U	-	-	/	U	U	-	U	-	-	/	อินทรวัชรา

ตัวอย่าง อุปชาติฉันท์ในคัมภีร์คชศาสตร์ มีลักษณะดังต่อไปนี้

ปูลินทพิคาลสมนทพูน

เนपालกาวนตีวิทรรฆาตาอะ ฯ

เศณนำกวุตตานนกายเนตฺราระ

ศุราระ กโฝทริกตสุศานตีวิทิตาอะ ฯท คช.6.3

(ข้างที่เกิดในปูลินททะ เบงกอล สุมันทะ พูนะ เนपालกะ อวันตี วิทรรณะ มินัยน์ตา ลำตัว หน้า หู โคน และมีจุดสีแดง แข็งแรง มีความสงบมาก, มีกษะมาก)

ฉันท์ที่ยกมานี้ เริ่มด้วยอุเปนทรวัชรา 1 บาท ตามด้วยอินทรวัชรา 3 บาท

อุปชาติฉันท์ปรากฏในคัมภีร์คชศาสตร์ 3 ประการณ มีจำนวนทั้งสิ้น 11 บท พบมากที่สุดในการณ์ที่ 5 จำนวน 6 บท

5. สวาคตาฉันท์ (สวาคตา) เป็นฉันท์ 11 พยางค์ จัดอยู่ในกลุ่มตรีษฎฐก เช่นเดียวกับอินทรวัชราฉันท์ มีนิยามอันเป็นตัวอย่างฉันท์ด้วย ดังนี้ “สวาคเตติ รนภาทศุรุยคุมนม”³¹¹ หมายความว่า คณะฉันท์ประกอบด้วย คณะ ร (- U -) น (UUU) ภา (- UU) และศุรุ 2 พยางค์ สวาคตาฉันท์หนึ่งบทที่สมบูรณ์ เป็นดังนี้

³¹¹ Les Morgan, *Croaking Frogs: A Guide to Sanskrit Metrics and Figures of Speech*, 111.

- U - U U U - U U - -
 - U - U U U - U U - - |
 - U - U U U - U U - -
 - U - U U U - U U - - ||

ตัวอย่างสวาคตาฉันท์จากคัมภีร์คชศาสตร์ มีลักษณะดังต่อไปนี้

มตสยพรวรตรีครตมาลา-

ศมนตชาะ ปวนภษตามสาะ ฯ

ปีตโลจนนขำกปุษกราระ

ศเวตวามนรทานตเมหนาะ ฯ คช.6.5

([ข้าง]ที่เกิดในมตสยะ, พรวรพระ, ตรีครตตะ, มาลวะ, และอัคมันตะ ไม่รู้จัก
 อาหารสะอาด มีจุดที่งวงและเล็บ ตาสีเหลือง องคชาติ ปลายงา เล็ก ขาว)

ในคัมภีร์คชศาสตร์พบการใช้สวาคตาฉันท์จำนวน 3 บท อยู่ในประภรณ์ที่ 6 เพียงแห่งเดียว เป็นที่น่าสังเกตว่าในคชศาสตร์ 6.5 ผู้ประพันธ์ใช้ “พรวรตรี” ในตำแหน่งของ น คณะ (U U U) นั้นตามข้อกำหนดของฉันท์ ควรนับเป็น ช คณะ (U - U) แต่หากสะกด พรวรตุ ก็ นับเป็น น คณะได้ ทั้งนี้จะเกี่ยวข้องกับความนิยมในการสะกดในท้องถิ่น

6. รโถษตาฉันท์ (รโถษตา) มีความหมายว่า ความทะนงในรณ(ของตน) เป็นฉันท์ 11 พยางค์ มีนิยามและตัวอย่างฉันท์คือ “รานนราวิระ รโถษตา ลเคา”³¹² ฯ กล่าวคือ บทหนึ่งมี 4 บาท บาทละ 11 คำเท่ากัน ประกอบด้วยคณะ ร (- U -) น (U U U) ร (- U -) และลชฺ คุรุ มี ยติหลังพยางค์ที่ 11 เขียนเป็นฉันทลักษณ์หนึ่งบท ได้ดังนี้

- U - U U U - / U - U - /
 - U - U U U - / U - U - / |
 - U - U U U - / U - U - /
 - U - U U U - / U - U - / ||

³¹² Chaturvedi, N. (Ed.), *Memory, Metaphor and Mysticism in Kalidasas Abhijñānaśūntalam*, (Anthem Press, 2020), 31

รโถงตาฉันทน์มิใช่กว้างขวางเช่นเดียวกับฉันทน์ 11 พยางค์ชนิดอื่นๆ เช่นในนิทานเรื่องทีโตนเทศ กวาระเรื่องทศกัณฐ์สำหรับในคัมภีร์คหศาสตร์พบเพียง 1 บท คือในประภคณที่ 14 (แต่ปรากฏไม่ครบบท) ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ศัษเมฆกลหัสทุนทุภ
 วยาขรสีหฤษสนนิภสวระะ ฯ
 ปุชิตาะ กริวรสย... ฯ 14.30

(เสียงทั้งหลายที่คล้ายเสียงสังข์ เสียงเมฆ (ฟ้าร้อง), เสียงกลหงส์ , เสียงกลอง, เสียงเสื่อ, เสียงสิงโต, เสียงหมี เป็นผู้ที่นำบูชา ...)

6. วสันตติลกาฉันทน์ (วสันตติลกา, อุทธรุฉนิ, หรือ สีโหนนตา) จัดเป็นฉันทน์ในกลุ่มศักรวี (ศกวี) เป็นฉันทน์ 14 พยางค์ บทหนึ่งมี 4 บาท แต่ละบาทมีจำนวนและลักษณะเสียงเหมือนกัน มีนิยามฉันทน์อันเป็นตัวอย่างฉันทน์ด้วย ดังนี้ “อุกตา วสันตติลกา ตภชา ชเคา คตะ” หมายความว่า ฉันทน์ประกอบด้วย ต (- - U) ภ (- UU) ช (U - U) ช (U - U) และครุ 2 พยางค์ ไม่มี จังหะหยุด ดังนี้

--U--UUU--UU--
 --U--UUU--UU--|
 --U--UUU--UU--
 --U--UUU--UU--||

ตัวอย่างวสันตติลกาฉันทน์จากคัมภีร์คหศาสตร์ มีลักษณะดังต่อไปนี้

พรหมา มฤโธปกรณจยติการณาจ
 นาคานุ ศศाप ฆนโกปนิวิษฏเจตาะ ฯ
 คาตรทวยตรีคากสนธิษุ มธยเทเศ
 มุขกสเถตี วิธิรทาต สดต คชสย ฯ คช.3.30

(พระพรหมผู้มีพระทัยดิ่งลงในความโกรธที่แน่นหนา ได้สาปช่างทั้งหลาย โดยทำให้ตำแหน่งฤกษ์อันตะของช่างซ่อนอยู่ข้างล่าง ตลอดเวลา ตรงกึ่งกลาง ในที่เป็นรอยต่อของข้อต่อที่อยู่บนเท้าทั้งสองของตัวช่าง เนื่องจากพวกมันบรรทุทุกุทธโธปกรณ์ที่หนัก)

วสันตติลกาฉันท์ ปรากฏในคัมภีร์คชศาสตร์ 16 บท ในประภรณ์ที่ 4 , 6, 7 และประภรณ์ 15 เฉพาะประภรณ์ที่ 15 นั้นมีการใช้วสันตติลกาฉันท์จำนวน 7 บท นับเป็นเกือบครึ่งหนึ่งของความยาวของประภรณ์นั้น

7. มาลินีฉันท์ (มาลินี) มีความหมายว่าพวงมาลัย เป็นฉันท์ 15 พยางค์ อยู่ในกลุ่มอดีตควรี (อดีตควรี) บทหนึ่งมี 4 บาท แต่ละบาทเหมือนกัน นิยามของฉันท์และตัวอย่างฉันท์มีดังนี้ “นนมยยุเตยฺ มาลินี โภคิโลโกะ” ³¹³ หมายความว่า มาลินีฉันท์ ประกอบคณะฉันท์คือ น (U U U) น (U U U) ม (---) ย (U - -) และย (U - -) มีจังหวะหยุดหลังพยางค์ที่ 7 และ 8 อนึ่งคำว่า โภคิ หมายถึงเลข 8 และโลกหมายถึงเลข 7 (คือหลังพยางค์ที่ 15) วสันตติลกาฉันท์ 1 บทที่สมบูรณ์ เป็นดังนี้

U U U U U U - / - - U - - U - - /
 U U U U U U - / - - U - - U - - / |
 U U U U U U - / - - U - - U - - /
 U U U U U U - / - - U - - U - - / ||

ตัวอย่างมาลินีฉันท์จากคัมภีร์คชศาสตร์ มีลักษณะดังต่อไปนี้

ฉนวนขตลสนธิปิโรธสนฐานจิกกา -

พลีกรปฤฤศีโร โทณฑชาติ สกณฺฑะ ฯ

สผุฏจรณชวาวสการวาน สปตวรชชะ

ศิคุริติ ถิโต'เสา สนิคฺธโททะ ปุษฺกราคฺระ ฯ คช.5.26

³¹³ Les Morgan, Croaking Frogs: A Guide to Sanskrit Metrics and Figures of Speech, 139.

(ข้างวัย 7 ปี เรียกกันว่า ศิสุ ที่ปลายวงแน่นอน มักจะมีการค้น เริ่มเคี้ยวด้วยฟัน มีความไว เท้ากว้าง ตระพองเชื่อมสนิทแน่น พื้นเล็บหนา ศีรษะใหญ่)

มาลินีฉันทโนคัมภีร์คชศาสตร์ปรากฏเพียง 3 บท ใช้ในประกรณ์ที่ 5 เพียงแห่งเดียวเท่านั้น

8. มันทากรานตาฉันท (มณฑากรานตา) มีความหมายว่า ก้าวไปอย่างเชื่องช้า เป็นฉันทโนในกลุ่มอตัยัชฎิ (อตัยัชฎิ) มี 17 พยางค์ บทหนึ่งมี 4 บาท แต่ละบาทมีจำนวนและลักษณะเสียงเหมือนกัน นิยามของมณฑากรานตาฉันท อันเป็นตัวอย่างของฉันทด้วย มีดังนี้ “มณฑากรานตาชลธิชทไครมเภา นเตา ตาทุครุ เจต”³¹⁴ หมายความว่ามณฑากรานตาฉันท มียติหลังพยางค์ที่ 4 (ชลธิ หมายถึงมหาสมุทร มักใช้แทนเลข 4) และหลังพยางค์ที่ 6 (ชช) หรือพยางค์ที่ 10 เมื่อนับจากต้นบาท คณะฉันทที่ประกอบด้วย ม (---) ภ (- U U) น (U U U) ต (- - U) ต (- - U) และครุ 2 พยางค์ ค, ค มณฑากรานตาฉันทหนึ่งบทที่สมบูรณ์ เป็นดังนี้

----/UUUUU-/-U--U--
 ----/UUUUU-/-U--U--|
 ----/UUUUU-/-U--U--
 ----/UUUUU-/-U--U--||

ตัวอย่างมณฑากรานตาฉันทจากคัมภีร์คชศาสตร์ มีลักษณะดังต่อไปนี้

สรสตุครีวะ ปุรจลทศโน ยูถปรยุนตเสวี
 ทังฆุราหิโน มฤทฺยวสฤก ทุคทฺฐระ ศลถำคะ ฯ
 รุกษฉำโย วลิตฺตฺนุระ มนทโค มนทนาทะ
 นิรเมโท’ยฺ สวปิติ วิษมฺ สฺยาตฺปุราโณ นวมฺยาม ฯ คช.5.65

มณฑากรานตาเป็นฉันทที่ใช้ประพันธ์เรื่องเมฆทูตตลอดทั้งเรื่อง ในคัมภีร์คชศาสตร์พบเพียง 1 บท คือบทที่ 65 ในประกรณ์ที่ 5 เพียงบทเดียวเท่านั้น

³¹⁴ Les Morgan, *Croaking Frogs: A Guide to Sanskrit Metrics and Figures of Speech*, 142.

9. **ศารทูลวิกิริทิตฉันท์** (ศารทูลวิกิริทิต) มีความหมายว่า ลีลาการเล่นของเสื่อ เป็นฉันท์ในกลุ่มอติธฤติ (อติธฤติ) หรืออติฉันท์ บทหนึ่งมี 4 บาท บาทหนึ่งมี 19 พยางค์ แต่ละบาทมีจำนวนเท่ากัน นิยามของศารทูลวิกิริทิตฉันท์อันเป็นตัวอย่างฉันท์ด้วย เป็นดังนี้ “สุรยาศ ไวรมสขสตุตตะ สคฺรวะ ศารทูลวิกิริทิตม”³¹⁵ ความว่า ศารทูลวิกิริทิตฉันท์ประกอบด้วย คณะ ม (– –) ส (U U –) ช (U – U) ส (U U –) ต (– – U) ต (– – U) และครุ 1 พยางค์ มีจังหวะหยุดหลังพยางค์ที่ 19 (สุรย หมายถึงดวงอาทิตย์ เป็นตัวแทนของเลข 12) และพยางค์ที่ 7 (อศฺว หมายถึงม้า เป็นตัวแทนของเลข 7 (นับจาก 12 อีก 7 พยางค์) เมื่อแยกเป็นพยางค์ครุลक्ष्ได้ดังนี้

--- U U – U – U U U – / – – U – – U – /
 --- U U – U – U U U – / – – U – – U – / |
 --- U U – U – U U U – / – – U – – U – /
 --- U U – U – U U U – / – – U – – U – / ||

ตัวอย่างศารทูลวิกิริทิตฉันท์จากคัมภีร์คหศาสตร์ มีลักษณะดังต่อไปนี้

เลาหิตโยทรกานนानी यमुनागात्रिस्त्रिस्त्रि
 ศโกรเมาลีรุกข์มสตุก-มณิฉายารุณา ซาหุนวี ฯ
 มนทาโรปนโนปวิษุกรรมโณตส์คสุทวิยารวี-
 คีตาปุริตกนุทระ ส หิมวานุ ปราจยั วรฺ หนดินาม ฯ คช.4.3

ป่าทั้งหลายที่เป็นท้องของแม่น้ำเลาหิตยะ ที่บรรจบของแม่น้ำยมนาและคงคา ศโกร.
 ของพระศิวะ เมาลีรุกข์-มสตุก-มณิฉายา-อรุณา.สีแดง ซาหุนวี.แม่น้ำคงคา

ในคัมภีร์คหศาสตร์ มีการใช้ศารทูลวิกิริทิตฉันท์ 12 บท ปราภฏเฉพาะในประภรณ์ที่ 2, 4, 5, 8 และ 10 โดยมีการใช้ประภรณ์ละ 1 บท เว้นในประภรณ์ที่ 5 ที่ใช้ 8 บท

³¹⁵ Les Morgan, Croaking Frogs: A Guide to Sanskrit Metrics and Figures of Speech, 157.

10. **สร้ครธาฉันท** (สรครธา) จัดอยู่ในกลุ่มประภฤติ (ปรภฤติ) เป็นฉันท 21 พยางค์ บทหนึ่งมี 4 บท บทหนึ่งมี 21 พยางค์เท่ากัน คณะ ม (- - -) ร (- U -) ภ(- U U) น (U U U) ย (U - -) ย (U - -) ย (U - -) นับเป็นฉันทที่ยาวที่สุดในเรื่องนี้ มีนิยาม “มรภไนรยานำ ต รเยณ ตริมนียติยุดา สรครธา กิรติเตยม” คำว่า ตริมนียติ คือคำบอกตำแหน่งหยุด (ยติ) ว่า ประกอบด้วยมุนี 3 องค์ คำว่ามุนีเป็นตัวแทนของเลข 7 จึงหะหยุดจึงอยู่ที่พยางค์ที่ 7, 14 และ 21 ตามลำดับ ฉันทหนึ่งบทที่สมบูรณ์ เป็นดังนี้

- - - - U - - / U U U U U U - / - U - - U - -
 - - - - U - - / U U U U U U - / - U - - U - - |
 - - - - U - - / U U U U U U - / - U - - U - -
 - - - - U - - / U U U U U U - / - U - - U - - ||

ตัวอย่างสร้ครธาฉันทจากคัมภีร์คชศาสตร์ มีลักษณะดังต่อไปนี้

วลมิกสถานคุลมกษุปตรมถนสเยจฉายา ทตตฤษฏี
 ยายาทคาตรานุโลมตวริตคตปิโร วฤตรมนนมาย โจจโจะ ๓
 กษยาสนนาหกาเล ชนยติ จ มุหะ กปนี พฤหิต์ วา
 ตตกาเล วามทนต์ ชยฤทถ ฤท เวษฏยณ ทกษิณ วา ๓ คช.15.5

ข้างใดมุ่งปรารถนาที่จะที่ทำลายจอมปลวก เส้า พุ่มไม้ เนินดิน ต้นไม้ โดยการเดิน ไปข้างหน้าอย่างว่องไวมีแขนขาปกติ โดยเงยหน้าสูง ในเวลาอยู่ใกล้พุ่มไม้ ส่งเสียงร้องลั่นซ้ำขณะ พร้อมกันนั้นก็พันงาช้างหรืองาขวา ช้างนั้นย่อมนำชัยชนะมาให้

ในคัมภีร์คชศาสตร์ปรากฏการใช้สร้ครธาฉันท 2 แห่ง คือในประภฤติที่ 4 จำนวน 4 บท และในประภฤติที่ 15 จำนวน 1 บท

ฉันทมาตราภฤติ

คำประพันธ์ในคัมภีร์คชศาสตร์ส่วนใหญ่เป็นฉันทชนิดวรรณภฤติ แต่ยังมีการใช้ฉันท ชนิดมาตราภฤติอยู่บ้าง โดยพบเพียงฉันทในกลุ่มอารยาฉันท อันหมายถึงฉันทที่นับจำนวนมาตราเป็นหลัก โดยที่บทคัมภีร์จำนวน 12 มาตรา ส่วนบทคัมภีร์อื่น มีจำนวน 15, 18 หรือ 20 มาตรา โดยกำหนดให้ ลหุเป็น 1 มาตรา และครุเป็น 2 มาตรา

อารยาดันท์มีชนิดย่อย 9 ชนิด ได้แก่ 1) ปัลยา 2) วิปูลา 3) จปลา 4) มุขจปลา 5) ชมนจปลา 6) คีติ 7) อุปคีติ 8) อุทคีติ และ 9) อารยาคีติ

อารยาดันท์ชนิดที่พบในคัมภีร์คชศาสตร์ มีดังนี้

1) คีติ กำหนดฉันทลักษณ์ให้บาทคี่มีจำนวน 12 मात्रา และบาทคู่มีจำนวน 18 मात्रา ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตัวอย่างคีติฉันทลักษณ์จากคัมภีร์คชศาสตร์ มีลักษณะดังต่อไปนี้

จตุรพทะ สติรทนต์

จลจิตตะ สฎลขัฒลเศษะ ฯ

พหุนิทระ สฎฐโรมา

ลิตพินุฑุรพโร'ยมลโศกะ ฯ คช.5.19

(ช้างวัย 4 ปีมีฟันแท้ จิตใจอกแวก อวัยวะเพศและขาแข็งแรง นอนนานมากขึ้น มีขนเต็มตัว มีจุดสีขาว งามเหมือนผึ้ง เรียกว่า พรพระ)

การนับมาตรา

จ	ตุ	ร	พ	ทะ	ส	ติ	ร	ท	น	ต	ะ	มาตรา			
1	1	2	2	1	1	2	2					12			
จ	ล	จ	ต	ตะ	ส	ฎ	ล	ขั	ฒ	ว	ล	เศ	ษ	ะ	มาตรา
1	1	2	2	2	1	2	1	1	1	2	2				18
พ	หุ	นิ	ท	ระ	ส	ฎ	ฐ	โร	มา						มาตรา
1	1	2	2	1	1	2	2								12
ล	ิต	พิ	นุ	ฑุ	ร	พ	ร	พ	โร	ย	ม	ล	โศ	กะ	มาตรา
1	1	2	2	2	1	2	1	1	1	2	2				18

คีติฉันทลักษณ์ในคัมภีร์คชศาสตร์ปรากฏเพียง 1 บท (คช.5.19) ในประภรณ์ที่ 5 เท่านั้น

2) **อารยา** (อารยา) กำหนดฉันทลักษณ์ให้บาทคี่มีจำนวน 12 มาตรการ และบาทที่สองมีจำนวน 18 มาตรการ และบาทที่สี่มีจำนวน 15 มาตรการ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

วิปุลกรกรณวทนะ
มโหทราระ สตุลเปจกวิชาณะ ฯ
พหุลพลลพมาสาะ
หฤษฎาษา ฎุชราชะ มนทาทะ ฯ คช.8.20

(ข้างมนทามีตาสี่เหลี่ยม มีปาก หู และวงใหญ่ ท้องใหญ่ งาและโคนหางมีขนาดใหญ่ มีกำลังมากและเนื้อแน่น)

การนับมาตรา

วิ	ปู	ล	ก	ร	ก	รณ	ว	ท	น	า	ะ	มาตรา		
1	1	1	1	1	2	1	1	1	2			12		
ม	โ	ท	ระ	ส	ตุ	ล	เป	จ	ก	ว	ิ	ชา	ณะ	มาตรา
1	2	1	2	2	1	2	1	1	1	1	2	2	18	
พ	หุ	ล	พ	ล	ล	พ	มา	สา					มาตรา	
1	1	1	1	1	2	1	2	2					12	
ห	ร	ย	ก	ษ	า	ษ	า	ระ	ม	น	ท	า	ะ	มาตรา
2	2	2	2	2	1	2	2	2					15	

คีติฉันทโนคัมภีร์คหศาสตร์ปรากฏเพียง 5 บท ในประกรณ์ที่ 8 และประกรณ์ที่ 14

3) **อุทคิตติ** (อุทคิตติ) กำหนดฉันทลักษณ์ให้บาทคี่มีจำนวน 12 มาตรการ และบาทที่สองมีจำนวน 15 มาตรการ และบาทที่สี่มีจำนวน 18 มาตรการ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ชีหวมูลสมตถ์
แผนายิตมิตยภิชยาตม ฯ
ศุกกาภวนยชัพุ-
กโกรทวานรรวาทะ น โศภนาชะ ฯ 14.36

(ทราบกันดีว่าเสียงเพนายิตเกิดขึ้นที่โคนลิ้น ช่องที่มีเสียงดังก้าว ก กา สัตว์ป่า หมาป่า และ
ลิงนั้น เป็นเสียงไม่เหมาะสม)

การนับมาตรา

ซี	หฺวา	มฺู	ล	ส	มฺุ	ตฺถิ					มาตรา	
2	2	2	1	1	2	2					12	
เพ	นา	ยิ	ต	มิ	ตย	ภิ	ขุยา	ตม				
2	2	1	1	2	1	2	2	2			15	
ศุ	ก	กา	ก	ว	นย	ซึ	พ					
1	1	2	1	2	1	2	2*				12	
ก	โอร	ท	วา	น	ร	ร	วาระ	น	โศ	ภ	นาระ	
2	2	1	2	1	1	1	2	1	2	1	2	18

* เสียงคำสุดท้ายบาท นับเป็นครุ

อุทิศตีฉันทน์ในคัมภีร์คหศาสตร์ปรากฏเพียง 1 บท คือในประภรณ์ที่ 14 เพียงบทเดียวเท่านั้น

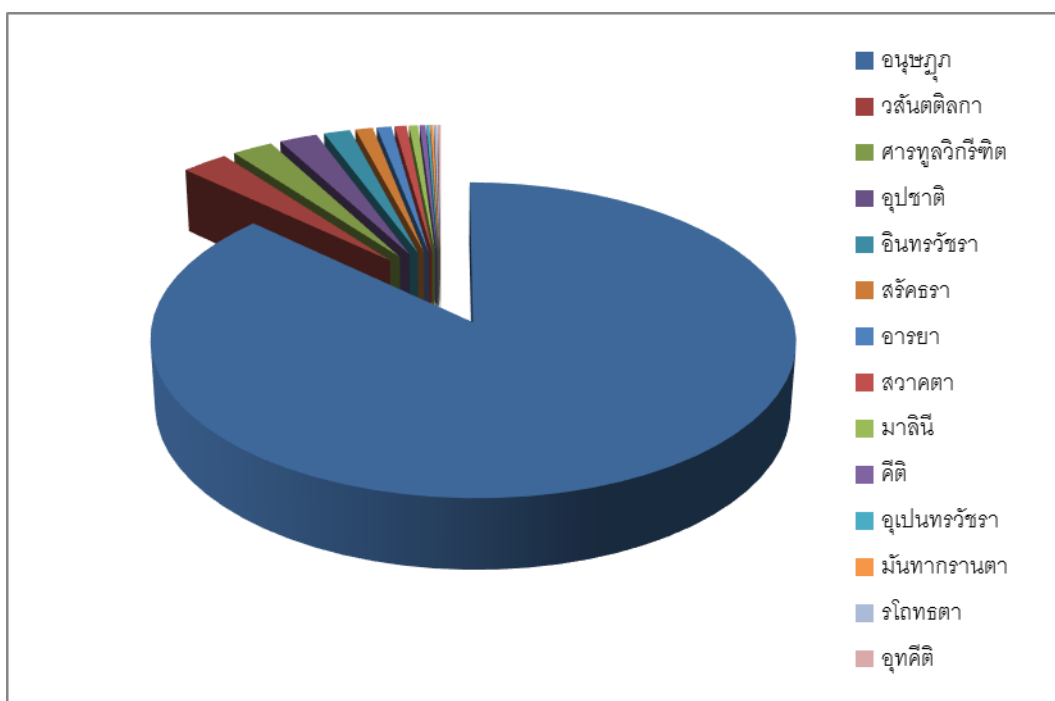
สรุป

ฉันทน์ที่ใช้ในคัมภีร์คหศาสตร์ส่วนใหญ่เป็นฉันทน์วรรณพฤต จำนวน 11 ชนิด และมาตรา
พฤต 3 ชนิด ทั้งหมด 584 บท มีรายละเอียดดังนี้

ฉันทน์วรรณพฤต

อนุษฎฺฐฉันทน์	508	บท
วสันตติลกาฉันทน์	16	บท
ศารทูลวิกริตฉันทน์	14	บท
อุปชาติฉันทน์	13	บท
อินทรวีรฉันทน์	9	บท
สร้ครราฉันทน์	6	บท
สวาคตาฉันทน์	4	บท
มาลินีฉันทน์	3	บท
รโถธตา	1	บท

อุเปนทรวัชราฉันท	1	บท
มันทากรานตาฉันท	1	บท
ฉันทมาตราพฤต		
อารยาฉันท	5	บท
คีติฉันท	2	บท
อุทคีติฉันท	1	บท

ภาพที่ 4.4 ชนิดของฉันทที่ใช้ในคัมภีร์คหศาสตร์ของปาลกาปะยะ
เรียงตามลำดับจำนวนที่ใช้จากมากไปหาน้อย

4.2.4 การใช้คำ

(1) การใช้คำที่ความหมายว่า “ช้าง” ในคัมภีร์คหศาสตร์

ในภาษาไทยเองนอกจากคำว่าช้าง ยังมีคำว่า ช้างสาร หรือศัพท์แบบแผนที่ใช้ในวรรณคดี เช่น หัตถิ ดำรี หัสติน คชาธาร ฯลฯ ส่วนในภาษาอังกฤษ ซึ่งไม่ปรากฏว่าเคยมีช้างในปายุโรป ก็ยังมีคำที่หมายถึงช้างมากกว่า 1 คำ ได้แก่ ได้แก่ elephant, tusker, jumbo, boar, mammoth, mastodon, pachyderm แต่คำที่พบทั่วไปคือ elephant สำหรับคำที่มีความหมายว่าช้างในภาษาสันสกฤตนั้นด้วยกันมากนับร้อยคำ เช่น คช หสฺติณ กรินฺ ฯลฯ แต่คำที่คุ้นเคยมากที่สุดก็

คือ คช ดังจะพบในตำราเรียนภาษาสันสกฤตบทต้นๆ เสมอ³¹⁶ อย่างไรก็ตาม คำนี้มีใช้คำที่เก่าแก่ที่สุด เพราะในเอกสารเก่าแก่เช่นคัมภีร์ฤคเวทกลับไม่ปรากฏคำนี้ แต่มีคำอื่น ๆ ใช้แทน

(2) ประวัติของคำว่าช้างในภาษาสันสกฤต

คัมภีร์ฤคเวทซึ่งเป็นวรรณกรรมภาษาสันสกฤตสมัยแรกๆ ปรากฏคำที่หมายถึงช้าง เพียง 4 คำ คือ มฤค, หสฺติ, วารณ และอิภ³¹⁷ อย่างไรก็ตาม คำทั้งหมดนี้มิได้เป็นศัพท์ที่หมายถึงช้าง ในภาษาของอารยัน (ผู้พูดภาษาพระเวทในเวลานั้น) ดังรายละเอียดต่อไปนี้

มฤค โดยทั่วไปอาจหมายถึง สัตว์ป่า หรือกวาง แต่ในฤคเวท (1.64.7) หมายถึงช้างป่า โดยไม่มีคำเรียกที่จำเพาะไปกว่านี้

สำหรับคำว่า คช มีใช้คำดั้งเดิมของชาวอารยัน แต่น่าจะเป็นศัพท์ในภาษาของผู้คนในท้องถิ่นเดิม ซึ่งพูดภาษาออสเตรีย (Austriac) นอกจากนี้ยังมีคำว่า “มาตค” ด้วยเช่นกัน (Chatterji, 1951 : 150)

(3) คำเรียกช้างในวรรณกรรมสันสกฤตสมัยแรก

ศัพท์านุกรมภาษาสันสกฤต (นามลึงคานุศาสนม) ของอมรโกศ ระบุคำที่มีความหมายว่าช้าง อยู่ในกษัตริยวรรค มีคำศัพท์ดังต่อไปนี้

ทนต์ิน ทนต์าวล หสฺติ, ทวิรท อเนกป ทวิป มตงคช คช นาค กฤษฺชว วารณ กรินฺ อภิ สุตมเพรภ ปทมิณ อ้างอิง

ในคัมภีร์ฤคเวท คำที่มีความหมายว่าช้างมีเพียง 4 คำ ได้แก่ อิภ, มฤค, วารณ, และ หสฺติ ดังปรากฏในฤคต่าง ๆ ต่อไปนี้

อิภ มีความหมายว่า ช้าง มีข้อความว่า “อิโภ ราเชว สุวฺรตะ” หมายถึง ดังพระราชอาผู้ เข้มงวดแห่งช้าง

วารณ มีความหมายว่า ช้าง ในฤคเวท (8.33.8) มีข้อความว่า “มฤโค น วารณะ” หมายถึง ช้างป่า และ “มฤคว วารณา” (10.40.4) หมายถึง ช้างป่าทั้งสอง

³¹⁶ E.D. Perry, *A Sanskrit Primer*, (Delhi: Motilal Banarsidass, 1994), 29.

³¹⁷ Sarva Daman Singh, *Ancient Indian Warfare: With Special Reference to the Vedic Period*, (Leiden: E.J. Brill, 1962), 75.

หฺสฺติน มีความหมายว่า ผู้มีมือ ซึ่งในที่นี้ก็คือวง ใช้เรียกข้างเพราะเป็นสัตว์ที่ไม่เคยมีคำเรียกมาก่อนในภาษาของตน “มฤคา อิว หฺสฺตินะ” (1.64.7) หมายถึง “ราวกับข้างป่า” อีกข้อความหนึ่งว่า “มฤโค น หฺสฺตี” (4.16.14) หมายถึง ข้างป่า

นักวิชาการบางท่านเสนอว่าคำศัพท์ภาษาสันสกฤตจำนวนหนึ่งเป็นคำยืมจากภาษาอื่นสำหรับคำที่มีความหมายว่าข้าง ซึ่งใช้ทั่วไป เช่น คช กฤษฺร อิก นาค และ มาตงค ก็เป็นคำยืมจากภาษาในท้องถิ่น³¹⁸ ส่วนคำว่า มาตงค นั้นเป็นศัพท์จากภาษาออสโตรเอเชียติก หมายถึงสัตว์ที่มีมือ (เช่นเดียวกับ หฺสฺติน)³¹⁹

ผู้แต่งหนังสือประวัติศาสตร์อินเดียฉบับเคมบริดจ์เสนอว่าข้างปรากฏในคัมภีร์ฤคเวทในฐานะสัตว์ป่า (มฤค) ที่มีมือ (หฺสฺติน) ขณะที่ในสมัยหลังใช้เพียงว่า หฺสฺติน (หฺสฺติน) เท่านั้น อันเป็นสัญญาณบ่งบอกว่า ความใหม่ของสัตว์ดังกล่าวได้หมดลงแล้ว³²⁰

คำว่า มาตค หรือ มาตงค ในภาษาสันสกฤตนั้น มีที่มาจากภาษาออสโตริกหรือทราวิท³²¹ จากรากศัพท์ที่มีความหมายว่ามือ คือคำว่า tong, tung, tan เป็นต้น แล้วเติมอุปสรรค ma (มีความหมายว่ายิ่งใหญ่) ข้างหน้า ได้ศัพท์ matunga ซึ่งใช้ในภาษาสันสกฤตว่า มาตค หรือ มาตงค นั่นเอง

(4) คำที่มีความหมายว่าข้างในภาษาสันสกฤต

คำที่หมายถึงข้างในภาษาสันสกฤตมีอยู่มาก ผู้วิจัยได้รวบรวมจากพจนานุกรมภาษาสันสกฤต และตำราว่าด้วยข้าง ได้คำศัพท์จำนวน 99 คำ แต่น่าจะยังมีคำศัพท์อื่นๆ ที่ใช้เพื่อหมายถึงข้างอีก เนื่องจากคำศัพท์ในภาษาสันสกฤตนั้นอาจบอกจากลักษณะอื่นๆ ได้ ดังจะได้จำแนกคำศัพท์เป็น 4กลุ่ม จำนวน 108 คำ ดังนี้

- 1) ศัพท์เกี่ยวกับกำเนิดหรือตำนานของข้าง 7 คำ
- 2) ศัพท์เกี่ยวกับอวัยวะของข้าง 65 คำ
- 3) ศัพท์เกี่ยวกับพฤติกรรมเด่นข้าง 19 คำ
- 4) ศัพท์ที่ไม่ปรากฏที่มาชัดเจน 17 คำ

³¹⁸Thomas Burrow, *The Sanskrit Language*, (Delhi : Motilal Banarsidass, 2001), 375.

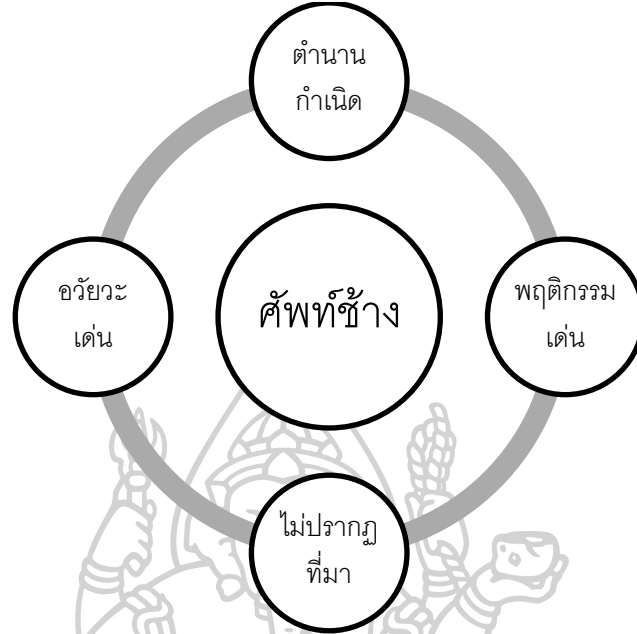
³¹⁹Ibid., 379.

³²⁰Edward James Rapson et al., *The Cambridge History of India*, vol. 4 (CUP Archive, 1968).

³²¹Abdul Jamil Khan, *The Politics of Language Urdu/Hindi: An Artificial Divide: African Heritage, Mesopotamian Roots*, Indian Culture & British colonialism, (New York: Agora Publishing, 2006), 89.

ตั้งสรุปในแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิที่ 3. กลุ่มความหมายของคำศัพท์ที่หมายถึงข้างในภาษาสันสกฤต

1) คำศัพท์ที่เกี่ยวกับกำเนิด หรือตำนานข้าง

กาลิงค	ปु. ³²²	ผู้เกิดในกอลิงคะ (กาลิงค)
มตคช	पु.	เกิดจาก มตค (มตค + ช)
นคช	पु.	ผู้เกิดบนภูเขาน (นค + ช)
สามช	पु.	(อาจแผลงมาจาก สามช ³²³)
สามช	पु.	สัตว์ที่เกิดจากสามเวท (สาม + ช)
สามชาติ	पु.	สัตว์ที่เกิดจากสามเวท (สาม + ชาติ) มีตำนานเล่าในคัมภีร์คช

ศาสตร์ ว่าพระพรหมเนรมิตข้างโดยการร่ายมนตร์จากสามเวท แต่ไม่ปรากฏคำว่า สามช สามชาติ หรือคำอื่น ๆ ที่มีความหมายคล้ายกันนี้ในคัมภีร์คชศาสตร์

สามโมทภว	पु.	สัตว์ที่เกิดจากสามเวท (สาม + อุทภว)
----------	-----	-------------------------------------

³²² पु. หมายถึงค่านาม पुलिङ्क

³²³ Monier-Williams, Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*, 1153.

2) คำศัพท์อธิบายอวัยวะเด่นของช้าง

คำที่หมายถึงช้างส่วนหนึ่ง มีความหมายเกี่ยวกับอวัยวะของช้างที่โดดเด่น เช่น งา
งวง ท้อง ลำตัว หู เป็นต้น

กฤษร	ป. ท้อง, สัตว์ที่มีท้องใหญ่
กฤษาร	ป. ท้อง, นกยูง
กฤษิน	ป. ผู้มีขมับ/สะโพกใหญ่ (กฐ + อิน)
กฤษิน	ป. ผู้มีกษะ (กษ + อิน)
กฤษพ	ป. หอย, เส้นสามเส้นที่คอ
กฤษภ	ป. ลูกช้าง, งวงช้าง
กฤษิน	ป. ผู้มีขมับใหญ่ (กฤษ + อิน)
กฤษิก	ป. ผู้มีงา (กร + อิก)
กฤษิน	ส. ³²⁴ ผู้มีงา (กร + อิน + อี)
กฤษิน	ป. ผู้มีงา (กร + อิน)
กฤษาวก	ป. ลูกช้าง, ช้างอายุน้อยกว่า 5 ปี
กฤษิน	ป. ผู้มีหูใหญ่ (กฤษ + อิก + อิน)
กฤษณ	ป. (กฤษ + ฤษ)
กฤษร	ป. ผู้มีงา (กฤษ + ร)
กฤษิน	ป. ผู้มีตระพองใหญ่ (กฤษ + อิน)
กฤษทวลธิ	ป. ผู้มีหางเป็นก้อน (กฤษ + ทว + ลธิ)
กฤษติน	ป. ผู้มีงา (กฤษ + ติน)
กฤษวาส	ป. ผู้อาศัยในสวรรค์ (กฤษ + วาส)
กฤษปวน	ป. ผู้มีลมยาว (กฤษ + ปวน)
กฤษทนต์	ป. ผู้มีงาสองข้าง (กฤษ + ทนต์)
กฤษท	ป. ผู้มีงา 2 ข้าง (กฤษ + ท)
กฤษจนข	ป. ผู้มี 5 เล็บ (กฤษ + จน + ข)
กฤษม	ป. ผู้มีสีดั่งดอกบัว
กฤษมิน	ป. ผู้มีสีดั่งดอกบัว
กฤษทปาท	ป. ผู้มีเท้ากลม (กฤษ + ปาท)
กฤษทปาทย	ป. ผู้มีเท้ากลม (กฤษ + ปาท + ย)

³²⁴ ส. หมายถึง คำนาม สตรีลิงค์

ปุษกริน	ป. ผู้มีวง (ปุษกร + อิน)
พฤษทงค	ป. ผู้มีร่างกายใหญ่โต
มตตกิศ	ป. ช้าง (มตต + อิศ) [Wilson, 635]
มตค	ป. เมฆ, ช้าง
มาตค	ป. (แผลงจาก มตค)
มหากาย	ป. สัตว์ที่มีลำตัวใหญ่ (มหา + กาย)
รฤตปาท	ป. สัตว์ที่มีเท้าแดง (รฤต + ปาท)
รทิน	ป. สัตว์ที่มีงา (รท + อิน)
รลิก	ป. ช้าง
ราชิล	ป. งู สัตว์มีแถบ (ราชิ + ล)
ราชิว	ป. ดอกบัว ช้าง (ราชิ + ว)
ลตารท	ป. สัตว์ที่มีฟันคือไม้เลื้อย (ลตา + รท)
ลมพกรณ	ป. สัตว์ที่มีหูใหญ่ (ลมพ + กรณ)
ลิงคิน	ป. ผู้มีเครื่องหมาย (ลิงค + อิน)
วราชค	ป. สัตว์ที่มีตัวใหญ่
วิโลมรสน	ป. (วิโลม + รสน)
วิชาณก	ป. สัตว์มีงา (วิชาณ + ก)
วิชาณิน	ป. สัตว์มีงา (วิชาณ + อิน)
ศทริ	ป. เมฆ สายฟ้า ช้าง
ศุณฑาล	ป. สัตว์ที่มีวง (ศุณฑา + ล)
ศุณฑิน	ป. สัตว์ที่มีวง (ศุณฑ + อิน)
ศุรูปศุรุตติ	ป. สัตว์ที่มีหูตั้งกระดิ่ง (ศุรูป + ศุรุตติ)
ศฤงคาริน	ป. สัตว์ที่ศฤงคาร (มีหงอน, เขา, งา)
ศฤงคิน	ป. สัตว์ที่มีหงอน (มีหงอน, เขา, งา)
ษษฎิหายน	ป. สัตว์ที่มีอายุ 60 ปี (ตามตำราช้าง กล่าวไว้ตรงกันว่าช้างมีอายุ

ยืนกว่า 60 ปี แต่ที่เรียกช้างว่าสัตว์มีอายุ 60 ปี อาจเป็นเพราะเมื่อพ้น 60 ปี ไม่สามารถทำงานได้อย่างแข็งแรงอีกต่อไป)

สทริ	ป. ช้าง, ภูเขา
สินทูลตลก	ป. สัตว์ที่มีผ้าแดงบนหน้าผาก (สินทูล + ตลก)
สุจิกาธร	ป. สัตว์ที่มีวง (สุจิกา + ธร)
สตริวช	ป. สัตว์ที่มีเครื่องหมายของสตรี (สตรี + ฐวช)

สฤลปาท	ป. สัตว์ที่มีเท้าใหญ่ (สฤล + ปาท)
หสฺดิน	ป. สัตว์ที่มีวง (หสฺต + ดิน)

3) คำศัพท์อธิบายพฤติกรรมเด่นของช้าง

ครุช	ป. ผู้แผดเสียงดัง (√ครุช ส่งเสียง)
คิริจร	ป. ผู้เดินทางบนภูเขา
ทวิป	ป. ผู้ดื่มสองครั้ง (ทวิ + ป)
ทวิปายิน	ป. ผู้ดื่มสองครั้ง (ทวิ + ปายิน)
ทวิราป	ป. ผู้ดื่มสองครั้ง (ทวิส อา+ปา)
นครฆาต	ป. ผู้ทำลายเมือง (นคร + ฆาต)
ปฺณฺชฺรเกลิ	ป. สัตว์ที่ชอบอ้อย (ปฺณฺชฺร + เกลิ)
ปรสฺเวท	ป. ผู้มีเหงื่อมาก (ปร + สฺเวท)
มทกล	ป. (มท + กล)
มทาร	ป. ช้าง, ช้างตม้น (มท + อาร)
มโฑตกฏ	ป. ช้างตม้น (มท + อดกฏ)
มหานาถ	ป. สัตว์ที่มีเสียงดังมาก (มหา + นาถ)
วฺยาล	ป. สัตว์ที่ดุร้าย, สัตว์ที่นากลัว
ศกฺวน	ป. สัตว์ที่มีกำลัง (ศก + วน)
คิรฺสตาปิน	ป. สัตว์ที่มีความร้อนในศีรษะ (คิรฺส + ตาป + อิน)
สิวร	ป. สัตว์ที่เป็นเลิศในการปรนนิบัติ (สิ + วร)
องคฺษ	ป. ผู้ไปเร็ว ลูกศร (องค + ษ)
อนตฺสฺเวท	ป. ผู้มีเหงื่อภายใน (อนตฺร + สฺเวท)
อนกป	ป. ผู้ดื่มไม่ใช่ครั้งเดียว (อน + เอก + ป)

4) คำศัพท์ที่ไม่ปรากฏที่มาชัดเจน

อิภ	ป. ลูกช้าง
กลภ	ป. ลูกช้าง
กปิ	ป. ลิง (อาจมาจากธาตุ กมป สันไหว)
คช	ป. ช้าง
คชี	ส. ช้างเพศเมีย (คช + อี)

จทริ	ป. ดวงจันทร์, กำมะถัน, งู, ช้าง
จนทริ	ป. ช้าง (แปลงรูปจาก จทริ โดยแทรกเสียงนาสิกหลัง จ)
ชรตุ	ป. ช้าง
นรตค	ป. นกยูง นักร้อง ช้าง (อาจมาจากธาตุ นฏ)
นาค	ป. อาจมาจาก นค (ภูเข)
ปฤทากุ	ป. ช้าง, เสือ. งู. แมลงป่อง
ปิลุ	ป. (มาจากภาษาเปอร์เซีย)
วาริฏ	ป. ผู้ไปยังเพนียด? (วาริ + ฏ) [Wilson, 754]
วิตณท	ป. ช้อน, ช้าง
เวคทณท	ป. ช้าง
เวตณท	ป. ช้าง (แปลงจาก วิตณท)
เวทณท	ป. ช้าง สื่คำสุดท้ายน่าจะมามีที่มาเดียวกัน

(5) การใช้คำที่หมายถึงช้างในคัมภีร์คชศาสตร์

แม้คำศัพท์ที่หมายถึงช้างจะมีใช้ในภาษาสันสกฤตมากนับร้อยคำ แต่คำที่หมายถึงช้างในคัมภีร์คชศาสตร์มีอยู่ 24 คำ ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดต่อไปนี้

1) **กรณิน** (กรณิน) คำนาม पुलลิงค์ หมายถึง ผู้มีหนอกศิระษะหรือหน้าผากใหญ่ สำหรับช้างก็คือตระพองนั่นเอง (จากศัพท์ กรณ หมายถึง หน้าผาก ลงปัจจัย อิน ผู้มี) พบการใช้ 1 ครั้งในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

วาริพนโร วศาทนระ พนศจानुकते प्र ॥

उत्तमसुत्रिप्रकारे स्यात् पनरु ग्रणिनामयम् ॥ คช. 7.6

(การจับช้างพึงใช้วิธีการอันดีเลิศสามประการนี้ ได้แก่ การจับด้วยเพนียด การจับด้วยช้างต่อ และการจับโดยไล่ตาม)

2) **กริน** คำนาม पुलลิงค์ หมายถึง ผู้มีมือ สำหรับช้างก็คือวง เพราะช้างใช้งวงจับวัตถุสิ่งของ รวมทั้งอาหารเข้าปาก เทียบได้กับมือของมนุษย์ (จากศัพท์ กร (มือ) ลงปัจจัย อิน หมายถึง ผู้มี) พบการใช้ 38 ครั้ง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

กรिण मुत्रसगुता लिपताक्रण्विजिरो ॥

उरुषुकरतलननै चानियतुคषुद्युगम् ॥ คช. 7.1

(พึงรู้ถึงผู้งูช้างจากสัตว์ที่ไปในป่า ที่อวัยวะมีร่องรอยเประอะเปื่อนมูตรและมูลของช้าง)

3) **กริณี** คำนามสตรีลิงค์ หมายถึง นางข้าง หรือข้างพัง สร้างจากศัพท์ กรินิ เดิมปัจจัย อี เพื่อให้เป็นคำนามสตรีลิงค์ ได้รูปสำเร็จเป็น กริณี (เปลี่ยน น เป็น ณ เมื่อตามหลัง ร และมีสระ ตามมา) พบการใช้ 2 ครั้ง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

สปกษาะ กามรูปาสเต วิเจอร์ะ ปฤถิวิตเล ฯ

สฺถาเนชฺ รมณีเยชฺ **กริณี**ภิจะ สมณฺวิตตะ ฯ ทศ. 2.42

(ข้างเหล่านั้นมีรูปตามใจปรารถนา มีปีก และกระจายไปยังที่ต่างๆ บนพื้นโลก ใน สถานที่อันรื่นรมย์ทั้งหลาย พร้อมด้วยข้างตัวเมีย)

4) **กเรณู** คำนี้ใช้เป็นคำนาม पुलลิงค์ หรือสตรีลิงค์ก็ได้ (จาก ธาตุ กฤ ลงปัจจัย ฌณ) [Wilson, 194] ในคัมภีร์คหศาสตร์พบการใช้ 5 ครั้ง ใช้เป็นสตรีลิงค์ทั้งหมด เพื่อหมายถึงข้างพัง ดัง ตัวอย่างต่อไปนี้

ตสย ตทวจนฺ ฺศรุตฺวา ราชา วจนมพรวิต ฯ 1.69

กถิ **กเรณู**สตจฺจกฺลํ ปิตฺวา ฺครภมธตฺต สภา ฯ

(พระราชินีได้ยินคำพูดตั้งกล่าวของพระมหาฤๅษีแล้ว ก็ตรัสถ้อยคำว่า นางข้างตีมน้ำเชื้อเข้าไปแล้ว นางตั้งครรภ์ได้อย่างไร)

5) **กฤษฺร** (กฤษฺร หรือ กฤษฺร แต่ในต้นฉบับคัมภีร์คหศาสตร์นี้ นิยมสะกด กฤษฺร) คำนาม पुलลิงค์ (จากศัพท์ กฤษฺร หมายถึง งา และปัจจัย ร หมายถึง ผู้มี) พบการใช้ 8 ครั้งในคัมภีร์คหศาสตร์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ศานตะ ฺศุระ สโทตสหาตี พลี ฺยุทฺทวิศารทะ ฯ

อภีรฺราหเว ธิระ **กฤษฺร** ฺกษทรสฺตตวชะ ฯ 14.13

(ข้างที่เกิดจากกษัตริย์ตตวะ เป็นผู้ฉลาดในการรบ ไม่กลัว เป็นผู้สงบ ผู้กล้า มีความ อดสาหะอยู่เสมอ มีพลัง และมีไหวพริบในสนามรบ)

6) **กมุภินิ** (กมุภินิ หรือ กุมภินิ) คำนาม पुलลิงค์ มีความหมายตามรูปศัพท์ว่า ผู้มีตระพอง ใหญ่ (จากศัพท์ กุมภ หมายถึง หม้อน้ำ หรือไห และปัจจัย นิ หมายถึง ผู้มี) ในที่นี้หมายถึงสัตว์ที่มี ส่วนหน้าปากที่ยื่นนูนออกมา เมื่อแจกรูปประธานเอกพจน์ ได้รูป กุมภินิ คำนี้พบเพียง 1 ครั้งในคัมภีร์ คหศาสตร์ของปาลกาปิยะ ดังนี้

ตามราเกษตฺตุงคทนต์ไต่’ยํ ฺกฤษฺณวิสตีรณฺปุษฺกระ ฯ

กมุทปาปานฺชระ **กมุภินิ** ฺกมุททานฺวยสมภวะ ฯ 2.60

(ข้างลูกหลานของข้างกุ่มพุนั้น มีสีขาอมเหลืองเหมือนดอกบัวสาย (กุ่มพ) งวงยาว สีดำ งามยาว และตาเป็นสีแดง)

7) **คว** คำนามปุลลิ่งค์ มีความหมายว่าโคตัวผู้ และบางครั้งอาจหมายถึงสัตว์อื่นได้ด้วย เช่นเดียวกับคำเรียกสัตว์บางคำ ที่ใช้เรียกสัตว์ได้มากกว่า 1 ชนิด เช่น เหนูก (แม่โค แม่ข้าง) มฤค (กวาง, ข้าง) พบการใช้ 1 ครั้งในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

๓ อถ ควาวยวเทวนิรูปณม ๓ (ประกรณ์ที่ 2)

(ลำดับนี้ ว่าด้วยเทวดาในอวัยวะของข้าง)

8) **คช** คำนามปุลลิ่งค์ นักวิชาการด้านภาษาศาสตร์เชิงประวัติเสนว่าคำนี้น่าจะมาจากภาษาอื่นในท้องถิ่น พบการใช้คำ 320 ครั้งในคัมภีร์คชศาสตร์ นับว่ามากที่สุด

องคนายามชนยทวามโน'ปี สุตฺ คชชะ ๓

สนิครนีลามพทปรชยํ นามนา นีลามพทํ นฤป ๓ 2.50

(เข้าแต่พระราช ข้างวามนะให้กำเนิดลูกข้างตัวเดียวจากนางข้างอังคณา มีชื่อว่า นีลามพทะ มีลักษณะเด่นชัดเหมือนเมฆดำแน่นหนา)

9) **ทนต์ิน** (ทนต์ิน) คำนามปุลลิ่งค์ มาจากศัพท์ ทนต์ หมายถึง ฟัน ลงปัจจัย อิน คือสัตว์ที่มีฟันโดดเด่น นั่นคืองา นั่นเอง คำนี้พบการใช้จำนวน 26 ครั้งในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ปีงคลายำ สมุตฺปนเนก กุมุทสยาปี ทนต์ินชะ ๓

ตณยวาทมสทศเตา มหาปทโมรมิมาลินา ๓ 2.59

(ลูกทั้งสองของข้างกุ่มพที่เกิดจากนางข้างปีงคลา ข้างทั้งสองเหมือนตัวเองมาก ได้แก่ 1) มหาปัทมะ และ 2) อูรมิมาลิน)

10) **ทวิทนต์ะ** (ทวิทนต์) มีความหมายว่า ผู้มีฟัน(งา) 2 ข้าง ซึ่งก็คือข้างนั่นเอง พบการใช้คำนี้ 2 ครั้งในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

กรุทเรน เตน ศปตาสเต ภาวิษยถ น สศยะ ๓

ทวิทนต์าะ สวกุโลตฺปนนะ ตโลवालฺปายุสฺสจ เต ๓ 3.8

(ด้วยความโกรธ ฤชิจึงสาปข้างเหล่านั้นว่า พวกเจ้าจะถูกสาปอย่างแน่นอน ข้างที่เกิดในตระกูลของตนจะมีสองงาม และมีอายุสั้นลง)

11) **ทวิปะ** (ทวิป) หมายถึง ผู้ดื่มสองครั้ง (ทวิ หมายถึงจำนวนสอง และ ป หมายถึง การดื่ม) เนื่องจากข้างดูจากปลายวง แล้วส่งเข้าปากอีกทีหนึ่ง พบการใช้คำนี้ 9 ครั้งใน คัมภีร์คชศาสตร์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ธารเยต ตริวโรพนะโรชะ ทวิปานุ หสตีปกาทิกะ ฯ

ปารุถิเวน วิธาตวยะ ปุรุไซรพนะเวทิกะ ฯ คช. 7.5

(พึงจับข้างด้วยวิธีการทั้งสาม โดยความถูกต้องเป็นต้น พระราชาพึงกำหนดให้บุรุษทั้งหลายผู้รู้วิธีการจับข้างไปดำเนินการ

12) **ทวิรทะ** (ทวิรท) หมายถึง ผู้มีฟันสองซี่ ฟันที่เด่นชัดก็คืองานั่นเอง พบการใช้คำนี้ 6 ครั้งในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ปรัวิษฏาน ทวิรทาน ตตร สมยคาโลจย พุทธิมาน ฯ

วาริทวารุ นิรุณธิต มหาวฤกไซสตริสกฤตม ฯ คช. 7.13

(พึงจับข้างที่มีลักษณะทั้งปวงในเพนียด การจับด้วยวิธีดังกล่าวเรียกว่า วาริพันธะ (การล้อมเพนียด)

13) **นาค** (นาค) คำนี้หมายถึง งูหรือพญานาคก็ได้ หมายถึงข้างก็ได้ พบการใช้ทั่วไปที่หมายถึงข้าง แต่ไม่ปรากฏที่มาชัดเจน แต่บางท่านสันนิษฐานว่ามาจากคำ นค (งูเขา) [Wilson, 458] ในคัมภีร์คชศาสตร์ มีการใช้คำนี้ 47 ครั้ง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตรยะ ศุทุธา มหาราชา วยามิศราสตรย เอว ทิ ฯ

อนตรวรณาสตรยศจาปี **นาคานา** ปรีกิริติตาเซ ฯ 10.1

(เข้าแต่มหาราช ข้างบริสุทธ์มี 3ชนิด เพราะเป็นการผสมผสาน 3 ประการ และสี่ภายในสาม 3 ชนิดของข้างทั้งหลายถูกกล่าวแล้ว)

14) **มตังคช** (มตังค) คำนามบุลลึงค์ หมายถึง ผู้เกิดจากถุชิมตังค (มตังค (ถุชิมตังค)+ช (เกิด)) หรือผู้ที่เกิดจากเมฆ ก็ได้ เพราะมาตังค หมายถึงเมฆ ได้ด้วย อย่างไรก็ตาม คำนี้น่าจะมีเค้าจาก มตังค (มตังค) ซึ่งเป็นคำในภาษาอื่น จากนั้นจึงแผลงศัพท์ต่อในภายหลัง พบการใช้ในคัมภีร์คชศาสตร์ 20 ครั้ง ดังต่อไปนี้

ปารุถิวี เอาทกิ ไจว ฉายาคเนยิ จ โศภนา ฯ

วายวยา นิनुทิตา ฉายา นากสิ ตู **มตังคเซ** ฯ 11.1

(ในบรรดาข้างทั้งหลาย ความสว่างอย่างธาตุดิน อย่างธาตุน้ำ และอย่างธาตุไฟนั้น สวยงาม ความสว่างอย่างลม และความสว่างอย่างท้องฟ้าพึงตำหนิ)

15) **มาตังคะ** (มาตังค) คำนาม पुलลิงค์ คำนี้ น่าจะแผลงรูปมาจาก มตังค ที่กล่าวมาข้างต้น พบการใช้ 9 ครั้งในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ภฤโคชะ กทาจิน**มาตังคะ** สปัตถทมนโหมรม ฯ 3.24

อาศรมิ ชคฺมฺรฺนฺมตฺตา มทคนธาสทฺหิษณฺวะ ฯ

(คราหนึ่ง ช้างทั้งหลายได้เข้าไปยังอาศรมของฤๅษีฤๅษีที่ร่มรื่นด้วยต้นดินเป็ด จึงรู้สึกวิงเวียน ไม่สามารถทนกลิ้งคลื่นเหยียนได้)

16) **มฤคะ** (มฤค) คำนาม पुलลิงค์ โดยทั่วไปหมายถึง กวาง หรือสัตว์ป่า แต่อาจหมายถึงช้างก็ได้ และในคัมภีร์คชศาสตร์ยังใช้ มฤค หมายถึงช้างประเภทหนึ่งด้วย

ตตะ กรุทฺโธ ภฤคฺคฺมุณิชะ ศศฺวาไปตาน มตังคฺชาน ฯ

สวากีย เอว วิณฺมุตฺเร ชิฆฺรนฺตเวเต **มฤคฺคา** อิติ ฯ คช.3.26

(ฤๅษีฤๅษีจึงโกรธ และสาปช้างเหล่านั้น โดยกล่าวว่า “ช้างทั้งหลายจงดมกลิ้งมูล และมูลของตนเองเถิด”)

17) **วารณะ** (วารณ) เป็นคำศัพท์เก่าแก่อีกคำหนึ่งที่พบตั้งแต่ในยุคพระเวท ดังปรากฏในคัมภีร์ฤคเวทด้วย วารณ มีความหมายว่า ป่า ภูเขา หรือดงร้าย แต่ก็มี ความหมายอื่น ๆ ด้วย วิลสันเสนอว่าคำนี้น่าจะมาจากธาตุ วฤ หมายถึงปิดกั้น ป้องกัน [Wilson, 753] พบการใช้คำนี้ในคัมภีร์คชศาสตร์จำนวน 33 คำ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

อฺตฺปตฺสยเต โกะ’ปิ นาคา คชครฺภาน มหามฺุณิชะ ฯ

อายุรเวทสย เวตฺตา ไว มตฺกฤตฺสย ภวิษยติ ฯ คช.3.35

(มหามุณี(กล่าวว่า) ช้างทั้งหลายแม้ตัวใดก็ตามที่อุบัติในครรภ์ของนางช้างทั้งหลาย จะเป็นผู้รู้จริงในอายุรเวทที่เข้าได้แต่เง)

18) **หัตติน** (หสฺติน) เป็นคำที่พบตั้งแต่สมัยฤคเวท หมายถึง สัตว์ที่มีมือ หรือวง (หสฺต หมายถึงมือ ลงปัจจัย อินฺ บอกผู้มี) และใช้สืบเนื่องมาจวบจนปัจจุบัน พบการใช้ 16 ครั้งในคัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปยะ ดังตัวอย่างต่อไปนี้ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ภควนฺ ศโรตฺตฺมุจฺฉามิ ชนม นาม ตว สวยม ฯ

ชนมปรภฤตฺรูปิ จ ทยาทฤษฏฺวิ จ หสฺติษุ ฯ คช.1.45

(ข้าแต่ท่านผู้เจริญข้าพราภรณจะฟังที่มาของนามท่าน รวมทั้งเรื่องราวของท่าน ตั้งแต่ต้น และความรู้สึกเห็นใจบรรดาช้างทั้งหลาย)

19) **หัตตินี** (หุตินี) สร้างคำโดยเติมปัจจัย อี ข้างหลังคำ หสฺติน เพื่อให้เป็นคำนามสตรีลิงค์ หมายถึงข้างเพศเมีย พบการใช้ 3 ครั้งในคัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปิยะ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตาทฤคฤคณสัปนนำ จตุรทนต์วิราชิตาม ฯ

หสฺติมี สวฺยหสฺตสฺถาตุ กปาลาทสฺถตฺปรุภู ๓ 2.21

(พระประภทฺรทรงปล่อยแล้วซึ่งนางข้างประเสริฐ ที่มีสิ่งงา สมบูรณ์ด้วยลักษณะอันดี ออกจากกะโหลกที่อยู่ในหัตต์ของพระองค์)

20) **อนเนกป** คำนามบุลลิ่งค์ หมายถึง ข้าง รูปศัพท์ได้ว่า ผู้ตีมีไม้ครั้งเดียว (อนเนก ป) คือตีมปากวงและตีมาจากปาก เป็นสองครั้ง (ความหมายคล้ายกับ ทวิป ผู้ตีสองครั้ง) พบการใช้ 3 ครั้งในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ฤชริทฺรฆตปา นาม ตสฺยารุส สปริครหะ ฯ

นยคุโรธ จ กทาจิตเต สมาชคุมฺรเนกปาละ ๓ 1.50

(ในคราวหนึ่งบรรดาข้างเหล่านั้นได้มารวมตัวกาล ณ ดันไทร (ที่อาศัยของ) พระฤชินามว่าทฺรฆตปา พร้อมด้วยบริวาร)

21) **วศ** คำนามสตรีลิงค์ หมายถึง ข้างพัง ข้างตัวเมีย นางข้าง พบการใช้ 4 ครั้งในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้ (คำ วศ ในที่อื่นประกอบในคำ วศาทนุ หมายถึง การจับโดยใช้ข้างพัง)

ศฺยามิ ศฺยามชนปรุขฺยิ **วศยาคฺนยา** สห ฯ

วามํ วามเทวเณ สามนา นาคํ จ นิรมเม ๓ คช.2.32

(พระพรหม) ได้นิรมิตข้างวามนะสวฺยงามด้วยน้ำเงินเข้ม พร้อมกับนางข้างอังคณาด้วยมนตรีวามเทวเณแห่งสามเวท)

22) **เรณุกา** คำนามสตรีลิงค์ หมายถึง ข้างตัวเมีย ข้างพัง นางข้าง คำนี้หมายถึงแม่โคก็ได้ จากศัพท์ เรณู หมายถึง แม่โคผู้ให้นม หรือแม่โคที่เพิ่งคลอดลูก พบการใช้ 7 ครั้งในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

อภฺรมุส กปิลา ตามฺรกรณิ จาถํคฺนา ปุณะ ฯ

ตไถวานุปมา จาถํณชนวตเวย **เรณุกา** ๓ คช.2.41

(ข้างพังเหล่านั้น ได้แก่ พังอภฺรมุ กปิลา ตามระกรรณิ อังคณา อนุปมา อัญชนวตา)

อนึ่ง บางคำที่มีความหมายว่าข้าง แต่ในคัมภีร์คชศาสตร์ไม่ได้ใช้ความหมายเช่นนั้น

23) **วยาละ** (วยาล) หมายถึงสัตว์ดุร้าย หรือช้างที่ดุร้าย แต่ในคัมภีร์คชศาสตร์ใช้เป็นคำขยายของช้าง หสดีน ในที่นี้คือ “วยาลหสดี” หมายถึง ช้างที่ดุร้าย

ตโยเรเคน วา หีนะ **วยาลหสดี** ตไถว จ ฯ

วาลทณเฑน โโกเคน หสเดนาคุลินา ตถา ฯ คช.17.3

(ช้างที่ขาข้างหน้าเล็ก ขาข้างหลังเล็ก สะโพกเล็ก หรือโพกใหญ่ และช้างที่ดุร้าย)

24) **ศุณฑาละ** (ศุณฑาล) หมายถึง ผู้มีวง (ศุณฑา หมายถึงวง ปัจจัยต์มธิต ลจ เพื่อบอกว่ามีมาก ศุณฑาล จึงหมายถึง ผู้มีวง หรือมีวงใหญ่) นั่นคือช้าง แต่ในคัมภีร์คชศาสตร์ใช้เป็นคำบอกลักษณะของช้าง ว่ามีวงใหญ่

หรวสศโรตเรกษณะ สตุลคณพะ **ศุณฑาล**มสตกะ ฯ

กานตะ ปาฏลวโรน'ยั สารวเภามานวโย คชะ ฯ คช.2.57

(ช้างลูกหลานของช้างสารวเภามะนี้เป็นช้างที่น่ารัก ผิวสีชมพู ตาและหูมีขนาดเล็ก กะโหลก งวง และแก้มมีขนาดใหญ่)

(5) คำที่หมายถึงช้างเฉพาะวัย

นอกจากคำที่หมายถึงช้างโดยทั่วไปแล้ว ยังมีที่หมายถึงช้างเฉพาะช่วงวัย โดยมีคำศัพท์หลักของฤๅษีปาลกาปิยะ และมีคำศัพท์เพิ่มเติมจากฤๅษีวยาสะ ดังปรากฏในคัมภีร์คชศาสตร์ ประการที่ 5 เป็นหลัก ดังนี้

1. **วิกุลวะ** (วิกุลว) หมายถึง ช้างวัย 1 เดือน มีความหมายว่า สับสน เพราะช้างเพิ่งคลอด ยังสับสนวุ่นวาย และซุกซนมาก

2. **หงสะ** (หังส) หมายถึง หงส์ หรือสีแดงเรื่อ เพราะช่วงวัยนี้ตัวสีแดงเรื่อ) และวยาสะเรียกว่า มัณฑกะ (มณฑก) หมายถึง ช้างวัย ทั้งสองคำนี้ ใช้เรียกช้างวัย 2 เดือน

3. **ยูนนิษกรามี** (ยูนนิษกรามี) เป็นคำเรียกของวยาสะ เรียกช้างวัย 3 เดือน มีความหมายว่า ผู้ออกไปจากฝูง(โขลง)

4. **พาละ** (พาล) เป็นคำเรียกช้างวัย 1 ปี คำว่า พาล นั้นปกติหมายถึง อ่อนวัย อ่อนเยาว์ หมายถึงเด็กก็ได้ คำนี้ไม่ปรากฏในคัมภีร์คชศาสตร์ แต่มีกล่าวไว้ในตำรามาตังคศิลา³²⁵

5. **จุกุกะ** (จุกุก) และ **ปุกุกะ** (ปุกุก) ใช้เรียกช้างวัย 2 ปี

6. **อปะสรรปะ** (อปสรรป) ใช้เรียกช้างวัย 3 ปี มีความหมาย สายลับ กองสอดแนม

³²⁵ Franklin Edgerton, *The Elephant-Lore of the Hindus*, 62.

7. **พรวพร** (พรวพร) เรียกข้างวัย 4 ปี โดยทั่วไปมีความหมายว่า คนป่า หรือคนพูดติดอ่างก็ได้
8. **กลภะ** (กลภ), **พละ** (พล หมายถึง ผู้มีกำลัง) เรียกข้างวัย 5 ปี (บ้างก็ว่าข้างวัย 30 ปี³²⁶)
9. **ไวการิกะ** (ไวการิก เป็นรูปแผลงจาก วิการ ลงปัจจัย อิก หมายถึง มีการเปลี่ยนแปลง) และ **ไณการิก** (คำว่า ไณการิก ไม่ปรากฏที่มาชัดเจน อาจจะแผลงมาจากไวการิก) ใช้เรียกข้างวัย 6 ปี ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงลักษณะๆ ทั้งร่างกายและจิตใจไปจากเดิมมาก
10. **คิศุ** ใช้เรียกข้างวัย 7 ปี ปกติคำว่าคิศุ หมายถึงเด็กทารก หรือลูกสัตว์ ใช้เรียกต้นไม้เล็กๆ หรือดวงตะวันเพิ่งขึ้นก็ได้ นอกจากนี้ยังมีความหมายรวมถึงเด็กชายอายุต่ำกว่า 8 ขวบ หรือเด็กหนุ่มอายุไม่ถึง 16 ขวบก็ได้³²⁷ *
11. **อัญชนะ** (อัญชน) ใช้เรียกข้างวัย 8 ปี คำว่า อัญชน หมายถึงสีดำหรือ อาจเป็นเพราะข้างวัยนี้มีผิวเข้มคล้ำชัดเจน
12. **ทันตารุณะ** (ทันตารุณ) เรียกข้างวัย 9 ปี คำว่า ทันตารุณ หมายถึง มีความสมบูรณ์ของฟัน (งา) หรือสีแดงเรื่อเหมือนงา³²⁸
13. **วิกกะ** (วิก) เป็นคำเรียกข้างวัย 10 ปี คำนี้ บางท่านให้ความหมายว่า ข้างวัยเยาว์ หรือข้างอายุน้อย³²⁹ กล่าวคือหมายถึงข้างมิใช่สัตว์อื่น
14. **กลภะ** (กลภ) เรียกข้างวัย 20 ปี คำนี้ซ้ำกับคำเรียกข้างวัย 5 ปี จากข้อความที่ระบุว่า เป็น ของวยาสะ (คช. 5.37)
15. **ชวณะ** (ชวณ) ใช้เรียกข้างวัย 30 ปี คำว่า ชวณ หมายถึง ว่องไว จึงใช้เรียกบงาม้าก็ได้ แต่ในคัมภีร์คชศาสตร์ในที่นี้กล่าวถึงคำเรียกข้างวัย 30 ปี โดยเฉพาะ
16. **กัลยาณะ** (กัลยาณ) ใช้เรียกข้างวัย 40 ปี มีความหมายว่า ผู้มีจิตใจดี เป็นเลิศ
17. **ยูถะ** (ยูถ) ใช้เรียกข้างวัย 50 ปี มีความหมายว่า ผุง หรือโหลง
18. **วิกรรณกะ** (วิกรรณ) ใช้เรียกข้างวัย 70 ปี มีความหมายว่า ผู้มีใบหูเปลี่ยนไป
19. **พีรพิ** (พีรพิ) ใช้เรียกข้างวัย 80

³²⁶Monier-Williams, Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*, 260.

³²⁷Ibid., 1076.

³²⁸Franklin Edgerton, *The Elephant-Lore of the Hindus*, 65.

³²⁹Wilson, Horace Hayman. *A dictionary in Sanscrit and English*. (Printed at the Education Press) 1832.

20. **ปุณณะ** (ปุราณ) ใช้เรียกช้างวัย 90 ปี มีความหมายว่าเก่า โบราณ เป็นอดีต ตำนาน เพราะช้างอายุ 90 ปีนับว่าแก่มากแล้ว

21. **สถวิระ** (สถิวร) ใช้เรียกช้างวัย 100 ปี มีความหมายว่า เก่า แก่ คนแก่ ผู้นำนับ ถือ เป็นคำใช้เรียกพระภิกษุผู้อาวุโสด้วย

22. **ปรวกะ** (ปรวุก) ใช้เรียกช้างวัย 110 ปี มีความหมายว่า เก่าแก่

สรุป

คำภาษาสันสกฤตที่หมายถึงช้างมีอยู่มาก คำที่พบทั่วไปได้แก่ คช นาค และกริน มีการใช้ในคัมภีร์คชศาสตร์จำนวน 352 คำ, 47 คำ และ 38 คำ ตามลำดับ นอกจากนี้ยังมีคำอื่นๆ อีก รวมทั้งสิ้น 24 คำ

การสร้างคำในไวยากรณ์สันสกฤตทำได้หลากหลายวิธี เช่น สมาส คือนำคำมารวมกัน เพื่อให้ได้ความหมายที่ปรากฏในคำทั้งสอง เช่น ทวิทนต์ ผู้มีงาสองซี่ ทำให้ได้คำใหม่เพิ่ม แต่คำได้มีความกระชับ ไม่ยืด การลงปัจจัย หรือหน่วยคำที่เติมข้างท้าย ทำให้ได้ความหมายเพิ่ม เช่น ปัจจัย อิน หมายถึง ผู้มี ผู้ครอบครอง ปรากฏในคำว่า หสติน กริน ทนดิน และพบการใช้ไม่น้อย

คำที่นำมาสร้างเพื่อให้หมายถึงช้างนั้น ส่วนใหญ่เน้นลักษณะเด่นของอวัยวะ โดยเฉพาะงา และวง ที่แตกต่างไปจากสัตว์อื่น ร่างกายที่มีขนาดใหญ่โต พฤติกรรมของช้าง รวมทั้งตำนานว่าด้วยกำเนิดช้าง

นอกจากคำศัพท์ที่สร้างจากรากศัพท์ภาษาสันสกฤตเองแล้ว ยังมีคำที่นักวิชาการเสนอว่าเป็นคำยืมจากภาษาอื่น เช่น คช อิก มาตค อันเป็นธรรมชาติของภาษาที่จะมีการยืมหรือรับมาจากภาษาอื่นที่มีการติดต่อสัมพันธ์ด้วย

คำเรียกช้างส่วนใหญ่เป็นนาม पुल्लिङ्ग สำหรับใช้เรียกช้างพลาย และเรียกช้างโดยได้ทั่วไป แต่มีคำเรียกช้างตัวเมียโดยเฉพาะ ได้แก่ เณุกา (หมายถึงแม่โค หรือแม่สัตว์อื่น ๆ ก็ได้) กรินิ หมายถึงช้างเพศเมีย สร้างคำโดยลงปัจจัย อี เพื่อสร้างคำนามสตรีลิงค์ กเรณู เป็นคำนาม पुल्लिङ्ग และ สตรีลิงค์ แต่ในคัมภีร์คชศาสตร์ใช้เรียกช้างพังเท่านั้น นอกจากนี้ยังมีคำว่า วศา หมายถึงช้างตัวเมีย (หมายถึงสัตว์เพศเมียอื่น ๆ ก็ได้)

ในคัมภีร์คชศาสตร์ยังมีคำที่ใช้เรียกช้างตามช่วงวัยต่างๆ ส่วนใหญ่เป็นคำที่มีความหมายอื่นด้วย แต่เมื่อใช้เรียกช้างวัยต่างๆ จะมีความหมายโดยเฉพาะ เช่น อัญชนะ หมายถึง สี่ คำ หรือช้างประจำทิศตะวันตกเฉียงเหนือ แต่ยังใช้เรียกช้างวัย 8 ปีด้วย อย่างไรก็ตามคำเรียกช้างตามวัยนั้น บางคำไม่ปรากฏความหมายอื่น เช่น ปุจุก ซึ่งไม่ปรากฏความหมายอื่น แต่คำนี้อาจเป็นรูป แผลงจาก จุก ก็ได้

เนื่องจากมีคำจำนวนมากที่หมายถึงข้าง กวีจึงสามารถเลือกใช้คำได้ตามต้องการ การใช้คำหลากหลายย่อมจะให้ความน่าสนใจยิ่งกว่าการใช้คำเดิมซ้ำๆ เนื่องจากคัมภีร์คหศาสตร์มีเนื้อหาหลักกล่าวถึงข้าง ในคัมภีร์เล่มนี้มีคำที่หมายถึงข้างจำนวนหลายร้อยคำ หากไม่มีคำอื่นให้เลือก คำที่ใช้เป็นหลักคงจะเป็นคำว่า คช ที่ผู้ใช้ภาษาสันสกฤตคุ้นเคย แต่เมื่อมีคำให้เลือก กวีจึงใช้ได้หลากหลายมากขึ้นถึง 24 คำ

การมีคำให้เลือกมาก ยังทำให้กวีเลือกใช้คำสอดคล้องกับเสียงครุและลหุตามฉันทลักษณ์ได้สะดวกมากขึ้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

อภรมะ กปिला ตามรรณิ จากำนา पुनः १

ตไถวานูปมา จากำถนชวตเยว เณุกา ๓ คช.2.41

ในอนุษฏกฉันทที่ยกมานี้ ตำแหน่ง เณูกา คือ ครุ-ลหุ-ครุ การใช้คำว่า เณูกา จึงเหมาะสมลงตัว หากเป็นตำแหน่งอื่น กวีก็อาจเลือกใช้คำอื่นๆ ที่มีเสียงสอดคล้องกับเสียงหนักเบาตามฉันทลักษณ์ได้สะดวกมากขึ้น.

4.2.5 การใช้สนธิในคัมภีร์คหศาสตร์

สนธิเป็นหลักการเกี่ยวกับเสียง มักจะกล่าวถึงในลำดับต้นๆ ของตำราไวยากรณ์เสมอ เมื่อเริ่มต้นกล่าวถึงเสียงสระ พยัญชนะ (และตัวอักษร) เพราะหลักสนธิช่วยให้เข้าใจเรื่องการสร้างคำ การแจกรูปคำนาม การสร้างกริยา และอ่านประโยค แยกสนธิได้

ในภาษาสันสกฤต โดยปกติภายในคำเดียวกันจะมีสระสองตัวอยู่ติดกันไม่ได้ สระสองตัวหากมาติดกัน จะรวมกันเป็นเสียงเดียว³³⁰ (ไม่ว่าภายในคำเดียวกัน หรือภายในประโยคเดียวกัน) อาจลดเสียงสระลงเป็นเสียงพยัญชนะกึ่งสระ หรือแทรกเสียงพยัญชนะกึ่งสระระหว่างกลาง. นอกจากนี้แล้ว ในประโยคก็มักจะเชื่อมเสียงไปโดยตลอด หากทำได้ เช่น อคินิม อีเพ > อคินิมีเพ.

สนธิในภาษาสันสกฤตนั้นอาจแบ่งเป็นสองประเภท คือสนธิภายใน และสนธิภายนอก³³¹ โดยมีความแตกต่างคือตำแหน่งที่เกิดสนธิหรือการเชื่อมเสียงนั่นเอง

ปทสนธิ หรือ **สนธิภายนอก (External Sandhi)** คือการเปลี่ยนแปลงเสียงที่เกิดขึ้นระหว่างเสียงท้ายของคำ (ปท) หนึ่ง กับเสียงต้นของอีกคำหนึ่ง ซึ่งอาจเกิดขึ้นเมื่อ

³³⁰ F. Max Müller. *A Sanskrit Grammar for Beginners*, (London: Longmans, Green, and Co., 1870), 11,

³³¹ William Dwight Whitney, *Sanskrit Grammar*, (Delhi: Motilal Banarsidass, 1993), 37.

1) มีการสร้างคำใหม่ด้วยวิธีสมาส (เทียบได้กับคำประสมในภาษาไทย) เช่น ระหว่าง คำว่า “ชคต” (โลก) และคำว่า “นาถ” (ผู้เป็นที่พึ่ง) ได้รูปสมาสเป็น “ชคนาถ” หมายถึงที่พึ่งหรือ เจ้าแห่งชาวโลก หรือ

2) การเชื่อมเสียงระหว่างคำที่อยู่ใกล้กันในประโยค เช่น ตตส พรสนนส จ ภฏว ปุษยสตสยาส จ เทวยา วรตสัสกฤตยาสา ฯ เปลี่ยนรูป(และเสียง)ตามหลักสนธิ เป็น ตตะ พรสนนศจ ภฏว ปุษยสตสยาศจ เทวยา วรตสัสกฤตยาสา ฯ ทั้งสองตัวอย่างนี้คือสนธิภายนอก

โดยทั่วไปแล้ว สนธิระหว่างคำในประโยคนั้นไม่จำเป็นต้องมีทุกตำแหน่งก็ได้ โดยเฉพาะเมื่อหยุดพัก ในการสนทนา หรือในร้อยกรองที่อาจต้องเว้น หรือเชื่อมเสียงตามฉันทลักษณ์ ที่ต้องการ

วรรณสนธิ หรือ สนธิภายใน (Internal Sandhi) คือ การเปลี่ยนเสียงเมื่อมีการลงวิ ภักติหรือปัจจัยกับธาตุ หรือนาม (เรียกค่านามที่ยังไม่ลงวิภักติว่า ปราตปิติก) ได้แก่ เมื่อเติมวิภัคติเพื่อ บอกหน้าที่ และพจน์ ของค่านาม เมื่อเติมปัจจัยตัดทิตเพื่อขยายความหมายของค่านาม หรือการสร้าง กริยา (ลการ) จากธาตุ โดยการลงอุปสรรค และปัจจัย เช่น ธาตุ กฤ ลงอุปสรรค สม- ข้างหน้า จะ แทรก ส ระหว่างกลาง และเปลี่ยน สม เป็น ส; ได้เป็น สัสกฤ ดังนี้ ก็ต้องอาศัยหลักสนธิเช่นกัน ทั้งนี้ สนธิภายในจำเป็นต้องดำเนินการตามหลักการเสมอ

หากพิจารณาถึงลักษณะเสียงที่ต้องทำสนธิ ตำราของนักไวยากรณ์อินเดียมักแบ่งเป็น 3 ชนิด คือ 1) สวรรสนธิ (สนธิของสระ) 2) วยัญชนสนธิ (สนธิของพยัญชนะ) และ 3) วิสรรคสนธิ (สนธิของวิสรรค) แต่ตำราของนักไวยากรณ์ชาวยุโรปมักจะไม่กล่าวถึงวิสรรคสนธิ

ลักษณะเฉพาะของสนธิในคัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปิยะก็คือ ในบางกรณี สนธิ ภายนอกไม่ได้เปลี่ยนเสียงตามหลักสนธิ ซึ่งพบได้มาก แต่มีใช้ทั้งหมด ดังกรณีต่อไปนี้

ก. สระสนธิ

ตามกฎสนธิ ท้ายของคำหน้าเป็นสระอะ มีสระอื่นตามมา จะเปลี่ยนเป็นสระชั้นคุณ สระ ฤ จึงเปลี่ยนเป็น อรุ (อาทคุณะ ฯ อักษรายายี.6.1.87) แต่สำหรับสระ ฤ นั้นอาจไม่เปลี่ยนก็ได้ (ฤตยกะ ฯ อักษรายายี.6.1.28) พบการใช้สนธิเช่นนี้บ้างในคัมภีร์คชศาสตร์ ดังนี้

ทีรฆารณยฤเชะ ตามหลักสนธิเป็น ทีรฆารณยรุเชะ

ข. วิสรรคสนธิ

1) คำหน้าลงท้ายด้วย -อะ เมื่อมีเสียงพยัญชนะโฆษะตามมา ให้เปลี่ยนเสียง อะ เป็น โอะ(อักษรายายี : หคิ จ ฯ) แต่ในคชศาสตร์บางครั้งมิได้เปลี่ยน อะ เป็น โอะ เช่น

ศสตะ พฤททวยวยุก (คช.) ตามหลักสนธิเป็น ศสโต พฤททวยวยุก

ทฤปตะ คุณณเ (คช.) ทฤปโต คุณณเ

เนตรระ นาโค'ษณฺฐี (คช.)

เนโตร นาโค'ษณฺฐี

หิณะ มุกศจ (คช.)

หิโน มุกศจ

กรณีเช่นนี้พบได้มาก

2) คำนำลงท้ายด้วย -อาะ เมื่อมีเสียงพยัญชนะโฆษะตามมา ให้ลวิสรรคะหลังเสียงสระอานัน แต่ในคชศาสตร์บางครั้งก็ได้เปลี่ยน อะ เป็น โอ เช่น

มหาเตชาะ ภาสฺกระ (คช.) ตามหลักสนธิเป็น

มหาเตชา ภาสฺกร

หฺรฺสวทนะ วยยาศฺจาปี (คช.)

หฺรฺสวทนา วยยาศฺจาปี

หฺรฺสวกราะ ทิรฺฆปาทาศฺต (คช.)

หฺรฺสวกรา ทิรฺฆปาทาศฺต

ปารวตียาะ มฺลฺลจฺจชาติ (คช.)

ปารวตียา มฺลฺลจฺจชาติ

กรณีเช่นนี้พบได้มาก

3) คำนำลงท้ายด้วยวิสรรคะ หน้าวิสรรคะเป็นสระอื่นมิใช่ อะหรืออา เมื่อมีเสียงพยัญชนะโฆษะตามมา วิสรรคะนั้นจะเปลี่ยนเป็น ร แต่ในคชศาสตร์บางครั้งก็ได้เปลี่ยน เช่น

สํกาไสะ มหฺรฺฆิกร... (คช.) ตามหลักสนธิเป็น สํกาไสรมหฺรฺฆิกร...

ค.พยัญชนะสนธิ

1) เสียงท้ายคำข้างหน้าเป็นอโฆษะ เสียงที่ตามมาเป็นโฆษะ กรณีเช่นนี้ เสียงท้ายคำข้างหน้าจะต้องเปลี่ยนเป็นเสียงโฆษะด้วย แต่มีบ่อยครั้งที่ไม่มีการเปลี่ยนเสียงในคชศาสตร์ เช่น ตทฺโรมฺยุกฺตปาทวาทฺ โรมฺปาท (คช.) หลักสนธิเป็น ตทฺโรมฺยุกฺตปาทวาทฺ โรมฺปาท

สยาต เทวา

(คช.18) สยาตเทวา

...อาโรคฺยาดฺ พฺลเมว (คช.)

...อาโรคฺยมาโรคฺยาทฺพฺลเมว”

สยาต คฺโช (คช.5)

สยาตคฺโช

อชฺญานาตมฺลฺลจฺจชาติ

อชฺญานาทมฺลฺลจฺจชาติ

2) เสียงท้ายคำหน้าเป็น ต พยัญชนะฐานฟัน (ทนต์ย) เมื่อมีพยัญชนะฐานเพดาน (तालुय) ตามมา พยัญชนะท้ายคำหน้าจะต้องเปลี่ยนตามเสียงที่ตามมา

ยทิจฺเจตฺ เศรย

หลักสนธิเป็น ยทิจฺเจจฺเศรย

ตามกฎสนธิจะเปลี่ยน ต (ท้ายคำหน้า) ซึ่งเป็นเสียงฐานฟัน ให้เป็นเสียงฐานเพดานที่มีลักษณะเสียงตรงกัน (จ) คือ อโฆษะ และเสียง ศ อาจเปลี่ยนเป็น ฉ ด้วย

อนึ่ง กรณี “ตกมณีฉายารูณา” นี้ ควรจะเป็น ตกมณีจฉายารูณา เพราะตำแหน่ง
ณั นั้นเป็นคुरु ตามฉันทลักษณ์ของวสันตติกาฉันท

สรุป

สนธิในคัมภีร์คชศาสตร์ พบว่าสนธิภายนอกนั้น มีการเปลี่ยนแปลงตามกฎบ้าง ไม่
เปลี่ยนแปลง เนื่องจากมิได้เป็นข้อบังคับ มักพบสนธิระหว่างบทมากกว่าสนธิในสมาส การไม่ทำตาม
หลักสมาสส่วนใหญ่ไม่มีผลต่อฉันทลักษณ์น่าจะเป็นรสนิยมของผู้แต่งหรือผู้ชำระต้นฉบับมากกว่าอย่าง
อื่น

บทที่ 5

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปยะนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อแปลเนื้อหาของคัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปยะเป็นภาษาไทย และเพื่อวิเคราะห์คัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปยะคัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปยะเป็นตำราว่าด้วยลักษณะของช้าง ไม่ทราบช่วงเวลาของการแต่ง แต่ระบุผู้แต่งว่าเป็นฤๅษีปาลกาปยะ (ปาลกาปยะ) ซึ่งพบชื่อนี้ในตำราอื่นๆ ที่เกี่ยวกับช้างหลายเล่ม

สำหรับคัมภีร์นั้นเนื้อหาแต่งเป็นภาษาสันสกฤตแบบแผน เนื้อหาส่วนใหญ่แต่งเป็นร้อยกรองหรือฉันท

เนื้อหาในคัมภีร์คชศาสตร์นั้นมีความหลากหลาย ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์ไว้ 2 ด้านหลัก ได้แก่ 1) ด้านเนื้อหา ประกอบด้วยเนื้อหาของคัมภีร์ วิธีการจับช้าง และการพรรณนากลิ่นของช้าง 2) กลวิธีการแต่งและการใช้ภาษา ประกอบด้วยกลวิธีการแต่ง ฉันทลักษณ์ และการใช้คำ

5.1 โครงสร้างเนื้อหา

คัมภีร์คชศาสตร์แบ่งเนื้อหาออกเป็น 19 บท หรือ 19 ประการ โดยเริ่มต้นเป็นบทไหวครุตามมาด้วยเนื้อหาต่อไปนี้ 1) เล่าตำนานของฤๅษีปาลกาปยะ และช้างในเบื้องต้น 2) การอุปติของช้างประจำทิศ (ทิศคช) มี ไอราวต เป็นต้น 3) คำสาปที่มีต่อช้างประจำทิศ และการแก้คำสาป 4) ลักษณะของช้างในป่าช้าง (คชวน) และป่าขนาดเล็ก (อุปวน) 5) ว่าด้วยช่วงวัยต่างๆ ของช้าง 6) ลักษณะของช้างในภูมิภาคต่างๆ ซึ่งมีลักษณะเฉพาะแตกต่างกัน 7) การจับช้าง มีด้วยกัน 5 วิธี 8) ลักษณะของช้าง 4 จำพวก คือ ภัทระ มันทะ มฤค และสังกิริณะ 9) ลักษณะของช้างอังสะ คือช้างที่มีภาคของเทพเจ้า 10) ลักษณะสีของผิวช้าง 11) ลักษณะความสว่างของผิวช้าง มีด้วยกัน 5 ลักษณะ 12) ลักษณะกลิ่นของช้าง กำหนดกลิ่นที่เป็นมงคล และไม่เป็นมงคล 13) กำลังของช้าง และการทดสอบกำลังของช้าง 14) ว่าด้วยคุณทั้งสามของช้าง ได้แก่ สัตตคุณ, รโหคุณ และตโมคุณ 15) ลักษณะการเดินของช้าง ที่เป็นมงคล และไม่เป็นมงคล 16) ลักษณะร่องรอยหรือตำหนิบนตัวช้างที่เป็นมงคล และที่ไม่เป็นมงคล 17) ลักษณะโทษของช้างมีด้วยกัน 37 ประการ 18) ว่าด้วยขนาดของช้าง และ 19) ลักษณะที่นั่งบนหลังช้าง มีด้วยกัน 3 แบบ

5.2 กลวิธีการประพันธ์และคำประพันธ์

ผู้ประพันธ์ใช้กลวิธีการประพันธ์โดยเริ่มต้นเป็นบทสนทนาระหว่างพระเจ้าโรมปาท และฤๅษีปาลกาปยะ ซึ่งมีฤๅษีธรรมิกา ผู้เป็นศิษย์ของฤๅษีปาลกาปยะแทรกเป็นช่วงๆ

เนื้อหาส่วนใหญ่ของคัมภีร์คชศาสตร์แต่งเป็นร้อยกรอง หรือฉันทจำนวน 10 ชนิด ได้แก่ อนุชฎกฉันท อินทรวชิราฉันท อุเปทรวชิราฉันท อุปชาติฉันท มันทากรานตาฉันท วสันตติลาฉันท ศารทูลวิกริตฉันท มาลินีฉันท สรรคธาฉันท และอารยาฉันท ชนิดของฉันทที่พบมากที่สุดก็คือ อนุชฎก ซึ่งปรากฏอยู่ทุกประการ

5.3 วิธีการจับข้าง

ผู้วิจัยได้วิเคราะห์และเปรียบเทียบการจับข้างในคัมภีร์คชศาสตร์ คัมภีร์มาตังคลีลา และคัมภีร์คชครณะประการ พบว่า วิธีการจับข้างในคัมภีร์ทั้ง 3 มีความคล้ายคลึงกัน กล่าวคือ คัมภีร์คชศาสตร์และมาตังคลีลากล่าวไว้ 5 วิธี ได้แก่ การล้อมด้วยเพนียด การใช้ข้างต่อ การไล่จับ การขุดหลุมพราง การขุดหลุมลึก แต่ในคัมภีร์คชครณะประการกล่าวไว้ 10 วิธี แต่อาจสรุปได้เพียง 5 วิธีเช่นเดียวกัน ยกเว้นแต่วิธีสุดท้ายคือการสร้างสภาพแวดล้อมเพื่อให้ข้างคุ่นเคยแล้วจับโดยละม่อม

5.4 การใช้คำที่หมายถึงข้าง

ในภาษาสันสกฤตมีคำศัพท์ที่หมายถึงข้างนับร้อยคำ มีทั้งที่ค้นหาที่มาของคำได้ และที่ค้นหาไม่ได้ โดยปรากฏคำที่หมายถึงข้างในเอกสารสมัยแรกๆ เช่นคัมภีร์ฤคเวท มีคำที่หมายถึงข้างจำนวน 4 คำ ได้แก่ อิก, มฤค, วารณ, และ หสติน เป็นที่น่าสังเกตว่าคำว่า คช ไม่ปรากฏในคัมภีร์ฤคเวทเลย

ในคัมภีร์คชศาสตร์มีคำที่หมายถึงข้างทั้งสิ้น 24 คำ คำที่พบมากที่สุดก็คือคช รองลงมาได้แก่นาค และกริน ตามลำดับ

นอกจากนี้แล้ว คัมภีร์คชศาสตร์ยังมีคำเรียกข้างตามวัยต่าง ๆ ตั้งแต่ 1 เดือน 2 เดือน จนถึง 110 ปี แต่ไม่ได้มีคำเรียกตลอดทุกเดือนหรือทุกปี ขณะเดียวกันยังมีคำวิสามานยนาม ที่ใช้เรียกข้างหรือคำที่เป็นชื่อของข้างประจำทิศ เมียข้างประจำทิศ และลูก ๆ ทั้งหมด

5.5 การพรรณนากลิ่นข้าง

กลิ่นของข้างมีกล่าวถึงในส่วนต่างๆ ของคัมภีร์คชศาสตร์ โดยเฉพาะในประการที่ 6 ประการที่ 12 และประการที่ 14 พบว่าการพรรณนากลิ่นในคัมภีร์คชศาสตร์ใช้การใช้อุปมาหรือเปรียบเทียบ เพราะไม่มีคำเรียกกลิ่นโดยเฉพาะ โดยมีคำเปรียบหรืออุปมาทั้งสิ้น 40 ชนิด

เมื่อวิเคราะห์กลั่นจากการจำแนกกลุ่มของข้าง พบว่ามีการระบุกลั่นข้างตามกลั่นของสัตว์ 7 ชนิด (มีศัพท์เรียก 9 คำ) พืช 20 ชนิด (มีศัพท์เรียก 24 คำ) และกลั่นจากวัตถุ 13 ชนิด (มีคำเรียก 16 คำ) รวมทั้งสิ้น 40 ชนิด โดยมีศัพท์เรียก 49 คำ

5.6 ลักษณะการใช้สนธิเฉพาะในคัมภีร์คชศาสตร์

ผู้วิจัยพบว่า การใช้สนธิในคัมภีร์คชศาสตร์ มีลักษณะพิเศษบางประการ กล่าวคือ การไม่ประกอบสนธิตามหลักสนธิบ้าง ในบางกรณี โดยพบได้เฉพาะสนธิภายนอก ได้แก่ สระสนธิ พยัญชนสนธิ และวิสรรคสนธิ สนธิที่ปรากฏทั้งหมดอยู่ในคำประพันธ์ จึงอาจเป็นไปได้ว่าผู้ประพันธ์ต้องการเสียงที่เหมาะสม เนื่องจากการเพิ่มหรือลดเสียงตามหลักสนธิอาจทำให้ความไพเราะหรือตำแหน่งของคุรุและลขุเปลี่ยนแปลงไปได้

กล่าวโดยสรุป คัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปิยะเล่มนี้บอกเล่าเรื่องราวของข้างในหลายลักษณะ ตามประภคณ์ต่างๆ ดังกล่าวมาแล้ว ในแต่ละประภคณ์มีเนื้อหาไม่ยาวนาน แต่ก็พอที่จะทำให้ผู้อ่านผู้ศึกษาเข้าใจภาพรวมของข้างในประเด็นนั้นๆ ได้พอสมควร

5.7 ข้อเสนอแนะ

1. ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์ภาษาสันสกฤตเกี่ยวกับข้างเล่มอื่นๆ กับคัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปิยะ
2. ควรศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปิยะกับตำราข้างของไทย ซึ่งมีด้วยกันหลายเล่ม เพื่อให้เห็นความคล้ายและความต่างกันในด้านต่างๆ

ภาคผนวก ก
ต้นฉบับคัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปยะ

อักษรเทวนาครี อ้างอิงมาจาก หนังสือคัมภีร์คชศาสตร์ของปาลกาปยะ ที่ชำระโดย
ศรีย มंत्रมูรติ เค.เอส. สุพรหมันยะ ศาสตรีย (Shri Mantramurti K. S. Subrahmanya Sastri)
ชื่อเรื่อง Gaja Śāstram of Pālakāpya Muni พิมพ์ที่เมืองตัญชวูร์ สำนักพิมพ์ T. M. S. S. M.
Library ค.ศ.1958 (พ.ศ.2501)

अथ प्रथमं प्रकरणम्
पालकाप्योत्पत्तिक्रमकथनं

धार्मिक उवाच—

अंगानामधिपः श्रेष्ठः श्रीमानिन्द्रसमद्युतिः।
येनेयं पृथिवी सर्वा सशैलवनकानना॥
चतुःसागरपर्यन्ता भुक्तासीन्मित्रतेजसा।
दानेन चन्द्रसदृशो दीप्तिमान् दिव्यतेजसा॥
स रोमपादनृपतिश्चक्रवर्ती महायशाः।
रोमेति नाम पद्मस्य रेखाकारस्य विश्रुतम्॥
तद्रोमयुक्तपादत्वात् रोमपाद इति श्रुतः।
आसने स्वोचिते दिव्ये रत्नवैडूर्यभूषिते॥
उपविष्टो महीपालो राजा राजीवलोचनः।
गंगाया दक्षिणे तीरे ब्रह्मर्षिगणसेविते॥
अंगदेशे स्वनगरे रम्ये चास्थानमण्डमे।

॥११॥

अकस्मादागतान् तांस्तु मुनीन्द्रान् भसितव्रतान्।
 गौतमं चाग्निवेश्यं च राजपुत्रं च शौनकम्॥
 काशिपुत्रं नरं काप्यं रैभ्यं चैव बृहस्पतिम्।
 गंगायनं च गार्ग्यं च जाबालिं च पराशरम्॥
 याज्ञवल्क्यं हिरण्याक्षं भृगुमंगिरसं तथा।
 दृष्ट्वैव परमं प्रीतो राजा विस्मयमागतः॥
 सहसोत्थाय तान् नत्वा तोषयामास भक्तितः।
 अर्घ्येणासनदानेन पाद्येन च परन्तपः॥
 स्तूयमानैश्च तैः श्रेष्ठैः स्वागतं व्याहरत्तदा।
 पृच्छद्भ्यः कुशलं तेभ्यो जगाद परया मुदा॥
 ततश्च वदतां श्रेष्ठः सामात्यः सपुरोहितः।
 नयकारान् गुणश्रेष्ठ अभिवाद्येदमब्रवीत्॥
 अहं जिघृक्षुर्द्विरदानिति ते तु महर्षयः।
 अनुग्रह्य तथेत्याहुर्नयधर्मविशारदाः॥
 अथ राजा वचः श्रुत्वा विधिना गजचारिणः।
 वीरांस्तान् प्रेषयामास सकामान् हितकारिणः॥
 अन्वेष्टव्यास्तथा नागा गतपृष्ठाश्च सर्वतः॥
 अन्वेष्टितुं तथारब्धा मुदा परमया सह।
 अपश्यन्नाश्रमपदं नानाद्रुमलतायुतम्॥
 शैलराजाश्रितं पुण्यं लौहित्यं सागरं परम्।
 यक्षगन्धर्वनिलयं सिद्धचारणसेवितम्॥
 शैलराजस्य पार्श्वस्थं वनराजिविराजितम्।
 अप्सरोभिः समाकीर्णं मृगव्यालादिसेवितम्।
 तमाश्रमं प्रविष्टास्ते तस्य यूथस्य यत् पदम्॥

अपश्यन् ते मुनिं तत्र निवसन्तं तदाश्रमे।
 मदोत्कटैश्च मातंगैरुपेतं हि मनोहरैः॥
 चारुगाभिर्वशाभिश्च हिताभिः प्रियदर्शनैः।
 तेजसा नियमैर्युक्तं कृशदेहं कृपान्वितम्॥
 धृतिक्षमाभ्यां युक्तं च तपःसामपरायणम्।
 शरण्यं सर्वभूतानां जरावल्कलधारिणम्॥
 युक्तं धर्मेण हर्षेण क्रीडन्तं सह वारणैः।
 कलभैर्धेनुकाभिश्च भ्रमरोद्गीतशाखिषु।
 नानापुष्पसमृद्धेषु हंसचक्रवकैः सह॥
 कमलोत्पलरम्येषु गाहमानं सरस्सु च।
 उत्पन्नेयं मतिस्तेषामनेनैतद्धि रक्षितम्।
 अनेन मुनिना यूथमत्र याम यथासुखम्॥
 अथ मध्याह्नकाले तु सोऽगमन्मुनिराश्रमम्।
 सायाह्नकाले तु मुनिर्यूथमध्यं पुनर्गतः॥
 तस्मै नरा बहिर्भावं तथागम्यं न्यवेदयन्।
 मूर्ध्नि कृत्वाञ्जलिं भीता महीमास्थाय जानुभिः॥
 दर्शनीयानि वीर्याणि नादवन्ति महन्ति च।
 बहून्यदृष्टपूर्वाणि सत्त्वानि भुवि कानिचित्॥
 सर्वसस्यविनाशं च तानि कुर्वन्ति नित्यशः।
 तेषां देशहितार्थाय प्रतियत्नो विधीयताम्॥
 ततस्तेषां वचः श्रुत्वा ग्रहाय कृतनिश्चयः।
 प्रस्थितो हृदि तं कृत्वा यः कालस्तैर्निवेदितः॥

गृहीत्वा वागुरादींश्च स्वपुरान्निरगात्तदा।
 अचिरात्समनुप्राप्तस्तं देशं यत्र ते गजाः॥
 स तान् शापवशं प्राप्तान् गजान् जग्राह पार्थिवः।
 तस्मिन् काले तदायाते यूथं बद्धं नृपेण तत्॥
 शंपातरंगिणीतीरे प्रतिपूज्याभिवाद्य च।
 अथाब्रवीदंगराजः प्रहृष्टमनसा मुनीन्॥
 विधिना शास्त्रदृष्टेन यूथमेतन्नियम्यताम्।
 प्रत्यब्रुवन्नंगराजं सर्वे ते नयकोविदाः॥
 स्वकार्यमेतदस्माकं शेषं कार्यं विचिन्त्यताम्।
 शंघाप्रवेशः क्रियतां राजन् स्वस्थमना भव॥
 ते राजनि प्रयाते तु यूथं स्तंभेष्वबन्धयन्॥

अथ शिश्रूषणं कृत्वा स निष्क्रम्याश्रमान्मुनिः।
 तं देशमभिसंप्राप्त आसीद्यत्र स्थितं च तत्॥
 तस्मिन्नपश्यत् तद्यूथं मनसा व्याकुलेन च।
 प्रारब्धोऽन्वेषणं कर्तुं पुरासीद्यत्र तत्सुखम्॥
 येषु येष्वावगाहन्त तेषु तेषु सरस्सु च।
 नापश्यत्तेषु सर्वेषु शंपामभ्यागमत्ततः॥
 पदेन मुनिशार्दूलः शोचन् स्नेहेन हस्तिनाम्।
 तपोनियमसंपन्नाः स्थितास्ते वनमध्यगाः॥
 ददृशुर्युगपच्चैव तस्मिस्तु गजमण्डले।
 ततो बद्धास्तु तान् दृष्ट्वा वारणान् मुनिसत्तमः॥
 आसीत्पर्यश्रुनेत्रश्च वैक्लव्यं च जगाम सः।
 एकरात्रोषितास्तत्र सूत्रकारा महामुनेः॥
 शोकस्य कारणं किंवा पप्रच्छुर्विनयान्विताः।
 केनानुकंपसे नागान् केनैषां लुंपसे व्रणान्॥
 ऋषिभिः पृच्छ्यमानोऽपि न किञ्चित्प्रत्युवाच सः।
 अनभिव्याहतास्तेन जग्मुस्ते विस्मयं तदा॥

तेभ्यो निशम्यांगपतिर्महर्षिमभिगम्य तम्।
 अर्घ्येणासनदानेन पाद्येन च महामुनिम्।
 प्रणिपातेन चाभ्यर्च्य पृष्ठा व्याधिषु कौशलम्॥
 सान्वयं परिपप्रच्छ नियमेन कृतांजलिः।
 भगवन् श्रोतुमिच्छामि जन्म नाम तव स्वयम्॥
 जन्मप्रभृतिरूपं च दयादृष्टिं च हस्तिषु।
 इति तं परिपप्रच्छ भूमिपालः कृतांजलिः॥
 मुनिना भाषितस्तेन खेदाद्वारणबन्धनात्।
 ततो ब्राह्मणमाराध्य पृष्ठवान् पार्थिवस्तदा॥
 अथासौ धर्मविस्तारं शशंसात्मन आत्मवान्।

पुरा हि वारणा राजन् कामगाः कामरूपिणः।
 बिचेरुर्मानवे लोके देवलोके च पार्थिव॥
 अथ तीरे हिमवतो महान् न्यग्रोधपादपः।
 द्वियोजनशतं राजन्नुच्छ्रयायामविस्तरः॥
 ऋषिर्दीर्घतपा नाम तस्याधः सपरिग्रहः।
 न्यग्रोधं च कदाचित्ते समाजग्मुरनेकपाः॥
 निषेदुस्तस्य शाखायां सहस्रैव तथा गजाः।
 अतिभारेण तेषां च सा शाखा शतयोजना।
 विदारयन्ती तं देशं निपपात महीतले।
 ते चापि वारणाः सर्वे शाखामन्यां समाश्रिताः॥
 ततः क्रोधसमाविष्टस्तान् गजान् मुनिरब्रवीत्।
 बलदर्पोज्झिता नागा मम शापपरिग्रहात्॥
 विमुक्ताः कामचारेण भविष्यथ न संशयः।
 नराणां वाहनत्वं च तस्मात्प्राप्स्यथ वारणाः॥
 अथान्तरिक्षान्महती राजन् वाणी विनिर्गता।
 यैर्हता दानवा दैत्यास्तान् मुक्त्वा शपथं कुरु॥
 वाणीं श्रुत्वा हितामेनामेवमस्त्विति सोऽब्रवीत्॥

अथ ते वारणाः श्रुत्वा शापमात्मापराधजम्।
 परं दैन्यमुपागम्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे॥
 अथ तान् पूर्वमेवाह ब्रह्मलोके पितामहः।
 माकार्ष्ण वारणाः शोकं न हि शक्यं तदन्यथा॥
 कर्तुं यत्नेन मुनिना वचनं समुदाहृतम्।
 एतद्वाक्यं ततः श्रुत्वा प्रत्यूचुस्ते दिशांगजाः॥
 अस्माकमन्वयानां तु गजानां वनवासिनाम्।
 रोगाः प्रादुर्भविष्यन्ति विषमात्यशनादिभिः॥
 दिग्गजानां वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच पितामहः।
 उत्पत्स्यतेऽचिरान्नागा गजबन्धुर्महामुनिः॥
 आयुर्वेदस्य वेत्ता वै मत्कृतस्य भविष्यति।
 तेषां तु रोगानुत्पन्नानौषधैर्वारयिष्यति॥
 एवमुक्त्वा तु दिङ्नागान् विससर्ज यथादिशम्।
 ततस्ते प्रययुः स्थानं स्वं स्वमैरावतादयः॥
 दिग्वारणान्वयास्ते तु लोकं मानुषमागताः।
 विचरन्तो महीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम्॥
 शतशो यूथसंख्याभिः प्रवृद्धाश्च सहस्रशः॥

राजन् हिमवतः पार्श्वे महर्षिः सामगायनः।
 सागरं प्रतिलौहित्यं तपस्तीव्रमतप्यत॥
 तस्याश्रमपदाभ्यांशे आजगाम यदृच्छया।
 सवृन्दजालः सुमहान् गजयूथपयूथपः॥
 तं स्वप्ने दर्शयामास यक्षिणी कामरूपिणी।
 उत्थाय स्वासनात्तूर्णं मुनिर्मूत्रं चकार सः॥
 विसृष्टमूत्रे नियमं यातेऽस्मिन् ऋषिसत्तमे।
 देवकारणसंयुक्तं तस्य तद्रेतसान्वितम्॥
 अपिबद्धस्तिनीमूत्रं ततो गर्भमधत्त सा।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा वचनमब्रवीत्॥
 कथं करेणुस्तच्छुक्लं पीत्वा गर्भमधत्त सा।
 वसूनां कन्यका राजन् नाम्ना गुणवती किल॥
 तदाश्रमे मतंगस्य कदाचित्प्रविवेश सा।

धर्मविघ्नकरीं मत्वा शक्रेण प्रहितां स्वयम्॥
 ततः शशाप संक्रुद्धः तापसस्तु स कन्यकाम्।
 अरण्ये विचरस्येका यस्मान्मानुषवर्जिते॥
 तस्मादरण्यनिचये करेणुस्त्वं भविष्यसि।
 माभूदरण्यवासेऽपि विनाशः स्वस्य चेतसः॥
 ततः शापवशात् त्रस्ता ह्यपतत्पादयोर्मुनेः।
 कौतूहलात्प्रविष्टाऽहं रमणीयं तवाश्रमम्॥
 प्रसादं कुर्वनागस्याः शापान्तेन ममानघ।
 गुणवत्या वचः श्रुत्वा मतंगो मुनिरब्रवीत्।
 उपस्पृश्य ततो ध्यात्वा ज्ञात्वा विगतकल्मषाम्॥
 नापराधोऽस्ति ते भद्रे धात्रा पूर्वकृतो विधिः।
 भविष्यति च ते पुत्रः सामगायनसंभवः॥
 दीर्घकालतपोवीर्यान्मौनमास्थाय सुव्रतः।
 चरिष्यति गजैः सार्धं शीर्णपर्णांबुभोजनः॥
 स्वयंभूः प्राक् ददौ यस्मै गजायुर्वेदमुत्तमम्।
 पालकाप्य इति ख्यातो मुनिर्वारणबान्धवः॥
 संप्रसूयाथ संवर्ध्य त्वं तु मूर्त्या पुनः स्वया।
 विसृज्य हस्तिनीभावं विशापा दिवमाप्स्यति(सि)॥

अथ विज्ञाय तेजस्वी आत्मनस्तमतिक्रमम्।
 आत्मनस्तेजसा तस्य भव एव मनो दधे॥
 मनसानुगृहीतस्तु गर्भस्तेन महात्मना।
 अवर्धत ततो माता समये तमसूत सा॥
 हस्त्यायुर्वेदपारङ्गं दीप्यमानं स्वतेजसा।
 जातं मानुषरूपं तु दृष्ट्वा जातभयं तदा॥
 कृत्वा विरावं तद्यूथं विदुद्राव समन्ततः।
 सा तु गर्भस्य मूलज्ञा करेणुः सुतमात्मजम्॥
 आदायाश्रममागत्य प्रायच्छत् ब्राह्मणाय तम्।
 प्रतिगृह्य तु तं प्रीतो महर्षिः सुतमात्मजम्॥
 जातकर्मादिसंस्कारान् चकारास्मै यथाक्रमम्।
 संस्कारे तु कृते तस्य वागुवाचाशरीरिणी॥
 कल्पे कल्पे गजानेष ह्यमितौजा महायशाः।
 पालयिष्यति धर्मात्मा रोगार्तान् भृशदुःखितान्॥
 पालनात् गजयूथस्य काप्यगोत्रोद्भवो यतः।
 पालकाप्य इति श्रीमान् नामधेयं चकार सः॥
 पिता साधूंश्च संमान्य सन्तर्प्यर्षिगणांस्तदा।
 आश्रमादविदूराच्च धेनुका विचचार सा।
 वर्धमानस्तु पुत्रस्तामन्वगच्छत्स धेनुकाम्।
 तं मां विद्धि महाराज प्रसूतं सामगायनात्॥
 हस्तिन्या वक्त्रसंभूतं विवृद्धं च सह द्विपैः।
 जानामि भक्ष्यं भोज्यं च तथैवेङ्गितबृंहितम्॥

ते यथा च विचेष्टन्ते प्रकुप्यन्ति च येन तत्।
 नागाः कुर्वन्त्यरण्येषु तत्सर्वं विदितं मम॥
 एवं मामभिजानीहि गजाः सर्वे प्रियात्प्रियाः।
 भक्ष्यं वा क्रीडनीयं वा तदुपाहर एव वा॥
 आश्रमेऽस्मिन् महाराज महद्द्यूथमिदं त्वया।
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च॥
 त्रीणि पंचैव वर्षाणि मया चीर्णं सह द्विपैः।
 बहुकालोषितत्वाच्च जानाम्येषां हिताहिते॥
 पांसुकर्दमतोयाद्यैः तृप्ताः क्रीडन्ति हर्षिताः।
 धातुप्रसादः क्षिप्रं तु क्रीडनाज्जायतेऽधिकम्॥
 धातुप्रसादादारोग्यमारोग्यात् बलमेव च।
 बलाच्च सर्वरोगाणां निवृत्तिः स्यादतः परम्॥
 हस्तिनामुदकं प्राणास्तद्गतिस्तत्परायणम्।
 तस्मात्सलिलमेवैषां कामतो न निवर्तयेत्॥
 आयोजनशतं स्थानं विचरन्तोऽपि कुंजराः।
 सत्यमेव न सीदन्ति सलिलेनैव केवलम्॥
 यथा न परिशुष्यन्ति कर्दमोदकशीकरैः।
 भवन्ति सुखबोध्याश्च येन हृष्टेन हेतुना॥
 बन्धनीयास्तावदेते यावत् शक्यास्तु पोषितुम्।
 वधबन्धपरिक्लेशैर्यदा क्लाम्यन्ति नित्यशः॥
 न ते पुष्यन्ति मातंगा दुःखशोकसमन्विताः।
 कुलं राज्ञां दहन्त्येव मानिता निदहन्त्यरीन्।
 तस्मात्प्रयत्नः कर्तव्यः सुमहान् गजरक्षणे॥
 तस्मादपीतभुक्तेषु वारणेषु सदा नृप॥

स्वयं न भोजनं कुर्यात् यदीच्छेत् श्रेय आत्मनः।
 नवग्रहे च मातंगे क्षीणे वृद्धे तथातुरे॥
 यत्नतो रक्षणं कार्यं स्वयं चैवान्ववेक्षणम्॥

इति पालकाप्यमहर्षिप्रणीते गजशास्त्रे पालकाप्योत्पत्तिकथनं
 नाम प्रथमं प्रकरणम्॥

इति श्रीमदनन्तकृष्णभट्टारकविरचितायां भावदर्शिन्याख्यायां
 गजशास्त्रव्याख्यायां प्रथमं प्रकरणम्॥

द्वितीयं प्रकरणम्
दिग्गजोत्पत्तिकथनम्

रोमपादमहीपतिरुवाच—

भगवन् वारणोत्पत्तिं बोद्धुमिच्छामि तत्त्वतः।
इत्यंगपतिना पृष्टः स महात्मा बहुश्रुतः॥
राजपुत्रनरेन्द्राय व्याचक्षे यथागतम्।

पालकाप्य उवाच—

ससर्जादौ जलं ब्रह्मा तत्र वीर्यमपासृजत्।
हैमं तदण्डमभवत् तत्र भूतानि जज्ञिरे॥
ततो मृत्पिण्डमादाय यद्भास्वत्तेजसान्वितम्।
तन्मार्ताण्डाख्यपुत्रार्थमदित्यै प्रददौ प्रभुः॥
तद्गर्भं धारयामास सादितिलोकसंमता।
धृत्वा वर्षसहस्रं तत् समयेऽर्कमसूत सा॥
तस्मिन् प्रसूते सप्ताश्वे विभांति स्म दिशो दश।
तद्भित्त्वाण्डं महातेजाः भास्करः प्रययौ दिवम्॥
यदपश्यन् द्विधाभूतं सप्त ते परमर्षयः।
विस्मितास्ते तदादाय दीप्तं जग्मुर्महर्षयः॥
ब्रह्मणो भवनं भास्वत् परमं प्राप्य विस्मिताः।
पावकादित्यसंकाशैः महर्षिभिरकल्मषैः॥
सतताभ्यागतैः पुण्यं ब्रह्मघोषाभिनन्दितम्।
तत्रासीनं महात्मानं ज्वलन्तमिव पावकम्॥

प्रभवं सर्वभूतानां ददृशुस्तं महर्षयः।
 तेऽभिगम्य त्रिलोकेशमभिवाद्य प्रणम्य च॥
 तदण्डं दर्शयामासुर्वचनं चेदमब्रुवन्।
 हस्तीह भगवन् यातः संयोक्तव्यश्च तेजसा॥
 भूतानां जनने व्यक्तं स समर्थो भवेदिति।
 ततः कपाले भगवान् पाणिभ्यां प्रतिगृह्य च।
 ऋषीणां तच्छुभं वाक्यं अर्थयुक्तमपूरयत्॥
 अथ दक्षिणहस्तस्थात् कपालादसृजन्मृगम्।
 अभिगायन्नचिन्त्यात्मा सप्तभिः सामभिर्विधिः।
 ज्विनं बलिनं शूरं रौप्यपर्वतसन्निभम्॥
 युक्तं सर्वैः प्रमाणैश्च द्युतिमन्तमनेकपम्।
 मृदुना परिपूर्णेन सुवृत्तेनायतेन च॥
 करेणैकेन चोपेतमाहाराघ्राणकर्मणा।
 चतुर्भिरायतैस्तीक्ष्णैर्युक्तं दन्तैर्मधुप्रभैः॥
 पृथुकर्णं चतुष्पादं दीर्घमाभूमिवालधिम्।
 श्रीमन्तं नामधेयेन ख्यातमैरावतं नृप॥
 इरावतीपुत्रभावादैरावत इति स्मृतः।
 रवेण महता गायन् ससर्ज भुवि यन्मुदा॥
 जन्म तस्य करेणैव तस्मादैरावणः स्मृतः।
 अयमैरावतः सर्वगजश्रेष्ठः शुभावहः॥
 यस्मात्सप्तभिरेकस्तु संभूतः सामभिर्गजः।
 सविशिष्टतमस्तस्मात् प्रथमस्तु मतंगजः॥

सूर्यस्याण्डकपालमादिमुनिभिः सन्दर्शितं तैजसं,
पाणिभ्यां प्रतिगृह्य सप्रणववाक् सव्ये कपालं करे।
धृत्वा गायति सप्तधा कमलजे सामानि तेभ्योऽभवन्
मत्ताः सप्त मतंगजाः प्रणवतश्चान्येऽष्टधा संमतः॥

तादृग्लक्षणसंपन्नां चतुर्दन्तविवर्जिताम्।

हस्तिनीं सव्यहस्तस्थात् कपालादसृजत्प्रभुः॥

नाम्ना च या भ्रमुः ख्याता तस्य भार्या बभूव सा।
कायेन कर्षतीवाभ्राण्यभ्रमुस्तेन गीयते॥

लक्षणव्यंजनोपेतः सोऽभ्रम्वा सह भार्यया।

घनानि विचरन् क्रीडन् रम्याणि सुरभीणि च।

आत्मानुरूपानेतस्यां जवनेन बलेन च॥

तेजसा चापि संपन्नान् पुत्रांश्च जनयिष्यसि।

सर्वान् लोकांश्च गच्छ त्वं कामरूपी भविष्यसि॥

अथ विश्वसृजं देवमिदमूचुर्महर्षयः।

दृष्टिकान्तमिदं सत्त्वं सृष्टं भगवता महत्॥

यथैष हि तथैवान्यान् सृजस्व भगवन्निति।

ततस्तेषां वचः श्रुत्वा भविष्यत्सप्रयोजनम्॥

अनुपश्यन् पुनः सृष्टान् ससर्जान्यान् मृगोत्तमान्।

साम्ना रथन्तरेणाथ पत्न्या कपिलया सह॥

पुण्डरीकवनप्रख्यं पुण्डरीकं मृगोत्तमम्।

श्वेतांभोरुहवर्णत्वात् पुण्डरीक इति स्मृतः।

ततोऽसृजत् बृहत्साम्ना ताम्रकर्ण्या समं प्रभुः।
 दन्तैश्च पुष्पवर्णाभैः पुष्पदन्तं महामृगम्॥
 षट्पुष्पवर्णादन्तोऽयं पुष्पदन्त इति स्मृतः।

चंपकारुणराजीवमल्लिकाकेतकांबुजम्।
 बन्धूकप्रसवश्चेति षट्पुष्पाणि प्रचक्षते॥

श्यामं श्यामघनप्रख्यं वशयांगनया सह।
 वामनं वामदेव्येन साम्ना नागं च निर्ममे॥

वामनो वामनैर्दन्तैः मातंगः परिकीर्तितः।

सुप्रतीकं महावीर्यं सहानुपमया प्रभुः।
 वैरूपेणैव साम्ना च नागं नाम्ना विनिर्ममे॥

सुन्दरावयवा यस्य सुप्रतीकः प्रकीर्तितः।

साम्ना च परमानेन गजमंजनसन्निभम्।
 वशयांजनवत्यासावंजनं नाम निर्ममे॥

अंजनाद्रिसवर्णोऽयं सोऽजनः परिकीर्तितः।

वैराजेनैव पद्माभं पद्मिनं पद्मसंभवः।

असृजत् सार्वभौमं च शुभ्रदन्तां च दन्तिनीम्॥

सर्वस्मादधिको भूम्ना सार्वभौम इति स्मृतः।

साम्ना चन्द्रमसेनापि चक्रे पिंगलया सह।

कुमुदं कुमुदप्रख्यं नागं नागवरोपमम्॥

कूनां मुदं यः करोति कुमुदः स निगद्यते।
 अथवा कुमुदप्रख्यः कुमुदोऽयं प्रकीर्तितः॥
 ऐरावतः पुण्डरीकः पुष्पदन्तोऽथ वामनः।
 सुप्रतीकोऽजनः सार्वभौमः कुमुद इत्यपि॥
 एते यथाक्रमं प्रोक्ताः पूर्वादीनां दिशां गजाः।
 अभ्रमुः कपिला ताप्रकर्णी चाथांगना पुनः॥
 तथैवानुपमा चाथांजनवत्येव धेनुका।
 शुभ्रदन्ती पिंगला चे[त्ये]ता दिग्गजधेनुकाः॥

इत्यष्टदिग्गजानामुत्पत्तिः॥

सपक्षाः कामरूपास्ते विचेरुः पृथिवीतले।
 स्थानेषु रमणीयेषु करिणीभिः समन्विताः॥
 सर्वलक्षणसंपन्नानष्टौ कैलासवर्चसः।
 अभ्रम्ब्यां जनयामास पुत्रानैरावतो गजः॥
 मेघः पद्मोदरोऽरिष्टश्चपलो रुचिरोऽगदः।
 अरुजः पद्मगुल्फश्च तस्याष्टौ जज्ञिरे सुताः॥
 दीर्घशुण्डः सितश्रोत्रदन्तरोमाक्षिवालधिः।
 मतंगजो महाकायः सोऽयमैरावतान्वयः॥
 पुण्डरीकोऽप्यजनयत् कपिलायां सुतानिमान्।
 चतुरो हन्निरित्थं च सुप्रदिष्टं प्रमर्दिनम्॥
 जीमूतं चात्मनस्तुल्यानात्मतुल्यपराक्रमान्।
 कुब्जरोमा बृहत्कुंभः क्रोधनः सारसेक्षणः॥
 अखण्डायतशुण्डोऽयं पुण्डरीकान्वयः करी।

पुष्पदन्तस्ताम्रकर्ण्यं तथाजनयदात्मजान्।
 विषह्यं साहसं रिक्को विचित्राह्यं विचारिणम्॥
 स्थूलबिन्दुधनुर्वशः कृष्णरोमा कृशोदरः।
 पृथुलस्कन्धहस्तोऽयं पुष्पदन्तान्वयोद्भवः॥
 अंगनायामजनयत् वामनोऽपि सुतं गजः।
 स्निग्धनीलांबुदप्रख्यं नाम्ना नीलांबुदं नृप॥
 जवी जलविहारेच्छुः दीर्घहस्तोऽग्निवर्णयुक्।
 विस्तारायामवानेष वारणो वामनान्वयः॥
 तथैवानुपमायां च सुप्रतीकात् सुतास्त्रयः।
 पृथुश्च संप्रहारी च संपाती च प्रजज्ञिरे॥
 कपोताक्षः करोदग्रः कैरवद्युतिरुन्नतः।
 सूक्ष्मरोमा सुवीरोऽयं सुप्रतीकान्वयो द्विपः॥
 अंजनश्चांजनावत्यामंजनाचलसन्निभान्।
 दिव्याप्रमेयावरुजः सुषुवे स सुतानिमान्॥
 स्निग्धवालधिदन्तोष्ठः श्वेतरोमा सुपुष्करः।
 तुंगजंघः कुंजरोऽयमंजनान्वयसंभवः॥
 शुभ्रदन्त्यां सार्वभौमः पंचाजनयदात्मजान्।
 मेघः पुष्पधरोऽसह्यः सहपद्ममहार्णवौ॥
 ह्रस्वस्थूलेक्षणः स्थूलगण्डशुण्डालमस्तकः।
 कान्तः पाटलवर्णोऽयं सार्वभौमान्वयो गजः॥

पिंगलायां समुत्पन्नौ कुमुदस्यापि दन्तिनः।
 तनयावात्मसदृशौ महापद्मोर्मिमालिनौ।
 ताम्राक्षस्तुंगदन्तोऽयं कृष्णविस्तीर्णपुष्करः।
 कुमुदापाण्डरः कुंभी कुमुदान्वयसंभवः॥

इति दिग्गजपुत्रोत्पत्तिक्रमः

ऐरावतगजात् अष्टौ पुत्राः
 पुण्डरीकगजात् चत्वारः पुत्राः
 पुष्पदन्तगजात् पंच पुत्राः
 वामनगजात् एकः पुत्रः
 सुप्रतीकगजात् त्रयः पुत्राः
 अंजनगजात् त्रयः पुत्राः
 सार्वभौमगजात् पञ्च पुत्राः
 कुमुदगजात् द्वौ पुत्रौ

गणे देवगणानां तु विस्तारः संप्रचक्षते।
 ब्रह्मा मूर्ध्नि गले शक्रः स्कन्धे विष्णुरपि स्थितः॥
 अग्निर्नाभौ रविर्दृष्ट्यां मृत्युः पादेषु दन्तिनाम्।
 धरा विशाला वक्षस्सु मेढ्रे चाथ प्रजापतिः॥
 हस्तेषु नागास्तिष्ठन्ति सर्वलोकधुरंधराः।
 गात्रयोरश्विनौ श्रोत्रे दिशो मनसि चन्द्रमाः॥
 अंगोपांगेषु वेदांश्च बुद्धौ शंभुर्व्यवस्थितः।
 पर्जन्यो हृदि नागानामिति देवगणाः स्मृताः॥

इति पालकाप्यमहर्षिप्रणीते गजशास्त्रे अष्टदिग्गजोत्पत्तिकथनं नाम
द्वितीयं प्रकरणम्॥

तृतीयप्रकरणम्

दिग्गजशापानुग्रहकथनम्

कदाचिदागतं शंपां पालकाप्यं मुनीश्वरम्।
 प्रत्युत्थायाभिगम्यार्घ्यपाद्याभ्यां प्रतिपूज्य च॥
 अंगराजस्ततो भूयोऽप्यपृच्छन्मुनिपुंगवम्।
 कथं द्विदन्तनिर्वृत्तिः कथमल्पायुषश्च ते॥
 जिह्वा कथं परावृत्ता स्वेदश्चाभ्यन्तरः कथम्।
 कथं नराणां पत्रत्वमन्तर्दाहः कथं भवेत्॥
 स्ववीर्यसंपदज्ञानं कथं पंकांबुपांसुभिः।
 विहृतिश्च कथं मुष्कादर्शनं च तथाभवत्॥
 कथं कामचराभावः कथं देवत्वहीनता।
 कथं स्वकीयविणमूत्रे जिघ्रन्त्येते मृगा इति॥
 राजपुत्रं प्रसन्नात्मा प्रोवाच वदतां वरः।
 ग्रहदोषबलेनैव वारणास्त्वंगभूपते॥
 शप्ता अभूवन्मुनिभिस्तस्मात् शापः प्रवक्ष्यते।
 ऋषिर्दीर्घतपा नाम तस्याश्रममुपागताः।
 दिग्गजाः संगताः सर्वे जघ्नुराश्रमवासिनः॥
 क्रुद्धेन तेन शप्तास्ते भविष्यथ न संशयः।
 द्विदन्ताः स्वकुलोत्पन्नाः तथैवाल्पायुषश्च ते॥
 हीनवीर्यजवोत्कर्षा हीना देवप्रभावतः।
 विमुक्ताः कामचारेण भविष्यथ न संशयः॥

नराणां वाहनत्वं च गमिष्यथ च वारणाः।
 अद्यप्रभृति भो यूयं पक्षहीना भविष्यथ॥
 ऋषिणैवं गजाः शप्ता पक्षहीना महीतले।
 नृपाणां वाहनत्वं च प्रापुरंगमहीपते॥
 अथ देवा हविर्भागं कदाचिन्नाग्नये ददुः।
 ततोऽग्निरभवद्द्रुप्तस्तदन्वेषणतत्परः॥
 ब्रह्मा प्रोवाच दिङ्नागानग्निमन्वेषुमात्मजान्।
 गच्छतेति तथा कुर्म इति ते प्राहुरब्जजम्॥
 अथ दीर्घारण्यऋषेः सानुगाः सात्मजा गजाः।
 गत्वाश्रमं हुताशस्य तस्य पत्नीमकल्मषाम्॥
 धर्षयामासुरग्निस्तु गूढो देवात्मनां ततः।
 स्वाहायाः क्रन्दितं श्रुत्वा क्रुद्धो दग्धुमुपागमत्॥
 तेषां देवप्रभावान्न शक्तो दग्धुमनेकपान्।
 शशाप पूर्वं पुरतो ब्रह्मणोऽपि मतंगजाः॥
 वयं तथा कुर्म इति प्राहुर्यस्मादशंकिताः।
 तस्मादद्यप्रभृत्येव जिह्वैषां परिवर्तिता॥
 भवत्वन्तर्दाहयुक्ता अपि नागा भवन्त्वमी।
 इत्यन्तर्दाहयुक्तास्ते गजरूपा निनादिनः॥
 जहुश्च त्रैदशं रूपमुपतस्थुश्च वेधसम्।
 स च तान् वीक्ष्य हस्ताभ्यां परिमृज्याह पद्मभूः॥
 कुतो भयं समुत्पन्नं रूपत्यागः कथं कृतः।
 अथाग्निशापमुक्त्वा ते स्वापरार्धं तु नोचिरे॥

ततः क्रुद्धः पद्मयोनिः तान् शशाप यथाहितम्।
 गजा दधतु निर्वाणं लुण्ठनात् पंकपांसुषु॥
 अनेन ब्रह्मशापेन ततोऽद्यापि मतंगजाः।
 नष्टान्तर्दाहदुःखाश्च नीरागाश्च भवन्त्यमी॥
 स्वेदप्रक्लिन्नवस्त्रत्वात् देवास्तु शिथिलां युधि।
 चलच्च्युतासनाः सर्वे नोत्सहन्ते युधि स्म ते॥
 तदाह तान् गजान् पाशी स्वेदो न स्यन्दतां बहिः।

भृगोः कदाचिन्मातंगाः सप्तछदमनोहरम्।
 आश्रमं जग्मुरुन्मत्ताः मदगन्धासहिष्णावः॥
 अग्नौ मूत्रपुरीषाणि तदा विससृजुश्च ते॥
 ततः क्रुद्धो भृगुमुनिः शशापैतान् मतंगजान्।
 स्वकीय एव विण्मूत्रे जिघ्रन्त्वेते मृगा इति॥
 ततस्त्वेतान् मृगान् दृष्ट्वा जंगमानिव पर्वतान्।
 ऋषयो विस्मिताः सर्वे वाक्यमूचुः पितामहम्॥
 अतिवीर्या महासत्त्वाः रूपतेजोबलान्विताः।
 कथमेते मृगाः क्रुद्धाः न हिंस्युः प्राणिनोऽपरान्॥
 अथ ब्रह्मा प्रतीतात्मा तान् मुनीन् प्रत्यभाषत।
 स्ववीर्यसंपदं ह्येते न वेत्स्यन्ति मृगा इति॥
 ब्रह्मा मृथोपकरणच्युतिकारणाच्च

नागान् शशाप घनकोपनिविष्टचेताः।

गात्रद्वयत्रिगाकसन्धिषु मध्यदेशे

मुष्कस्थितिं विधिरदात्सततं गजस्य॥

अथ ते वारणाः श्रुत्वा शापमात्मापराधजम्।

परं दैन्यमुपागम्य ब्रह्माणमिदमूचिरे॥

मुनिशापविदग्धानां भविष्यति गतिः कथम्।
 अस्माकमन्वयानां तु गजानां वनचारिणाम्।
 रोगमुक्तिः कथं ब्रह्मन् विषमात्यशनादिभिः॥
 इत्थं वाक्यं दिग्गजानां श्रुत्वोवाच पितामहः।
 गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा संग्रामे भुजजन्मनाम्॥
 प्राणान् त्यक्त्वाथ मातंगाः ततः स्वर्गं गमिष्यथ।
 उत्पत्स्यते कोऽपि नागाः गजगर्भान्महामुनिः॥
 आयुर्वेदस्य वेत्ता वै मत्कृतस्य भविष्यति।
 एवमुक्त्वा तु दिङ्नागान् विससर्ज यथासुखम्॥
 ततस्ते प्रययुः स्थानं स्वस्थमैरावतादयः।
 दिग्वारणान्वयास्ते तु लोकं मानुषमागताः॥
 विचरन्तो महीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम्।
 शतशो यूथसंख्याभिः प्रवृद्धास्तु सहस्रशः॥
 इति पालकाप्यमहर्षिप्रणीते गजशास्त्रे दिग्गजशापानुग्रह-
 कथनं नाम तृतीयं प्रकरणम्॥

गणतयत

चतुर्थं प्रकरणम्

॥ अथ गजवननिरूपणम् ॥

पूर्वं नागवनं प्राच्यं ततश्चेदिकरूषकम्।
दशार्णकं ततो विद्यात् ततः स्यादांगरेयिकम्॥
कालिंगकं पंचमं स्यात् षष्ठं स्यादपराजितम्।
सौराष्ट्रकं सप्तमं स्यात् ततः पांचनदं पुनः॥

तत्र प्राच्यवनगजलक्षणम् (1)

लौहित्योदरकाननानि यमुनाभागीरथीसंगमः
शंभोर्मौलिभुजंगमस्तकमणिछायाारुणा जाह्नवी।
मन्दारोपवनोपविष्टरमणोत्संगस्थविद्याधरी-
गीतापूरितकन्दरः स हिमवान् प्राच्यं वनं दन्तिनाम्॥
शिरः कर्णोष्ठजठररदनोत्संगगण्डकैः।
गलमांसैर्बलकरैः वंशोष्ठीवांसदेशकैः।
विशालांसतलैर्युक्ताः कुनखाः कपिला गजाः।
सरख्यां च चरन्त्येते मालवे विषये तथा।
गोचरे पर्वते चैव अंगदेशे चरन्ति ते॥
तत्रोत्तमांश्च मगधान् पुण्ड्रकाश्मीरकोसलान्।
पांचालदेशं च तथा कलिंगविषयं तथा।
सेवन्ते जाह्नवीं केचित् गोमतीरसवाहिनीम्।
प्राच्येषु पूर्वमथवापि समुद्रवेलां
लौहित्यमब्धिमभितः सुरनिम्नगायाः।

पुण्यान् नदीक्षितिधरानपि गोचरादीन्
 अंगादिचारुविषयान् विचरन्ति नागाः॥
 बृहत्कुंभशिरोष्ठास्यदन्तास्तुंगा महोदराः।
 पृथुहस्ताः पृथकटाः महावंशसुपेचकाः॥
 कपिलाः कान्तरावाश्च प्राच्यकाननजा गजाः।

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

प्राच्यं गंगाप्रयागस्तुहिनधरणिभृल्लोहितो मध्य एषाम्।
 तत्रोद्भूतो गजेन्द्रो बहुतरलवपुः शान्तकोपोऽग्नियुक्तः॥

॥अथ-चेदिकरूषकवनगजलक्षणम् (2)॥

मेखला त्रिपुरी चैव दाशार्णो देश एव च।
 उन्मत्तगंगा इत्येषां मध्ये चेदिकरूषकम्॥
 पार्श्वोन्नताश्च मध्वाभरदनाः शीघ्रविक्रमाः।
 सुगात्राः शुभपादाश्च स्वायत्ताः कपिलास्तथा॥
 चण्डा ह्युदग्रपादाश्च क्वचित्केचित् तथा गजाः।

॥अथ-दशार्णकवनगजलक्षणम् (3)॥

दाशार्णोन्मत्तगंगात्रिपुररसवतीमेखलामध्यमाहुः
 चैद्यं तत्र प्रजातः शुभकरणजवो ह्रस्वसर्वांगलक्ष्मीः।
 मध्ये श्रीपर्वतश्रीबलधरणिभृतोर्वेत्रवत्या दशार्ण
 दाशार्णश्चापि शस्तः बृहदवयवयुक् पिंगलस्तत्र जातः॥

॥अथ-आंगरेयवनगजलक्षणम् (4)॥

रेवायाः पारियात्रक्षितिधरविदिशादेशयोर्ब्रह्मवत्याः।
मध्यं स्यादांगरेयं शुभदृगतिबलस्तत्र जातो मृदुत्वक्ः॥

॥अथ-कलिंगवनगजलक्षणम् (5)॥

कालिंगं सह्यविन्ध्योत्कलकलशजदिक्वारिधीनां तु मध्यं
तत्रत्यः सूक्ष्मरोमा मधुदृगभिनवो वर्ष्मवान् मन्दचारः।

॥अथ-अपरान्तवनगजलक्षणम् (6)॥

रेवाकृष्णाद्रिरंभोनिधिरपि चरमक्ष्माभृतः पूर्वदेशः
तन्मध्यं चापरान्तं सुतनुरतिबलस्तत्र जातो मृदुत्वक्।

॥ अथ-सौराष्ट्रवनगजलक्षणम् (7)॥

रेवावन्त्यर्बुदाख्यप्रमदपुरवरद्वारकानां च मध्यं
सौराष्ट्रं तत्र जातस्तनुनखवदनः तत्त्वतोऽल्पायुरज्ञः।

॥अथ-पांचनदवनगजलक्षणम् (8)॥

कालेयारण्यसिन्धोस्तुहिनगिरिकुरुक्षेत्रयोरन्तरं स्यात्
 कान्तारं चोत्तरं पांचनदमतिबलस्तूत्कटस्तत्र जातः।
 इत्येष वननिर्देशो वारणानां महीपते।
 रूपाचारवपुर्भिस्तु गजा ज्ञेया वनाश्रिताः॥
 प्राच्यं कालिंगकं प्रोक्तमपरान्तं वनोत्तमम्।
 चैद्यरूषकदाशार्णमांगरेयं तु मध्यमम्॥
 सौराष्ट्रकं पांचनदं जघन्यं वनमुच्यते।

॥अथ-पूर्वोपवनगजलक्षणम् (1)॥

उपपूर्ववनान्यष्टौ भवन्तीह महीपते।
 वक्ष्यामि तत्त्वतस्तेषां लक्षणान्यनुपूर्वशः॥
 किरातविषयो नाम पूर्वेण हिमभूभृतः।
 तत्रोत्पन्नाश्च विकृताः दुर्विज्ञेयाश्च वारणाः॥

॥अथ-आग्नेयोपवनगजलक्षणम् (2)॥

पूर्वदक्षिणतस्तस्य लीलाख्यो नाम पर्वतः।
 तत्रत्या ह्रस्ववदनाः विषयाश्चापि वारणाः॥

॥अथ-दक्षिणोपवनगजलक्षणम् (3) ॥

विशालद्वीपमित्यस्य दक्षिणे राक्षसा गजाः।
 ह्रस्वाकारा विरूपाश्च विकृताश्च भवन्ति ते॥

॥अथ-नैर्ऋत्योपवनगजलक्षणम् (4)॥

बर्बराह्वयदेशस्तु गिरेर्दक्षिणपश्चिमे।
ह्रस्वाश्च ह्रस्वदन्ताश्च तत्रोद्भूता मतंगजाः॥

॥अथ-पश्चिमोपवनगजलक्षणम् (5)॥

गिरेश्च पश्चिमे भागे विह्वलो नाम पर्वतः।
तत्रोत्पन्नाः ह्रस्वकराः दीर्घपादाश्च वारणाः॥

॥अथ-वायव्योपवनगजलक्षणम् (6)॥

गिरेर्वायव्यदेशे तु वातिकाख्यः शिलोच्चयः।
तत्रोत्पन्नाः कृशांगाश्च वर्णतो धूसरा गजाः॥

॥अथ- उत्तरोपवनगजलक्षणम् (7)॥

तदुत्तरे पार्वतीयाः स्लेच्छजातिगुणान्विताः।
अज्ञानात्स्लेच्छजातित्वादल्पायुष्या न संशयः॥

॥अथ-ऐशानोपवनगजलक्षणम् (8)॥

ततश्चोत्तरपूर्वायां भूधरेन्द्रे तु वारणाः।
पैशाचका भस्मवर्णाः सर्वकर्मसु गर्हिताः॥

इति पालकाप्यमहर्षिप्रणीते गजशास्त्रे गजवननिरूपणं नाम
चतुर्थं प्रकरणम्॥

पंचमं प्रकरणम्
कालीयगजलक्षणनिरूपणम्

अथातः संप्रवक्ष्यामि वयोज्ञानं महीपते।
यो न वेत्ति स्तन्यजातं जाते मासे पिबन् शिशुः॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

मासजो विक्लवो व्यग्रः स्तन्यं पातुं न वेत्ति च।

द्विमासको रक्तवर्णः हंसः पंकप्रियो गजः।

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे

स्तनं पिबेद्द्विमासस्तु पंकेप्सुर्मण्डको मृदुः॥

त्रिमासो यूथनिष्क्रामी जलदुग्धप्रियो गजः।

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

त्रिमासो यूथनिष्क्रामी जलकामी च दुग्धपः॥

चतुर्थे चपलांगः स्यात् सर्वत्र परिधावति।

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

चतुर्थे चपलांगः स्यात् गजो गर्वेण धावति॥

पंचमे विक्लवाक्षश्च संघातात् पार्श्ववान् भवेत्।

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

पंचमे विक्लवाक्षश्च जग्ध्वा मृदु च पल्लवम्॥

सल्लकीं खदिरं चैव कर्णिकारं च खादति।

व्यक्तसंस्थानदेहश्च वृत्तकुंभमुखो गजः॥

षष्ठे लक्ष्योपदन्तश्च दृष्टमंभश्च धावति।
 सप्तमे तृणखादी स्याल्लण्डभक्षश्च जायते।
 पदैस्तु न विरोधः स्यात् तद्वयश्चेति निश्चयः॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

सप्तमे खादति तृणं लण्डभक्षो विशेषतः।

अष्टमे चपलो गन्ता

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे।

अष्टमे चपलो गन्ता प्रबोधश्च विशेषतः॥

नवमे निद्रयाधिकः

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

नवमे क्रोधनश्चापि जिघत्सन् पल्लवानपि।

॥अथ दशममासवयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

दशमे भक्षणासक्तः सततं मातृवत्सलः।

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

दशमे च पिबेत्स्तन्यमजस्रं मातृवत्सलः॥

अथ-एकादशमासवयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

एकादशे व्यक्ततालुः

॥अथ-द्वादशमासवयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

विनिद्रो द्वादशे भवेत्।

ताम्रजिह्वोष्ठरदनश्रवणः स्निग्धपाष्णिकः।

व्यक्तकृष्णास्यतालुः स्यादनुपादनखस्तथा॥

मृदुश्रवणरोमा च जातवर्षश्च लक्ष्यते।

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

वर्षी द्वादशमासस्तु मन्दछिन्नकुशांकुरः॥

॥अथ-वर्षद्वयवयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

विरज्यमानजिह्वोष्ठः सान्द्रत्वक् सर्वसन्धिषु।

मृद्वत्ति यवसं भक्ष्यं सदास्विन्ननखांकुरः॥

रक्तछविर्भवेदन्ती वर्षद्वितयसंमितः।

बिन्द्वंचिताग्रकर्णः स्यात्सोऽयं चूचुक ईरितः॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

किञ्चित्सान्द्रनखोऽतिरागरसनोष्ठादिः पयोऽल्पं पिबेत्

किञ्चिद्वल्लितृणादिखादितुमना गात्रान्तरे लोहितः।

निर्धावत्यनिमित्तमेव मुदितः प्रायो भृशं मीलितः

नम्राक्षो नयनप्रमादकृतये वर्षद्वये चूचुकः॥

पुराणनीरं बहुकोमलांगो

घासानि भुङ्क्ते बहुदुःखचित्तः।

द्विवत्सरोऽयं शिशुघोषभीरुः

स चूचुकोऽतः सितदन्तपङ्क्तिः॥

॥अथ-त्रिवर्षवयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

बिन्दुंचिताग्रकर्णः स्यात्तथा रोमशचूलिकः।

भक्ष्यादः क्षीरदन्तश्च त्रिवर्षः स भवेन्नृप॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-तृतीये अपसर्पश्च।

स्फुटनखविधुसन्धिः श्रोत्रदन्तप्रविष्ट-

छविरुरसि सविन्दुः कर्णापिंगूषयोश्च।

भवति शिरसि केशी नम्रशीर्षस्तृणादी

दृढतरपदपंक्तिः सोऽपसर्पस्तृतीये॥

अथ-चतुर्वर्षवयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

चतुर्थेऽब्दे तु बर्बरः॥

चतुरब्दः स्थिरदन्तः चलचित्तः स्थूलजंघावलिशेफः।

बहुनिद्रः स्फुटरोमा सितबिन्दुर्बर्बरोऽयमलिशोभः॥

चोद्यमानस्ततो यंत्रा समारूढो विशेषतः।

यातायातस्य वेत्ता च दन्तयोरपि निर्गमः॥

॥अथ-पंचवर्षवयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

पंचमे त्वल्पनिद्रः स्याद्वत्सरे हृष्टमेढ्रकः।

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

पंचमे कलभो नाम-

काष्ठत्वक् तृणसेवनस्तनुकचः पंकाम्बुपांसुप्रियः

स्वल्पं हृष्यति कोपमेति च सुखं दुःखं यतो बुध्यति।

शब्दादीनपि वेत्ति यंतृवशागो ह्युत्थानवित्प्रोल्लसन्

स्वच्छावग्रहदन्त एष कलभः प्राप्तः समां पंचमीम्॥

॥अथ-षट् वर्षवयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

सृक्वाग्रे कर्णयोश्चापि कटयोरक्षिकूटयोः।

प्रतिमाने च पिंगूषे बिन्दुभिर्व्यक्तविग्रहः॥

षट् वर्षः स तु विज्ञेयो विज्ञाता सुखदुःखयोः।

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-षष्ठे वैकारिकः स्मृतः-

पिंगूषकर्णकटसृक्विविलासनेत्र-

कूटास्यकर्णयुगलप्रतिमानदेशे।

यः सान्द्रबिन्दुसुभगो वलिहीनवर्ष्मा

वैकारिकं तमिह षट्सममामनंति॥

॥अथ-सप्तवर्षवयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

वलयः कण्ठभागे स्युर्नखानां चापि सान्द्रता।

वृत्तेऽर्धेऽपि च संस्कारात् हन्तुं दन्तेन हृष्यति।

स्निग्धपुष्करवालश्च सप्तवर्षो मतंगजः।

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-सप्तमाब्दे शिशुः प्रोक्तः-

घननखतलसन्धिप्रोथसन्धानचिक्का-

बलिकरपृथुशीर्षो दन्तखादी सकण्डुः॥

स्फुटचरणजवावस्कारवान् सप्तवर्षः

शिशुरिति कथितोऽसौ स्निग्धदोः पुष्कराग्रः॥

॥अथ-अष्टवर्षवयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥
 मन्दक्रोधो मंदहर्षश्चलदन्तरदन्तयुक्।
 हृष्टमेद्वश्च सततं बहुभिर्बिन्दुभिर्वृतः॥
 समं हृष्टैश्च नागैश्च रमते धेनुकामनाः।
 सुचिकित्सव्रणश्चापि अष्टवर्षो मतंगजः॥
 व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-अष्टमे वत्सरंऽजनः।
 नवनखतलसन्धिक्सेपजातव्रणौघो
 मृदुतरयवसाशी चंचला दन्तपंक्तिः।
 चपलगतिरजस्रं दानवर्षी प्रहर्षी
 प्रहरणमृदुकोशो ह्यष्टमेऽब्देऽजनाख्यः॥

॥अथ-नववर्षवयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥
 अजातशुक्लः सान्द्रत्वक् शीर्षरोमा मतंगजः।
 उत्साहवान् सत्त्वयुक्तो नवमेऽब्दे प्रकीर्तितः॥
 व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-नवमे प्रभवः प्रोक्तः-
 शुक्लेक्षणः प्लवति धेनुममुक्तशुक्लः
 स्निग्धच्छविर्निबिडदन्ततटः पृथूराः।
 यो रन्ध्रसन्धिषु घनः सुदृढप्रहारी
 दन्तारुणो नवसमं प्रभवं वदन्ति॥

॥अथ-दशमवर्षवयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

एवं तु दशमे वर्षे गजो व्यक्तघनछविः।
 बलवान् व्यक्तदेहश्च बहुलो व्यक्तदीधितिः॥
 संप्राप्तशुक्लमेद्रश्च यूथानामपि हर्षितः।
 सान्द्रहस्तः सदोत्साही स्थिराः सर्वत्र संधयः॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-विक्कः स्यात् दशमेऽब्देके॥

कृष्णांबुदाभो बलवान् शुभाक्षः स्निग्धांसगण्डप्रपदप्रदेशः।
 सुव्यक्तदन्तः प्रथमां दशां तु प्राप्तः करीन्द्रः स्थिरसर्वसन्धिः॥
 संजातशुक्लः प्लवति स्थिरांगः प्रहृष्टमेद्रः स्थिरजातदन्तः।
 तेजोबलाढ्यो दशमे तु वर्षे युद्धे निदर्शः कथितः स विक्कः॥

॥अथ-द्वितीयदशावयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

दशायां तु द्वितीयायां मुखरोमा मतंगजः।
 जवनः स्थिरमांसश्च तेजस्वी ग्रहणे तथा॥
 वारणायोधने चैव युक्तस्तुस्येषु दर्पितः।
 समस्तैर्धातुदोषैश्च मुक्तोऽखिलगुणान्वितः॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

परतो दशवर्षेभ्यः विंशतेः कलभः स्मृतः।
 दशां द्वितीयां तु गतः करीन्द्रः तेजोबलस्थैर्यविशेषयुक्तः।
 आयोधने तुल्यगजेषु दृप्तः गुणैः समस्तैरपि संप्रतीतः॥
 उत्साही स्फुटगात्रसन्धिवमथुर्गर्भप्रदो दुर्गभित्
 संग्रामादिबली घनप्रहरणः पीताभदन्तान्वितः।
 सूनानाभिसितः सुवृत्तजघनोऽवस्कारकर्णाचलः
 प्रोताख्यः शरविक्रमबलो याति द्वितीयां दशाम्॥

॥अथ-तृतीयदशावयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥
 तृतीयायां दशायां तु हन्तुमिच्छति कोपनः।
 तैश्चापि लक्षणैर्युक्तः सन्धानप्रोथसन्धिषु॥
 सान्द्रहस्तः सदोत्साही स्थिराः सर्वत्र सन्धयः।
 बहुलाश्च स्थिराश्चैव वलयस्तु त्रिसन्धयः॥
 तेष्वेव तु प्रदेशेषु क्वचित् छिन्नवलिस्तथा।

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

तृतीयायां दशायां तु जवनः परिकीर्तितः।
 संपूर्णमातंगबलः सुतेजाः मेधान्वितः कामजवान्वितश्च।
 कूलंकषः सुस्थिरसन्धिदेशो दशामुपेतः करिराट् तृतीयाम्॥
 तत्तन्मानविभक्तकर्णदशनोत्संगादिरुद्यन्मद-
 घ्राणः सर्वगुणान्वितो रणदृढः सुस्निग्धरोमछविः।
 क्लीबाक्षः प्रियदर्शनोच्चविचलदृद्धिः सुधीः कोपनः
 हन्ता धातुसमः स एष जवनो याति तृतीयां दशाम्॥

॥अथ-चतुर्थदशावयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

चतुर्थ्यां तु दशायां स्यात्करिणो लक्षणं तथा।
 चारणीयप्रदेशेषु सरूपीष्वेव कामवान्॥
 पदयोश्चापि कटयोः कर्णयोरपि दानवान्।

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-चतुर्थ्यामपि कल्याणः-

निराकरिष्णुर्गजबद्धवैरं संजातदर्पो बलसंप्रयुक्तः।
 संपूर्णसंस्थानबलः स्थिरांगो वृक्षान् विभिन्द्यात्सरलान् चतुर्थ्याम्॥
 सन्धानादिषु जातसुस्थिरबली गृह्णाति युक्तं मदं
 निद्रालुः प्रतिदन्तिवैरिमनसा प्रीतः कराधूननात्।
 केशोर्ध्वश्चपलश्च सन्धिषु युवा यूथप्रयोगाश्रयः
 कल्याणाह्वयमेति वारण इह प्राप्तश्चतुर्थी दशाम्॥

॥अथ-पंचमदशावयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

पंचम्यां तु दशायां स्यात्करिणो लक्षणं त्विदम्।
 सकृद्यस्त्वग्भवेनापि संबद्धोऽतिमदेन च॥
 दुःखमात्मकृतं चान्यकृतं च सहते सदा।
 क्षुत्पिपासेऽपि सहते तेजस्वित्वं प्रपद्यते॥
 प्राप्नोति चोद्यमं तीक्ष्णं वीर्यं चाधिकमुच्यते।
 व्यावृत्तदन्तवेष्टश्च शब्दभीरुर्मदान्वितः॥
 कर्णे कटान्ते वेष्टे च पिंगूषे मस्तकेऽपि च।
 दानवर्षी च सततं वारणस्तु मदान्वितः।

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-पंचम्यां यूथ उच्यते।

अतीव सम्बद्धमदश्च शूरः सन्धानवान् यंतृवचोऽनुयायी।
 पूर्णछविर्व्युत्सहनः सुवीर्यः करेणुगामी किल पंचमीगः॥
 सन्धानप्रभृतिप्रदेशविगलदानान्वितोद्यद्वली
 सान्द्रः कर्णकटाक्षकेऽपि सहजामायाति च श्रेष्ठताम्।
 निद्रामेत्यनिमित्तमेव मुदितः शूरोऽपि सर्वसहः
 यूथो नाम सदा मदाविलकटः प्राप्तो दशां पंचमीम्॥

॥अथ-षष्ठदशावयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

षष्ठ्यामिदं दशायां तु करिणो लक्षणं त्विदम्।
 स्पष्टरोमावलिश्चापि कचभिन्नवपुस्तथा॥
 हीयमानेन्द्रियग्रामस्तथा भिन्नवलिर्गजः।
 तनुधातुचयश्चापि पतदुत्कर्षकस्तथा॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-षष्ठ्यां विवृतदन्तः स्यात्।

ऊर्ध्वं विनिर्भिन्नवलिप्रदेशः किञ्चिद्विहीनेन्द्रियधातुतेजाः।
 पृष्ठोष्ठकर्णादिषु जातरोमो षष्ठ्यां करी निस्सृतदन्तमूलः॥

॥अथ-सप्तमदशावयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

सप्तम्यां तु दशायां स्यात्करिणो लक्षणं त्विदम्।
कचाविलाखिलांगश्च।

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-सप्तम्यां तु विकर्णकः-

अल्पाग्निपित्तो बहु मातरिश्वा
स्तब्धांगयुक्तः परुषछविश्च।
अल्पांगचेष्टो विकलो विवर्णः
प्राप्तः करी साप्तमिकां दशां स्यात्॥

॥अथाष्टमदशावयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

युद्धादौ सश्रमस्तथा।

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-अष्टम्यां बीरबीत्युक्तः-

कचाविलांगोऽपि विवर्णकायः कृच्छ्र्रणो मुक्तविषाणमूलम्।
अदन्तवृद्धिर्जलपूर्णनेत्रः नागोऽष्टमीं प्राप्य दशां न रम्यः॥
निद्रालुः सततं करस्त्रुतकफः दुर्वर्णरूक्षछविः
भीत्या यूथबहिश्चरन् श्लथधिया दंताभिवृद्ध्युज्झितः।
निर्वीर्यः सततोपदग्धनयनः पादप्ररोहः क्षणं
प्राप्तः स्यात्स्थिरभीर्गजोऽष्टमदशां संभिनरोमावलिः॥

॥अथ-नवमदशावयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

वलीभिश्छादितांगश्च मृदुभक्ष्यं च सेवते।
दुर्गाणि वर्जयंश्चापि दन्तरोगी भवत्यपि॥
न च रागाद्भयाद्वापि क्रोधाद्वा ताडितो भृशम्।
पृष्ठग्रीवांसदेशेषु नवम्यां च समश्नुते॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-पुराणो नवमीं गतः-

कचाविलांगः शिथिलाक्षियुग्मः गुहाशयो गर्हितयूथचारः।
विमुक्तदुर्गः शिथिलांगसन्धिः दशां प्रपन्नो नवमीं गजः स्यात्॥

स्रस्तग्रीवः प्रचलदशनो यूथपर्यन्तसेवी

दंष्ट्राहीनो मृदुयवसभुक् दुर्गदूरः श्लथांगः।

रूक्षछायो वलियुततनुः मन्दगो मन्दनादः

निर्मेदोऽयं स्वपिति विषमं स्यात्पुराणो नवम्याम्॥

॥अथ-दशमदशावयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

किञ्चित्पाष्णितले चापि स्रस्तभावोऽस्ति हस्तिनः।

न चोर्ध्वं हरते किञ्चित् स्कन्धे च न निषेवते॥

अल्पाहारश्च भवति न च मेढ्रः प्रहृष्यति।

केशवालाक्षिकक्ष्यान्तैः स्थूलैर्मूत्रपुरीषवान्॥

ईदृग्लक्षणसंपन्नो शतवर्षो भवेद्गजः॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-दशम्यां स्थविरो ज्ञेयः।

विशीर्णरोमांगविषाणकृच्छ्रमूत्रारतिः स्वल्पगतिः प्रखिन्नः।

कृच्छ्रात्प्रयातः परितः श्लथांगः प्राप्तः करी स्याद्दशमीं दशां ताम्॥

शीर्यन्ते दशनाः क्षयी च विगलत्सर्वांगरोमा चल-

दन्तो मांसबलक्षयी चलतनुः प्रस्रस्तमेदोऽल्पभुक्।

रूक्षांगः पटली सिरांचिततनुः कृच्छ्राच्च विण्मूत्रकृत्

तृष्णालुः कृमिजालभक्षितनखो वृद्धो दशम्यां स्मृतः॥

॥अथ-एकादशदशावयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

वलिभिन्नकचश्चापि क्रोशन्मूत्रोल्पचेष्टितः।

स तु संवर्धितो हस्ती रोमशो बहुलछविः॥

महाकुंभो महाकर्णश्चैकादशदशांगतः।

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-एकादश्यां तु पूर्वकः॥

सप्ररूढक्षतो रूक्षः सृक्वास्थिप्रोथसन्धिषु।

एकादशदशः सोऽयं पूर्वको नाम वारणः॥

॥अथ-द्वादशदशावयस्कस्य गजस्य लक्षणम्॥

समाहितः स्थिरमनाः सुदीर्घागुलिपुष्करः।

स विंशतिर्वर्षशतं समं जीवति वारणः॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

द्वादश्यां स्यादयोग्यस्तु नैव ज्ञेया तु पद्धतिः।

आयुर्ज्ञानं वयोज्ञानं गर्भिणीज्ञानमेव च॥

मुनयोऽपि च मुह्यन्ति किं पुनर्मांसचक्षुषः।

॥अथ-गजानामुत्तममध्यमाधमवयोविभागक्रमः॥

दशसंवत्सरादूर्ध्वमाचतुर्दशमुत्तमम्।

चतुर्दशाब्दात् द्वात्रिंशन्मध्यमं वय उच्यते॥

तस्मात्संवत्सरादूर्ध्वं यावत्सप्ततिवत्सराः।

अधमं तद्वयः प्रोक्तं ततो वृद्धोऽबलो गजः॥

अथ-वयोविभागफलकथनम्-

वयसि प्रथमे तस्य सर्वशिक्षाक्रमः स्मृतः।

मध्ये वयसि नागानां युद्धमेकं प्रशस्यते॥

अन्ते वयसि राजेन्द्र गजान् कर्मसु योजयेत्।

इति पालकाप्ये वयोज्ञानम्-

अथ-वैशंपायनीये वयोज्ञानम्

भद्रनामयुता ये तु नागास्तु चिरजीविनः।
 तत्पादहीनशरदो मन्दास्तेभ्योऽर्धवत्सराः॥
 मृगजातिगजाः सर्वे विंशत्यग्रशतं द्विपाः।
 संकीर्णानां वयो वेदविदो जानन्ति च क्रमात्॥
 वृष्टिमायुर्वयो गर्भं कल्याणं वासवध्वनिम्।
 जानन्ति मुनयो नैव जानन्ते मानवाः कथम्॥
 भद्रमन्दमृगाणां तु वयो ज्ञातुं न शक्यते।
 तथापि लक्षणाद्भेदात् संकीर्णकरिणां वयः॥
 चिह्नतस्तद्विजानीयुः योगिनश्च कथंचन।
 देशप्रभेदवलिवर्णरदस्वभाव-
 सारांशदन्तजवमानतनूरुहाणि।
 कर्णो मणीन् वनचरांश्च बुधा विचार्य
 कृच्छ्रादिदं गजवयः कथयन्ति दक्षाः॥
 जन्मवृत्तं वारणानां विदुर्वेदविदो वयः।
 विज्ञातुमनलं कृच्छ्रादन्यं विकलबुद्धयः॥
 स्तन्येकपानाः प्रथमे वत्सरे गजशावकाः।
 चतुरंगुलमानाश्च बाला अष्टादशाब्दतः॥
 कथितैषामियं वृद्धिः चतुरंगुलसंयुता।
 द्वात्रिंशदब्दपर्यन्तं देहवृद्धिश्च दन्तयोः॥

स्थौल्यं चत्वारिंशदब्दपर्यन्तं दीर्घतापि च।
 मध्याधमोत्तमवयः क्रमात् तज्ज्ञेयमीरितम्॥
 भेदनिर्मातृकं ज्ञेयं गजानामुत्तमं वयः॥

ततस्त्रिंशद्वत्सरान्तं—मध्यमं त्रिंशदब्दतः।

दशावस्थान्तमधमं विंशत्युत्तरकं शतम्॥
 निष्फलास्तत्परं ज्ञेयाः विंशाद्बाल्ये मदावलाः।
 सर्वकर्मक्रियायोग्याः युद्धवर्ज्याश्च केवलम्॥
 उत्तमं मध्यमं चान्त्यं वयस्तद्वत्क्रमात् बलम्।
 दशोपरिदशावीर्यं विद्यादेवं च सर्वशः॥
 स्वपेच्च मन्दं प्रमृशेच्च यायात्
 चलत्करो यश्चलकर्णवालः।
 प्रस्रस्तगात्रः परवानजस्रं
 स द्वादशीं प्राप्य दशां करीन्द्रः॥

इति पालकाप्यमहर्षिप्रणीते गजशास्त्रे
 कालीयगजलक्षणनिरूपणं नाम पंचमं प्रकरणम्॥

विद्यया तैयमित्यु

षष्ठं प्रकरणम्
देशभेदगजलक्षणनिरूपणम्

पालकाप्य उवाच-

देशभेदविभक्तेन गजानां लक्षणं शृणु।
कांभोजलाटपुरसिन्धुवनायुजांग-
जाता विनीतसितकुंभनखांकदन्ताः।
ह्रस्वांगवालमृदुदीर्घकराण्डकोशाः
नागा रजोगुणपरीतशरीरभावाः॥

पुलिन्दबंगालसुमन्दहूणनेपालकावन्तिविदर्भजाताः।
शोणांकवृत्ताननकायनेत्राः शूराः कफोद्रिक्तसुशान्तचित्ताः॥

सौराष्ट्रगूर्जरकलिंगयवन्तवत्स-
काश्मीरजाः सितमुखाः सितगण्डदेशाः।
श्वेताण्डजाश्च पवनाशनतामसास्ते
कन्दर्पगन्धतनुभिन्ननखांकदन्ताः॥

मत्स्यबर्बरत्रिगर्तमालवाश्मन्तजाः पवनभक्षतामसाः।
पीतलोचननखांकपुष्कराः श्वेतवामनरदान्तमेहनाः॥
सौवीरबाह्लीकदशार्णदेशजातास्तु कालागरुतुल्यगन्धाः।
कडाररोमाननदन्तमूलाः कफोज्ज्वलाः प्रोद्धतयुद्धवीराः॥
मत्स्यराष्ट्रकरहाटकभोटदेशसंभवगजास्तिलगन्धाः।
जिह्वानीलिममनोजवशीलाः दीर्घपुष्कररदास्तनुदेहाः॥

कर्णाटकान्ध्रमलयालविकुन्तपाण्ड्य-
 पाश्चात्यतौलवकोंकणगौडजाताः।
 नीलांकशुभ्ररदनांकनखाश्च शूराः
 तानैकधा किल वदन्ति गजज्ञवृद्धाः॥

सूक्ष्मबिन्दुरुचिराननकर्णाः स्निग्धताम्रनयनास्तनुदन्ताः।
 चेतसो हितकराः किल शूराः केरलान्तविषयोद्धवनागाः॥

तैलाह्वयाहिरलसह्यकशाल्वलेषु
 ये चोद्धवन्ति शितशीतनखांककायाः।
 ह्य्यंगवीनरुचिरा अतिसात्त्विकास्ते
 जंबूफलाभतनवः शुभरोमदन्ताः॥

नीलवालमहाराष्ट्रगुर्जराष्ट्रभवाः पुनः।
 श्वेताश्च नखदन्तेषु चंचुमल्लसमुद्धवाः॥
 कार्णकौशा दीर्घकेशाः भिन्नदन्तान्तराः कृशाः।
 स्वस्थानयुद्धवीरास्ते कृपणा मदसंस्थिताः॥

संगरे चकितास्ते तु नागाः स्युर्नीरसप्रभाः।
 कुरुदेश्याः शौरसेनाः कुकुरे संभवाः समाः॥
 महाजवबलाः शूराः सदा रोषोत्तरा गजाः।
 ते च जांगलजाः शूराः शितदीर्घकचाः स्मृताः॥
 अनूपजाः पित्तदेहाः ह्रस्वाश्चामदमेहनाः॥

सप्तमं प्रकरणम्
गजग्रहणप्रकारकथनम्

करिणो मूत्रशकृता लिप्तांगैरटवीचरैः।
 अरुष्करदलछन्नैः जानीयाद्गजयूथकम्॥
 पादप्रचारलिंगैश्च तदाघातहतद्रुमैः।
 बुध्यन्ते शयनस्थानैर्गजास्तद्बृंहितैरपि॥
 इत्याह भगवान् व्यासो गजानां मार्गलक्षणम्।
 करिणस्तुरगारूढैर्मन्त्रिभिर्बहुभिर्वृतः॥
 परिकर्मयुतः पादपाशजालैः समन्वितः॥
 समादिष्टः क्षितीशेन करिलक्ष्मविचक्षणः।
 द्विरदान् धारयेत् ग्रीष्मे यत्नतो लक्षणान्वितान्॥
 धारयेत् त्रिविधैर्बन्धैः द्विपान् हस्तिपकादिभिः।
 पार्थिवेन विधातव्यः पुरुषैर्बन्धवेदिभिः॥
 वारिबन्धो वशाबन्धः बन्धश्चानुगतः परः।
 उत्तमस्त्रिप्रकारः स्यात् बन्धः करटिनामयम्॥
 आपातश्चावपातश्च द्वौ बन्धौ निन्दितौ मतौ।
 विनश्यन्ति गजा यस्मात् तस्मात् तौ परिवर्जयेत्।
 वारिस्थानं समालोक्य घासं हृद्यं ततः क्षिपेत्॥
 सल्लकीकदलीदण्डान् इक्षुदण्डान् सुधासमान्।
 नलिनीकन्दकान् मृष्टान् प्रियालान् पिप्पलानपि॥
 द्विपो यूथैः समागच्छेदागच्छेत् घासलंपटः।
 प्रत्यहं दृश्यते तत्र तदा मार्गो निरुध्यते॥

क्रोशमात्रायतां भूमिं विस्तारेण च तत्समाम्।
 वृक्षैः परिधया वापि समन्तात्परिवेष्टयेत्॥
 द्वारं तत्र प्रकुर्वीत निवर्तनमहीमितम्।
 कुंजराणां प्रवेशार्थं वारिबन्धं विचक्षणः॥
 प्रविष्टान् द्विरदान् तत्र सम्यगालोच्य बुद्धिमान्।
 वारिद्वारं निरुन्धीत महावृक्षैस्तिरस्कृतम्॥
 अन्तःस्थान् बन्धयेन्नागान् सर्वलक्षणसंयुतान्।
 ईदृग्विधस्तु यो बन्धः वारिबन्धः स उच्यते॥
 इत्याह भगवान् व्यासो वारिबन्धविचक्षणः॥

॥अथ-वशाबन्धप्रकारः(2)॥

सप्ताष्टौ वा वशावश्याः महाकाया महाजवाः।
 आरूढाः पत्रसंच्छन्नाः पाशहस्ताश्च हस्तिपाः॥
 करिणीनां करे पाशान् हस्तिबन्धाय दापयेत्।
 प्रबध्य कुंजरान् राजा तेषां रक्षणमादिशेत्॥

॥अथ-अनुगतबन्धप्रकारः (3)॥

वशां यत्रानुयाति स्म करी मोहसमन्वितः।
 बन्धः सोऽनुगतो ज्ञेयः गजबन्धविचक्षणैः।

॥अथ-आपातावपातबन्धयोः प्रकारः (4-5)

आपात ईषत्पातस्तु सल्लकीकदलीयुते।
 अवपातस्तु तत्रैव गजस्यात्यन्तपातनम्॥
 निन्दितौ द्वाविमौ बन्धौ तस्मात्तौ परिवर्तयेत्॥

॥अथ-आलानबन्धनमंत्रक्रमः॥

आलानीयस्ततः स्तंभे मंत्रेणानेन वारणः।
 अथापूर्वं स्वशालायां कीर्तिशौर्यप्रतापवान्।
 अनिरुद्धप्रवेशस्त्वं स्तंभे तिष्ठ शरच्छतम्।
 आरोग्यबलवान् भूत्वा राज्ञश्च विजयावहः॥

इति पालकाप्यमहर्षिप्रणीते गजशास्त्रे सप्तमं प्रकरणम्॥

अष्टमं प्रकरणम्

भद्रमन्दमृगसंकीर्णजातिगजलक्षणनिरूपणम्

धैर्यं शौर्यं पटुत्वं च विनीतत्वं सुकर्मता।
 अन्वर्थवेदिता चैव भयरूपेष्वमूढता॥
 सुभगत्वं च वीरत्वं भद्रस्यैते गुणाः स्मृता।
 तेजांशकत्वाद्भद्रस्य नवपूगफलप्रभः॥
 कृते कामप्रचारास्तु कामरूपधरा गजाः।
 त्रेतायां द्वापरेऽन्यत्र वाहनत्वेन योजिताः॥
 त्रेतायां तद्गुणे किञ्चिन्मन्दत्वान्मन्द उच्यते।
 द्वापरे तु युगे सर्वे मृगतां प्राप्य संस्थिताः॥
 कलौ तद्गुणसांकर्यात्संकीर्ण इति कथ्यते।
 कृते भद्रगुणाः सर्वे भवन्ति करिणां यतः॥
 ततस्तत्र समुद्भूतो भद्र इत्यभिधीयते।

भद्रप्रकृतिर्यथा-

जायते समदोद्गारः भद्रनामा मतंगजः।

भद्रादिप्रमाणं यथा-

नवाष्टसप्त चायामो सप्तषट्पंच चोच्छ्रयः।

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

नाहे दश नवाष्टौ च भद्रमन्दमृगक्रमात्॥

अत्युन्नतः स्थूलसुवृत्तकुंभः विस्तीर्णकर्णः कलविंकनेत्रः।

स्निग्धच्छविर्वक्त्रकरोरुदन्तो रक्तोत्पलाकारकरांगुलीकः॥

कोदण्डसंस्थाननिमग्नवंशो विशालवालः सुविभक्तकायः।
 वराहजंघो द्विगुणीकृतार्थहस्ताग्रसंस्पृष्टमहीतलश्च॥
 आताम्रतालुः पृथुपीनकण्ठः घनाकृतिर्बिन्दुविचित्रवक्त्रः।
 दक्षो बली कर्कश उत्तमांगसंरक्ततातुंगवपुर्विनीतः॥
 संपूर्णसन्धिः पृथुपुष्कराक्षः समुन्नतः स्थूलतरस्तरस्वी।
 प्रतिद्विपालोकनदृश्यमानदानस्त्रवो भद्रमतंगजः स्यात्॥

अनुभद्रजातिलक्षणम् (1)-

न कृशा न चोपदिग्धाः मधुनिभदन्तेक्षणा धनुर्वशाः।
 समवृत्तगात्रसुभगाः ह्यनुभद्रास्ते गजा ज्ञेयाः॥
 गात्रापरं करः पुच्छं न स्थूलं न भवेत्समम्।
 विशालमुन्नतं वक्षो धनुराकारवंशकः॥
 अत्युन्नतस्थूलकुंभौ कटौ चापि प्रवेशकौ।
 स्थूलदन्ता भवन्तीह विपुलं चरणासनम्॥
 वराहजघनश्चैव छागकुक्षिर्मनोहरः।
 समाः स्निग्धा नखा दन्ताः लोचने मधुपिंगले॥
 गौरवर्णो ह्युदग्रश्च लब्धबिन्दुविराजितः।
 आतालुताम्रजिह्वोष्ठः एतद्भद्रस्य लक्षणम्॥
 वनयूथस्य पुरतो यात्याहारविहारयोः।
 मेघभेरीस्वराद्भीतिं नैति गच्छत्यनाकुलम्॥
 समानीतो वनात्कर्मकाले सोऽत्यर्थवेदिनः।
 आशुग्राही सुशीलश्च न विस्मरति शिक्षितम्॥
 कर्मशूरः स्वयं शूरः भूपलक्षणसंयुतः।
 ईदृशो भद्रजातिः स्यात्कुंजरो विजयावहः॥

॥अथ-मन्दजातिगजलक्षणम् (2)॥

विपुलकरकर्णवदनाः महोदराः स्थूलपेचकविषाणाः।
बहुलबललंबमांसाः हर्यक्षाः कुंजराः मन्दाः॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

स्थूलगात्राः दृढश्रोत्रहस्तदन्तनखोदराः।
बलप्रलंबसंभूतमांसाः सिंहावलोकनाः॥
दौर्मनस्यं तथालस्यं निद्रालुत्वं च मूढता।
गंभीरवेदिता चैवं दुष्टत्वं च तमोगुणाः॥
मन्दं यानं मतं सर्वं शुभकर्मसुपूजितम्।
आरोहणं मन्दनाम्नो मातंगस्य मनोहरम्॥
तरुणांबुदसंकाशः रूक्षकृष्णकचाविलः।
श्लेष्मसंसृष्टपित्तासृक्मिथुनप्रभवो गजः॥
उरोमुखं तथा कर्णौ विशालानि भवन्ति हि।
वालधिः पृष्ठवंशश्च विशालो वक्ष एव च॥
भवन्त्येतानि दीर्घाणि लंबमेढ्रः सुकोशकः।
भेककुक्षिसमाकुक्षिः लोचने कपिले शुभे॥
कृष्णामेघनिभो वर्णः सर्वांगोपरि पीनता।
जाड्यं च बलबाहुल्यमिदं मन्दस्य लक्षणं॥
वनेषु वसतस्यस्य शशादेर्यद्भयं भवेत्।
न हृष्यति भवत्येको निद्रालुः सततं भवेत्॥
शिक्षाकाले च तस्यैतल्लक्षणं परिदृश्यते।
गंभीरवेदनं तस्य कर्मशीघ्रं प्रदृश्यते॥
शिक्षितं विस्मरत्याशु मत्तः स्मरति शिक्षितम्।
मन्दकोपो गतौ स्तब्धः मन्दो मातंग ईदृशः॥

स्निग्धछविः सिंहसमानदृष्टिः नवांबुदश्यामसदुत्तमांगः।
अधोमुखः स्थूलबृहत्सुदंतो लंबोदरो दीर्घललाटपट्टः॥

॥अथ-मृगजातिगजस्य लक्षणम् (3)॥

कृशकरचरणग्रीवाः स्थूलाक्षाः ह्रस्ववालमेद्रोष्ठाः।
 संक्षिप्तपृष्ठवंशाः तनुमृगदन्ता मृगा ज्ञेयाः।
 नाहायामप्रहीणः कृशनिखिलतनुः धूसरच्छायदेहः।
 जिह्वो ह्युत्तानवेदी चपलगतिमतिः क्रोधनः सिन्धुचारी।
 स्थूलाक्षो द्वापरस्थः शुभगतिरलसः राजसो ह्रस्ववालः
 चण्डः पित्तप्रधानो मृग इति कथितो दीर्घदन्तः सुगात्रः॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

तेजस्विता च चण्डत्वं चपलत्वं तथैव च।
 शीघ्रता तीक्ष्णसत्त्वं च तथैवोत्तानवेदिता॥
 मलिनांबरसंकाशः रूक्षताम्रतनूरुहः।
 मृगजाः पित्तसंसृष्टशुक्लशोणितसंभवाः॥
 कृशांगुलिर्वालधिमुक्तमेद्रो लघूदरः क्षामकपोतकण्ठः।
 विस्तीर्णकर्णस्तनुदीर्घदन्तः स्थूलेक्षणो यः स गजो मृगाख्यः॥
 गात्रपादनखा दन्तौ कोशो मध्यकरोऽंगुलिः।
 तनून्येतानि दीर्घाणि शीर्षं पृष्ठं च वालधिः॥
 कपोलौ चुबुकं चैव ह्रस्वानि च भवन्ति हि।
 समदौ च कटौ कुक्षिकर्णौ च तनुकौ भृशम्॥
 अंगुलीहनुकेशाश्च वक्षः कुब्जं प्रदृश्यते।
 यस्य श्यामो भवेद्दुर्णः स्वच्छे स्थूले च लोचने॥
 आकार ईदृशः प्रोक्तः वनचारस्तु कथ्यते।
 एकाकी प्रचरत्येव गोप्रचारं च गच्छति॥
 पथानुवर्ती भीरुश्च चलचित्तो वने मृगः।
 धृतस्य कर्मकाले तु भवेदुत्तानवेदिता।
 दुःशीलता च चापल्यं लक्षयेन्मृगदन्तिनः॥

॥अथ-संकीर्णगजलक्षणम् (4)॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

मिश्रस्तूभयसंयोगः संकीर्णस्त्रिगुणो मतः।
 धृतो धावति चात्यर्थं प्रेरितोऽपि न गच्छति॥
 प्रत्यर्थवेदी विज्ञेयो व्यालो मिश्रगजो मतः।
 भद्रमन्दो भद्रमृगो मन्दभद्रस्तथा परः॥
 मन्दो मृगो मृगो मन्दो मृगभद्रश्च मिश्रकः।
 भद्रमन्दमृगश्चैको मन्दो वा मृगभद्रयोः॥
 मृगो भद्रश्च मन्दश्च संकीर्णाः कीर्तिता गजाः।
 ऊर्ध्वाधःकायभेदेन तत्पुनर्भिद्यते द्विधा॥
 एवमष्टादशविधं कीर्तितं मृगलक्षणम्।
 राजन् कलियुगे नित्यं मिश्रा एव मतंगजाः॥
 शुभाशुभविभागेन सांप्रतं निगदाम्यहम्।
 गुणाधिक्येन वाप्येषां वर्णाद्वा मुखलक्षणात्॥
 मिश्रसंकीर्णजातीनां नाम लक्षणमीदृशम्।
 मिश्राणां मिश्रचारस्तु संकीर्णानां तथाह्वयः।
 शुद्धसंकीर्णमिश्राणां नाम तादृशमीरितम्॥

॥तत्र प्रथमस्य भद्रमन्दमिश्रगजस्य लक्षणम् (1)॥

भद्रजातिर्महाकायो राजन् भवति दन्तिनाम्।
 महान् मन्दो यतो येन संयुक्तो भवति द्विपः॥
 भद्रेण पूर्वकायेन मन्देनापरकेन च।
 उत्तमस्तु गजानां हि भद्रमन्दो भवेद्गजः॥

॥अथ द्वितीयस्य भद्रमृगमिश्रगजस्य लक्षणम् (2)॥

मृगस्यापि हि रूपेण किञ्चित्साम्यगतेन वा।
अशुभत्वं न भद्रस्य जायते शुभदो हि सः॥

कायेन यो भवेद्भद्रो मन्दो वापि मतंगजः।

मृगगात्रापरश्चैव स भवेद्देगवान् गजः॥

लोचनानां प्रधानत्वं यस्मात् शास्त्रेषु कीर्तितम्।

तस्मान्मृगाक्षिसंयुक्तो भद्रोऽपि हि न शस्यते॥

॥अथ-तृतीयस्य मन्दभद्रमिश्रगजस्य लक्षणम् (3)॥

अनेनैव हि रूपेण विपर्यस्तेन यो द्विपः।

सोऽपि शोभन एव स्यान्मन्दभद्र इति स्मृतः॥

॥अथ-चतुर्थस्य मन्दमृगमिश्रगजस्य लक्षणम् (4)॥

मन्दावयवबाहुल्ये मृगरूपस्य लेशतः।

भद्रावयवनिर्मुक्तो मध्यमः स गजो भवेत्॥

॥अथ-पंचमस्य मृगमन्दमिश्रगजस्य लक्षणम् (5)॥

मृगरूपादिसत्त्वं च दृश्यते यस्य हस्तिनः।

अधमस्तु स विज्ञेयः सत्त्वशक्तिविवर्जितः॥

भद्रमन्दो भवेत् श्रेष्ठः मृगमन्दस्तथाधमः।

॥अथ-षष्ठस्य मृगभद्रमिश्रगजस्य लक्षणम् (6)॥

तथैव मृगभद्रोऽपि हीन एव न संशयः।

करदन्ताक्षिकुंभैस्तु यो मृगो ज्ञायते गजः॥

शेषावयवभद्रोऽपि हीन एव भवेदसौ।

॥अथ सप्तमस्य भद्रमन्दमृगसंकीर्णगजस्य लक्षणम् (7)॥

भद्रमन्दमृगाकारसंयुक्तो मध्यमो भवेत्।
कायेन यो भवेद्भद्रो मन्दोऽपि च मतंगजः॥
मृगागात्रापरश्चैव स भवेद्वेगवान् गजः॥

॥अथाष्टमस्य मन्दमृगभद्रसंकीर्णगजस्य लक्षणम् (8)॥

मन्दावयवबाहुल्यं मृगरूपस्य चैकतः।
भद्रावयवसंयुक्तो मध्यमः स गजो भवेत्॥

॥अथ नवमस्य मृगभद्रमन्दसंकीर्णगजस्य लक्षणम् (9) ॥

मृगरूपादिसत्त्वं च दृश्यते यस्य हस्तिनः।
अधमस्तु स विज्ञेयः सत्त्वशक्तिविवर्जितः॥
करदन्ताक्षिकुंभैस्तु यो मृगो ज्ञायते गजः।
शेषावयवभद्रोऽपि हीन एव भवेदसौ॥

॥अथ-दशमस्य ऊर्ध्वं भद्ररूपाधो मन्दरूपमिश्रगजस्य लक्षणम् (10)॥

भद्रजातिर्महाकायो राजन् भवति दन्तिनाम्।
महान् मन्दो यतो येन संयुक्तो भवति द्विपः॥
भद्रेणोपरिकायेन मन्देनाधोगतेन च।
उत्तमस्तु गजानां हि भद्रमन्दो भवेत् गजः॥

॥अथैकादशस्य ऊर्ध्वं भद्ररूपाधो मृगरूपमिश्रगजस्य लक्षणम्॥11॥

मृगस्यापि हि रूपेण किञ्चित्साम्यगतेन वा।
अशुभत्वं न भद्रस्य जायते शुभदो हि सः॥

॥अथ-द्वादशस्य ऊर्ध्वं मन्दरूपाधो भद्ररूपमिश्रगजस्य लक्षणम् (12)॥

अनेनैव हि रूपेण विपर्यस्तेन वा द्विपः।

सोऽपि शोभन एव स्यान्मन्दभद्र इति स्मृतः॥

॥अथ-त्रयोदशस्य ऊर्ध्वं मन्दरूपाधो मृगरूपमिश्रगजस्य
लक्षणम् (13)॥

मन्दावयवबाहुल्ये मृगरूपस्य लेशतः।

भद्रावयवनिर्मुक्तो मध्यमः स गजो भवेत्॥

॥अथ चतुर्दशस्य ऊर्ध्वं मृगरूपाधो मन्दरूपमिश्रगजस्य लक्षणम् (14)॥

मृगरूपादिसत्त्वं च दृश्यते यस्य हस्तिनः।

अधमस्तु स विज्ञेयः सत्त्वशक्तिविवर्जितः॥

॥अथ-पंचदशस्य ऊर्ध्वं मृगरूपाधो भद्ररूपमिश्रगजस्य लक्षणम् (15)॥

करदन्ताक्षिकुंभैस्तु यो मृगो ज्ञायते गजः।

शेषावयवभद्रोऽपि हीन एव भवेदसौ॥

॥अथ-षोडशस्य ऊर्ध्वं भद्ररूपाधो मन्दमृगरूपसंकीर्णगजस्य
लक्षणम् (16)॥

भद्रमन्दमृगाकारसंयुक्तो मध्यमो भवेत्।
ऊर्ध्वकायेन यो भद्रो मन्दोऽपि च मतंगजः॥
मृगात्रमधोभागे स भवेद्वेगवान् गजः।

॥अथ सप्तदशस्य ऊर्ध्वं मन्दरूपाधो मृगभद्ररूपसंकीर्णगजस्य
लक्षणम् (17)॥

मन्दावयवबाहुल्यं मृगरूपस्य चैकतः।
भद्रावयवसंयुक्तो मध्यमः स गजो भवेत्॥

॥अथाष्टादशस्य ऊर्ध्वं मृगरूपाधो भद्रमन्दरूपसंकीर्णगजस्य
लक्षणम् (18)॥

मृगरूपादिसत्त्वं च दृश्यते यस्य हस्तिनः।
अधमस्तु स विज्ञेयः सत्त्वशक्तिविवर्जितः॥
करदन्ताक्षिकुंभैस्तु यो मृगो ज्ञायते गजः।
शेषावयवभद्रोऽपि हीन एव भवेदसौ॥

इति पालकाप्यमहर्षिप्रणीते गजशास्त्रे गजजातिलक्षणनिरूपणं
नामाष्टमं प्रकरणम्॥

नवमं प्रकरणम्
अंशगजलक्षणनिरूपणम्

तत्र प्रथमस्य ब्रह्मांशगजस्य लक्षणम् (1)

संयुक्तबिन्दवो यस्य गौरवर्णो मनोहरः।
लोहिते नेत्रयोः प्रान्ते स्निग्धौ च वलिनौ रदौ॥
एवं लक्षणसंयुक्तो गजो ब्रह्मांशको मतः।
पूजार्होऽसौ नरेन्द्राणां विजयारोग्यवर्धनः॥
इत्याह भगवान् व्यासो ब्रह्मांशगजलक्षणम्।
कक्षाभागे तथा कण्ठे यः समः पृथुलांसकः॥
मुखे कोकनदछायो युग्मरोमविराजितः।
बहुकालमदः शूरः मेघनादेन हृष्यति॥
प्राजापत्यंशको नागः प्रजावृद्धिं करोत्यसौ।

॥अथ-द्वितीयस्य इन्द्रांशगजस्य लक्षणम् (2)॥

बिन्दवो बहुरेखा वा दृश्यन्ते यस्य वर्ष्मणि॥
स्वस्तिकैर्वर्धमानाब्जैर्नन्द्यावर्तैश्च सन्निभैः॥
रक्तोत्पलसमे नेत्रे यः स्यादिन्द्रांशको गजः॥
समरे विजयं दद्यात् परभूपालसंपदाम्॥

॥अथ तृतीयस्य धनदांशगजस्य लक्षणम् (3)॥

ताम्रावोष्ठौ तथा जिह्वा धात्रीफलसमद्युतिः।

नयने रदनौ यस्य कुंकुमोद्रेकसन्निभौ॥

धनदांश इति ख्यातो धनरत्नसमृद्धिकृत्।

नृपाणां भवने तिष्ठन् पूजितः कुंजरोत्तमः॥

॥अथ-चतुर्थस्य वरुणांशगजस्य लक्षणम् (4)॥

कृष्णामेघनिभो वर्णः स्त्यानसर्पिर्मदस्त्रवः।

आसने सुभगो मूर्ध्नि गंभीरो घनगर्जितः॥

स्त्रवति प्रचुरं दानं वरुणांशककुंजरः।

आहवे रिपुसंहारी निजभर्त्रे जयप्रदः॥

॥अथ-पंचमस्य चन्द्रांशगजस्य लक्षणम् (5)॥

त्रिवलीमण्डितः कण्ठे क्षौद्रपिंगललोचनः।

केतकछायदशनः पृथुरक्ताग्रपल्लवः॥

बिन्दुमान् पाण्डुवर्णश्च शशांकांशकभासुरः।

संगरप्रांगणे राज्ञां गजोऽयं विजयप्रदः॥

॥अथ-षष्ठस्य अग्न्यंशगजस्य लक्षणम् (6)॥
 अग्निज्वालासदृशोमा केशवालेषु पिंगलः।
 पिंगाक्षः पिंगतालुश्च पिंगपुष्करशोभितः॥
 अग्न्यंशकसमुद्भूतः साक्षाद्वह्निरिवाहवे।
 भस्मसात्कुरुते सैन्यमशेषं द्विषदां सदा॥
 दोषाभावो गुणस्तस्य संजातसमरोत्सवे।
 प्रचण्डत्वाद्भयं दत्ते रिपुसैन्येष्वयं गजः॥

॥अथ-सप्तमस्य विष्णवंशगजस्य लक्षणम् (7)॥

दन्तमध्यात्समारभ्य क्रमशो हीयते करः।

ताम्रपुष्करपर्यन्तः सुप्रमाणायतांगुलिः॥

सुगन्धिशीकरासारः दीर्घनिश्वाससन्ततिः।

घनवत् बृंहितध्वानो वलिहीनवपुर्दृढम्॥

मृदुसूक्ष्मांजनश्यामः सर्वांगीणतनूरुहः।

श्रीगर्भपुष्करछाया कान्तिः सर्वांगसंगिनी॥

सुवर्णवेतकोद्योतौ रदनौ वर्तुलौ दृढौ।

आयतः प्रान्ततो मध्ये निम्नः स्यात् वृत्तकुंभकः॥

आयतो रोमवानोष्ठः समदे च समे शुभे।

मुखमण्डलमत्यर्थं रम्यं दृष्टिमनोहरम्॥

पुष्पसारसमे नेत्रे पाटले प्रान्तलोहिते।

नलिनौ मृदुविस्तीर्णौ समौ छेदविवर्जितौ॥

सिराविरहितौ कर्णौ तालदुन्दुभिनिस्वनौ।

वर्तुलावुन्नतौ कुंभौ समौ लक्ष्मीकुचोपमौ॥

रम्यौ फालतलन्यासौ विपुलं चासनं समम्।

ऋजुह्रस्वो गलोद्देशः दीर्घावंसौ च मांसलौ॥

बाहू दीर्घावृजू पीनावधोऽधः क्रमशः शुभौ।

कूर्माकारतलालानस्निग्धान्धेन्दुनिभा नखाः॥

विंशतिर्वा दशाष्टौ वा शोभनाः परिकीर्तिताः।

उरो विशालं सद्वृत्तमुदरं प्रतनू कुचौ॥

अस्त्रस्तं मेहनं शस्तं वराहजघनं परम्।

सज्जचापनिभो वंशो वालधिश्चायतः शुभः॥

शंखचक्रगदाकारबिन्दवो बलयोऽथवा।
 दृश्यन्ते यस्य नागस्य स विष्णवंशसमुद्भवः॥
 अभिषेकोचितः पूज्यः सर्वकार्यार्थसाधकः॥

इति ब्रह्माद्यंशगजलक्षणम्॥

दीर्घांगुलिकरोदग्रसान्द्रकर्णायताननः।
 जीमूतनीलः सत्त्वाद्भ्यो निःशंकश्चारुदर्शनः॥
 यज्ञार्हः स भवेद्राज्ञो योग्यश्चैव विशांपते।

इति यज्ञार्हगजलक्षणम्॥

रक्तस्रोतोऽधिकजवः शतवर्षाणि जीवति।
 सांग्रामिकः स राज्ञो वै कोशवर्धनकारकः॥

इति सांग्रामिकगजलक्षणम्॥

दशमं प्रकरणम् वर्णगजलक्षणकथनम्

त्रयः शुद्धा महाराजा व्यामिश्रास्त्रय एव हि।
 अन्तर्वर्णास्त्रयश्चापि नागानां परिकीर्तिताः॥
 हरिद्रक्तश्च कृष्णश्च मातंगानाममी त्रयः।
 शुद्धवर्णा इमे प्रोक्ताः गजशास्त्रविशारदैः॥
 कफस्तु शुभदः श्वेतः पित्ताद्रक्तस्तथा मतः।
 त्वग्रोमनखवालान्तर्वर्णः स्याद्वर्णलक्षणं॥
 कृष्णो दन्ती वातजातो गजविद्धिः प्रकीर्तितः॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

अन्ये चारुणपीतकालधवलैर्वर्णैश्चतुर्धाः क्रमात्।
 कृष्णो वातभवः कफाच्छशिनिभः पित्ताच्च हेमप्रभः॥

इति शुद्धवर्णगजलक्षणम्॥

अथ-मिश्रवर्णगजलक्षणम्॥

हरित्कृष्णः श्वेतरक्तः कृष्णरक्तस्तथैव च।
 त्रय एते महाराज वर्णाः स्युर्मिश्रसंज्ञकाः॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

अन्ये ते कफवातपित्तगुणकैः व्यामिश्रवर्णा गजाः।
जायन्ते जननाय संमदकरा जात्या जगत्याममी॥

अथान्तर्वर्णगजलक्षणम्-

अन्तर्वर्णास्त्रयः प्रोक्ताः अन्तः पाण्डरलोहितः।

अन्तः पाण्डरकृष्णाश्च तथान्तर्लोहितासितः॥

श्वेतपीतौ रक्तकृष्णाविति वर्णाश्चतुर्विधः।

हरित्कुंकुमवर्णाभः पद्माभो रक्त एव च॥

कृष्णोऽजननिभश्चैव व्यामिश्राख्यो गजो मतः।

भवन्ति शंखवैदूर्यविद्युज्ज्वालाघनप्रभाः॥

इति दिग्दन्तिनः सर्वे भूतले न भवन्ति ते॥

इति पालकाप्यमहर्षिप्रणीते गजशास्त्रे दशमं प्रकरणम्॥

एकादशकं प्रकरणम्
॥अथ छायानिरूपणम्॥

पार्थिवी औदकी चैव छायाग्नेयी च शोभना।
वायव्या निन्दिता छाया नाभसी तु मतंगजे॥
गंभीरा स्निग्धवर्णा च नैकवर्णा च पार्थिवी।
छायाग्नेयी घना स्निग्धा कुंजरे दृश्यते शुभा॥
स्निग्धनीलांबुदप्रख्या विज्ञेया सलिलात्मिका।
शक्रगोपकबालार्कपद्मकिंजल्कसन्निभा॥
निष्प्रभा परुषा ध्वस्ता भस्मवर्णा च वायवी।
निन्द्या चानियतछाया रूक्षा तन्वी च खात्मिका॥
इत्येवं पंचधा छाया वारणेषु प्रदृश्यते॥

इति पालकाप्यमहर्षिप्रणीते गजशास्त्रे एकादशप्रकरणम्॥

द्वादशकं प्रकरणम्

॥अथ-गन्धलक्षणम्॥

अथ गन्धं प्रवक्ष्यामि नागानां तु शुभाशुभम्।
 स्वेदे मदे वा मूत्रे वा वमथौ वापि लक्ष्यते॥
 शुभस्तु सुरभिर्गन्धः दुर्गन्धस्त्वशुभप्रदः।
 उशीरघृतलाजाब्जजातिपाटलजाः शुभाः॥
 गन्धाः प्रोक्ता महीपाल गजानां गजचिन्तकैः।
 वस्तिगन्धो मार्गगन्धः शल्यकस्य च गंधकः॥
 यश्च श्वपचगन्धः स्यात्तथा वायसगन्धकः।
 निन्द्यगन्धसमायुक्तो निन्द्यः प्रोक्तो मतंगजः॥
 इति वाहान् समुद्दिष्टान् गन्धज्ञानेन हस्तिनः।
 पुण्यान् पूजितसर्वाङ्गान् प्रशस्तान् शृणु तत्त्वतः॥
 मत्स्यगन्धश्च यो नागः सुरागन्धश्च यो भवेत्।
 गन्धर्व इति निर्दिष्टो गन्धविद्धिर्महीपते॥
 जात्या यक्षो भवेन्नागोऽशोकमालतिगन्धकः।
 सिन्धुवारागरुतकसगन्धी दानवः स्मृतः॥
 पद्मगन्धी च यो नागः कुरंटस्योत्पलस्य च।
 सप्तछदसगन्धी च देवजातिः प्रकीर्तितः॥
 इति गन्धसमुद्देशः कीर्तितस्ते विशांपते।

इति पालकाप्यमहर्षिप्रणीते गजशास्त्रे द्वादशप्रकरणम्॥

त्रयोदशकं प्रकरणम्

॥अथ-गजबलसत्त्वपरीक्षानिरूपणम्॥

गुरुत्वं रूपतः श्रेष्ठं गुरुत्वादधिकं बलम्।
 बलादप्यधिकं सत्त्वं तस्मात्सत्त्वं परीक्षयेत्॥
 शुद्धस्फटिकसंकाशं सत्त्वं हृदि शरीरिणाम्।
 दुर्लभं तत्परिज्ञेयमुपायेन परीक्षयेत्॥
 जांबूनदस्य ताम्रस्य पलानां रजतस्य वा।
 अष्टादशसहस्राणां भारं संगृह्य वेगवान्॥
 यो गजो गजमध्येन गच्छति श्रमवर्जितः।
 दशयोजनमध्वानं स तूत्तमबलः स्मृतः॥
 यश्चतुर्दशसाहस्रं भारमादाय गच्छति।
 सप्तयोजनमध्वानं स तु मध्यबलः स्मृतः॥
 दशसाहस्रिकं भारं गृहीत्वा पंचयोजनम्।
 अध्वानं यो गजो यायात्स हीनबल उच्यते॥

॥अथ-सत्त्वपरीक्षाक्रमः॥

पाषाणैरिष्टकाभिर्वा दारुकैः फलकैर्घनैः।
 सुसंकल्पितमूलैस्तु कारयेच्च समं स्थलम्॥
 उच्छ्रायेण त्रिहस्तं स्यादायामेन चतुर्दश।
 हस्ताष्टकं पृथुत्वेन परितो धृतकर्णिकम्॥
 बाणपातद्वयायामपार्श्वसारितभूतलम्।
 मातंगं मंत्रपूतेन प्रोक्षयेत्सलिलेन तु॥
 मंत्रेशनाथ भूतेश विघ्ननाथ गणाधिप।
 गजानां सत्त्वसन्देहे कुरु सत्त्वविनिर्णयम्॥
 सुप्रशस्तदिने तत्र गजौ गैरिकमण्डितौ।
 अन्योन्यस्पर्धया युक्तौ पार्श्वे विवृतकंबलौ॥
 वेणुदारुकृतास्फोटैः दन्तसंवृतिभेदकैः।
 कृते करेणुघाते तु वेदनां यो न मन्यते॥
 हस्तदन्तकृतास्फालः संहतं हन्तुमिच्छति।
 नापसर्पति घातेषु प्रतिघातं करोति च॥
 घण्टागर्जितनादेषु प्रतिपूरितदिङ्मुखे।
 निवर्तते न दुःखेन स भवेत्सत्त्ववान् गजः॥

इति पालकाप्यमहर्षिप्रणीते गजशास्त्रे त्रयोदशकं प्रकरणम्॥

चतुर्दशकं प्रकरणम्

॥अथ सात्त्विकनिरूपणम्॥

तत्र सात्त्विकगुणगजलक्षणम् (१)

सुमनाः सुप्रभश्चण्डः तेजस्वी दृढविक्रमः।
कुतूहली प्रतापी च क्रीडने हर्षणे च यः॥
कृतज्ञश्च भवेन्नागः सात्त्विको गजसत्तमः॥

अथ-राजसगुणगजलक्षणम् (२)

दुर्मना दुर्गतिर्नागः सततं धेनुकामनाः।
आशावान् दुर्बरः क्रूरः विस्मार्युत्तानवेदिता॥

अथ-तामसगुणगजलक्षणम् (३)

कृच्छ्रेण किञ्चिज्जानीते नर्म चास्य प्रणश्यति।
निद्रालुर्मूढसंज्ञश्च तामसो गज उच्यते॥

देवांगना दर्शनीयास्तथा राक्षसकन्यकाः।
पिशाचानां च याः कन्याः नागकन्यास्तथैव च॥
गन्धर्वयक्षकन्याश्च कामयाना गजोत्तमान्।
वशारूपमुपस्थाय संगता दिग्गजैः पुरा॥
सर्वतः पतितं शुक्लं गर्भं गृह्णन्ति ताः क्वचित्।

प्रसूतिस्तक्षणादेव दिग्गजानां महीपते॥
 तासां ये गर्भसंभूताः नागा दिव्यांगनोद्भवाः।
 देवमानुषगन्धर्वपिशाचोरगराक्षसाः॥

तत्र प्रथमस्य देवसत्त्वगजस्य लक्षणम् (१)

यः कान्तिमान् कुमुदचन्दनसप्तपर्ण-
 सारंगपद्मचतुरंगुलतुल्यगन्धः।
 फुल्लाननः कलभकौतुकवानजस्रं
 मानोन्नतः प्रियकरः स तु देवसत्त्वः॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

अभिषेकोचितः पूज्यः सर्वकार्यार्थसाधकः।

अव्याहाररतो नित्यं वल्लीरेखाविषर्जितः॥

अनामयः स्थिरः शूरः देवसत्त्वो भवेद्गजः।

॥अथ-मानुषसत्त्वे ब्राह्मणसत्त्वगजस्य लक्षणम् (२)

विप्रः शुचिर्मधुपयः परमान्नसर्पि-
 श्चूतप्रसूनसमगंधसुगंधितांगः॥

सामप्रियः सकलनागहितः सुशान्तः

स्नानप्रियः शुभगतिर्गदितो मुनीन्द्रैः॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

जलावगाहनासक्तः कोपनः कातरो भृशम्।

भोजने लंपटो नित्यं कुंजरो विप्रसत्त्वजः॥

॥अथ-मानुषसत्त्वे क्षत्रियसत्त्वगजस्य लक्षणम् (३)॥

यश्चन्दनाब्जहरितालमनःशिलानां
 गन्धैः समो विमलगुग्गुलुकस्य वापि।
 सन्नाहकर्मकुशलो युधि निर्भयश्च
 स क्षत्रियो विविधशस्त्रनिपातधीरः॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

शान्तः शूरः सदोत्साही बली युद्धविशारदः।
 अभीरुराहवे धीरः कुंजरः क्षत्रसत्त्वजः॥

॥अथ-मानुषसत्त्वे वैश्यसत्त्वगजस्य लक्षणम् (४)॥

बन्धूकशालितिलकेतकमालतीनां
 गन्धेन यस्तु समलंकृततालुजिह्वः।
 क्लेशक्षमः पिशितभुक् प्रियसान्त्वनश्च
 क्रुद्धोऽपि तूर्णमुपशाम्यति वैश्यसत्त्वः॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

कपटो दुष्टचेष्टश्च कुशलो विकलस्वरः।
 भीरुराहवकाले च कुंजरो वैश्यसत्त्वजः॥

॥अथ मानुषसत्त्वे शूद्रसत्त्वगजस्य लक्षणम् (५)॥

उच्छिष्टहृष्टः सहसैव भीरुः शुष्कान्नभोजी सकुलीरगन्धः।
 क्रुद्धो भवेद्यः कृपणः कृतघ्नः सत्त्वेन शूद्रः स गजाधमश्च॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

दण्डसाध्यस्तथा नीचो मूर्खश्च मलिनाशनः।
 आहवानिरतोऽशूरः शूद्रसत्त्वो भवेद्गजः॥

॥अथ गन्धर्वसत्त्वगजस्य लक्षणम् (६)॥

गन्धर्वमाहुरतिमुक्तकयूथिकाब्जपुन्नागनागदलचन्दनतुल्यगन्धः।
नादप्रियः शुभगतिः शुभदन्तनेत्रकुंभोत्तमांगकरपुष्करबाहुसन्धिः॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

मेधावी च क्रियादक्षः कामुकश्चपलः पटुः।
स्तंभप्रेक्षणकः शस्तो गजो गन्धर्वसत्त्वजः॥

॥अथ-पिशाचसत्त्वगजस्य लक्षणम् (७)॥

शून्यप्रियः कुणपदेहसमानगन्धी
भ्रान्तो निशासु विचरन् घननिस्वनश्च।
यः सर्वदैव परिकुप्यति यश्च मूढः
तं सूरयो गजमुशन्ति पिशाचसत्त्वम्॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

राजसः पित्तभूयिष्ठः पित्तलः स्तब्धविग्रहः।
उन्मार्गेण सदा भाति विवेकरहितो भृशम्॥
उन्मत्त इव चेष्टायां द्विपः पैशाचसत्त्वजः।

॥अथ-सर्पसत्त्वगजस्य लक्षणम् (८)॥

यो भूतिशैवलफणिर्जककर्दमानां
गन्धैः सुरापिशितयोरपि तुल्यगन्धः।
त्रस्तो भवेज्जलदशब्दमपि बुवाणः
क्रुद्धोऽनिशं सजलपांसुरतो भुजंगः॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

विश्वासघातकः क्रूरः गमने कुटिलक्रमः।
न भुङ्क्ते च मदेऽत्यर्थं सर्पसत्त्वः करी मतः॥

॥अथ गजनेत्रवर्णलक्षणम्॥

मधुनो घृतपिण्डस्य गोमेदकमणेस्तथा।
आदित्यस्यानलस्यापि सवर्णे यस्य चक्षुषी॥
स एव वारणो राजन् समरेषु जयावहः।

॥अथ-गजस्वरलक्षणम्॥

शंखमेघकलहंसदुन्दुभिव्याघ्रसिंहवृक्षसन्निभस्वराः।
 पूजिताः करिवरस्य.....
 .....॥

इतःप्रभृति मातृकायां मूलमात्रमेव दृश्यते। न तु व्याख्या।
 गण्डतालुशिरः कण्ठजिह्वाहस्तोदरश्रुतेः।
 जनितो ब्रह्मिताख्यः स्यात् तालुजश्च विशेषतः॥
 गर्जितं गलजं विद्यात् शंखस्वरसमं तथा।
 मेघनादसमं प्राहुः रवं च हृदि संस्थितम्॥
 हंसदुन्दुभितुल्यः स्यात् जिह्वाकर्णसमुत्थितः।
 उत्क्रोशं गण्डजं विद्यात् व्याघ्रस्वरसमं तथा॥
 निनदं हस्तिशिरसो मृगेन्द्रवृषसंमितम्।
 एतत्स्थानसमुत्थाः शब्दा ये चात्र वारणेन्द्राणाम्॥
 एवं ब्रह्मितसंज्ञाः शुभावहा मानवेन्द्राणाम्।
 ब्रह्मितगर्जितफेनायितमिति शब्दस्त्रिधैव नागानाम्॥
 ब्रह्मितमिह तालूथं कण्ठप्रभवं तु गर्जितं विद्यात्॥

गण्डतालुशिरः

जिह्वामूलसमुत्थं फेनायितमित्यभिख्यातम्।
शुककाकवन्यजंबुकक्रोडवानररवाः न शोभनाः॥

॥अथ शुभस्वरविशिष्टगजलक्षणम्॥

हस्तेन मृदंगरवं कर्णाभ्यां दुन्दुभिस्वनं चैव।
दर्दुरनिन्दं मुखतः करोति यः पूजितः स गजः॥

इति पालकाप्यमहर्षिप्रणीते गजशास्त्रे चतुर्दशकं प्रकरणम्॥

पंचदशकं प्रकरणम्

॥अथ गजगतिलक्षणनिरूपणम्॥

तत्र शुभगतिलक्षणं यथा-

मल्लसिंहशुकव्याघ्रशार्दूलवृषसन्निभा।

समासना समपदा समदेहा गतिः शुभा॥

समा च लघुपादा च वेगेऽप्यम्लानकारिणी।

शुभलक्षणयुक्तस्य हयस्य करिणोऽपि वा॥

मत्तस्य मुदितस्यापि गतिस्तुल्या शुभा मता।

॥अथ-अशुभगतिलक्षणम्॥

दुकस्य कंकलासस्य खरस्य नकुलस्य च।

समा गतिर्दन्तिनो या सा दुष्टेति मता बुधैः॥

पृष्ठवालादिगात्रेषु विषमा विकटासना।

वेगेऽपि मन्दसंचारा विशेषान्दोलितासना।

गतिर्विगर्हिता प्रोक्ता करिणां शास्त्रचिन्तकैः।

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

वल्मीकस्थाणुगुल्मक्षपतरुमनस्येच्छया दत्तदृष्टिः

यायाद्गात्रानुलोमत्वरितगतिपरो वक्त्रमुन्नम्य चोच्छ्वैः।

कक्ष्यासन्नाहकाले जनयति च मुहुः कंपनं बृंहितं वा

तत्काले वामदन्तं जयकृदथ रदं वेष्टयन् दक्षिणं वा॥

इति पालकाप्यमहर्षिप्रणीते गजशास्त्रे पंचदशप्रकरणम्॥

षोडशकदशकं प्रकरणम्

॥अथ षोडशमावर्तलक्षणप्रकरणम्॥

अथावर्तान् प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः।
सर्वकालफलाः सर्वे प्रशस्तांश्च निबोध मे॥

तत्र शुभावर्तस्थानानि-

पिंगूषे पुष्करे चैव वक्षस्युभयपक्षयोः।
तथांसफलके चैव तथा रन्ध्रोपरन्ध्रयोः॥
भुजयोः कक्षयोश्चापि वालवृन्ते तथैव च।
फाले लांगूलवंशे च मण्डूक्ये वक्त्रसंस्थिते॥
आवर्ताः सुप्रशस्ता वै क्षेमरोग्यजयावहाः।
सर्वकामफला ह्येते तेषामाकृतयस्त्विमाः॥

अथ-शुभावर्तस्वरूपाणि-

शंखाब्जकुंभमत्स्याभैः वर्धमाननिभैस्तभा।
प्राकारादर्शवृषभदीपप्रासादतोरणैः॥
वेदीयूपनिभैश्चैव शक्तिपट्टशसन्निभैः।
शरासचामराकारैः अंकुशछत्रसन्निभैः॥
तनुभिर्बिन्दुभिर्भव्यवलिभिः सद्विवर्तनैः।
वलीनां संगमाद्वापि लक्षयेदाकृतीर्बुधः॥
दक्षिणे दक्षिणावर्तो हस्तिनो यस्य दृश्यते।
विशेषाच्छुभदः प्रोक्तः इतरेऽशुभदायिनः॥
हस्तिनो यस्य दृश्येत वामावर्तस्तु वामके।

विशेषाच्छुभदः प्रोक्तः इतरेऽशुभदायिनः॥

अथ-अशुभावर्तस्थानानि-

गात्रापरे कटे गण्डे गले हृदि हनौ तथा।

तथा मेढ्रे तथा कुक्षे प्रोथभागे नखेषु च॥

अण्डपाते च वृषणे जंघातत्परपेचके।

कुष्ठीवतोश्च विज्ञेयो द्व्यंगुलौ मस्तके तथा॥

वाहित्थे प्रतिमाने च कृष्णान्ते च निगालके।

आवर्तास्त्वप्रशस्ताः स्युः कुलकोशक्षयावहाः॥

॥अथ-अंगदोषाशुभावर्तापवादः॥

यस्यांगुलिः प्रशस्ता वै हस्तदोषनिवारणे।

दन्तस्थान् हस्तिनो हस्तः दन्तौ च मुखजान् पुनः॥

मुखं च नेत्रयोर्दोषान् नेत्रं तु मुखजांस्तथा।

नखाः स्फिग्गतदोषांश्च स्फिजावूर्वोपरि स्थितान्॥

अपरो वालजांश्चैव वालधिः केशसंस्थितान्।

कोशो निहन्ति निर्दोषः सर्वांगोपांगसंस्थितान्॥

यस्यांगुलिः प्रशस्ता वै हस्त्यलक्षणवानपि।

स बाह्यस्थैस्तथान्तःस्थैः दोषैर्न प्रतिहन्यते॥

दन्तदोषस्तु यस्यैष मुखजं हन्ति लक्षणम्।

इति पालकाप्यमहर्षिप्रणीते गजशास्त्रे षोडशकं प्रकरणम्।

सप्तदशकं प्रकरणम्

॥अथ गजमहादोषनिरूपणम्॥

त्रिदन्ता अधिकांगाश्च समुष्का ये च निस्पृहाः।

अधिपादाश्च ये नागाः गर्भिणीव सदोदकाः॥

पूतनामातृकश्चैव मायिको मत्कुणस्तथा।

गात्राभ्यामपराभ्यां च कटाभ्यामपि वारणः॥

तयोरेकेन वा हीनः व्यालहस्ती तथैव च।

वालदण्डेन कोशेन हस्तेनांगुलिना तथा॥

श्रोत्रान्तरेण नाभ्या च नासया च मतंगजः।

अधिकोऽप्यथवा हीनः मूकश्च बधिरस्तथा॥

छायाहीनश्च कुब्जश्च पैशाचश्च मतंगजः।

भुजाप्रविष्टरोमा च कचव्याप्तशरीरकः॥

विषमैर्लोमभिर्युक्तः राजानं हन्ति वारणः॥

यस्यास्ति ये निर्विकृताः केशाश्चासनशोभनाः।

अन्ये च दारुणफलाः महादोषाः प्रकीर्तिताः॥

इति पालकाप्यमहर्षिप्रणीते गजशास्त्रे सप्तदशप्रकरणम्-

अष्टादशकं प्रकरणम्
॥अथ-परिमाणकथनम्॥

नवाष्टौ सप्त चायामाः सप्त षट् पंच चोच्छ्रयाः।
नाहे दश नवाष्टौ च भद्रमन्दमृगाः क्रमात्॥

अरालगजप्रमाणम्-

अष्टारलिदशायामे चैकादश च नाहतः।
अरालः स तु विज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः॥

व्यासप्रोक्ते गजशास्त्रे-

अष्टहस्तोच्छ्रितो नागः दशहस्तायतस्तथा।
एकादशपरीणाहो ह्यराल इति तं विदुः॥

इति सामान्यारालगजलक्षणम्॥

पंचोन्नतः सप्तकरैश्च दीर्घः

ह्यष्टौ च हस्ताः परिणाहयुक्ताः।
 एतद्विवृद्ध्या मृगमन्दभद्राः
 संकीर्णनागोऽनियतप्रमाणः॥
 अरलिमात्रेणाधिक्यानिन्द्यौ मानाधिकाविमौ।
 अरलिमात्रेणाधिक्यादरालस्तु निगद्यते।
 अत्यरालो व्ययाधिक्यानिन्द्यौ मानाधिकाविमौ॥
 नवारत्युन्नतो नागः तथैवैकादशायतः।
 नाहतो द्वादशारलिः अत्यराल इति स्मृतः॥
 अत्यरालमरालं च न गृह्णीयात्कदाचन।

उत्तमगजप्रमाणम्-

सप्तारलिसमुत्सेधो नवारल्यायतस्तथा॥
 दशारलिपरीणाहः स गजो मानतः शुभः।
 अरलिमात्रहीनो यः स मध्यो मानतो गजः॥
 अरलिद्वयहीनश्चेत् कनिष्ठः परिकीर्तितः।
 कनिष्ठादपि हीनो यः वामनः स निगद्यते॥
 वामनादपि हीनो यः कुब्जो निन्द्यौ गजाविमौ।

मानप्रकरणतः योजनप्रमाणं यथा-

परमाणुः सुसूक्ष्मत्वात् भूमौ ग्राह्यो न चक्षुषा।
 ते चाष्टौ त्रसरेणुः स्यात् त्रसरेणोस्तथाष्टकम्।
 रथरेणुस्तदष्टाभिः वालाग्रं समुदाहृतम्॥
 वालाग्राणि तथा चाष्टौ लीक्षेति समुदाहृतौ।
 अष्टौ लीक्षा भवेद्यूकास्ताश्चाष्टौ यव उच्यते॥
 अङ्गुलं स्याद्यवाश्चाष्टौ पादो रत्नेः षडङ्गुलः।
 द्विवितस्तिररलिः स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला॥
 चतुर्वितस्तिः किष्कुः स्यात् द्वौ किष्कू धनुरुच्यते।
 धनुःसहस्रं गोलः स्यात् क्रोशः स्याद् गोलयुग्मतः॥
 क्रोशद्वयं तु गव्यूतिः तद्वयं योजनं स्मृतम्।
 अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनं परिकीर्तितम्॥

इति पालकाप्यमहर्षिप्रणीते गजशास्त्रे।

अष्टादशकं प्रकरणम्॥

एकोनविंशतिकं प्रकरणम्
॥अथ-आसनलक्षणकथनम्॥

उत्कृष्टं मध्यमं चैव ह्यवकृष्टमिति त्रिधा।
गजानामासनं प्रोक्तं गजशास्त्रविशारदैः॥
मन्दादिजातौ युद्धे च प्रोक्तमुत्कृष्टमासनम्।
समं दृढं च संलग्नं जानुसन्धिसमाहितम्॥
आसनत्रितयेऽप्येवं सौष्ठवं परिकल्पयेत्।
गजस्य प्रेरणार्थाय पुरस्तादासनं जगुः॥

इति पालकाप्यमहर्षिप्रणीते गजशास्त्रे
एकोनविंशतिकं प्रकरणं समाप्तम्॥

गजशास्त्रं च समाप्तम्॥

ภาคผนวก ข
ศัพท์เกี่ยวกับช้าง

คัมภีร์คชศาสตร์เป็นตำราเชิงวิชาการเกี่ยวกับลักษณะของช้าง จึงมีศัพท์เฉพาะจำนวนหนึ่ง ผู้วิจัยได้รวบรวมจากเนื้อหาในเล่ม และจากศัพท์านุกรมท้ายเล่ม เรียงลำดับตามตัวอักษร ดังรายการต่อไปนี้

-ก-

กक्षा	รักแร้ (รอยพับชอกขาหน้า)
กภู	ขมับของช้าง
กภูปุรุณ	เต็มในขมับ บอกช่วงแรกของการตกมัน
กภูปุรเกท	การปรากฏน้ำมันจากขมับช้าง
กโฏทก	ของเหลวที่ไหลออกจากขมับช้าง (กภู+อุทก)
กณฐ	คอ
กพล	หญ้าที่ให้ช้างกิน
กร	วงช้าง
กรกศเวทน	ความรู้สึกรู้ช้า
กรณณญจล	ใบหู
กรินทร	ช้างใหญ่, ช้างศึก (กริ + อินทร)
กลโวงกเนตร	มีตาคล้ายนกกระจอก
กลา	ส่วนเนื้อไก่อลิ้งหาง
กลิงเคศวร	เจ้าแห่งกลิงคะ
กุษย	เขตที่อาศัย
กุกษิ	สีช้าง ด้านข้างของท้อง
กุกุพ (กุกุทว)	ความจุขนาดเล็ก 1/16 ของอาณกะ
กุกพล	ดู กพล
กุกมภ	ส่วนด้านหน้าศีรษะมีลักษณะกลม
กุกวล	ดู กพล
กุกรานตตา	ภาวะที่พัฒนาเต็มที่แล้ว
กุกโรธนี	เกี้ยวกราด ชื่อช่วงที่ห้าของการตกมัน

กุโรศ	หน่วยวัดความยาว ประมาณ 2,000 หลา (1/4 ไมล์)
กษีรทนต์	พืชน้ำนม (คช.)
กษेत्र	การพัฒนา
เกรี	ต้นไม้ชนิดหนึ่ง
โกศ	ถุงอันตะ
โกศ	องคชาติ
โกษฐ	สี่ข้าง ด้านข้างของห้อง
โกटक	ดอกเกตกะ
กษेत्र	น้ำผึ้ง

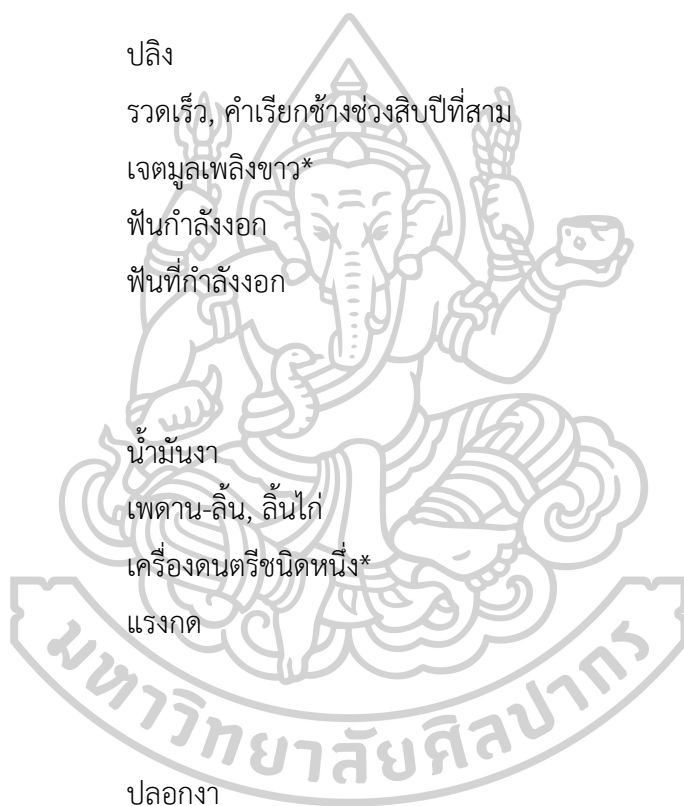
-ค-

คชमारुค	ทางเดินของช้าง
คณुष / คณुषสุถ	แก้มหรือขมับช้าง
คณुषफल	แก้มใหญ่
คณुषภितติ	ช่องบริเวณขมับ ที่มีน้ำมันไหลออก
คณुषจरा(อวสุถ)	การไปของกลืน ช่วงที่สี่ของการตกมัน
คณुषुष	องคฺลี (ปลายวง)
คณुธตา	กลืน
คณुษีรวเทन	ไว้ต่อสิ่งกระตุ้น
คล	ลำคอ, ส่วนด้านนอกของคอ
คาคฺร	ลำตัวส่วนหน้า (ดู อปร)
คิริจฺร	ช้างป่า
โคมฺุตรก	บุตรของโค
โคศฺฤงค	สี่เสียด

-จ-

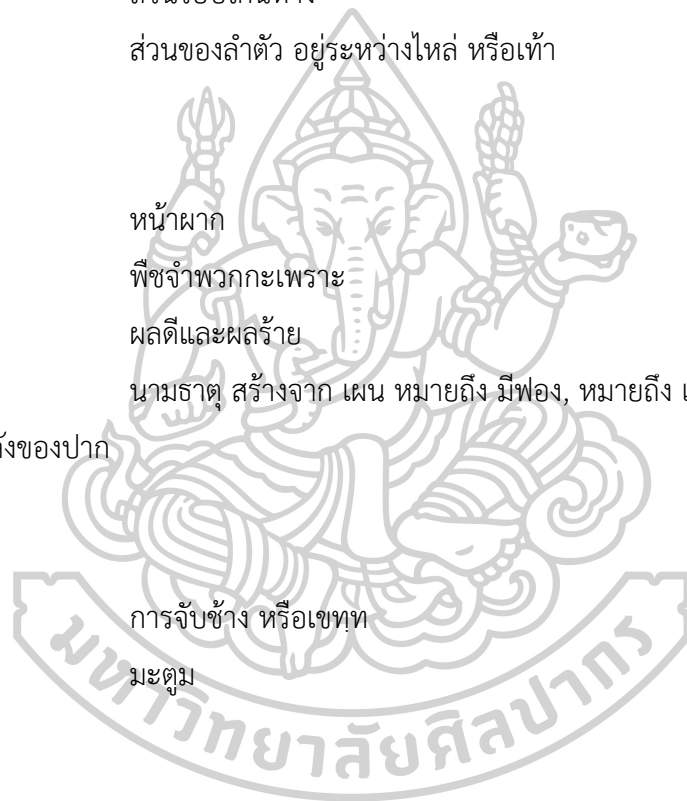
จาช	อ้อย
จิกฺกา	ส่วนปลาย
จि(จุ)พุก	ส่วนคาง
√จฺท, อา-	ขับ, บังคับ

จุมุราช	ราชาแห่งแปง
-ฉ--	
ฉวิ	สีผิว
ฉายา	ความสว่างของผิว
ฉริ	สีหรือผิวพรรณ
-ช-	
ชลูก	ปลิง
ชวน	รวดเร็ว, คำเรียกช่างช่วงสิบปีที่สาม
ชวลน	เจตมูลเพลิงขาว*
ชาต-ทนต์	ฟันกำลังงอก
ชาตทนต์	ฟันที่กำลังงอก
-ต-	
ติลช, ไตล	น้ำมันงา
ตาลุชิว/วา	เพดาน-ลิ้น, ลิ้นไก่
ตุรยก	เครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง*
โตท	แรงกด
-ท-	
ทนต์ประเวษฏ	ปลอกงา
ทนต์ารุณ	แดงเหมือนงาช้าง, ช้างอายุ 9 ปี
ทศน	ฟัน, งา
ทาน	น้ำมันของช้าง
ทวิมุรวา	ปานสองชั้น
โทส	มาตราวัดความยาว ประมาณ 18 นิ้วฟุต
-ธ-	
ธารณิธรร	ช้างที่หากินตามภูเขา
ธาราล	ไหลเป็นธาร

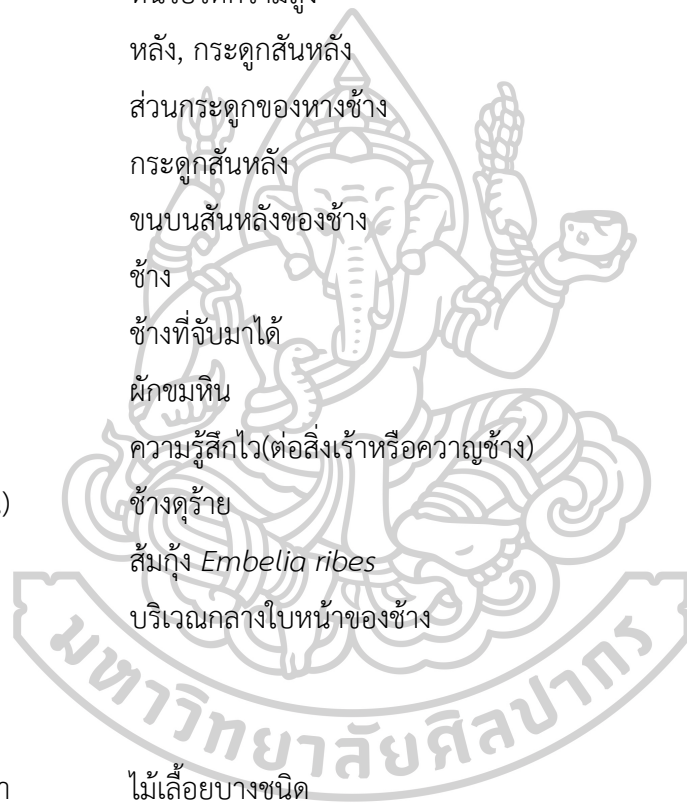
ฐิติ	แป้ง
-น-	
นาห	ความยาวรอบลำตัว
นขศิรชน	ปลายเล็บ
นทีจร	สินธุจาริน
นิคลอน	นิคทอน, โส่ล่ามเท้า
นิคลสถาน	กลางลำตัว อาจจะเป็นบริเวณที่มีด
นิรมุณฑิต	ไม่มีกำลัง
นิรยาม	หางตา
นิรวาน	การอาบน้ำ (สำหรับข้าง)
*นิษโกศ	อวัยวะช่วงถัดจากกลางลำตัว
นิษรยุด	ถลน (ใช้กับตา ซึ่งหมายถึงไม่เป็นมงคล)
นীরธร	เมฆ
เนตรภูฏ	ขอบเปลือกตาบน
-ป-	
ปกษ	สีข้างของข้าง
ปฏูลิน	ผ้าบนดวงตา
ปตตรภากค	การแตกของใบไม้, ใบไม้หรือกิ่งไม้ที่ป้อนข้าง
ปท	บาท, หนึ่งในสี่ส่วน
ปทมิน	ข้าง (ความจริงใช้เรียกจุดสีขาว ว่า ปทม ซึ่งบางครั้งพบบาทหัวหรืออวัยวะ
ส่วนอื่นๆ ของข้าง)	
ปราค	ผง(ยา)
ปริษา	คูมือน้ำรอบพื้นที่ สำหรับใช้จับข้าง
ปริณาท	ความยาวรอบลำตัว
ปรวตจาริน	ดู ธรณิธรจร
ปลิ	ส่วนหนึ่งบนใบหน้า อาจจะเป็นหลุมกลางหน้าผาก อยู่ใต้อวกระหะ และอยู่
เหนืออวสการ	
ปศุจิม	อปร, ลำตัวส่วนหลัง
ปาทปาค	กับดักสำหรับรัดขาข้าง

ปิงคากุช	มีตาสีน้ำตาลอมแดง
ปัจฉุษา	ไบหู
ปุษกร	รูจุมูก ที่ปลายวงข้าง
ปรณิธิ	ทิศทาง, วิธีการบังคับข้าง
ปรตติกรษณ	การดึงไปข้างหลัง
ปรตติทวิป	ข้าง
ปรทรรชิน	เหตุให้(องคชาติ)เกิดการชูชัน
เปจก	ส่วนรอบโคนหาง
ปโรท	ส่วนของลำตัว อยู่ระหว่างไหล่ หรือเท้า
-ผ-	
ผาล (ภาล)	หน้าผาก
ผณิรชก	พิษจำพวกกะเพราะ
ผลาผล	ผลดีและผลร้าย
ผเนาจิต	นามธาตุ สร้างจาก ผเน หมายถึง มีฟอง, หมายถึง เสียงคำรามของข้างที่
เกิดขึ้นด้านหลังของปาก	
-พ-	
พนธ	การจับข้าง หรือเซทท
พิลวก	มะตูม
-ม-	
มณชุกุทธร	ท้องเหมือนกบ คือท้องป่อง เป็นลักษณะที่ไม่ดี
√มท, ปร-	ตกมัน
มท	มันข้าง
มนท	ข้า, ชื่อของข้างวรรณะที่สอง (รองจาก ภัทร)
มสตก	ส่วนบนสุดของตระพองข้าง, เส้นที่สามจากด้านข้าง (มสตก ปรากฏอยู่ที่
ด้านของวิท)	
มาเลย	พิษผักจำพวกกระวาน
มฤค	กวาง, ชื่อของข้างวรรณะที่สาม (รองจาก มนท)

มฤษณิ	ส. การขัดถู
มุษก	ปุ. ถูงอัมตะ
เมहनโกศ	ปุ. ผิวหนังที่ยึดออกขององคชาติ
-ย-	
ยต	นปุ. การบังคับทางข้างด้วยเท้า
ยตา	นปุ. การบังคับทางข้างด้วยตะขอ
ยวน	หญ้าสำหรับข้าง
ยุกลี	อวดดี
โยชน	โยชน ความยาวประมาณ 4-5 ไมล์ (ตำรากล่าวไว้ไม่ตรงกัน)
-ร-	
รส	น้ำซุบจากเนื้อสัตว์
เรขาวนุต	ชื่อเรียกความสูงชันเล็ก
โรม	หมายถึง ปทม ดอกบัว แต่ใช้เฉพาะที่อธิบายที่มาของชื่อโรมปาท
โรมนิลย	ที่อยู่ของชน คือผิวหนัง (โรมภูมิ)
โรหิน	การรักษา
รณธ	รูนผิวหนังข้างที่น้ำมันไหลออก
ราชีว	ข้าง
ริงการ	เสียงร้องแหลมๆ ของข้าง
-ล-	
ลณช	มูลข้าง
โลทรเรณู	โลทรชส, ผงตะไบเหล็ก
-ว-	
วรัชฆรชิน	ความยินดีกับฝน
วศาลก	การต่อข้างด้วยข้างตัวเมีย
วศย	การล่อ การต่อ
วาชินุธา	พืชจำพวกโทงเทงฝรั่ง
วาติก	เป็นโรคจากลม

วายส	ไม้กฤษณา
วายุกุมภ	ส่วนของใบหน้า อยู่ใต้กุ่มภ
วาริกรรมน	การจับข้างโดยล้อมเพนียด
วาหิตถ	บริเวณใบหน้า ใต้ตระพอง เหนือประติมาน
วิตาน	สองส่วนบนหัวข้างที่ใช้ข้อสับได้
วิทุ	ร่องกลางหัวข้าง ระหว่างตระพองทั้งสอง
วฤษ	หน้าอก
วฤษม	หน่วยวัดความสูง
วิศ	หลัง, กระดูกสันหลัง
วิศกลางคูล	ส่วนกระดูกของหางข้าง
วาล / วาลธิ	กระดูกสันหลัง
วาลเทศ	ขนบนสันหลังของข้าง
วารณ	ข้าง
วิไลภน, นิ	ข้างที่จับมาได้
วฤษจิริ	ฝึกขมหิน
เวทน	ความรู้สึกไว(ต่อสิ่งเร้าหรือความญข้าง)
วฤษ (-หสติน)	ข้างดุร้าย
วิลางค	ส้มกุ่ม <i>Embelia ribes</i>
วิลาค	บริเวณกลางใบหน้าของข้าง
-ศ-	
ศาริพา, ศาริวา	ไม้เลื้อยบางชนิด
ศิลา	เส้นเลือด
ไสลจาร	ดู : ธรณิธรจร
ศุไลษมิค	เป็นโรคเกี่ยวกับเสมหะ
ศุกล	น้ำเชื้อ
-ส-	
สยตากร	มีสัมผัสที่ควบคุมได้
สวิหาร	เล่นด้วยกัน
สกีรณ	ผสม, ชื่อเรียกข้างวรรณะที่สี่

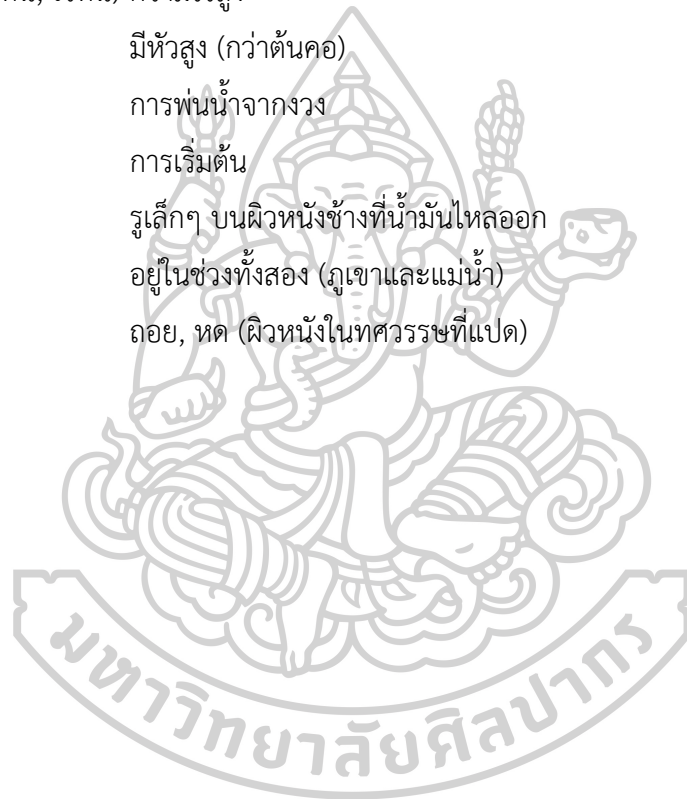

สัมรชณ	ความตื่นเต้น
สัทาน	พันธะ, ที่ผูกพัน
สมคร	มีหัวค้อมลง
สัปรจาร	เคลื่อนที่ จ้องมอง
สัปลุตติ	กระโดด (บนข้างจากข้างหลัง)
สัโมहन	เตरไป
สัานาหย	ข้างศึก ข้างในกองทัพ
สิทธาเวทน	มีความรู้สึกไว
สินธุจาริน	ข้างที่สัญจรตามแม่น้ำ
สัวรณ	น้ำ
สัวหา	พืชชนิดหนึ่ง (เทียบ สัวห)
สัห	ยึดไว้แน่น
สัถาปนี	พืชชนิดหนึ่ง (<i>Clypea Hermandifolia</i>)
สัถิรทนต์	ฟันแท้
สัถุลาภษ	มีตาใหญ่ หรือสายตาสั้น
สัถุกก(กฺว)ณิ	มุมปาก
-ห-	
หุราสน	ขนาดเล็ก ชื่อเรียกช่วงที่เจ็ดของการตกมัน
หสต	วงข้าง
หิสตป(ก)	ความข้าง
-อ-	
อกรกรณ	ปลายหู หรือส่วนบนสุดของหู
อกษ	อวัยวะรับความรู้สึก
อกษีพ	พืชชนิดหนึ่ง หรือเกลือทะเล
อครกรณ	ปลายหู, ส่วนบนของหู ม.
องกุริต	รอยขนาดใหญ่
องคูลิ	ปลายวงข้าง, หน่วยวัด, นิ้วหัวแม่เท้า, นิ้วมือ
องขุริ	ส่วน, ขา (เมื่อ แปลว่าเท้าไม่เหมาะสม)
อนชปาต	ถ่วงอันตะเคลื่อนลง ปกติจะปรากฏในช่วงตกมัน

อติภราตา	ระยะที่หกของการตกมัน
อติภรเวท	การมีความรู้สึกไว
อติภราล, อติภราล	ข้างขนาดใหญ่
อติภรมน	การเดินทาง
อติภรมน	การเดินทาง ม.
อติภรพ	ระยะที่สามของการตกมัน
อนุคต, อนุคต	การไล่ตาม เป็นวิธีจับข้างอย่างหนึ่ง
อนุคตมณ	ขนาดความโตของคอข้าง
อนนต	เพิ่มสูงขึ้น
อนนตเวท (เวทิน) มีความรู้สึกไว*	
อป	ส่วนท้ายของลำตัวข้าง , คาตราปร ส่วนหน้าและหลัง
อปากิล	ราคาถูก ค่าต่ำ
อมิลิต	ชอบ
อรตนิ	หน่วยวัด จากศอกถึงปลายนิ้วกลาง
อราค	เฉยเมย
อราโค	เฉยเมย
อราล	ข้างขนาดกลาง
อรุษกร	บาดแผล
อรุทกรโปลิต	(แก้มเปียก)ข้างในช่วงที่สองของการตกมัน
อลยรล	ข้างใหญ่มาก
อวกรษณ	การดิ่งลง
อวครห	ส่วนหนึ่งของใบหน้าข้าง
อวตาร	การลง(จากข้าง)
อวปาด	หลุม, วิธีการจับข้างอย่างหนึ่ง (Ragh. xvi, 78)
อวสการ	ส่วนหนึ่งของใบหน้าข้าง
อวาค	การมีศีรษะต่ำกว่าต้นคอ
อัสผลก	สะบัก
อากรษณ	เข้าไป หรือถอย, หยุด
ออปาด	โถมตี, วิธีการจับข้างอย่างหนึ่ง
อายาม	ความยาว
อาลานพนธ	เสาสำหรับล่ามข้าง

อาลายนยติ	ผูก (จาก อาลาน)
อาสน	ที่นั่งบนหลังช้าง
อาสย	ดูเหมือนจะหมายถึงวงช้าง (บริเวณที่เราจะขึ้นหรือลง)
อิกษุร	พืชชนิดหนึ่ง
อิษุปุข	อาจเป็น ปุขชา พืชจำพวกคราม
อุจฉราย	ความสูง
อุตกฤษฏ	ขาหลัง
อุตตานวิท (เวทน, เวทิน)	ความไวสูง
อุทคร	มีหัวสูง (กว่าต้นคอ)
อุทุการ	การพ่นน้ำจากวง
อุปรุมิก	การเริ่มต้น
อุปรนธ	รูเล็กๆ บนผิวหนังช้างที่น้ำมันไหลออก
อุภยจร	อยู่ในช่วงทั้งสอง (ภูเขาและแม่น้ำ)
อุหาป	ถอย, หด (ผิวหนังในทศวรรษที่แปด)

รายการอ้างอิง

(นามแฝง), เสฐียรโกเศศ. กถาสริตสาคร (สาครเป็นที่รวมกระแสนิยาย) กถาปิฐและกถามุข. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2507.

"The Agni-Purana." 1954.

Alter, Stephen. *Elephas Maximus: A Portrait of the Indian Elephant*. Penguin Books India, 2004.

Apte, Vaman Shivaram. *The Practical Sanskrit-English Dictionary: Containing Appendices on Sanskrit Prosody and Important Literary & Geographical Names in the Ancient History of India, for the Use of Schools and Colleges*. Shiralkar, 1890.

———. "The Student's English-Sanskrit Dictionary." (1920).

Banerji, Sures Chandra. *A Companion to Sanskrit Literature: Spanning a Period of over Three Thousand Years, Containing Brief Accounts of Authors, Works, Characters, Technical Terms, Geographical Names, Myths, Legends, and Twelve Appendices*. 1971.

Basham, Arthur Llewellyn, and Saiyid Athar Abbas Rizvi. *The Wonder That Was India*. Sidgwick and Jackson London, 1956.

Belge, Raman S, and Archana R Belge. "Critical Study of Gandhashastra with Special Reference to Rasashastra and Bhaishajya Kalpana." *Journal of Pharmacy and Biological Science* 2, no. 3 (July-August 2012 2012).

Brown, Charles Philip. *Sanskrit Prosody and Numerical Symbols Explained*. Trübner & Company, 1869.

Bujarbarua, Deepali Devi. "Elephant Lore in Sanskrit Literature." University of Gauhati, 1979.

Burrow, Thomas. *The Sanskrit Language*. Motilal Banarsidass Publ., 2001.

Chatterjee, Satischandra, and Dharendra Mohan Datta. *An Introduction to Indian Philosophy*. University of Calcutta, 1984.

Chaturvedi, BK. "Kautilya's Arthshastra: Science of Polity." New Delhi: Diamond Books, 2006.

- Chaturvedi, Namrata. *Memory, Metaphor and Mysticism in Kalidasas AbhijñnaŚkuntalam*. Anthem Press, 2020.
- Cheeran, Jacob V J "Elephantology in Sanskrit." *Journal of the Asian Elephant Specialist Group* 39 (2013): 24-29.
- Classen, Constance Victoria, Constance Classen, David Howes, and Anthony Synnott. *Aroma: The Cultural History of Smell*. Taylor & Francis, 1994.
- Cowell, Edward Byles, and Frederick William Thomas. *The Harṣa-Carita of Bāṇa*. Vol. 2: Royal Asiatic Society, 1897.
- Dave, KN. *Birds in Sanskrit Literature: With 107 Bird Illustrations*. Motilal Banarsidass Publishe, 2005.
- Deepali Devi Bujarbarua, M. A. "Elephant Lore in Sanskrit Literature." GAUHATI, 1979. . Tirupati: Sri Venkateswara University Oriental Research Institute, 1968.
- Dixit, Sitaram. "Ancient India's Fragrances and Its Relevance Today." *Chemistry Weekly* (February 27, 2007 2007).
- DN, Garg. "Sources for Ancient Indian Literature on Veterinary Sciences." *Indian Journal of History of Science* 22, no. 2 (1987): 103-10.
- Dwivedi, Dhananjay Vasudeo. "Asoka (Saraca Indica L.) Plant as Depicted in Sanskrit Literature." *International Referred Online Research Journal*, no. XXVII (2014): 24-25.
- Edgerton, Franklin. *The Elephant-Lore of the Hindus*. Bangkok: White lotus, 2010.
- "GajaŚikṣā." edited by E.R.Sreekrishnasarma. Tirupati: Srivenkateswara University, Oriental Research Institute, 1975.
- Griffith, Ralph T.B. *The Vedas: With Illustrative Extracts*. San Diego, California: The Book Tree, 2003.
- Handiqui, Krishna Kanta. *Yasástilaka and Indian Culture: Or, Somadeva's Yasástilaka and Aspects of Jainism and Indian Thought and Culture in the Tenth Century*. Sholapur: Janina Samskrti Samrakshaka Sangha, 1949.
- Hara, Minoru. "A Note on Sanskrit Gandha." *J Studia Orientalia Electronica* 108 (2010): 65-86.

- Ingalls, Daniel H. H. "Some Problems in the Translation of Sanskrit Poetry ". *The Harvard Advocate* 11, no. 4 (1982): 125–31.
- Jha, Ganganath. *Manusmṛiti: With The 'manubhasya' of Medhatithi-10 Volumes (Complete Series)*. Motilal Banarsidass, 1999.
- Kaipa, Sailaja. "Puranas in Brief Description." *International Journal of Sanskrit Research* 3, no. 4 (2017): 1-4.
- Kālidāsa, and Eugen Hultsch. [*Meghadūta*]; *Kālidāsa's Meghadūta: Edited from Manuscripts with the Commentary of Vallabhadeva and Provided with a Complete Sanskrit-English Vocabulary*. Royal Asiatic Society, 1911.
- Kapoor, Kapil. *Language, Linguistics, and Literature, the Indian Perspective*. Academic Foundation, 1994.
- Khan, Abdul Jamil. *The Politics of Language: Urdu/Hindi: An Artificial Divide; African Heritage, Mesopotamian Roots, Indian Culture & British Colonialism*. Algora Publ., 2006.
- Liu, Jie, Yuanfu Lu, Qin Wu, Robert A Goyer, Michael P %J Journal of pharmacology Waalkes, and experimental therapeutics. "Mineral Arsenicals in Traditional Medicines: Orpiment, Realgar, and Arsenolite." 326, no. 2 (2008): 363-68.
- Macdonnell, Arthur A. *A History of Sanskrit Literature* New York: D. Appleton and Company, 1900.
- McHugh, James. *Sandalwood and Carrion: Smell in Indian Religion and Culture*. New York: Oxford University Press, 2012.
- MKV, Narayan. *Flipside of Hindu Symbolism: Sociological and Scientific Linkages in Hinduism*. California: Fultus Corporation. California: Fultus Corporation, 2007.
- Monier-Williams, Monier. *A Sanskrit-English Dictionary: With Special Reference to Cognate Indo-European Languages*. Oxford, 1899.
- Mookerji, Radha Kumud. *Ancient Indian Education: Brahmanical and Buddhist*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 2003.
- More, Trupti D. "Depictions of Elephants in Ancient Indian Manuscripts." *Asian Elephants in Culture & Nature* (2016): 210-18.

- Muller, F Max. "A Sanskrit Grammar for Beginners." Longmans, Green and Co (1886), 1870.
- Muni, Palakapya. *Gaja Sastram of Palakapya Muni with Extracts from Other Works and Coloured Illustrations*. Translated by Shri Mantramurti K.S., Subrahmanya Sastri and Shri S. Gopalan. Edited by Shri S. Gopalan. Tanjore The Tanjore Maharaja Serfoji's Saraswati Mahal Library: Shri Gopalan, 1958.
- N, Geetha. "Elephantology and It's Ancient Sanskrit Sources." Calicut
- Nene, Nalini Sadhale and Y L. "On Elephants in Manasollasa – 1. Characteristics, Habitat, Methods of Capturing and Training." *Asian Agri-History* 8, no. 1 (2004): 5-25.
- . "On Elephants in Manasollasa – 2. Diseases and Treatment." *On Elephants in Manasollasa – 2. Diseases and Treatment* 8, no. 2 (2004): 115-27.
- . "On Elephants in Manasollasa – 3. Gajavahyali: Sports with Elephants in the Arena." *Asian Agri-History* 8, no. 3 (2004): 189-213.
- O'Flaherty, Wendy Doniger "A New Approach to Sanskrit Translation." *Mahfil* 7, no. 3/4 (1971): 129-41.
- Pālakāpya, SY Wakankar, and VB Mhaiskar. *Maharṣi Pālakāpya's Gajaśāstram: With the Sanskrit Commentary, Bhāvasandarśinī of Anantakṛṣṇabhaṭṭāraka: With an English Translation and 136 Illustrations of Various Elephants*. Bharatiya Kala Prakashan, 2006.
- Palakapya, Maharsi. *Gajasastram*. India: Bharatiya Kala Prakashan, 2006.
- Rapson, Edward James, Wolseley Haig, Richard Burn, Henry Dodwell, and Mortimer Wheeler. *The Cambridge History of India*. Vol. 4: CUP Archive, 1968.
- Ridding, Caroline Mary. *The Kādambarī of Bāna*. Vol. 2: Royal Asiatic Society, 1896.
- Sangolgi, Bandeppa, Ganapathi rao, and Praveen Simpi. "Concept of Manashila Drug- a Review." *International Journal of Development Research* 7 (2017): 13584-89.
- Sastri, Panditabhushana V. Subrahmanya. *Varahamihira's Brihat Samhita*. Bangalore: V.B. Soobbiah & Sons, 1946.
- Sastry, P.S. "Matangalila." *Journal of Siam Society* 27, no. 1 (1935): 61-104.
- Shankar, Darshan. "Book Reviews." *Current Science* 96, no. 12 (2009).

Sharma, Priya Vrat. *Śoḍaśāṅgahr̥Dayam: Essentials of Ayurveda*. Vol. 18: Motilal Banarsidass Publ., 1993.

Singh, Sarva D. "Ancient Indian Warfare, with Special Reference to the Vedic Period." SOAS University of London, 1962.

Somvanshi, Ramesh %J Asian Agri-History. "Veterinary Medicine and Animal Keeping in Ancient India." 10, no. 2 (2006): 133-46.

Sreeja, KN. "Dietetics and Culinary Art in Ancient and Medieval India a Study with Special Reference to Bhojanakutuhala." University of Calicut.

Trautmann, Thomas R. *Elephants and Kings: An Environmental History*. University of Chicago Press, 2015.

Trautmann, Thomas R. "Shooting an Elephant." Paper presented at the SOAS Elephant Conference Centre for Ecological Studies, Indian Institute of Science (IISc), Bangalore, India, 2016.

van Kooij, Karel R. *Worship of the Goddess According to the Kālikāpurāṇa: A Translation with an Introduction and Notes of Chapters 54-69*. Vol. 1: Brill Archive, 1972.

Whitney, William Dwight. *Sanskrit Grammar*. Delhi: Motilal Banarsidass, 1993.

Wilson, Horace Hayman. *A Dictionary in Sanscrit and English*. Printed at the Education Press, 1832.

———. *The Vishṅu Purāṇa: A System of Hindu Mythology and Tradition*. Vol. 54: J. Murray, 1840.

Wright, PG, and CP Luck. "Do Elephants Need to Sweat?". *J South African Journal of Zoology* 19, no. 4 (1984): 270-74.

"กถากุสุมมณชรี นิทานเทียบสุภษิต ตอนสุภษิต ๔๐ ข้อ ภาคที่ ๓." กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2469.

กุสุมา รัชชมนี. การ วิเคราะห์ วรรณคดี ไทย ตาม ทฤษฎี วรรณคดี สันสกฤต. มุลินีธิ โครงการ ตำรา สังคมศาสตร์ และ มนุษยศาสตร์ กรุงเทพมหานคร, 1991.

ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต. "วรรณคดีไทยเรื่องอนิรุทธ์: การศึกษาวิเคราะห์." จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535.
ณัฐยา เหล่าฤทธิ. เคมีของสารหอม (*Fragrance Chemistry*). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2559.

- นาวิณ วรรณเวช. "การแปลรามายณะของวาลมิกิฉบับแรกในประวัติวรรณคดีไทย." วารสารวิชาการคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ 11 (1 มกราคม - มิถุนายน 2558).
- บุบผา เต็งสุวรรณ. "บัว ใน วรรณคดี บาลี และ สันสกฤต." จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2521.
- พระมหานิยม อุตตโม. วิธีแปลภาษามคธเป็นภาษาไทย โดยพยัญชนะ และโดยอรรถ. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการหอพิมพ์ไทย.
- พระสารประเสริฐ. รัตนาวลี. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- ยี. อี. เยรีนี (พันเอก พระสารสาสน์พลขันธ์). พิชัยสงครามอินทโบริธาน. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2547.
- ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรม ฉบับ ราชบัณฑิตยสถาน พ. ศ. 2554 ราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน 2018.
- . พจนานุกรมศัพท์ธรณีวิทยา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2544.
- ละเอียด วิสุทธิแพทย์. "ช้างในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี." จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- สมชาติ มณีโชติ. "คติเรื่องช้างในพุทธศาสนาจากหลักฐานศิลปะโบราณวัตถุแบบทวารวดี." มหาวิทยาลัยศิลปากร, 1981.
- สมเพลิน ชนะพจน์. "การศึกษาเรื่องช้างในวรรณคดีพระพุทธรูปศาสนา." มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2549.
- สำเนียง เลื่อมใส, รศ., ดร. . มหาวิทยาลัยสุโขทัย เล่ม ๓. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสันสกฤตศึกษา ในพระราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา สยามบรมราชกุมารี, 2561.
- หนังสือที่ระลึกในการสถาปนา กิจศพ นาย ป.ส. ศาสตรี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2496.

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล	ธวัชชัย ดุลยสุจริต
วัน เดือน ปี เกิด	13 มิถุนายน 2513
สถานที่เกิด	จังหวัดชุมพร
วุฒิการศึกษา	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (ศศ.บ.) มหาวิทยาลัยศิลปากร (ศศ.ม.)
ที่อยู่ปัจจุบัน	67/517 หมู่ 4 ต.ท่าตำหนัก อ.นครชัยศรี จ.นครปฐม 73120

